balogh.elemer_170_24

Balogh Elemér

A középkori német szentszéki bíráskodás intézménytörténete
Szervezet, hatáskör és működés

Disszertáció
az MTA doktora cím elnyerésére

Szeged, 2024.

balogh.elemer_170_24

TARTALOM

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE **7**

PARS PRIMA
GENERALIA

ELSŐ FEJEZET
AZ EGYHÁZI BÍRÁSKODÁS FÓRUMRENDSZERE 9
I. Róma 9
1. A római *Curia* 9
2. A *Rota* mint végső fórum 10
3. Pápai küldött bírák 10
a) Eseti megbízások 11
b) Tartós megbízások 11
II. A püspöki bíráskodás 12
1. A püspöki szék (*officialatus*) kialakulása 12
2. A bíráskodás szervezete és hivatalnokai 15
a) A bíró 16
b) A jogtudók 17
c) Bírósági főtisztségviselők 18
ca) *Auditor* 18
cb) Pecsétnök 19
cc) *Audientiarius* 19
cd) *Registrator* 19
ce) *Receptor actorum* 19
d) Ügyvédek 19
e) Ügyészek 20
f) Közjegyzők 21
g) Bírósági segédszemélyzet 22
III. Egyéb szentszéki fórumok 22
1. A küldött bírák 22
2. A helynöki szék 23
3. Főesperesi bíráskodás 24
MÁSODIK FEJEZET
AZ EGYHÁZI BÍRÓSÁGOK KOMPETENCIÁJA 26
I. Alanyi illetékesség 26
1. *Privilegium fori* 26
2. Keresztesek 27
3. Egyetemi polgárok 28
4. *Personae miserabiles* 28
5. Zsidók 28
6. Utazók, kereskedők, tengerészek 28
II. Tárgyi illetékesség 29
1. Lelki ügyek 29
2. Házassági ügyek 30
3. Alternatív bíráskodás 30
III. Büntetőjog 31
IV. Az alkalmazott jog 32

HARMADIK FEJEZET
A SZENTSZÉKI ELJÁRÁS ... 35
I. A peres eljárás ... 36
1. A kánonjogi recepció forrásai ... 36
2. A bírósági eljárás résztvevői ... 36
3. Békéltetés, egyezség ... 36
4. A rendes kánoni per ... 38
a) Idézés és perkezdés ... 40
b) Bizonyítás ... 42
c) Az ítélet ... 42
ca) Makacssági ítélet ... 43
cb) *Sententia definitiva* ... 43
d) Fellebbezés ... 44
5. Rosszhiszemű pervitel ... 45
6. A sommás perek ... 47
II. Hiteleshelyi tevékenység ... 48
1. Bamberg ... 49
2. Salzburg ... 50
III. A végrehajtás, szankciók ... 51
1. A kiközösítés ... 52
a) Kiközösítés mint szankció ... 53
b) Kiközösítés mint teljesítési biztosíték ... 53
2. *Interdictum* ... 55
3. Klerikusok büntetései ... 56
4. Egyéb szankciók ... 57
5. A világi hatalom igénybe vétele ... 57

PARS SECUNDA
SPECIALIA

ELSŐ FEJEZET
BAJORORSZÁG ... 60
A. A BAJOR EGYHÁZSZERVEZET KIFEJLŐDÉSE ... 60
I. A kezdetek ... 60
II. Egyház és társadalom ... 61
III. Az egyházmegyék ... 63
1. Salzburg ... 64
2. Regensburg ... 67
3. Freising ... 68
4. Passau ... 68
5. Säben-Brixen ... 69
6. Eichstätt ... 70
7. Bamberg ... 71
B. A BAJOR PÜSPÖKSÉGEKBEN ELJÁRÓ BÍRÓSÁGOK ... 72
I. Az érseki szék ... 73
1. Az érsek jogállása ... 74
2. Érseki bíráskodás ... 76
a) Az *officialatus* ... 77
aa) Az *officialis* ... 78
ab) A *commissarius* ... 79
ac) Jogtudók (*assessores*) ... 80

ad) Ügyészek (*procuratores*) ... 80
ae) Jegyzők ... 81
af) Bírósági segéderők ... 82
b) Az elsőfokú bíráskodás ... 82
c) A fellebbviteli bíráskodás ... 83
II. A püspöki szék ... 84
1. Passau ... 85
2. Augsburg ... 88
3. Bamberg ... 88
a) A bírósági rendtartás ... 89
b) A dómdékán ... 98
ba) A *consistorium* hatásköre ... 98
bb) Személyes bíráskodás ... 100
bc) Az *officialis* ... 101
c) A helynöki szék ... 102
ca) Elsőfokú bíráskodás ... 103
cb) Fellebbezési fórum ... 104
MÁSODIK FEJEZET
MAINZ ... 106
A. AZ ÉRSEK KÖZPONTI BÍRÓSÁGA ... 106
I. Az érseki bíráskodás kezdetei ... 107
1. A zsinati bíráskodás ... 107
2. A delegált bírák tevékenysége ... 109
3. Az érsek hivatali bíróságának létrejötte ... 113
II. Az érseki szék ... 114
1. A hivatali bíráskodás ... 114
a) A bíró ... 115
b) A *protonotarius* ... 116
2. A bíráskodást segítő hivatalok ... 117
a) A pecsétnök és hivatala ... 118
b) A *procurator fisci* ... 119
B. A MAINZI EGYHÁZMEGYE KÜLÖNÖS JOGÁLLÁSÚ KERÜLETEI ... 121
I. Erfurt ... 122
1. A kezdetek ... 122
a) A főesperesi jogszolgáltatás ... 122
b) Érseki delegált bírák ... 124
c) Pápai delegált bírák ... 125
d) *Privilegium de non evocando* ... 126
2. Az állandó erfurti bíróság szervezete ... 127
a) A bíró ... 127
b) A pecsétnök ... 130
c) Az ügyész ... 131
d) A közjegyzők ... 132
e) Jogtudók, ügyvédek, segédszemélyzet ... 133
II. Fritzlar ... 134
III. Amöneburg ... 136
IV. Aschaffenburg ... 137
V. Heiligenstadt ... 138
VI. Nörten, Einbeck és Göttingen ... 139
VII. Mainz ... 141

HARMADIK FEJEZET
KÖLN ... 143
I. Ügykörök ... 143
1. Büntetőjog ... 144
2. Házassági ügyek ... 144
3. Igazgatás ... 144
4. Hiteleshelyi tevékenység ... 145
II. Joghatóság és eljárásrend ... 146
1. A perrend reformjai ... 148
2. Végrehajtás ... 149
III. A bíróság tisztségviselői ... 151
1. A bíró ... 151
2. A pecsétnök ... 153
3. A jegyzők ... 155
a) Eljárásrend a jegyzői hivatalban ... 156
b) Az irodisták ... 158
4. Ügyvédek, ügyészek ... 159
5. Prokurátorok ... 160
6. Ügyészek ... 161
7. Audientiarius ... 161
8. Hivatalszolga ... 162
9. Küldöncök ... 163
NEGYEDIK FEJEZET
TRIER ... 165
I. Az érseki törvénykezés kezdetei Trierben ... 166
II. A bíráskodás helyszínei ... 168
1. A központi kúria: Trier ... 168
2. A koblenzi kúria ... 169
3. *Terra gallica* ... 171
III. Az állandó egyházi bíróság kialakulása és szervezete ... 172
1. Az *officialis* ... 172
2. Az általános helynök ... 177
3. A pecsétnök ... 178
4. Jogtudók és ügyvédek ... 179
5. A jegyzők ... 180
6. *Procuratores* ... 183
7. Törvényszolgák ... 184
FORRÁSOK ... 185
IRODALOM ... 190

Rövidítések jegyzéke

ADB	Allgemeine Deutsche Biographie
AG	Augsburger Gerichtsbuch
AKKR	Archiv für katholisches Kirchenrecht
AÖG	Archiv für österreichische Geschichte
BUB	Babenberger Urkundenbuch
CIC	*Corpus Iuris Canonici*
DG	*Decretum Gratiani*
DH	Donaueschinger Handschrift
FRA	*Fontes Rerum Austriacarum*
GO	Gerichtsordnung
HRG	Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte
HSTAMü	Bayerisches Hauptstaatsarchiv München
KAS	Erzbischöfliches Konsistorialarchiv, Salzburg
KRA	Kirchenrechtliche Abhandlungen
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
MB	*Monumenta Boica*
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
MGSLK	Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde
MIB	Mainzer Ingrossatur-Buch (Bayrisches Staats-Archiv Würzburg)
MIC	*Monumenta iuris canonici*
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MR	Mittelrheinische Regesten
MU	Mittelrheinischer Urkundenbuch
NACrR	Neues Archiv des Criminalrechts
OAB	Erzbischöfliches Ordianariatsarchiv Bamberg
OÖ	Oberösterreich
RG	Regensburger Gerichtsbücher
SLA	Salzburger Landesarchiv
Slo.	Slovenia
StMBO	Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige
SUB	Salzburger Urkundenbuch
UB	Urkundenbuch
UBLOE	Urkunden-Buch des Landes ob der Enns
VGA	Vatikanisches Geheimarchiv
VHVOR	Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg
ZGO	Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins
ZHV	Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte und Altertumskunde
ZRG GA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung
ZRG KA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung
ZvGA	Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde (Westfalens)

PARS PRIMA
GENERALIA

Első fejezet
Az egyházi bíráskodás fórumrendszere

I. Róma

A középkori egyházi bíráskodás hatalmas strukturális előnye minden más törvénykezési rendszerrel szemben az volt, hogy egész Európára kiterjedő illetékességgel működő, centralizált fórumrendszert fejlesztett ki, amelyben a jog- és perorvoslat lehetősége magától értetődő volt. A fellebbezés intézményesített lehetősége különösen Németországban jelentett sokat, hiszen itt világos fellebbezési csatorna az egész középkoron át még tartományi szinten sem alakult ki. Az egyház bírósági struktúrája nagyjából a következő módon épült fel (alulról felfelé): főesperesi szék, püspöki szék, érseki szék és a római *Curia.* Ez a törvénykezési modell voltaképpen csak egy jogszolgáltatási lehetőséget kínált fel, távolról sem jelentette azt, hogy valamiféle szigorú, kizárólagos és egyirányú mozgás érvényesült volna benne. Rengeteg per indult első fokon mindjárt a pápai széken, és a magasabb fórumok is gyakran belenyúltak az alacsonyabb szintek tevékenységébe, továbbá a fellebbezés maga sem tartotta be a 'szolgálati út' minden lépcsőfokát, a jogkeresők (ha tehették) mihamarabb Rómához fordultak. Az egyház törvénykezési rendszerének vitathatatlan előnye éppen ebben nyilvánult meg: létezett egy nagy tekintélyű centrum, amely törvényhozói és bírói minőségében foglalt küldetésének egyaránt maradéktalanul megfelelt.

1. A római *Curia*

A bajor egyházmegyékben a 12. század közepétől érzékelhető a szentszéki bíráskodásban a pápai befolyás számottevő megerősödése, amelynek első jeleként megindultak a pápához intézett folyamodványok.[1] Kétféle módon lehetett a *Curia*-tól ítéletet kieszközölni: vagy úgy, hogy rögtön oda fordult a panaszos, vagy fellebbezés folytán. A pápai beavatkozás egy fajtája volt az is, amikor a jogkereső a pápától az illetékes püspökhöz, apáthoz etc. címzett parancsot eszközölt ki, amelyben a pápa utasítja a címzett egyházi elöljárót (= bírót), hogy minden eszközt használjon fel a jogsérelem orvoslására.

A pápai udvarban a 12. századtól fokozódó mértékben találunk püspököket és más magasabb állású egyházi személyeket, akik keresetüket érvényesítendő érkeztek ide. Nem csupán belső, egyházi ügyekről van persze szó, hanem nagyon sok birtokvitáról is. A pápai bírói szék nagy tekintélye, amit főként a kanonisták teremtettek meg, fő szerepet játszott abban, hogy világiak is fokozódó mértékben keresték fel a római szentszéket. A pápai *iurisdictio* megerősödése nagymértékben összefüggött III. Ince pápaságával (1198–1216), aki rangját nem utolsó sorban nagyformátumú bírói személyisége révén nyerte el. Az sem véletlen, hogy az ő idején halványodik el végképp a püspöki zsinatok bíráskodási funkciója.

A pápához érkező fellebbezések általában a küldött bírák által hozott döntések ellen irányultak. Ekkor újabb delegációra került sor, hiszen ekkor sem a pápa járt el személyesen: *auditor cardinalis* kinevezésére került sor. Ez a per már Rómában folyt le.

Miután Rómában állandó bíróságot hoztak létre,[2] ez a későbbi *Sacra Rota Romana* (közkeletű, máig használt rövidebb nevén: *Rota*) jelentősen megnőtt azoknak a pereknek a

[1] Először a passaui püspök joghatósága alól kivett melk-i apátság fordult panasszal a *Curia*-hoz. Cf. BRACKMANN 1912, 30.

[2] Cf. FEINE 1964, 324.

száma, amelyek ténylegesen Rómában zajlottak.[3] Nem is kell külön hangsúlyozni, hogy ez a perek költségeinek csökkenését és az eljárás lerövidülését hozta magával. Tény mindazonáltal, hogy a pápai küldött bírák (*iudices delagati*) intézménye az egész középkoron át fönnmaradt.

2. A *Rota* mint végső fórum

A Rómához fordulás lehetőségét a meglehetősen variábilis fellebbezési rendszerben soha el nem vitatták, a *Decretum Gratiani* szerint is: *"Ad Romanam ecclesiam ab omnibus, maxime tamen ab opressis, appellandum est et concurrendum quasi ad matrem, ut eius uberibus nutrianter, auctoritate defendantur et a suis oppressionibus relevantur [etc.]"* (C. 8 c 2 q 6) A *Rota* az egyetemes egyház végső fellebbezési fóruma volt, de bizonyos konkurenciát is jelentett, mert nem kizárólag a püspöki-érseki székektől, hanem bármely egyházi bíróságtól ide lehetett fordulni. Ha a bajor egyházmegyék metropolitájának bírósága, a salzburgi *consistorium* első fokon járt el, csakis Rómához lehetett perorvoslatért fordulni. Több ún. *interpositio appellationis* is arra enged következtetni, hogy Rómában a német földről érkező fellebbezések elintézésére külön *legatus* volt kinevezve.

Egy nevezetes per alkalmával (1512) Mathias seckau-i püspöknek egy másik egyházmegyés főesperessel támadt joghatósági vitája került Salzburgon át Rómába. Itt a pápai *auditor,* Johannes Antonius a főesperesnek adott igazat, a püspöknek pedig örök hallgatást parancsolt. Az ítéletet megküldték a császárnak és a salzburgi *provincia* valamennyi püspökének.

3. Pápai küldött bírák

A 12. század kilencvenes éveitől megnőtt a pápai küldött bírák (*iudices delegati*) előtti ügyek száma. Az egyház arra az álláspontra helyezkedett, hogy a klerikusok saját egyházi bíróságuk előtt akár világiakat is beperelhetnek az *actor sequitur forum rei* elve alapján. Laikusok is egyre többen pereskedtek itt.

A küldött bírák általában hárman voltak, de akadt példa ennél több vagy kevesebb számú bíróságra is. Ha egyesbíró kiküldésére került sor, az majdnem mindig plébániák közti birtokvitákat jelentett. A kúriai gyakorlat előnyben részesítette a társasbíráskodást, hogy a részrehajlást minél inkább háttérbe szorítsa. A küldött bíráknak az érdemi döntést nem, de meghatározott eljárási feladatok elvégzését jogukban állt más, rendszerint alacsonyabb rangú klerikusokra ruházni (*subdelegatio*), ilyen volt különösen: távolabb lakó tanúk kihallgatása, nem vagy nehezen hozzáférhető oklevelekbe való betekintés.

A küldött bírák legfontosabb szerepe tehát az volt, hogy széleskörűen elterjesszék a pápai bíráskodást egész Európában, egyben megkönyítsék azt mind a pápa, mind az ügyfelek számára, megtakarítva számukra a Rómába utazást. Közvetlenül Rómába ezidőtájt ritkán idéztek.[4]

A delegált perek száma a 13. század közepétől úgy megnőtt, hogy a prelátusok nem ritkán inkább szabadulni akartak a megbízás alól. A *iudex delegatus* kívánt személyét a felperes pápához írt levelében gyakran megemlítette; ha különös kifogás nem merült fel ellene, a pápa

[3] Hageneder egy sor ilyen eljárást említ: HAGENEDER 1967, 72, 227. lábjz.

[4] Egy ilyen eset volt, amikor (1142) a passaui püspökönek Rómában kellett felelnie a melk-i kolostor által emelt vádra, miszerint Pergkirchen egyházát jogtalanul szentelte fel. Egy másik esetben III. Lucius, majd III. Orbán pápa idézte (1185) szintén a passaui püspököt és fivérét (Manegold) bírói széke elé, amiért utóbbi beavatkozott a kremsmünster-i apátválasztásba. Cf: HAGENEDER, *Gerichtsbarkeit* 33.pp.

helyben is hagyta. A küldött bíró ezután, ha legalább részben szabadulni akart a felelősség alól, megpróbálta tovább delegálni a megbízatást vagy mindenesetre bíróstársat venni maga mellé. A pápai megbízás alól kifejezetten kibújni persze csak alapos indokkal lehetett. Az esetenkénti viszolygásnak az is oka lehetett, hogy a bíróként való eljárás nem volt teljesen veszélytelen.

a) Eseti megbízások

A szó szükebb értelmében vett *iudices delegati* mindig egy konkrét eset eldöntésére kaptak pápai megbízást (*rescriptum*). Ez a kiemelkedően fontos egyházi bíróság a pápai hatalom, vele a kánonjog megerősödése és az önálló helyi, egyházmegyei bíróságok létrejötte közti időben élte virágkorát.

Bár a pápai küldött bírák előtt rengeteg eljárás folyt, aránylag kevés perben tudtak csak végítéletig jutni: elsősorban azért, mert bírói joghatóságuk csak megbízásos jellegű volt, s ezen a tényen az a körülmény sem változtatott, hogy *de iure* a pápa állt mögöttük. A Seitenstetten kolostora által a Braunsberg fivérek ellen indított perben például a pápai küldött bírák megítélték ugyan az apátságnak a vitatott birtokot (miután a makacs alpereseket kiközösítették), nem nélkülözhették azonban a passaui püspök közbenjárását (1244), aki az osztrák herceget kérte meg az ítélet végrehajtásának biztosítására.[5]

A püspöki eseti megbízások egyik fajtája volt, amikor egy kilátásba helyezett súlyos szankció kimondása előtt — pápai mintára — figyelmeztető levelet (*littera monitoria*) kézbesített a megbízott az érintettnek.[6]

b) Tartós megbízások

A rengeteg Rómához intézett folyamodás intézése során szerzett tapasztalat vezetett oda, hogy a 14. századtól kialakult szokás szerint a *Curia* egyházi intézmények jogainak védelmére állandó bírákat: *conservatores et iudices* rendelt. Főleg kolostorok védelmét látták el ezek az állandó bírák, akiknek funkciója egészen sajátos karaktert hordozott, mert a jogvédelem miatt tevékenységük legalább annyira ügyvédi, mint bírói jellegű volt. A védelmüket élvezők elleni bármely, világiak vagy egyháziak részéről tapasztalt támadás ellen fel kellett lépnük, s mindezt pápai tekintély birtokában. Ez a nagyon gyakorlatias okokból kialakult intézmény főként a szüntelen Rómához való fordulást volt hivatott kiváltani, vagy legalább csökkenteni.[7]

Az egyházi intézmények jogvédelmét nemcsak pápai, hanem püspöki parancs alapján eljáró megbízottak (*defensores* vagy *conservatores*) is elláthatták. Ilyen értelmű parancsot (*littera conservatoria*) adott a passaui püspök 1372-ben St. Florian apátságának a püspöki tizedszedőkkel szemben (akiknek elzálogosította e jövedelemszedés jogát) arra az esetre, ha ezek vonakodnának a megállapodás szerint járó összeget megfizetni.[8] Az indokolás lényege itt

---

[5] BUB 2 282 Nr. 429.

[6] A passaui püspök egy perchtoldsdorf-i klerikust figyelmeztet (ca. 1250): „*[...] discretionem tuam monemus in Domino et rogamus, quatenus Dei ac nostri intuitu prefatos fratres [Baumgartenberg kolostorának szerzeteseiről van szó] in antiquo suo iure non molestes; alioquin indignationem omnipotentis Dei et sanctorum eius contra te implacibiliter provocabis et ad ipsorum querelam cum aliis sacramentis sepultura ecclesiastica te privato (sic!).*" UBLOE 3 170 Nr. 172.

[7] Példaként hozható a St. Pölten-i apát és konventjének esete: „*[...] cum eisdem reddatur valde difficile pro singulis querelis ad apostolicam sedem habere recursum*" Ezután került sorra a littera conservatoria kiállítására „*iuxta formam concessam per dominum Clementem in concilio Viennensi*." Cf. TANGL 1894, 321, Nr. CXXIX; PHILLIPS 1848–1872, VI. 781; HINSCHIUS 1959, I. 179.

[8] A teljesen pápai mintákat követő irat lényege: „*[...] volentes quieti eorum salubriter consulere, ut tenemur, et a supervacuis eos relevare laboribus et expensis, discretioni vestre et cuilibet vestrum in virtute sancte obedientie committimus firmiter et mandamus, quatenus ipsis seu eorum ministris et officialibus [...] quociens super hoc requisiti fueritis vel alter vestrum fuerit requisitus in premissis et circa ea in hiis videlicet, que notoria*

is az, ami a pápai iratokban: túlságosan vesződséges lenne állandó megbízás híján a kolostornak minden egyes esetben a püspöki segítségért folyamodni. Megjegyzendő, hogy az efféle tartós megbízások sok tartalmi egyezést mutatnak a végrehajtó parancsokkal (*litterae executoriae*), főleg az alkalmazható szankciókat illetően. Az ellenállókat egyházi büntetéssel sújthatták (*contradictores et rebelles per censuram ecclesiasticam compescendo*), a perbeli tanúkat pedig hasonló eszközökkel vallomástételre kényszeríthették.

II. A püspöki bíráskodás

A püspöki bíráskodás németországi gyökerei a frank korba nyúlnak vissza. A frank birodalom területén kialakult egyházmegyék püspökei a kor szokásai és előírásai szerint rendszeresen járták tartományukat (*visitatio*), mert a kevés számú főpásztorhoz óriási területek tartoztak.[9]

A rendszerint évenként megtartott vizitációk kettős célt szolgáltak: egyrészt ellenőrizték a püspökök az alsópapság tevékenységét (ez volt a szoros értelemben vett *visitatio* célja), másrészt a környék világi gonosztevői ellen is felléptek, egyházi büntetések kiszabásával. A püspök nem egyedül, hanem legfontosabb segítői (főesperes, *archi- presbiter*, és még sokan mások) népes társaságában utazta be egyházmegyéjét, s ebből a vándorbíráskodásból fejlődött ki a csak a német jogfejlődésre jellemző *Sendgericht* intézménye. A *Sendgericht* munkájába korán bevonták előbb tanúként, majd bírótársként a vidék megbecsült, tekintélyes lakóit (*Sendzeugen, Sendschöffen*). Ez a laikusokkal szemben fellépő püspöki bíráskodás kifejezetten büntetőjogi jellegű volt, s mivel jól kiegészítette a világi törvénykezést, a frank uralkodók melegen támogatták. Az államszervezetben fokozódó mértékben vállalt feladataik miatt azonban a püspökök egyre kevésbé tudtak eleget tenni a vidéki bíráskodás során felmerülő elvárásoknak, ezért az nagyrészt átcsúszott a főesperesek kezébe.

Az egyház szervezetében a legmagasabb lelki hatalommal rendelkező, az apostolok utódainak számító püspökök súlya a gregoriánus korban jelentősen tovább nőtt. Természetesnek tekinthető tehát, hogy mind az egyházi törvényhozásban, mind a törvénykezésben kiemelkedő szerepet játszottak. A püspöki szék volt a szentszéki bíráskodás letéteményese, az alacsonyabb fórumok innen nyerték eljárási joghatóságukat. Magasabb, fellebbezési lehetőséget kínáló fórum lényegében csak a római *Curia,* a *Sacra Rota Romana* volt, amelynek okát a katolikus egyház hierarchikus rendszerét ismerve nem szükséges bővebben magyarázni.

1. A püspöki szék (*officialatus*) kialakulása

A püspöki bíráskodásról szólva, annak kezdetekor a püspök személyesen bíráskodott, majs csak a 10. századtól vette át ezt a feladatát a főesperes mint helyettese (*vicarius episcopi*). Az általa gyakorolt tevékenységet a *Sendgerichtsbarkeit* kifejezéssel jelöli a német szaknyelv. E szék tevékenysége, eredetileg helyettesítő funkcióját kinőve önállósodott *(jurisdictio propria et ordinaria).* A 12. században gyorsan erősödő egyházi bíráskodás megteremtette az igényt arra,

---

fuerint, simpliciter et de plano ac sine strepitu et figura iudicii, in hiis vero, que iudicialem requirunt indaginem, prout negocii qualitas exegerit, auctoritate nostra faciatis seu faciat iusticie complementum, contradictores et rebelles per censuram ecclesiasticam firmiter compescendo. Testes vero, qui nominati fuerint, si se gracia, odio vel timore subtraxerint, censura similiter eadem auctoritate nostra compellatis seu compellat veritati testimonium perhibere." UBLOE 8 579 Nr. 577. Cf. TANGL 1894, 321, Nr. CXXIX.

[9] A későrómai birodalom településszerkezetének egyenlőtlenségei érhetők itt tetten. Míg a vandál hódítás idején például Észak-Afrikában mintegy ötszáz és Itáliában is hasonló számú püspök tevékenykedett, addig a mai Franciaország területén (Elzász nélkül) 400. körül száz, a frank birodalom keleti területén pedig az angolszász misszionáriusok fellépése előtt legfeljebb nyolc püspökről tudunk. Cf. WERMINGHOFF 1913, 9; KIRN 1926, 167.

hogy a püspök kifejezetten tanult, arra alkalmas személyt kizárólag a bíráskodásra nevezzen ki *(Offizial).*

Ezek a személyek azokból a klerikusokból kerültek ki, akik kezdetben nem kizárólag a bíráskodásban, hanem a püspöki igazgatásban játszottak fontos szerepet, innen az elnevezés: *officialis.* Ez a gyorsan nagy karriert befutó egyházi tisztségviselő a 12. században mindazonáltal még nem számított a püspök másik énjének *(alter ego).* Efféle, jogban jártas embereket nemcsak a püspök, hanem a nagyobb kolostorok és más egyházi intézmények *(Stiftskirchen)* is előszeretettel alkalmaztak. A világi fejedelmek és hatóságok is jól ismerték őket. Az *officialis* kifejezés gyűjtőfogalommá vált mindazok számára, akik az egyház nevében hivatalosan, szakmai képviselőként felléptek. Szó sem volt kezdetben bíráskodásra való korlátozottságról.

Általános felfogás szerint az első állandó egyházi bírák a 12. század utolsó évtizedeiben kezdték meg működésüket, Franciaországban (Reims).[10] Voltaképpen a pápai küldött bírák *(iudices delegati)* intézményének továbbfejlesztése volt ez; Reims érseke ui. pápai *legatus* volt, így egyszersmind pápai *iudex delegatus.* A 12. század második felétől érzékelhetően megerősödött a delegált bírák tevékenysége, akik egyre gyakrabban a jogtudók[11] (*iurisperiti*) közül kerültek ki. A küldött bírák hivatala a 13. századra intézményesült, viszont általában egyesbírákat jelentett. A *iudices* kifejezés ezután lényegében magát a hivatalt, a bíróság intézményét jelölte. Nagyobb püspökségekben megfigyelhető, hogy a küldött bírák intézménye az állandósult szentszékek kialakulása után sem szorult háttérbe, hanem bizonyos, részint területi, részint ügyköri feladatmegosztásra került sor a kétféle egyházi bíróság között.

A német püspöki bíráskodás szervezetének bemutatása előtt érdemes körülpillantani a korabeli Európában, mert bár a középkori Európa éppen egyházi vonatkozásban mutatott fel imponálóan egységes jegyeket, a különbözőségek annál tanulságosabbak.

Már Reims fenti említése is sejteti, hogy a fejlődés éllovasa Franciaország volt. A 13. század kezdetétől egy sor francia püspökségben említik már az *ofiicialis*t, legkorábban: Párizs (1205), Arras (1210), Cambrai (1212), Poitiers (1246), Arles (1251), Cavaillon (1255), Marseille (1260), Orange (1269), Toulon (1277), azt viszont nehéz eldönteni, hogy ezekben az esetekben az *officialis* már hivatal vagy pedig csak *iudex delegatus*.[12]

A helyzet Angliában teljesen homályos, mert alig vannak ezirányú kutatások.[13] Fölöttébb valószínű, hogy a professzionális püspöki bíráskodás hamarabb, mint Franciaországban, aligha jelent meg. Az *officialis* kifejezés mindenesetre III. Sándor (1179) és III. Lucius pápa (1182) bulláiban már szerepelt és püspöki bírókra vonatkozott. Valószínűleg azonban küldött bírákról volt szó. Szabályos kánoni eljárásokról a 13. század első évtizedeitől vannak csak adatok, amelyek püspöki zsinatok voltak. Ez már tanult egyházjogászok létét feltételezi. A Canterbury

[10] Ezt a felfogást képviseli Georg May is, aki az erfurti szentszékről írt monográfiájában a bírák joghatóságát a francia mintákhoz méri: „*Sie waren ordentliche Richter mit stellvertretender Jurisdiction. Ihre Gerichtsbarkeit kam ihnen zu auf Grund ihres Amtes, mit dem sie bleibend verbunden war. Ihr Amt war ihnen nicht für ständig , sondern auf Widerruf übertragen. Jeder von ihnen hatte die volle Ausrüstung des französischen Einzeloffizials*." Az erfurti *Generalgericht* létrehozója, Peter Aspelt mainzi érsek a hivatal modelljét Kölnből kölcsönözte. Cf. MICHEL 1953, 24.

[11] Ezt a nagyon találó magyar szakkifejezést Bónis György használta előszeretettel és terjesztette el. Magyar vonatkozásban ui. a *iurisperitus* nem feltétlenül egyetemet járt, tanult kanonistát jelentett (ők voltak Bónis terminológiájában a doktorok), hanem inkább olyan személyt, aki főként a magyar jog (ez pedig elsősorban a szokásjogot jelentette, ezért őket praktikusoknak nevezhetnők) ismeretében volt jártas. Cf. BÓNIS 1971, 7, 21.

[12] Cf. FOURNIER, 309.p.

[13] A pályakezdő, fiatal Bónis György egy esztendőt töltött Londonban, s jórészt a középkori angol egyházi bíráskodásról gyűjtött anyagot, amelynek publikálására azonban mindmáig nem került sor. A jegyzeteket tudományos hagyatékában őrizzük Szegeden: KÁVÁSSY Sándorné – TAMÁSI Anna Éva (a hagyatékot elsődlegesen rendezte, s e letéti jegyzéket készítette: Kávássy Sándorné, sajtó alá rendezte: Tamási Anna Éva): Bónis György tudományos hagyatéka Szegeden. Letéti jegyzék, függelékkel (Közlemények a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Bónis György Szemináriumából 3), Szeged, 2014.

egyházmegyében működő bíró tevékenységéről 1278 után vannak adatok. Vélhetően Angliában is fontos szerepet játszott az állandó püspöki bíráskodás kialakulásában IV. Ince pápa *Romana Ecclesia* című bullája.

A hivatalszerű püspöki bíráskodás kezdetei Németország keleti peremén is hasonló időre tehetők. Olmützben 1267-ben említik először az *officialis* hivatalát. Prágában 1265-ből van adatunk egy perre, amelyet két bíró vezetett, akiket már nem küldött bíráknak nevez az oklevél. Egy évvel később már a neve is előtűnik az intézménynek: *officialis Pragensis.*

Lengyelországban az *officialis* első említését Jakab pápai *legatus* (a későbbi IV. Orbán pápa) statútumaiban olvassuk, melyeket a Breslauban tartott tartományi zsinaton bocsátott ki (1248). A 10. kánon szerint (mely félreismerhetetlenül IV. Ince pápa fentebb említett, *Romana Ecclesia* című konstitúciója jegyében fogant) minden püspök köteles székhelyén egy *virum utique literatum, providum et discretum* az *officialis* feladatainak végzésére kinevezni, aki a püspöknek fönntartott ügyeket leszámítva a bíráskodást végzi és alkalmasint kiszabja a szükséges büntetéseket. Megillette az önálló pecséthasználat joga. A fellebbviteli fórumok megjelölése is mindenben követi a pápai bulla intencióit. Ennek a rendelkezésnek azonban nem volt sok foganatja,mert később (1267) egy másik pápai *legátusnak,* Guido kardinálisnak az ismét Breslauban tartott zsinaton újfent föl kellett szólítania a gnyeznói érseket, hogy gondoskodjon az egyházmegyékben az *officialatus* betöltéséről. Krakkóban 1285-től működött igazolhatóan szentszék, és 1267 után fokozatosan a többi egyházmegyében is megkezdték a munkát a hivatásos egyházi bírák.[14]

Európa északi országaiban is hasonló fejlődés bontakozott ki, délen azonban gyökeresen eltérő a kép. Itáliában, talán az egyházmegyék csekély nagysága miatt, egyáltalán nem alakult ki az *officialatus* intézménye. Ott a püspökök mellett az általános helynökök végezték a bíráskodást.[15] Pontosan ezzel megegyező a kép a középkori Magyarország vonatkozásában, ahol a francia-német mintájú *officialatus* sohasem alakult ki, hanem a püspökök és érsekek általános helynökei (*vicarius generalis*) látták el rendszerint a bíráskodás feladatát.[16] Az eltérés okainak és részletes körülményeinek feltárása még várat magára, de valószínű, hogy a fejlődés ilyen irányában fő szerepet kapott a magyar egyház hagyományos Róma iránti hűsége; innen érthető az itáliai minták követése, valamint ezzel párhuzamosan a hatalmas nyugati szomszédtól, Németországtól való tudatos távolságtartás igénye.

Az *officialatus* intézményének kialakulásáról különféle nézetek alakultak ki. Az egyik leginkább elterjedt felfogás Thomassin magyarázatát[17] fogadta el, aki szerint a püspökök a velük rivalizáló főesperesek miatt, azok fölé emelték a helynököket vagy *officialis*okat, saját tekintélyüket stabilizálandó. Ezt a felfogást tette magáévá többek mellett a jeles francia medievista, Paul Fournier[18] is, amely azonban a legújabb kutatások tükrében már nem tartható tovább. Az tény, hogy a főesperesek hatalma a 11–12. században úgy megnőtt, hogy sok egyházmegyében a püspök a közvetlen irányításból és igazgatásból egyszerűen kiesett. Az is gyakran előfordult, hogy a főesperesi széktől nem is a rendes fellebbviteli fórumnak számító püspöki székhez, hanem a metropolitához vagy egyenesen a pápához fordultak a pereskedők (*appellatio per saltum*). Ha el is fogadta azonban az egyházjog – és maguk a jogkeresők is – a föespereseket mint *iudices ordinarii,* az éppen azidőtájt hatalmas fejlődésnek induló

[14] Cf. ERDŐ, 1995.

[15] Nagyon meglepő, de a témát összefoglalóan tárgyaló Coing-féle kézikönyvben a szerző rezignáltan kénytelen Olaszországot illetően megállapítani: „*Hier wie auch in anderen Gebieten fehlen uns ausreichende Einzeluntersuchungen, um die Entwicklung zusammenfassend kennzeichnen zu können*." TRUSEN, 1973, 471.

[16] Bónis György munkásságának köszönhetően ma már nemcsak nagyon sokat tudunk a középkori magyar egyházi bíráskodásról, hanem az ő élete szorgalmát dicséri az a (fentebb már említett) tematikus forráspublikáció is, amelyhez hasonlót még a német medievisztika sem készített ezidáig: BÓNIS 1997.

[17] THOMASSINUS 1678, Pars I, L. II, cap. 8.

[18] FOURNIER 1880, 8.

kanonisztika és a pápai törvényhozás itt éles határvonalat húzott azáltal, hogy egyértelműen hangsúlyozta a püspök bírói joghatóságát egyházmegyéjében. A püspöknek tehát perspektivikusan riválisává sohasem vált az *archidiaconus,* akinek jogait a pápa is erélyesen védelmezte.[19] Azt is tudni kell, hogy az egyidőben önállósodó főesperesek legtöbb helyen a helynökök közül kerültek ki, a püspököknek tehát már csak ezért is új és szakszerű segítség után kellett nézniük.[20]

A fejlődés fő mozgatórugója mindenképpen a Rómától inspirált szakszerű bíráskodás igényeinek való megfelelni törekvés volt. Az erőteljesen római jogi befolyás alatt álló és rohamosan erősödő pápai intenciók nem tették tovább lehetővé, hogy a mind bonyolultabb jogvitákat, ügyeket pusztán *ex aequo et bono* oldják meg. Tanult jogászok kellettek a bírói székbe. Ahogy a Rómában folyó eljárásokban tevékenykedő *auditores* kötve voltak az eljárás rendjéhez, ugyanezt követelték meg a pápai küldött bíráktól is. Nem bújhattak ki ez alól tartósan a püspökök sem. II. Cölesztin pápa egy, Párizs püspökéhez írt levelében (1195) kifejezetten inti a francia főpapot, hogy klerikusok pereiben a kánoni eljárásjoghoz tartsa magát.[21]

Az egyházi bíráskodás kompetenciája a 12. században még a magánjogi ügyek mellett a büntetőbíráskodásra is kiterjedt. Ez leginkább a széltében érvényesülő *privilegium fori* intézményére vezethető vissza, amely szerint a klerikusok büntetőügyei is püspökeik elé tartoztak, s ezt még kiegészítette az egyházi bíróságok anyagi jogi értelemben vett hatásköre. A püspök bírói tevékenységét tovább növelték a pápai megbízások, a küldött bíróként való eljárás. III. Sándor pápa kifejezetten szankciókkal fenyegette meg azokat a püspököket, akik a pápai parancs alapján ellátandó bírói feladatokat delegálják (ez csak a saját *iurisdictio* körén belül volt megengedett).[22] A kifejlődő professzionális püspöki bíráskodás alapvető dokumentuma, IV. Ince pápa nevezetes bullája (*Romana Ecclesia, VI 2.15.3*), amelyet a párizsi egyetemnek is megküldött, majd *decretum*-gyűjteményébe is fölvett, az állandó püspöki bírónak a pápai küldött bírákkal egyenértékű (= *iudex ordinarius*) státuszt adott (1246). A pápai instrukció szerint tehát a püspök és állandó bírája egy és ugyanazon bírói széket alkottak: *unum et idem consistorium sive auditorium.*

2. A bíráskodás szervezete és hivatalnokai

Mihelyst a delegált bírákat felváltották a hivatásos és rendszeres tevékenységet kifejtő bírák, a nagyobb egyházmegyékben szinte azzal egyidőben megkezdődött magának a hivatalnak is a kiépülése. A 13. század közepétől érhető tetten ez a fejlődés, de hangsúlyozni kell, hogy a kisebb püspökségekben nagyon sokáig csak *ad hoc* álltak rendelkezésre szakszerű bírósági 'segéderők'. Az is tény továbbá, hogy a fejlődés későbbi szakaszaiban is jelentős eltérések mutathatók ki az egyes németországi szentszékek intézményi struktúrájában, főleg a hivatali beosztások árnyaltsága tekintetében.

---

[19] IV. Orbán pápa a Lengyelországban fölállítandó *officialatus* ügyében nyomatékosan említette, hogy az új bírói hivatal nem működhet másként, mint „*salvo iure archidiaconorum, qui in suis archidiaconatibus censuram ecclesiasticam exercere.*" TRUSEN 1973, 471.

[20] Heinrich Straub is amellett tör lándzsát, hogy az *officialatus* kialakulása nem a főesperesekkel való rivalizálásból vezethető le, hanem a püspök hivatali ügyeinek ugrásszerű megnövekedéséből, a római-kánoni eljárásjog) bevezetéséből és az egyházszervezet általános intézményesüléséből eredeztethető. Cf. STRAUB 1957, 96–98; TOBIN 1936, 95.

[21] Ezt a dekretálist a *Compilatio secunda* (C.5) és a *Liber Extra* (X 2.2.9) is fölvette.

[22] Goffredus de Trano, kúriai *auditor* azt írja, hogy Rómában gyakran nem tudják eldönteni, hogy a püspöki *officiales* rendes vagy megbízást teljesítő (*ordinarii vel delegati*) bírák. Szerinte inkább delegáltak, mert biztosan nem választottak és nem is meghatározott időre kaptak kinevezést, hanem a püspök által jónak látott tetszőleges időre maradtak hivatalukban. Tőlük még lehetett a püspökhöz fellebbezni. In: Summa in tit. decretal., Venetius 1570, f. 40 v.

a) A bíró

A püspöki szentszék első embere a bíró (németül: *Offizial),* akit a középkori latin nyelvű oklevelek leggyakrabban ekként jelölnek: *officialis generalis seu principalis.* Ez a személy, főleg kezdetben, lehetett maga a püspök is személyesen, de csak ha maga is jogász volt vagy egyházmegyéje volt túlságosan kicsiny. Sohasem szorult azonban háttérbe az a felfogás, hogy a püspöknek igenis szüksége van efféle kinevezett, hivatalszerűen tevékenykedő kisegítőre.[23]

Az *officialis* kinevezési joga egyedül a püspököt illette meg, de a kései középkorban gyakori volt, hogy választási feltételként vagy akár szerződéses kötelem nyomán kellett a püspöknek valakit erre a hivatalra kineveznie. A 13. század közepétől Európa-szerte az a szabály alakult ki, hogy egyházmegyénként egy bírót neveznek ki. Nevezetes kivétel a már említett Reims, ahol hosszú időn át egyszerre két *officialis* bíráskodott, és különleges német példa volt az erfurti, ahol a mainzi érsek egyszerre több bírónak is adott mandátumot, akik nem kollégiumként működtek, hanem egymással szolidáris viszonyban állva, önállóan bíráskodtak.[24] Az érseki székeken olykor előforduló, megkettőzött bírói státusoknak Franciaországban jellemzően az volt az oka, hogy az egyik személy a püspöki, a másik (fellebbviteli fórumként) az érseki joghatóságot gyakorolta. Ez a fajta feladatmegosztás nem volt egészen kivételes, nagyobb német egyházmegyékben is előfordult.

Hamar kialakult az a kritériumrendszer is, amelynek a bírói hivatalra kiszemeltnek meg kellett felelnie. Az *officialis* teljesen cselekvőképes, 25. életévét betöltött, kizáró ok[25] alá nem eső klerikus (nem feltétlenül pap) lehetett csak. Általános elvárás volt továbbá vele szemben, hogy nőtlen, büntetlen és feddhetetlen életű legyen. Természetesen nagyon fontos volt jogi jártassága, tudása (*Rechtsgelehrsamkeit*). A németországi egyházi bíróságok első bírái tudományukat leggyakrabban az északolasz egyetemeken, a legkorábbi időkben elsősorban Bologna-ban szerezték.[26] Egy francia zsinat (Tours, 1236) azt a kívánalmat is fölállította, hogy a jelöltnek legalább ötévi jogtudományi stúdiumot kell maga mögött tudnia, de ez a feltétel hosszú időn át a gyakorlatban kivihetetlen lett volna. Megelégedtek azzal, ha az egyházi bíró megfelelő gyakorlattal és tudással rendelkezett.[27] Mivel a bíráknak képzett és gyakorlott jogászoknak kellett lenniük, elvben ritkán, a gyakorlatban azonban elég sűrűn kellett jogtudók (*iurisperiti*) segítségét és tanácsát igénybe venni. Az egyházi bírók mind gyakrabban kerültek ki tudományos fokozattal rendelkezők közül. Sokan a gyakorlatból érkeztek és korábban jegyzőként dolgoztak.

A hivatali idő ritkán nyúlt hosszúra; a megelégedésre dolgozó bírót hamarosan beválasztották a püspöki káptalanba, ha ugyan nem volt már annak eleve tagja. Az *officialis* munkájáért komoly díjazást kapott. Néha egy *beneficium* jövedelmét bírta, de leggyakrabban az illetékekből kapott részesedést. A püspök bármikor visszahívhatta *officialis*át, aki le is mondhatott, s a hivatal természetesen annak halálakor is megüresedett. A *vacantia* idejére a káptalan megkérhette megint az egyébként felmentett *officialis*t a teendők ellátására, de újat is állíthatott a helyére.

---

[23] Abbas Panormitanus a 15. század első felében is azt vallotta, hogy a püspök köteles egy *vicarium officialem* kinevezni. Cf. Comm. II p. In L.I. Decr., de off. iud. ord., cap. quoniam, u.3.

[24] Cf. MAY 1956, 246–258.

[25] A 13. századból való Ordo ludiciarius Spirensis szerint: „*Tria sunt, que impediunt aliquem esse iudicem: natura, lex et mores. Natura prohibet surdum, mutum et furiosum esse iudicem. Lex prohibet excommunicatum, irregularem, hereticum, paganum esse iudicem. Mores prohibent mulierem esse iudicem*." (§ 4)

[26] „*An den bischöflichen Höfen Deutschlands werden Offiziale bestellt, in deutschen Landen die ersten Berufsrichter – es sind dies Juristen, die vielfach an den italienischen Universitäten ausgebildet worden waren, etwa an der Rechtsschule von* Bologna, *der »nutrix legum« des Mittelalters*." ELSENER 1968, 71.

[27] „*[…] vel per causarum exercitium iudicandi officio sint merito approbati*" HARDUIN, tom. VII, col. 263 E. A würzburgi bírósági rendtartás (1422) is azt kívánta meg a szentszéki bírótól, hogy „*in iure peritus et expertus, noticiam causarum habens*" legyen.

Az *officialis* gyakorolta a püspök helyett annak rendes bírói joghatóságát: *"consistorium episcopi et officialis unum et idem censentur.*"[28] Fellebbezni tehát innen a püspökhöz már nem lehetett, hanem csak az érsekhez.

Az *officialis* joghatósága alapvetően a bíróság elé vitt, döntően magánjogi tartalmú ügyek (*streitige Gerichtsbarkeit)* eldöntésére szorítkozott, a széltében érvényesülő németországi felfogás szerint azonban vérhatalommal járó büntetőjogi hatósága nem volt. Járulékos deliktumokat viszont minden további nélkül megítélhetett, mint mulasztás, engedetlenség, bíróság félrevezetése etc. Egyházi javadalmat vagy hivatalt nem vonhatott meg és az egyházmegye kormányzásába sem szólhatott bele, hacsak egészen konkrét püspöki megbízást nem kapott erre vonatkozóan. Tényleges hatásköre mindig a kinevezési okmányban kapott részletező megállapítást. Nagyon sok püspökségben az *officialis* a püspök teljes *iurisdictio*t átvette, ekkor *in causis spiritualibus, civilibus ac criminalibus* ítélt. Feladata volt továbbá az is, hogy gondoskodjon az ítéletek végrehajtásáról. A jogrend őre is volt, ezért a hivatalból való eljárásjoga is megillette, főként a szentszéki bíráskodás kizárólagos illetékességébe tartozó ügyek esetében (mint az eretnekperek), valamint nyilvánvalóan jogsértő cselekményeket tapasztalva.

Hiteles pecsétje volt (*sigillum authenticum*), amely a vele megpecsételt okleveleknek teljes bizonyítóerőt kölcsönzött. Sajátkezű aláírása is közhitelű személyként (*publica et authentica persona*) láttatta. Felügyelete alatt vezették a regisztert és a bírósági könyveket (*Gerichtsbücher*), amelyek eredetileg az adósságokat és szerződéseket rögzítették. Ha az *officialis* egy szerződést *in iure* vagy *in forma iudiciarii* megerősített, a később jogsérelmet szenvedő fél számíthatott a szentszék jogvédelmére. Nem véletlen, hogy az *officialatus* – és az ott tevékenykedő közjegyzői hivatal – sok helyen határozottan visszaszorította egyéb városi oklevélkiállító helyek tevékenységét.

Számos egyházmegyében az *officialis* speciális megbízás erejénél fogva igazgatási tevékenységet is ellátott, amelynek semmi köze nem volt a bíráskodáshoz. Főleg az egyházi javadalmakkal kapcsolatos ügyintézés adott sok feladatot, de végzett vizitációt, hívott össze egyházmegyei zsinatot, letett klerikusokat, megvont hivatalokat. Ez a tevékenysége azonban csak szoros kivételként érvényesült, hiszen az *officialis* hivatala olyannyira bírói természetű volt, hogy bátran tekinthető a hatalmi ágak szátválasztására irányuló törekvések markáns középkori példájának.[29]

A kései középkorban mind gyakrabban kinevezett általános helynökkel együtt végezte az igazgatási teendőket. A *vicarius generalis* átvett tőle néhány olyan hatáskört, amely csak különös megbízás alapján illette meg, így különösen a büntetőbíráskodás és a *causae spirituales extraiudiciales* eldöntése. Arra is volt azonban nem egyszer példa, hogy az *officialis* és az általános helynök egy és ugyanazon személy volt.

b) A jogtudók

Az *officialis* a bírói hatalmat általában egyszemélyben birtokolta, de ez nem jelenti azt, hogy mindig 'magányos' bíróként járt volna el. Amellett, hogy egyes szentszékeken, mint amilyen a mainzi volt, kollegiális biráskodás is folyt, inkább az volt általánosnak mondható, hogy különösen nehéz esetekben a bíró köteles volt jogtudók tanácsát kikérni. Ezek a 'szakértők'

---

[28] HENRICUS 1537, 1.1. de off. vic. n. 2.

[29] „*Die Offiziale bedeuten aber gegenüber den Pseudobeamten des Feudalismus nicht nur deshalb einen Fortschritt, weil sie wirkliche Beamte, wirkliche Angestellte eines Vorgesetzten sind, sondern auch deshalb, weil sie als rechtsgelehrte Berufsrichter, was sie wenigstens grundsätzlich sein sollen, ihre Tätigkeit hauptsächlich auf die Gerichtsverwaltung zu beschränken haben und gerade in dieser ihrer Beschränkung der zukunftsreichen Trennung von Justiz und Verwaltung, die auf weltlichem Gebiete später einsetzt als auf kirchlichem, Vorarbeiten.*" HASHAGEN 1916, 222.p.

(*assessores, iurisperiti* vagy *consiliarii*) magán a tárgyaláson is részt vehettek, de olykor csak a bírósági jegyzőkönyveket kapták kézhez. Néha csak egyszerű szakvéleményt kértek külső, tekintélyes jogászoktól, amilyen pl. Franciaországban Ivo de Charte (1040 k.–1115.),[30] vagy a másik Szent Ivo (1235–1303), aki a jogászok védőszentje[31] volt. Ilyen bírótársakat maguk a felek is ajánlhattak: gyakori volt, hogy egy korábbi *officialis*t, jogban jártas kanonokot vagy helybéli ügyvédet hívtak meg, akik persze nem lehettek érdekeltek a szóban forgó ügyben. Ha csak szóbeli tanáccsal szolgáltak, ami igen gyakori volt, nevüket nem őrizte meg a jegyzőkönyv, csupán utalás történt az ítélethozatal során kifejtett tevékenységükre, formulaszerűen: *"de iurisperitorum consilio."* Az *assessores* tehát önálló bírói joghatósággal nem rendelkeztek, és véleményük a bírót nem kötötte. A peres feleknek jogában állt, hogy az elfogult, gyanús (*suspectus*) vagy e hivatalra bármilyen okból alkalmatlan személyt elutasítsák vagy kérjék az eljárásból való kizárását.

A szentszékek által alkalmazott jog 'megtalálásában' is fontos szerep jutott a szakképzett jogászoknak, hiszen nem volt mindig magától értetődő, hogy az egyes jogvitákban a bíró milyen jogforrási bázison keressen eligazodást. „Az egyes egyházi bíróságok működését a középkorban a területi, egyházmegyei zsinatok és a szokásjog szabályozta. Fontosnak kell azonban tekintenünk az egyetemi oktatás következtében megjelenő jogtudó értelmiséget, akiknek köszönhetően a *Decretum Gratiani* (1140) és a *Decratalis Gregorii IX* (1234) ismerete eljut egyházmegyei szintre és a joggyűjtemények nyomán kialakuló másodlagos jogi irodalom (vö. summák) nagy segítséget nyújt az egyes területi bíróságok tevékenységéhez."[32]

c) Bírósági főtisztségviselők

A bíróságon tevékenykedők között viszonylag jól elkülöníthető csoportot alkottak azok, akikre az jellemző, hogy önálló döntési jogkörrel általában nem rendelkeztek, de kiemelkedően fontos eljárási cselekményeket végeztek, ezáltal élesen elhatárolhatók a segédszemélyzettől. Őket nevezhetjük[33] a szentszék főtisztségviselőinek.

ca) *Auditor*

Így hívták azt a bírósági személyt, akit a rendes bíró meghatározott eljárási cselekmény elvégzésével, így főként a tanúk kihallgatásával megbízott.[34] Az *auditor* megjelölés a kései középkorban mind ritkább, holott az általa ellátott feladat nem szűnt meg.

---

[30] Korának tekintélyes egyházjogásza, 1090-től haláláig Chartes püspöke, számos franciaországi zsinat résztvevője. Mérsékelt, bölcs nézetei a wormsi konkordátum (1122) több rendelkezésében tükröződnek.

[31] Bretagne legnépszerűbb szentje, a jogászok, a jogi karok, a törvénybe menők, árvák és gyámok, lelkipásztorok, plébánonosok (1347-ben szentté avatott) védőszentje: Yves Hélory de Kermartin. Párizsban teológiát, Orléans-ban jogot tanult. 1262-ben a rennes-i főesperes bíróságának vezetője. Bírósága a szegények és szerencsétlenek mentsvára, kastélya minden rászorulónak menedéke volt. 1298-ban lemondott a plébániájáról, visszavonult atyai birtokára, s főleg jogi tudásával volt a hozzá fordulók segítségére. Tisztelete hazánkba is eljutott, de szélesebb körben nem vált ismertté. A nagyszombati, majd pesti egyetem jogi karának volt a patrónusa. A kiscelli trinitárius templomnak az óbudai Szent Péter és Pál plébániatemplomba került oltárképe úgy ábrázolja, hogy a szegények írásba foglalt kérvényeit angyalnak nyújtja át, mintegy mennyei elintézés végett.

[32] SZUROMI 2008, 70; uő. a középkori egyházmegyei bíróságok szervezetének és eljárásrendjének jó összefoglalását adja: 71–72.

[33] Az egyes tisztségek megnevezéseikor előre kell bocsátani, hogy a középkori németországi bírósági nomenklatúra nagyon széles volt, s az alapvetően latin, de olykor némettel kevert terminológiának nincs mindig magyar nyelvi megfelelője, ezért olykor az eredeti kifejezést kell haszálnunk a magyar szövegkörnyezetben is.

[34] A Speyer-i bírósági rendtartás szerint az auditor dolga: „*[...] certus articulus causae audiendus vel examinandus.*" RIEDNER 1907, cap. 1. §

cb) Pecsétnök

A pecsétnök (*Siegler*) volt a bíró után a szentszék legfontosabb személye. Nem ritkán jogi végzettséggel is rendelkezett. Egyes esetekben helyettesítette magát az *officialist* is. Hivatalának fontosságát bizonyítja, hogy például Konstanzban egy időben kinevezéséhez a káptalan beleegyezése is szükséges volt.

Ahogy az elnevezés is mutatja, a pecsétnök legfőbb dolga az *officialatus* pecsétjének őrzése és korrekt használata, valamint az ügyintézés során fizetendő illetékek beszedése. Némely püspökségben az ő feladata volt a szentszék pénzügyeinek ellenőrzése, ekkor a püspökkel szemben szabályos elszámolási kötelezettséggel tartozott. Fő szabály szerint felügyelte a jegyzőket, akiktől az esküt is ő vette ki. Kölnben a pecsétnök gyakorolta a fegyelmi jogkört a bírósági személyzet fölött. Neki is rendes járandósága volt, emellett a választott bírósági eljárások díjaiból is részesült. A püspök ún. asztaltársaságához tartozott, ami nem meglepő, hiszen egyébként is az ő eltartottja volt.

cc) *Audientiarius*

Nagyobb püspöki bíróságokon találjuk csak ezt a hivatalt, amelynek feladata a bírósági idézések, intések és ítéletek kiküldése, és az iratok regisztrálása volt. Az utrecht-i gyakorlat szerint az *officialis* után neki is alá kellett írnia a kiközösítő határozatokat, és azokról nyilvántartást kellett vezetnie. A kölni rendtartás szerint az e hivatalt betöltő személynek *homo intelligens et maturus* kellett lennie.

cd) *Registrator*

Némely bíróságon külön e célra kinevezett személy dolga volt az, hogy nyilvántartást vezessen azokról, akik nem jelentek meg az idézésekre, vagy nem voltak hajlandók nyilatkozni a felperesi követelésre vagy felelni az ellenük felhozott vádra. Ugyanennek a hivatalnoknak volt a dolga, hogy 'könyvelje' a kiközösítéseket, és az egyéb egyházi szankciókat. Ő értesítette az érintett helyi papságot is a kiközösítések tényéről és körülményeiről. Mindenekelőtt azonban neki kellett az ítéleteket regisztrálnia. Az a hálátlan feladat is osztályrésze volt, hogy felügyelje a pénzbírságok behajtását.

ce) *Receptor actorum*

A nagyobb ügyforgalommal rendelkező bíróságokon általában szükségessé vált egy olyan személy kinevezése, akinek feladata az oklevelek kezelése és őrzése volt. Ez a tisztségviselő *(receptor actorum)* saját hivatalt vitt, ahol az oklevelek eredeti példányait őrizték. Itt lehetett másolatokat készíttetni és itt állították ki az ítéletek végleges példányait is. A másolatok készítőit és az ítéletek megszövegezőit olykor önálló névvel is illették: *copistae* és *sententiarii.* Az utóbbi feladata volt Lüttichben és Kölnben az illetékek megállapítása és a különböző díjak beszedése.

d) Ügyvédek

Az ügyvédektől (*advocati***)** hasonló előfeltételek teljesülését várták el, mint a bíróktól. Ügyvéd szolgai állapotú (*unfrei),* eretnek, zsidó, pogány vagy nő nem lehetett. A büntetlen előéletet és a jó hírnevet is megkövetelték a legtöbb helyen. Szerzetesek és az egyházi hierarchia rendes klerikusai csak akkor léphettek föl ebben a szerepben, ha kolostoruk vagy egyházuk védelme

ezt indokolta, és elöljárójuktól megkapták az engedélyt. Elfogadott volt azonban, hogy szegények és elesettek (*personae miserabiles)* érdekében bármikor perbe szállhattak.

Alapos jogi képzettséget kívántak meg tőlük: legalább háromévi kánonjogi és római jogi tanulmányt, valamint alapos jártasságot a bírósági gyakorlatban. A canterbury zsinat (1295) négy-ötévi tanulmányt és egyesztendei gyakorlatot kívánt meg az ügyvédektől. Würzburgban a bírósági *statutum* (1422) szerint egy külön testület (tagjai: a prépost, az *officialis* és három főesperes) joga és feladata volt az ügyvédi tevékenység engedélyezése. Senki sem kaphatta meg az engedélyt, *"nisi fuerit sufficiens et idoneus in scientia causarum experientia repertus*." Ha a gyakorlatban nem is érvényesültek mindig maradéktalanul az elvárások, az okleveles emlékek azt mutatják, hogy az ügyvédek nem ritkán még tudományos fokozattal is rendelkeztek.

Összeférhetetlenség állt fönn az ügyvédek, ügyészek és gyakran a jegyzők között.[35] Az ügyvéd, működési engedélyét megkapva köteles volt a püspök vagy az *officialis,* olykor az engedélyező bizottság előtt is hivatali esküt tenni. Franciaországban szokás volt ennek az eskünek az évenkénti megújítása. Aki vétett esküje ellen, azt elítélték és az ügyfeleknek okozott kár kétszeresében marasztalták. Emellett az a veszély is fenyegette, hogy megvonják tőle működési engedélyét. Az említett eskü rendszerint tartalmazta titoktartási kötelezettségét, valamint az ügyészekkel és a közjegyzőkkel való, az ügyfélre nézve sérelmes egyezkedés tilalmát.

Az ügyvéd legfontosabb perbeli szerepe az volt, hogy megfogalmazza a különböző beadványokat, mint kereset, kifogások, feleletek etc. Folyamatosan ellenőrizték a jegyzőkönyvek helyességét, és szükség esetén természetesen személyesen is felléptek ügyfelük érdekében. A bírósági rendtartások újra és újra intették az ügyvédeket, hogy nyereségvágyból ne adjanak rossz tanácsot ügyfeleiknek, perbeli cselekményeiket pedig legjobb tudásuk szerint, lelkiismeretesen végezzék. A bíróságon talárban kellett megjelenniük, és a bíró mellett foglalhattak helyet. Nem volt ritka, hogy – felkérésre – bírótársként (*assessor*) is részt vettek a bíróság munkájában. Ha a perben állók egyike *persona miserabilis* volt, a bíró köteles volt számára ügyvédet kirendelni.

e) Ügyészek

Némi történeti visszavetítéssel élve, ügyésznek (*procurator fiscalis* vagy *promotor)* nevezhetjük azt a bírósági tisztségviselőt, azon oknál fogva, hogy a századok során megmagyarosodott alakja elterjedt a hazai jogi szóhasználatban is. Ő volt a prókátor, akivel az újkorban már rendszerint a táblabírák egyikeként találkozunk, s vegyes hatásköre[36] a megyei jogszolgáltatásban emlékeztetett a tisztség eredeti középkori karakterére.

A *procurator* fő feladata a középkori szentszéki gyakorlatban az volt, hogy felderítse a szentszéki kompetencia alá tartozó deliktumokat és az elkövetők ellen képviselje a vádat. Magánjogi perekben gyakran képviseltették a felek magukat általa, mint *procurator*

[35] Megjegyzendő, hogy a modern értelemben vett ügyvédi feladatkört nagyon sok német egyházmegyében (a bajorországiakban is) elsősorban nem az ügyvédek *(advocati),* hanem az ügyészek vagy prokurátorok (*procuratores*) látták el, a kétféle megnevezés mögött álló eljárásjogi tartalom pedig igen gyakran összemosódott: „*Die wenigen urkundlichen Zeugnisse deuten daraufhin, daß in den ostsächsischen Landen das Amt der Advokaten schon bald in dem der Prokuratoren aufgegangen sein muß, da sich klare Grenzen ohnehin nicht ziehen ließen. Eine solche Schlußfolgerung entspricht durchaus der Rechtslage in anderen Bistümern, in denen sich Advokatur und Prokuratur ebenfalls vermischten*." MÜLLER-VOLBEHR 1973, 154.

[36] Legismertebb személy e tisztságben Deák Ferenc volt, akinek egyik 'eposzi jelzője' is innen vette eredetét: a nemzet prókátora. A prókátort inkább ügyvédnek tekintették, de a reformkori vármegyei tisztségviselők között tevékenysége kettős volt: ügyvédként védte, ügyészi feladatkörben eljárva vádolta a *sedrai* előtt a szóban forgó személyeket. MOLNÁR 1995, 7-23.

causarum.[37] Ez a kánonjogi eljárás bonyolultsága miatt olykor elkerülhetetlen volt, a jogkeresők pedig szívesen vették igénybe kánonjogi tudását és perjogi jártasságát.

Az ügyészi kinevezés feltételei: betöltött 25. életév, szabad állapot (katona sem lehetett) és büntetlen előélet. Kezdetben rendszerint csak egyháziakat neveztek ki, akik később csak *personae miserabiles* érdekében vagy feletteseik külön engedélyével léphettek föl. Az ügyészt írásban vagy a bíró jelenlétében lehetett felkérni. A *litis contestatio* előtt indokolás nélkül, azután csak nyomós ok megjelölésével lehetett visszahívni. Bár az ügyésztől kifejezetten nem várták el, hogy jogi stúdiumokat végezzen, a szentszékeknek gondot kellett rá fordítaniuk, hogy ezt a hivatalt jogban jártas személyek töltsék be. A bírósági statútumokban gyakran találni olyan kikötéseket, melyek a kinevezéssel kapcsolatban ezirányú szűkítéseket, valamint példás életvitelt megkívánó passzusokat tartalmaznak.

Általában rögzítették az ügyészek számát is. E hivatal várományosainak olykor vizsgát is kellett tenniük. Az eljárásjogban és a latin nyelvben járatlan személyek (*illiterati*) szóba sem jöhettek mint ügyészek. Pontosan szabályozták a bírósághoz, megbízóikhoz, az ügyvédekhez és a közjegyzőkhöz való viszonyukat, valamint honoráriumuk maximumát. Kinevezése után az ügyésznek is hivatali esküt kellett tennie.

f) Közjegyzők

A közjegyző a kánoni eljárásjognak az egyházi bíráskodásban való meghonosodásával jelent meg, elsősorban az Alpoktól északra fekvő országokban. A vonatkozó latin kifejezés (*notarius*) persze már sokkal korábban megjelent (és nemcsak e területen), a magasabb rangú írnok értelmében. Gyakran illették a püspök titkárát is ezzel a kifejezéssel. Mindenesetre tény, hogy korábban e hivatalhoz nem tapadt nyilvános karakter. Csak a 13. századtól, az Itáliától északra fekvő szentszékeken tűnik fel a (közjegyző mint *persona publica,* akire jegyzőkönyvvezetői minőségében használták a *tabellio* kifejezést is.[38]

A hivatal további fejlődését erősen meghatározta az 1215. évi IV. lateráni zsinat 38. kánonja, amely előírta, hogy a szabályos kánoni eljárásban részt kell, hogy vegyen legalább egy *persona publica* vagy két megfelelő tanú, az egyes eljárási cselekményeket és a bírói ítéletet rögzítendő.[39] Az időrendben következő tartományi zsinatok újra és újra megismételték ezt az előírást. A közjegyzők feladata lett több helyen az esetek vizsgálati anyagának előkészítése, vagy a tanúkihallgatások foganatosítása és jegyzőkönyvezése. Amikor a szentszékek mintegy választott bíróságként vagy (megközelítően ekvivalens magyar történeti fogalommal élve) hiteleshelyi funkcióban jártak el (*freiwillige Gerichtsbarkeit),* a közjegyzők dolga volt a bizonyításfelvétel szerződéses jogügyleteknél, hiteles másolatok kiállítása. Olykor végrehajtással is megbízták a közjegyzőket. Nagyobb bíróságokon több közjegyző is működött, akik egymás közt meghatározott munkamegosztásra szakosodtak.

---

[37] A bajorországi egyházi bíráskodással számos hasonlóságot mutató kelet- szászországi gyakorlatról cf. MÜLLER-VOLBEHR 1973, 148–153.

[38] A Gerhard bécsi plébános és az ottani skót kolostor közti perben (1265) a felektől a pápai küldött bírák jegyzők nevezését kérték, akik rögzítik a pert; meg is állapodtak két személyben, kik közül az egyik magyar ember lehetett: „*[...] petivimus a partibus, ut nobis assessores assignarent et tabelliones [...] et hec omnia fecimus conscribi per Henricum de Tulbing et Nicolaum Hungarum apud acta pro tabellionibus iuratos de utriusque partis consensu, licet ab initio magister Ger[ardus] in eos tanquam in tabelliones nequaquam voluit consentire*." FRA II 18 51 és 53 Nr. 41. Egy későbbi perben (1284) az eljáró bíró, a regensburgi dómprépost maga nevezett ki jegyzőkönyvvezetőt: „*Post hec primo Albertum vicarium chori nostri et tabellionem iudicii nostri sub districtione iuramenti, quod nobis ordinarie prestitit, ad huius cause acta deputavimus fideliter conscribenda*." FRA II 31 409 Nr. 384.

[39] „*[...] statuimus, ut tam in ordinario iudicio quam extraordinario iudex semper adhibeat aut publicam, si potest habere, personam, aut duos viros idoneos, qui fideliter universa iudicii acta conscribant*." X 2,19,11.

Bár a közjegyzők pápai vagy császári tekintély birtokában végezték munkájukat (a két személyi kör egyenrangúnak számított az *officialatus* előtt), az erre rendelt birodalmi grófok (*Hofpfalzgrafen*) ellenőrizetlen és korlátlan kinevezési gyakorlata miatt szükségessé vált a kontroll bevezetése. Ezt a kívánalmat a legtöbb bírósági rendtartásban rögzítették, minimálisan akként, hogy *illiterati* e hivatalra nem nevezhetők ki. A közjegyzőknek is esküt kellett tenniük, amelyben korrekt ügyvitelre és titoktartásra tettek ígéretet. Némely bírósági statútum azt a feltételt is tartalmazta, hogy az *officialis* vagy a pecsétnök engedélye nélkül bíróságon kívüli hivatalos tevékenységet nem fejthet ki. Az általa felszámítható díjak mértékét is többnyire szabályozták. A közjegyzők honoráriumköveteléseit a szentszéki bírák ellenőrizték. Fő szabály szerint a közjegyző ügyészi feladatot nem vállalhatott, különösen nem egyazon perben.

A közjegyzők iránt megnyilvánuló igény oka a kánoni pernek az írásbeliséggel mutatott szoros kapcsolata volt. Az írásbeliség, azon belül az egyházi írásbeliség egyik legfontosabb centrumává vált az *officialatus.* A straßburgi püspök udvarbírósága (*curia episcopi*) 1330. táján jóformán az egész egyházmegye egyetlen oklevélkiállító helye volt.

g) Bírósági segédszemélyzet

A szentszékek nagysága szerint tagoltan, különböző mértékben érvényesülő munkamegosztás szerint foglalkoztattak olyan személyeket, akiknek dolga a bíróság működésének leginkább gyakorlatias feladatai voltak. Két nagyobb csoportjuk különíthető el: az írnoki teendőkben és a bíróság belső munkájával kapcsolatos feladatokban részt vállalók és az iratok kézbesítésével kapcsolatosak.

Ide tartoztak az egyszerű bírósági írnokok (*notarii simplices, bancales, minores*), akik a bírósági intéseket, idézéseket etc. állították ki. Ezek a hivatalnokok többnyire valamely konkrét elöljáró (leginkább a *procurator litterarum* vagy a *notarius publicus)* személyes irányítása alatt álltak. Bíróságonként eltérő, de mindig pontosan megállapított számban dolgoztak még egyéb beosztottak, mint a *pedellus, cursor, nuncius.* Feladatuk a bírósági okiratok összeállítása és bemutatása volt. Ők kísérték a bírót a bíróságra, s felügyeltek a tárgyalóteremben a rendre. Kisegítőként gyakran részt vettek a végrehajtás hálátlan feladatában is. Hivatali jelvényük általában a bot volt.

A ’postázás’ is a bíróság dolga volt. Ezt a gyakran hálátlan és nem mindig veszélytelen feladatkört a küldöncök (*Bote*) végezték, akik olykor külön díjazásra is szert tehettek, ha jól és gyorsan végezték a dolgukat. A bírósági segédszemélyzetnek is pontosan megszövegezett hivatali esküt kellett tennie. Díjazásukat a bírósági rendtartás tartalmazta.

III. Egyéb szentszéki fórumok

Bár a középkorban felvirágzó egyházi bíráskodás súlypontja egyértelműen az *officialatus,* a püspöki szentszék volt, már a fejlődés kezdetén léteztek más jelentős fórumok is, amelyek teljesen el sem tűntek, továbbá még újabb bíráskodási formák is létrejöttek. Mindezek közül csak a legfontosabbakat: a küldött bírákat, a helynöki és a főesperesi széket említem, a kevésbé jelentős, csak helyi funkciót teljesítő egyéb bírósági fórumok (pl. dékánok, prépostok, apátok bíróságai) csekélyebb súlyuk miatt kimaradtak.

1. A küldött bírák

Elsőként a pápai küldött bírákról kell szólni, mert a Rómából kisugárzó új igazságszolgáltatási paradigma helyi megszemélyesítői ezek a bírák voltak. A pápai küldött bírák továbbá

kétségtelenül előképei a püspöki küldött bírák intézményének, ezért érthető, hogy hatásuk sokáig érzékelhető. Ez ott is tapasztalható volt, ahol a világi hatalom akadályozta munkájukat.

A pápai küldött bírákra (*iudices delagati*) is vonatkoztak természetesen az egyházjognak a bírákkal szemben támasztott elvárásai. A *Curia* által kiválasztott bírák között aránylag kevés püspököt és érseket találunk, ellenben annál több, a peres felek lakóhelyéhez területileg közeleső főesperest, prépostot, dékánt, kánonjogászt, különleges esetekben azonban külhoni klerikusok is megbízást kaphattak. Változóan, hol egyedül, hol többedmagukkal kaptak pápai parancsot. Bár a korabeli kánonjogi szóhasználatban a *delegare* és a *mandare* kifejezéseket gyakran szinonimaként kezelték, a *delegatio* itt ugyanazt jelentette, mint a római jogban: a jogszolgáltatás ellátásának korlátozott, személyes, helyettesítő átruházását. A pápai küldött bírák megbízatásuk teljesítése során teljesen függetlenek voltak a püspököktől és a pápai legátusoktól. Az átruházott *iurisdictio* nem volt szélesíthető, bár a felek kérésére *de re ad rem* meghosszabbítása nem volt kizárt.

A küldött bíráktól elvárt minimum az *ordo iuris* ismerete és betartása volt. Az eljárást csak olyan városban folytathatták le, ahol az ügy megoldásához előreláthatóan szükséges ismeretekkel rendelkezők éltek. Jóllehet a *iudices delegati* mintegy a pápa bírói megszemélyesítői voltak, a székében érvényesülő gyakorlat szerint mégis lehetett ítéleteik ellen magához a pápához fellebbezni, ha ennek törvényes feltételei megvoltak.[40]

A gyakorlatban sűrűn előforduló *subdelegatio* a felek megkérdezése vagy beleegyezése nélkül is megengedett volt, hacsak a pápai *rescriptum* ezt kifejezetten nem tiltotta meg. Ha a *iudex subdelegatus* nem rendes bíró, hanem csak *auditor* volt, nem lehetett tőle fellebbezni (kivéve, ha gyanús – *suspectus* – volt). Ha túllépte hatáskörét, a rendes pápai küldött bíróhoz lehetett fordulni, s ugyanígy, ha bíróként járt el az adott ügyben. Kivételes esetekben magához a pápához is lehetett fellebbezni, így ha a *iudex delegatus* elveszítette megbízatását, vagy ha meghalt, utóbbi esetben azonban csak a *litis contestatio* előtt.

A pápai küldött bírák köréhez tartoztak az ún. *conservatores,* akiknek feladata meghatározott kolostorok, rendek, egyetemek jogainak védelmezése volt. Bár jogkörük elég korlátozott volt, főleg peren kívüli jogügyletekben működtek közre, pápai speciális parancsok olykor kiterjedtebb lehetőséget is adtak nekik.[41]

Az *officialati* létrejötte mellett is működtek az egyházmegyékben püspöki küldött bírák, akiket vagy egyes konkrét esetek eldöntésére vagy bizonyos helységekben állandó jelleggel neveztek ki. Ezek voltak az *officiales foranei* vagy *commissarii,* akiknek bírói széke azonban kategorikusan a püspöki alatt helyezkedett el, mert innen mindig az *officialatus* volt a fellebbezési fórum.

2. A helynöki szék

A régebbi irodalom az *officialis* és a helynök hivatalát azonosította, mondván, mindkettő egyfajta *iurisdictio mandata vicaria.* A félreértés oka, hogy egyes országokban (amilyen Itália és Magyarország, valamint a befolyásuk alá tartozó területek voltak) az *officialis* fenti

[40] Cf. *Appellatione remota*, in: III. Ince pápa 1204. december 19- kelt *Pastoralis* c. dekretálisa.

[41] Főleg azokhoz az egyházi intézményekhez rendeltek a pápák effajta megbízottakat, amelyek kivételezett helyzetet (*exemptio*) élveztek az egyébként illetékes püspök joghatósága alól, de saját *iurisdictio*val nem rendelkeztek. A *conservatores* tehát nem pusztán a pápai jogvédelem helyi megszemélyesítői, hanem valóságos egyházi delegált bírák voltak. A delegált bírák e sajátos formájáról értékes és részletgazdag elemzést olvashatunk: KISS 2015, 91–98; cf. MÜLLER-VOLBEHR 1973, 196–199.

értelemben vett bírói hivatala egyáltalán nem alakult ki, hanem az általános helynök látta el e széleskörű bírói tevékenységet.[42]

A helynök jogköre teljesen hasonló volt az *officialis*hoz, így a püspöki korlátozások is egyformán érvényesültek VI. Bonifác pápa intencióinak megfelelően: *"Officialis aut vicarius generalis episcopi beneficia conferre non possunt, nisi beneficiorum collatio ipsis specialiter sit commissa."* (VI 1,13,3.) A püspök szabadon állapíthatta meg azokat a személyi vagy tárgyi alapon elkülönített hatásköröket, amelyek ellátását a két hivatalra bízta. A német egyházi bíráskodás történetében azonban világosan látható, hogy az egyházmegyei *iurisdictio* súlypontja az *officialatus,* amely mellett alárendelt szerepet játszott a helynöki szék. Némely püspökségben tevékenységi köre kifejezetten az igazgatásra koncentrálódott. Számos esetben azonban a helynöki szék komolyabb funkciót is betöltött, és ellátta például a *iurisdictio criminalis et voluntaria* feladatait. Ahol szükségesnek látták, a bírósági rendtartásban rögzítették a kétféle bírói fórum hatásköri különbségeit. Az sem volt azonban ritka, hogy a kétféle hivatalt ugyanaz a személy töltötte be.

3. Főesperesi bíráskodás

A korai középkorban az egyházmegyei hierarchia második embere, aki *oculus et manus episcopi* volt: a főesperes (*archidiaconus),* rendkívül fontos szolgálatot látott el a bíráskodásban is. Az igazságszolgáltatásban mint *vicarius natus* a püspök helyetteseként járt el. Tevékenységét úgy tekintették, mint *delegatio.* Hivatala idővel önállósodott, ami nagyrészt az egyházmegyék területi felosztásával függött össze. Lényegében – *privilegium*ok által is támogatott – szokásjogi úton alakult ki ez a bírói fórum, a főesperesi *iurisdictio ordinaria et propria.*[43] Ettől kezdve a főespereseket igazi prelátusoknak tekintették. Nagyon sok egyházmegyében megfigyelhető, hogy a főesperesi szék a püspöki hozzáállástól függetlenül elsőfokú eljárási szintként működött, főleg házassági, végrendeleti és javadalmi ügyekben. A főesperesi szék térhódítását a püspökök nem nézték jó szemmel, és ismételten felléptek ellene (például zsinati határozatok útján),[44] kezdetben általában kevés sikerrel.

---

[42] Ezt írja Barbosa: „*Romanae autem Curiae stylus observat, ut in expeditionibus seu delegationibus ad Italiam, Hungariam, Dalmatiam, Epyrum et Cretam et partes Orientales, Siciliam et Corsicam concernentibus Cancellaria verbo vicario utatur; sed ultra montes Alpinas, ut in Hispania, Gallia, Germania, Polonia, Anglia et in ultramarinis, ut in Africa, officiales nuncupantur*." Jur. Eccl. Univ. lib. III, 1 I, cap. XV; § 12. Cf. TRUSEN 1973, 481–482. A két hivatal alapvető különbségét azidőben világosan látták: „*[...] vicarius et officialis sunt diversi [...] nam vicarius [...] potest corrigere et punire, quod non potest officialis. Item dicit quia potest dare literas ad ordines quod non potest officialis, [...] nam officialis non habet potestam circa actus spirituales extraiudiciales*." SENENSIS 1570, N. 4, 127. Tudnivaló, hogy a professzionális egyházi bíráskodás déleurópai modelljében a helynöki bíráskodás vált általánossá, amelybe a magyarországi rendszer is beletartozott. Lásd a témáról Erdő Péter tanulmányait, különösen: ERDŐ 2001, 110–113.

[43] Mi több, az *ordinarius* kifejezés a 14. századi würzburgi forrásokban kifejezetten a főesperest jelölte: „*Von Anfang an war die Jurisdiktion der Würzburger Archidiakone eine ordentliche, selbständige und dieser Charakter liess sich auch für das 13. Jahrhundert nachweisen. Wiewohl Bischof Wolfram und seine nächsten Nachfolger mit aller Macht die Archidiakone bekämpften, konnte doch deren Stellung nicht so stark erschüttert werden, daß sie ihre ordentliche, eigenrechtliche Jurisdiktion einbüßten. Wenn im Mittelalter die Quellen des gemeinen und partikularen Rechtes neben der bischöflichen auch die archidiakonale Jurisdiktion als eine ordentliche kennzeichnen, so soll für das Bistum Würzburg der Beweis erbracht werden, daß hier, im 14. Jahrhundert wenigstens, unter dem Ordinarius einzig und allein der Archidiakon zu verstehen ist.*" KRIEG 1914, 85–86. Egyébként már III. Ince pápa is rendes bírónak (*iudex ordinarius*) nevezte a főesperest. Cf. HINSCHIUS 1959, II, 195. A kölni érsekségben az *ordinarius* a püspököt és a főesperest egyaránt jelölte. Cf. LÖHR 1909, 85. A felső-rajnavidéki püspökségekre nézve cf. BAUMGARTNER 1907, 135.

[44] Peter mainzi érsek tartományi püspöktársainak (*suffraganei*) egyetértésével zsinati határozatot hozott arról, hogy a főesperesek és bíráik házassági, egyházi, beiktatási és uzsoraperekben csak 20 Schilling értékhatár alatt járhatnak el. Cf. KRIEG 1914, 66.

A gregoriánus kortól kezdve azonban a püspöki hatalom általános kiszélesedésével párhuzamosan mindinkább korlátok közé szorult a főesperesi jogszolgáltatás. A püspöki széknek mindenekelőtt széles körben sikerült a házassági jogviták eldöntésének jogát egyértelműen magához vonnia. Hasonlóan elfogadott volt, hogy a legsúlyosabb egyházi szankciókat (*excommunicatio, interdictum*) főesperes nem szabhatta ki. A püspök és főesperes közti viszony azonban térben és időben elég változó volt, olykor a főesperesek még pápai megerősítést is kaptak törekvéseikhez. Nem ritkán az is előfordult, hogy a főesperesek (püspöki mintára) szabályos bírósági hivatalt szerveztek meg, melynek élén saját *officialis* állt – ennek társadalmi hátterében az húzódott meg, hogy a 13. századtól az egyházi tisztségviselők elvilágiasodtak: Würzburgban például ezidőtájt valamennyi kanonok és főesperes a nemesség soraiból került ki.[45]

A püspöki jogalkotás igyekezett mind pontosabban és szűkebben meghatározni a főesperesi bíráskodás kereteit,[46] ám azok jogszolgáltató tevékenysége fennmaradt az egész középkoron át,[47] és csak a *Tridentinum* vonta meg határozottan és végérvényesen a főesperesi széktől a házassági és büntetőügyekben való eljárásjogát, világosan a püspöknek tartva fenn ezt az elsőfokú jogkört.

[45] A főespereseket kivált bíráskodásban helyettesítő *officiales* megjelenése a 13. században több helyen is megfigyelhető: Mainz (1212), Basel (1264), Speyer (1270), Straßburg (1273), Halberstadt (1276), a 14. század kezdetétől pedig Würzburgban is. A főesperesi *officialis* gyakorlatilag mindenben helyettesítette urát: eljárt mint főesperesi bíró a vidéki bíráskodásban *(Sendgericht),* elnökölt a würzburgi rendes főesperesi széken (*curia archidiaconalis*), okleveleket állított ki, javadalmakba iktatott be, egyszóval bíráskodási, közjegyzői és adminisztratív funkciókat egyaránt ellátott. Cf. KRIEG 1914, 63.

[46] A püspöki jogalkotás egy jellemző példája a Johann II. von Brunn würzburgi püspök által kibocsátott (1422) szentszéki statútum. A valamennyi egyházi bíróság (főesperesi, helynöki és püspöki szék) számára készített reformalkotmány részletesen megállapította a főesperesi *iurisdictio* kereteit. Eszerint területi illetékessége Würzburg városára korlátozódott, és főleg az egyházi büntetőügyek elintézése maradt a feladata, mint: házasságtörés, paráznaság, szentségtörés, vérfertőzés etc. Cf. KRIEG 1914, 122–132.

[47] A főesperesi székek háttérbe szorulása bár általános jelenség volt, akadt példa az ellenkezőjére is: a halberstadt-i főesperesi bíróság 1450. körül élte virágkorát, amelyet tovább erősített az 1495-ben recipiált római jog megnövekedett súlya, valamint a rablólovagok által szétzilált világi törvénykezés hiányossága. Cf. HILLING 1911, 111.

Második fejezet
Az egyházi bíróságok kompetenciája

Az egyház belső jogvitáit kezdettől fogva maga alkotta fórumokon (*in foro interno*) döntötte el, ehhez az államtól nem kért engedélyt. Az egyházi kompetencia azonban már nagyon korán túllépett ezeken a kereteken, hiszen Nagy Konstantin császár lehetővé tette, hogy püspöki bíróság ítélhessen azokban a civiljogi perekben, ahol legalább az egyik fél ezt kéri. Bár későbbi császári *edictum*ok szűkítették ezt a lehetőséget,[48] a fejlődés (több évszázados megtorpanással) mégis a konstantini impulzus irányába mutatott.

Az egyházi bíráskodás leginkább kiszélesedett állapotában a 13. században volt. Természetesnek mondható, hogy a *Corpus Iuris Canonici* is e kor szülötte, amelyben az egyház bíráskodási igényeit is megfogalmazta. Egy dogmatikai szempontok szerint felépülő összefoglalásban természetesnek vehető, hogy a középkori egyházi jogszolgáltatás hihetetlenül kiterjedt rendszerét tematizálni kell. Az alanyi és tárgyi okból elkülönített hatáskörök jól mutatják nemcsak a *iurisdictio* határait, hanem annak gyakran esetleges jellegzetességeit is.

I. Alanyi illetékesség

Az egyházi bíráskodás az évszázadok során olyan mértékben kiszélesedett, hogy mind személyi, mind tárgyi, tartalmi vonatkozásban úgyszólván az egész társadalmat átszőtte. A módszeres áttekintést indokolt strukturált módon elvégezni, mivel így nemcsak a bíráskodás szerkezete, hanem a világi tényezőkkel való kapcsolata is jól láthatóvá válik, továbbá számos részletkérdés olyan helyen tárgyalható, ahová mai rendszerező igényünk sorolja.

A rendszerszemlélet még nem volt középkori jogi kultúra jellemzője, de a részben az antikvitásból megörökölt jog belső természetéhez tartozott a norma által szabályozott körülmények, dolgok és személyek bizonyos fokú kategorizálása. Ez a megközelítés erősen alanyi jellegű volt a középkorban, vagyis a személyek egyéni és közösségi vonatkozásban egyaránt éppen jogállásuk szerint különültek el egymástól, azaz a státusok jogilag definiált viszonyban álltak egymással: ez is római jogi örökség volt. Az egyház egész közösségét ilyen alapon, ilyen fogalmakba ágyazottan definiálta: már azokban a középkori századokban rendként áll előttünk, amikor a germán tradíciójú világi társadalom közhatalmi tényezői még csak a hűbériség kialakításán fáradoztak; *nota bene*: a hűbériség is mint a hűbéri *jog* rendszere jött létre és formálta az európai – jogi – kultúrát.

1. *Privilegium fori*

Az egyházi rend egyik legrégibb[49] és talán legismertebb kiváltságának (*privilegium fori*) alapvető későantik jogforrása Iustinianus, aki szerint az egyház rendes tagjai csak püspökeik által vonhatók felelősségre (Nov. 79; 83; 122, 8, 21, 22; 123, c. 8, 21–23).[50] Ez a szabály, vagy

[48] Öt császári törvény (318–452 között) rendelkezett e kérdésről akként, hogy a püspöki bíróság csak akkor járhat el laikusok civiljogi pereiben, ha ezt mindkét peres fél kéri. Cf. KIRN 1926, 165.

[49] Az antik római államban a *privilégium fori* csak szoros korlátok között érvényesült. Konstantin császár csak a püspököknek engedte meg, és csak egyházi vonatkozású vádak esetén, hogy saját egyházi bíróságuk előtt feleljenek – ha még emellett a világi büntetőjog normáit is megsértették, nem kerülhették el a civil bíróságot. A 4–5. században már elfogadott gyakorlat volt, hogy püspököt nem lehet perben tanúskodásra kényszeríteni, papot pedig kínvallatásnak alávetni; innen már nem vezetett hosszú út az egyház önálló bíráskodásának kialakulásához, legalábbis az antik római birodalom keretein belül. Cf. WERMINGHOFF 1905, 18.

[50] Cf. BECKER, 877–878. A középkorban pápai dekretálisok részletesen szóltak e kiváltságról és a megsértésük esetén alkalmazandó eljárásról, így például kiközösítésbe estek azok a klerikusok, akik püspöki engedély nélkül

inkább igény azonban a népvándorláskori államokban,[51] majd a frank birodalomban is csak nagyon lassan tudott teret nyerni, habár a 6. század óta egész sor zsinat tiltotta meg a laikusoknak, hogy püspöki engedély nélkül klerikusokat világi bíróság elé vonjanak.[52] A karoling korban már általánosan elfogadott volt, hogy klerikusok büntetőügyeiben egyházi bírók járhatnak el. Ez a gyakorlat kapott a 12. és 13. század pápáitól megerősítést (III. Sándor: X 2,1,4; III. Lucius: X 2,1,8; III. Cölesztin: X 2,1,10), akik a kánonjog alapelveivel összeegyeztethetetlennek tartották azt, hogy egy klerikust világi bíró ítéljen meg.

A fejlődés további szintjét jelentette az a törekvés, hogy a büntetőjogi ügyek mellett a *causae civiles* is ide vonhatók legyenek. Bár itt egész sor világi szempont és érdek is találva érezhette magát, akadt támogató is: a germán népjogok egyik alapelve volt ui., hogy a szabad állapotú személy ügyében csak azonos jogállású bíró járhat el.[53] Az egyház minden erővel azon volt, hogy e téren haladást érjen el. A 10. század óta pápák és zsinatok fenyegették egyházi büntetésekkel azokat, akik klerikusokat világi bíróság elé vonnak, áttörő sikert azonban sokáig nem lehetett elérni. Még a 12. század közepén is világi bíróságok intézték egyháziak magánjogi ügyeit, ahogy Gratianusnál olvassuk (C. 11 q. 1 c. 30). III. Sándor pápa azután a III. lateráni zsinaton mintegy megelégelve a dolgot, kijelentette, hogy azt a világit, aki megsérti a fórumkiváltságot, ki kell közösíteni (c. 14). III. Cölesztin pápa megismételte ezt a fenyegetést (X 2,2,9), III. Ince pápa pedig a további nyomaték kedvéért azt is hozzátette, hogy klerikusok még *pro defectu ecclesiasticae iustitiae* sem vonhatók világi bíróság elé. Fő kivételt csak a hűbérjog esetei jelentettek, ekkor illetékes hűbéri fórumnak kellett ítélnie. A *privilegium fori* kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy e fontos jogintézményről klerikus érvényesen nem is mondhatott le (X 2,2,12).[54] Fontos jellegzetesség volt továbbá, hogy a fórumkiváltság kiterjesztő értelmezésben az adott egyházi személy háztartásának minden tagját megillette.

A fórumkiváltságot azonban el is lehetett veszíteni. Erre való érdemtelenségnek számított, ha a klerikus notórius és javíthatatlan bűnöző volt; ekkor Gratianus és a gyakorlat szerint is meg kellett fosztani az egyházi rend védelmétől (*degradatio*), és át kellett adni a világi hatóságoknak.[55]

2. Keresztesek

Elfogadott volt, hogy a keresztes hadjáratok résztvevői is az egyházi bíróságok kompetenciája alá tartoztak, s ezzel mintegy a klerikusokkal egyenlő elbírálás és védelem alá estek. Franciaországban egy *ordonnance* (1215) rendelkezett arról, hogy a keresztesek sem civil sem büntető ügyekben nem vonhatók világi bíróság elé, csupán hűbérjogi esetekben tartoztak a hűbéri bíróság előtt felelni. Eléggé általános szabály szerint a súlyos bűntettet elkövető és

társaikat képviselték, laikusok, akik egyháziakat kegyúri jogvita miatt világi bíróság elé idéztek, és általában azok a bírák, akik klerikusokat püspöki engedély nélkül idézni és megítélni merészeltek. Komoly súlya volt annak az elvnek is, hogy illetéktelen (világi) bíró ítélete a klerikust nem kötötte. Cf. KOCH 1949, 60–63, 92.

[51] Miként a keletrómai császárságban, úgy a frank birodalom társadalmi életében is fontos, nagyon hosszú időn át hiánypótló szerepet töltöttek be a püspökök, akik megfelelő jogosítványok birtokában tisztán világi feladatokat is elláttak, mint: városi rendfenntartás, ivóvízellátás járványok elleni védekezés. Cf. SCHUBERT 1921, 103, 188; HAUCK 1887–1920, I, 132.

[52] Nevezetes volt a párizsi zsinat (615) e tárgyú rendelkezése: X 2,2,2.

[53] BABJÁK 2011.

[54] Cf. FRIEDBERG 1861, 148; SCHILLER 1912, 168.

[55] Henrik császárnak a hildesheimi polgárokhoz intézett, a klerikusok elleni eljárásról szóló rendelkezésében ez állt: „*[...] ut quicumque seculare iudici um adversus aliquem clericum exercuerit in hiis, que sanguinis iudicium requirunt, ante degradationem ab episcopis faciendam, preter id, quod in canonem late sententie incidit, a quo preter indultum domini pape speciale nequid absolvi, ex nostra (sc. regis) sit sententia proscribendus*." MGH II, 430. A degradatio lefolytatásának ausztriai gyakorlatáról cf. SRBIK 1904, 97.

tettenért keresztes nem számíthatott e kiváltság előnyeire. Ha azonban a keresztes felperesi pozícióban lépett fel, választhatott a világi és az egyházi bíróság között – ez kétségkívül lényeges eltérés a klerikusokat érintő szabályozástól.

3. Egyetemi polgárok

Az egyetemeken tanulók perei szintén egyházi bíróságok elé tartoztak,[56] hiszen a középkori egyetemalapításhoz pápai engedély volt szükséges, ezáltal az egyetemek bizonyos értelemben egyházi intézménynek számítottak. A törvénykezést erre rendelt *conservatores* végezték. Az egyetemistákat is megillette az a jog, hogy vádlóként vagy felperesként választhatták az illetékes világi fórumot is.

4. *Personae miserabiles*

Az egyház létezésének első pillanatától kötelességének érezte, hogy minden lehetséges módon segítse az elesettebbeket, így különösen a szegényeket, árvákat és özvegyeket. Bár a frank királyok maguk is igyekeztek a keresztény felebaráti szeretet e kívánalmának megfelelni, sohasem vitatták el a püspökök ebbéli elsőbbségi jogát, sőt igyekeztek támogatást nyújtani. A klasszikus kánonjogi rendelkezések kifejezetten megerősítették az egyházi bíróságok kompetenciájának jogalapját (X 2,1,17; X 2,2,1 továbbá 2 és 9; X 2,2,15; X 5,40,26; X 1,29,38.), különösképpen arra az esetre nézve, ha a *persona miserabilis* hiába kereste igazát illetékes világi bírósága előtt.

A német egyházi bírák gyakran adtak megbízást kiskorúak jogi védelmére erre alkalmas személyeknek (*tutores, curatores*). Feladatuk volt kivált a védelmükre bízottak javainak elidegenítése felett őrködni. Nem túlzás azt állítani, hogy ebben az intézményben a későbbi árvaszék, sőt a gyámhatóság előképe ismerhető fel.[57] A társadalom elesettjei hűbérjogi ügyekben egyházi bírótól hatékony jogvédelmet (*interdictum unde vi*) is kaphattak (X 2,2,15).

5. Zsidók

A klerikusok egyes helyeken pápai küldött bíróként mind aktív mind passzív szerepben felléphettek a zsidókat érintő jogvitákban (*in causis iudaeorum*). Mindig olyan perekről volt szó, ahol csak az egyik fél volt zsidó, a másik keresztény. Példaként említhető a mainzi egyházmegye, ahol az érsek bár nem személyesen látta el a jogsegélyt, de súlyt helyezett arra. Fennmaradt egy, a zsidókat védelmező *privilegium* Hildesheimböl is (1439).

6. Utazók, kereskedők, tengerészek

Az időlegesen kiszolgáltatott állapotba kerülők jogainak fokozottabb védelmét is fölvállalta az egyház. Ez nemcsak a távolsági kereskedőket érintette, hanem mindazokat, akik pusztán idegenek voltak, így rendes világi bíróságuk elé nem járulhattak panaszukkal. Az ilyen

[56] Cf. III. Ince pápa a párizsi egyetem hallgatóihoz: X 1,38,7.
[57] „*Wir haben hier die Vorläufer des späteren Vormundschaftsgerichts*." TRUSEN 1973, 485.

személyek a béke és a jogbiztonság okán (*ratione pacis et securitatis*) számíthattak a középkori egyetemes egyház bírósági fórumaira.

II. Tárgyi illetékesség

A hatalmasan kiszélesedett középkori egyházi bíráskodás leginkább jellemző aktivitása a társadalom civil tagjai feletti, valamint a velük kapcsolatos ügyek terén érhető tetten. Ha csak mennyiségileg tekintjük a szentszéki bíráskodás teljesítményét, akkor is kijelenthető, hogy már a középkorban kiemelkedő volt a házassággal kacspolatos ügyek aránya. Az pedig aligha meglepő, hogy napjainkra a megmaradt szentszéki kpmpetenciák legnagyobb hányadát is ezek a tárgyak alkotják.

1. Lelki ügyek

Természetesen és mindenekelőtt lelki ügyek (*causae spirituales et spiritualibus annexae*) voltak a keresztény hitet érintő kérdések, mint például a szentségek, a keresztény tanítás, a kultusz, az eskük és fogadalmak, az egyházi fegyelem és a fenyítékek valamint következményei, az egyházi választások és javadalmak (általában az egyházi tulajdon) körüli viták. Utóbbiak között első helyen említendők a tized- és a kegyúri perek, amelyekből rengeteg volt.[58] E perek igen gyakran hűbérjogi összefüggést mutattak; ekkor az egyház elismerte a világi bíróság illetékességét is. Minden olyan ügy ide érthető volt, , ahol a keresztény hit és erkölcs kiemelkedően súlyos megsértését észlelték.

Az esküvel megerősített szerződésekből támasdt jogviták akkor is egyházi bíróság elé tartoztak (X 2,1,13; VI 2,2,3), ha nem (csak) az esküt sértették meg, hanem a jogügylet anyagi joga körül támadt nézeteltérés. A végrendeletek érvényességét is szentszék állapíthatta csak meg, mert annak alakiságait a kánonjog szabályai határozták meg (X 3,26,10 és 11). Már a *Codex Iustinianus* is a püspököknek engedte meg, hogy rendelkezzenek a végrendeleti úton tett kegyes hagyományokról (C. 1.3.46 cf. X 3,26,3). A *portio canonica* IX. Gergely pápa dekretálisaiban különös hangsúlyt kapott (X 3,26,14 és 15). Az egyház szükség esetén egy ún. *procurator animarum* útján gondoskodott eszmei érdekeinek perbeli védelméről.

Mivel a keresztény hit és erkölcs valamely vonatkozásával jóformán bármilyen cselekedet és emberek közötti viszony összefüggésben állt, s mivel az emberi természet gyarló, a vétkezés, hibázás elkerülhetetlen. Ezt a megfontolást kihasználva ajánlotta III. Ince pápa az egyházi bíráknak (X 2,1,13), hogy *sub peccati praetextu* igyekezzenek minden lehetséges ügyet maguk elé vonni. Sikeresen törekedett az egyház arra is, hogy ítélhessen az uzsora mindenféle formája fölött. A jogalap a *iustitia commutativa* megsértése volt, függetlenül attól, hogy a konkrét jogügylet adásvételi szerződés, nyugdíjügy, csere vagy kamatos kölcsönszerződés volt.

[58] A kegyúri jogviták egyházi bíróság elé tartozása eleve nem volt nyilvánvaló, hiszen az ingatlanokra vonatkozó jogigények majdnem mindig érintették valamely világi földesúr, sőt tartományúr érdekeit is, ezért a világi (különösen a hűbéri) bíróságok illetékessége nem mindig volt könnyen kikerülhető; az egyház mindenesetre következetesen ragaszkodott saját álláspontjához, főként a *ius patronatus* feletti döntési jogkört vindikálta magának (X 2,1,3; X 3,38,16). Cf. LANDAU 1975.

2. Házassági ügyek

Önállóan kell szólni a keresztény egyház által szentségi rangra emelt házasságról, pontosabban a vele kapcsolatos jogvitákról, amelyek kiemelkedő jelentőségét az is mutatja, hogy a fennmaradt szentszéki peanyagok legnagyobb részben ilyen tartalmúak.

A püspöki bíróságok illetékessége a kezdetektől megállapítható. A középkorban először a főesperesek jártak el ezekben a perekben, a IV. lateráni zsinat azonban újra nyomatékosan megállapította a püspöki joghatóságot (X 5,31,12). Házassági ügynek számított különösen: eljegyzés, házasság érvényességének megállapítása, házasság megsemmisítése, házasságtörés, titkolt házasságok, házassági ígéretek, válás (ágytól–asztaltól). A házassági kötelék megsemmisítésekor mindig határoztak a megszületett gyermek(ek) jogállásáról. A kánoni jog mindemellett a szentszékek feladatává tette a házassági vagyonnal kapcsolatos döntést is.

3. Alternatív bíráskodás

Egy sor olyan ügy került egyházi bíróságok elé, melyeknek közös logikai alapja az volt, hogy a felek igényelték, de legalábbis eltűrték a kánoni eljárásjog illetékességét, rendszerint valamiféle tárgyi okból. Eléggé általános német gyakorlat szerint egyházi bíróságok járhattak el azokban a jogvitákban, ahol az alapul szolgálójogügyletet a felek az *officialatus* előtt kötötték (*ratione contractus*). Laikusok szokásjogi úton kiköthették magánjogi pereikre egyházi bíróság kizárólagos illetékességét (*prorogatio*). Ha klerikus indított laikus ellen pert, s az világi bíróság elé tartozó lenne, III. Sándor pápa szerint *prorogatio* mellett mégis inkább az egyházi bíróságot kell választani (X 2,2,5). III. Ince pápa tovább ment, amikor kijelentette, hogy a világi bíróság igazságtalan döntése ellen, vagy a döntőbíró(k) elfogultsága miatt a püspökhöz vagy a pápához lehet fordulni. Gyakoriak voltak azok a szerződési záradékok, amelyek az egyébként illetékes világi bíróság előtti eljárásról való lemondást tartalmaztak.

Nevezetes jogcím volt az is, ha a világi bíróság vonakodott eljárni, vagy egyenesen megtagadta a jogszolgáltatást.[59] így például a hűbéri perekre vonatkozóan III. Sándor pápa kifejezetten leszögezte, hogy laikus és klerikus ilyen tartalmú perében a hűbérúr bírósága illetékes (X 2,2,6), s csak akkor fordulhatnak egyházi fórumhoz a felek, ha ott nem kapnak ítéletet. Hasonló okból III. Ince pápa is elismerte, hogy laikust akarata ellenére civiljogi ügyben nem lehet szentszék elé idézni, *"[...] nisi in defectu iustitiae secularis vel nisi consuetudo id exposcat."* (Rubr. X 2,2,10) A pápai megfogalmazás nem véletlenül említette a szokásjogot, Johannes Urbach *Processus iudicii* című művében (1405 körül) ezt írta: *"Et maxime de consuetudine clerici trahunt laicos ad iudicium ecclesiasticum etiam in causa civili."* A szokásjog alatt olykor *privilegium*okkal megerősített joggyakorlatot kell érteni.

Vegyes ügyek (*causae mixtae*) voltak mindazon magánjogi ügyletek, amelyekhez – legalább eshetőlegesen – valaminő egyházi mozzanat járult, csak példálózóan: tartási kötelmek, *causae status,* örökösödési ügyek.

[59] Az egyházi és világi bíróságok közötti 'munkamegosztás' persze történhetett fordított módon is, amikor a szentszék helyett fordultak a felek világi fórumhoz, bár a mindenkori helyzetértékelésnél sohasem szabad szem elől téveszteni, hogy a hatáskörök elhatárolása mindvégig bizonytalan maradt. A goslar-i városi statútum szerint a városi polgár klerikussal szemben támasztott zálogjogi igényével csak azután fordulhat világi bírósághoz, ha az egyházi fórum vonakodott eljárni: „*[...] ne welde he* [ti. az egyházi bíró] *aver des nicht don, so scolde dat de werlike richtere don."* SCHILLER 1912, 181; Cf. SRBIK 1904, 103, 107.

III. Büntetőjog

Különleges kérdésnek számít az egyháznak a büntetőjoggal való kapcsolata, hiszen a feltétlen szeretet és megbocsátás erkölcsiteológiai alapelveire épülő keresztény egyház sajátos társadalmi, spirituális küldetésével ez állt a legkevésbé összhangban. A kifejezetten egyházi jellegű bűnesetek megítélését az egyház mindig is magának követelte, az effajta bíráskodáshoz fűződő viszonya azonban nagyon ellentmondásos volt. Ismert, hogy az egyházi büntetőbíráskodás a középkorban igen széleskörű volt, elsősorban ide tartoztak a keresztény hit megsértésével kapcsolatos deliktumok: *simonia,* szentségtörés, hitehagyás, erekneksség, hamis eskü, esküszegés, házasságtörés, bigámia, vérfertőzés. Voltak szép számmal vegyes minősítésű gonosztettek, mint az uzsora, istenkáromlás, párbaj, tűzvészokozás etc., ahol a cselekmény jellege miatt világi fórumot is igénybe lehetett venni.

Általánosságban elmondható, hogy az egyház hatalma tetőpontján mindenféle emberi magatartás erkölcsi és büntetőjogi megítélésére igényt formált. Amikor Fülöp Ágost francia király összeütközésbe került János angol királlyal, s az egyház szerette volna az ügy elintézését magához vonni, a francia uralkodó kevés sikerrel hivatkozott arra, hogy az ügy hűbéri természetű, ahol az egyháznak nincs semmi keresni valója. III. Ince pápa ezt válaszolta: *"Non [...] intendimus iudicare de feudo [...] sed decernere de peccato."* Eszerint minden emberi magatartás, amelyben a bűn megnyilvánul, a szentszék büntető joghatósága alá tartozik. Ugyanilyen logika alapján vontak egyházi bíróság elé mindenféle, esküvel megerősített ügyletet. Ennél szélesebb jogigényt már fogalmilag nem lehetett elképzelni, ezért nem csoda, hogy az egyházi jogszolgáltatás éppen ezen a területen szorult leginkább vissza.

Az egyházi büntetőjog legtöbb vitára okot adó intézménye kétségkívül a kiközösítés (*excommunicatio*) volt, mert ennek volt a legszélesebbkörű kihatása az érintett társadalmi-jogi helyzetére. A kiátkozott személy (a szinte természetesnek tekinthető egyházi-vallási hátrányok mellett) a civil társadalomban is 'jogi halált' szenvedett, hiszen például elveszítette aktív perképességét (*communicatio forensis*), azaz felperesként, tanúként és ügyvédként nem léphetett fel, és nem végrendelkezhetett.[60] Ismert, hogy az egyházi bíróságok a kiközösítést tisztán világi jellegű perekben, rendszerint valamilyen perbeli magatartás kikényszerítésére is széltében alkalmazták, mégpedig a per elején (az idézésre meg nem jelenővel szemben) és végén (a végrehajtást akadályozóval szemben) egyaránt: ez mai szemléletünk számára elfogadhatatlan ellentmondás, a középkori ember számára azonban semmi meglepő nem volt benne, hiszen csak annak jelét látta benne, hogy az evilági és a túlvilági erők egységes jogi valóságot alkotnak.[61]

Ritkábban alkalmazott, de annál félelmetesebb büntetés volt az *interdictum.* E szankció kapcsán leginkább az a szempont kapott (és főleg a kései középkorban) nagy hangsúlyt, hogy itt kifejezett igazságtalanságról van szó, hiszen a büntetés személy szerint ártatlanok tömegét is érint(het)i. A baseli zsinat (1431–1449) határozatot hozott arról, hogy ez a súlyos büntetés csak akkor szabható ki, ha tényleg egy egész közösség követi el az alapul szolgáló bűnt – egyesek bűntettei miatt azonban a jövőben mások nem sújthatók vele.

---

[60] II. Frigyes császár rendelkezése szerint (1220): „*[...] excommunicatos [...] vitabimus; et nisi prius absolvantur, non concedemus eis personam standi in iudicio, sic distinguentes, quod excommunicatio non eximat eos a respondendo impetentibus, sed sine advocatis; perimat autem in eis ius et potestatem ferendi sententias et testimonia et alios impetendi.*" MGH II. 90 c. 6. Cf. SCHILLER 1912, 195; EICHMANN 1909, 74.

[61] „*Dem modernen Menschen mag es hart und ungerecht erscheinen, um weltlicher Interessen [...] willen kirchliche Gnadenmittel zu entziehen [...] Der mittelalterliche Mensch nahm hieran keinen oder nur sehr geringen Anstoß. Weltliches und Geistliches war so innig miteinander verknüpft, daß man sich der tiefen Kluft, die sie trennte, kaum bewußt wurde. Man nahm es als etwas Gegebenes hin, daß Vergehen auf der einen Seite auch auf der andern sich fühlbar machten*." HASHAGEN 1916, 235.

IV. Az alkalmazott jog

A németországi egyházi bíróságok is szabály szerint a hatályos kortárs jogot alkalmazták, természetesen a per tárgyától függően. Magától értetődik, hogy előtérben állt a kánonjog, amely minden más jogforrást megelőzött.[62] Elsősorban magánjogi tartalmú jogvitákra volt jellemző, hogy világi jogot is érvényesítettek, amennnyiben alkalmas kánonjogi rendelkezés az adott esetre nem volt értelmezhető, vagy magánjogi ügyekben a felek kifejezetten a hazai szokásjog alkalmazásához ragaszkodtak.

A világi jogforrások legalább kétfélék lehettek: elsőbbséget kaptak az 'írott' (*ius scriptum*) jogforrások, de gyakran sikerrel érvényesültek 'íratlan' (*ius non scriptum*) szokásjogi normák is, ekkor azonban önállóan kellett annak létét bizonyítani. Alkalmazásának előfeltétele volt, hogy a felhívott szokás ésszerű és széles körben ismert (*rationabilis et praescripta*)[63] legyen, és ne ellenkezzen az isteni törvényekkel vagy a természetjoggal (utóbbi előírásnak érvényesülnie kellett az összes világi jogforrás esetén).[64] Az érett középkor német jogforrásai közül kiemelkedik a Szásztükör,[65] amely számos helyen tárgyalja az egyházi bíráskodást is. Meglehetős határozottsággal lépett fel a súlyos egyházi büntetések tisztán világi perekben történő alkalmazása ellen.[66]

A kánonjog anyajogának számító antik római jog rengeteg jogintézménye szolgált közvetlen mintaképül. Az istenítéleteket elítélő pápai fellépéssel párhuzamosan megjelent az inkvizitórius perben a római jogból[67] kölcsönzött *tortura,* amely a perbeli tényállás kiderítésében évszázadokon át pótolhatatlannak bizonyuló eszközzé vált.[68] A bíróságok szubszidiárius jelleggel alkalmazhatták a tisztán római jogi kútfőket is, hacsak azok az egyházi törvényekkel nem ellenkeztek vagy tárgyilag nem avultak el.[69] Az egyetemi képzés terjedésével párhuzamosan, ahogy gyarapodott a jogtudományi képzettséggel rendelkező bírók, ügyvédek és közjegyzők száma, mind nagyobb jelentőségre tett szert a római jog, nagyon gyorsan és széles körben kiszorítva a helyi szokásjogokat.

A középkori kánonjog csak egy volt az egyházi bíróságok által alkalmazott jogforrások közül, igaz, a legfontosabb. Tudnivaló azonban, hogy a kánonjog a középkor századaiban még nem jelentett tökéletesen egységes joganyagot, maga is többrétegű jogforrás volt.[70] Meghatározóan a különböző írott források számítottak elsődleges kútfőnek, de a kor kiváló

---

[62] Cf. RUSZOLY 2011, 44, 595.

[63] A helyi szokásjogok háttérbe szorulása különösen a *Decretum Gratiani* elterjedését követően figyelhető meg. A *rationabilitas* elengedhetetlen fogalmi kelléke lett az alkalmazásra váró szokásjognak; nemléte a Iustinianusra hivatkozó („*Consuetudinis ususque longaevi non vilis auctoritas est, verumnon adeo sui valitura momento, ut aut rationem vincat aut legem.*" Cod. Iust. 8.52.2) kanonisták szemében kizáró ok volt. Cf. LANDAU 1992, 143.

[64] A kánoni jog is számolt a helyi szokásjogokkal, cf. X 1,4,8 és 11.

[65] A méltán leghíresebb középkori német szokásjogi kútfő magyar fordításban is olvasható: SZÁSZ TÜKÖR 2005.

[66] „*Svelk leie enen anderen leien vor geistlikeme gerichte beklaget umme sogedane scult, de die wertlike richtere durch recht richten sal, unde bringt he ine in scaden, unde wert he dar umme beklaget to lantrechte, he mut denie richtere wedden unde jeneme sine bute geven unde ine ut dem scaden nemen*." III. 87 § 1.

[67] Cf. MOLNÁR 2013, 342.

[68] „*Besonders das barbarische Beweismittel des Gottesurteils wird von den geistlichen Gerichten je länger, je mehr durchweg verschmäht. In dem formlosen Ketzerprozesse des 12. Jahrhunderts ist es zwar noch mehrfach bezeugt, wird aber auch hier seit Beginn des 13. Jahrhunderts unter dem Einflüsse des römischen Rechts (übrigens nicht zum Vorteil der wirksamen Bekämpfung der Ketzer) untersagt und dann rasch durch die dem römischen Recht entnommene Folter ersetzt*." HASHAGEN 1916, 219–220. Cf. LEA 1905–1913, I, 122, 342–345, 470–473.

[69] Az antik római jog és a kánoni jog kapcsolata nem nélkülözte az ellentéteket sem, amikor is az érvényes álláspontot mindig a kánoni jog képviselte. Ennek egyik fontos esete volt a végrendelet intézménye; a római jog hét tanút követelt meg, a kánonjog azonban bibliai forrásra hivatkozással (*Deuteronomium 19.15)* megelégedett kettővel, s ez vált általánossá. Az első pápa, aki két dekretálisában (1168, 1171/72) is állást foglalt az új végrendeleti jog mellett, III. Sándor volt. Cf. LANDAU 1992, 146–147.

[70] Cf. ERDŐ, *Egyházjog.*

kánonjogászai, s persze maguk a pápák jogi tartalmú kijelentései és rendelkezései is a hatályos jog képét öltötték magukra. A jogforrások még önmagukban is összetettek voltak: a kanonisták munkásságában kibogozhatatlan egységbe fonódott a kánoni jog és a római jog, a voltaképpeni anyajog. Angelus de Clavasio munkáját *scholaribus utriusque iuris* ajánlotta.

Mint vallás által meghatározott jog, magától értetődő, hogy az alapul szolgáló vallás szent könyvei megkerülhetetlen tényezők voltak az egyházi bíráskodásban is. A kereszténység szinte teljes egészében átvette a zsidóság szent könyveit (= ószövetség), de ezt meg is toldotta a maga újabb (egyben végsőnek tekintett) kinyilatkoztatást tartalmazó irataival (= újszövetség). A kereszténység egészének arculatát inkább az újszövetség szemléletmódja határozta meg, ami a kánonjog területén azt jelentette, hogy egy olyan szent irategyüttest kellett a háttérben tudnia, amely inkább elveiben és tekintélyével volt jelen, mint konkrét normáival. Az újszövetségi könyvek tanító jellegűek, tartalmukra nézve a hit, az erkölcs és az üdvösség kérdéseivel foglalkozó írások gyűjteménye, amely a szó szoros jogi értelmében nem tekinthető törvénykönyvnek. Jog és erkölcs azonban soha nem állt olyan közel egymáshoz, mint a középkorban, ezért a kánoni jognak elvben koherens egységben kellett állnia a Szentírással.

A középkori kánonjog legnagyobb mestere Gratianus volt, akinek főművét (*Decretum Gratiani,* 1140 körül) minden német szentszék zsinórmértéknek tekintette.[71] [72] Hasonló súllyal esett latba a pápák által hozott törvények sora, az ún. dekretális-jog, nemkülönben a számos egyetemes és tartományi/egyházmegyei zsinati határozat. Az augsburgi *officialatus* regisztere (1348–1352) világos utalásokat tartalmaz az alábbi jogforrásokra: *Decretum Gratiani, Liber Extra, Liber Sextus, Clementinae* és a *Glossa Ordinaria.*

Miként az ókori Róma remekjogászai, a középkori Európa kiemelkedő kánonjogászai is nagy megbecsülésnek örvendtek, hiszen munkáik még életükben jogforrási elismerést kaptak.[73] Ez nem is lehetett másként, hiszen a kánonjog mint jogforrás a létét köszönhette a *iurisprudentia* megszemélyesítőinek. A kanonisták könyvtárnyi irodalmat hoztak létre, amely nemcsak a korabeli jogtudomány művelői számára íródott, hanem a jogalkalmazás céljait is mindig szem előtt tartotta. Szintén az augsburgi jogforrást említve, a leggyakrabban forgatott munkák ezek voltak: Durantistól a *Speculum Iudiciale,* valamint Tancred két müve: az *Ordo Iudiciarius* és az *Ordo Iudiciarius Antequam.*

A 13. század nagy fellendülést hozott az egyház lelkiéletének fejlődésében is. A IV. lateráni zsinat határozatai nyomán a lelkigondozásban előtérbe került a gyónás, amely rengeteg klerikusnak adott munkát: főleg a koldulórendek jártak élen. A dominikánus szerzetesek (főleg jogi) képzésére három bolognai kanonista kapott megbízást: (a feltehetően magyar származású) Paulus de Ungaria, Conrad de Höxter és Raymundus de Penyafort.[74] Utóbbi Barcelonaban készítette el (1225 előtt) fő művét: *Summa de casibus poenitantiae.* Munkáján a római jog erőteljes befolyása érzékelhető, tartalmilag pedig mind a *forum internum*, mind a *fórum externum* igényeit szem előtt tartotta. Magánjogi esetek mellett foglalkozott a bíróságok összetételével és általában a perjoggal. Igen nagy tekintélynek örvendett, mert tankönyvként használták, s számtalan kommentárt írtak hozzá.

---

[71] Cf. FEINE 1964, 271.

[72] Cf. SCHWAB 2001, II.

[73] Hasonló véleményt fogalmaz meg Peter Landau: „*Ich könnte nur zwei Epochen nennen, in denen die Rechtswissenschaft ähnlich wie damals faktisch als Rechtsquelle anerkannt ist: die klassische römische Jurisprudenz und die Rechtswissenschaft des 19. Jahrhunderts in ihren Zweigen der Pandektistik und Germanistik.*" LANDAU 1992, 144. Ehhez nem kis büszkeséggel hozzátehetjük, hogy jogtudósok müveinek jogforrásként való elismerése és használata a magyar fejlődésben sem ismeretlen, elég legyen csak két példát említeni: Pauler Tivadar büntetőjogi tankönyve *(Büntetőjogtan,* 1864.) és a Szladits Károly nevével fémjelzett magánjogi kézikönyv *(A magyar magánjog vázlata,* 1939–1943.) a maguk kodifikálatlan jogterületén a jogalkalmazás legfontosabb kútfői közé számították.

[74] Cf. TRUSEN 1973, 496.

A ferencesek is nagy súlyt helyeztek a gyóntató-képzés jogi tartalmára, mert azt vallották, hogy a megítélésre váró szituáció jogi tartalmával is tisztában kell lenni. A kánonjogot úgy tekintették, mint a *ius divinum et naturale* közelebbi meghatározóját, ezért a kánononjog-elleni tett valóságos bűnnek számított. Tágabb összefüggés okán a világi jogrend megsértését is a *forum internum* illetékességi körébe tartozónak tekintették. Különösen nagy hatást fejtett ki Johannes von Erfurt *Tabula utriusque iuris* (1281 körül) című munkájával a lelkigondozók körében. E kánonjogi munkák közös vonása, hogy a morál és a jogtudomány a legszorosabb kapcsolatban állnak. Felismerték, hogy a jog szerves része az életnek. Monaldus főműve (*Summa*) előszavában kifejtette, hogy a jog nem tudása nem ment fel senkit kötelezettségei alól.

Harmadik fejezet
A szentszéki eljárás

A római-kánoni anyagi és eljárásjognak a germán népjogokhoz viszonyított magasabbrendűségét nem szükséges bizonygatni. A középkorban, pontosabban annak virágzó szakaszában az ókori mediterraneum magasan fejlett jogi intelligenciája, tudása és jogtechnikája éledt újjá, mindazonáltal újszerű társadalmi és kulturális keretek között, melyek nem maradtak hatás nélkül a jogintézményekre sem.

Az antik római jog szinte minden értékét magába szívó kánonjog előretörése kétségtelenül óriási haladást jelentett, ám az előremutató vonások mellett akadt a kánoni performának árnyoldala is: a nehézkesség. A római kánoni eljárásjog és a pápai küldött bírák rendszere rengeteg alkalmat nyújtott a perhúzásra. Ennek szervezeti oka részint a kifogások (*exceptiones*) intézménye, részint a *Curia* kancelláriai gyakorlata volt. Az elsőfokon itt indult perekben általános gyakorlat szerint rögtön, a kereset tartalmának vizsgálata nélkül kiállították a pápai küldött bírákat megbízó parancsokat, s ezek a klerikusok rendre a folyamodó által már előre megjelölt személyek voltak.[75] Rendszeres ellenvetés volt, hogy ilyen körülmények között a kijelölt bírák nyilván elfogultak; ők viszont ezeket a kifogásokat általában elutasították, amit rendesen meg lehetett fellebbezni. Az előbb vagy utóbb megszületett végítéletet (*sententia definitiva*) azután újra meg lehetett fellebbezni, s a *Curia* nem nagyon ügyelt arra, hogy gondosan figyelemmel kövesse a per menetét, így nem voltak ritkák az egyazon ügyben kibocsátott, egymásnak ellentmodó pápai *rescripta.* Nem vizsgálták a fellebbezés adatait olyan szempontból sem, hogy azok ellentétesek-e korábbi pápai iratokkal. Arra mindenesetre figyelni kellett a pápai hivatalnokoknak, hogy a fellebbezés indokai kellően komolyak legyenek.[76]

A 13. század végétől azonban nagyon felerősödött az e gyakorlatot ellenzők, elsősorban a tartományurak és lovagok hangja. A folytonos Rómába történő fellebbezések ráadásul igen költségesek voltak,[77] ami egyszersmind a perbeli ellenfél kifárasztásának hatékony eszköze is volt. A pápai küldött bírákat megbízó parancslevelek kiállítói ezért rendre felszólították a címzetteket, hogy az eljárást minél gyorsabban folytassák le, a felek idejét és költségeit kímélendő.[78] Egy másik visszatérő római instrukció az volt, hogy a feleknek a közös megegyezést vagy a választott bíróságban való megállapodást ajánlották.

A bajorföldi püspökségekben a 13. században fokozatosan terjedt el a kánonjogi eljárás, melynek első állomásaként a püspökök és a küldött bírák teljes egészében kivették a törvénykezést a (világiakat is nagy számban tartalmazó) zsinatok kezéből. A kánonjogban kezdetben járatlan szentszéki bírák mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a viszálykodó felek között egyezséget hozzanak létre, annál is inkább, mivel a végrehajtás terén kevés eszközzel rendelkezett az egyház. Ide tartozott a döntőbíráskodás is, amely még mindig nem a hatalmi pozícióból ítélő egyházi bíráskodás intézménye. A kánonjogi eljárás kritériumainak

---

[75] Ezek a pápai megbízólevelek olyan könnyen beszerezhetők voltak, hogy III. Ince pápa egyik megjegyzése szerint nem is volt érdemes hamisítani őket. Cf. X 5,20,8 (Corpus Iuris Canonici II 821); HERDE 1961, 62.

[76] Komolytalan indoknak számított például arra hivatkozni, hogy az idézés bizonytalan helyre szólt. Marinus de Eboli, IV. Ince pápa alkancellárja írta: „*Et caveant officiales curie, quia frequenter appellantes fingunt sibi exceptiones, ut iurisdictionem iudicum vel domini pape provisionem elidant, verbi gratia exceptio de loco non tuto, quod plerumque ad fugam ab impetrante confingitur, non debet contra litteras super provisione obtentas indistincte ac sine determinatione concedi.*" Super Revocatoriis, § 19, in: HERDE 1961, 228.

[77] Gerhard bécsi plébános tizenöt évig pereskedett a plébániájáért (St. Stephan); a költségei kétezer ezüst márkára rúgtak. MB 29/2 477 Nr. 92 (1267).

[78] Néhány példa a pápai felszólítások visszatérő fordulatára: „*[...] ut etiam utriusque ecclesie parceremus gravissimis laboribus et expensis*." MB 11 189 Nr. 57 (1220); „[...] *ut parcamus laboribus partium et expensis, ne per dilationes frustratorias fatigentur*." FRA II 51 124 Nr. 114 (1235); „*[...] ut parcatur laboribus pardum et expensis*." MB 29/2 534 Nr. 133 (1278).

maradéktalanul megfelelő perek csak ezután következtek, amelyek a bajor egyházmegyékben – az általános németországi gyakorlattal egyezően – a 13. század második felétől bizonyíthatók.

I. A peres eljárás

Az egyházi bíróságok jogszolgáltató tevékenységének súlypontja természetesen a jogviták elintézésében volt, ez adta a fórum súlyát és tekintélyét is. Itt jelent meg legmarkánsabban a római-kánoni jog mint jogforrás, a bíróság mint intézmény és nem utolsó sorban a jogtudomány.

1. A kánonjogi recepció forrásai

A gregoriánus kor kezdetén egyre gyakrabban bukkannak fel az eljárás során olyan jogintézmények, mint: *exceptiones, induciae, res iudicata.* Ekkor azonban még inkább csak egyes jogintézmények formai átvételéről van szó, mintsem teljes, tartalmilag kimerítő recepcióról.[79]

2. A bírósági eljárás résztvevői

A bajorföldi szentszéki perek résztvevői nagyjából megegyeztek az általános német gyakorlattal. A per ura a bíró (rendes, választott vagy ún. *iudex delegatus*), akit *assessores, iurisperiti* segítenek munkájában, a döntéshozatalban. A *de iurisperitorum consilio* formulaszerű ismételgetése bizonyítja, hogy a bíróság tipikusan tanácsban járt el, bár a jogtudó(so)k minden jel szerint nem igazi bírótársak voltak, hanem csupán jogi tanácsadók. A peres felek képviseletében gyakran tűnnek fel a *procuratores,* ritkábban az *advocati.* Ez is a professzionális ügyvitel gyors és tartós térhódítását bizonyítja, hiszen a bírósági alkalmazottnak számító ügyészektől sokkal inkább megkövetelték a jogtudományi ismereteket, mint az esetlegesen fellépő ügyvédektől.

3. Békéltetés, egyezség

Mivel a perek gyakori elhúzódásának leginkább az volt az oka, hogy a felek nem voltak megelégedve az eljáró bírákkal (főleg a pápai küldött bírák esetén fordult ez elő), és a perhúzásra rengeteg lehetőség volt, a pápai *Curia* oklevélkibocsátói – és maguk a *iudices delegati* – mondhatni kezdettől ajánlották a feleknek, hogy jogvitájukat (akár a per folyamán is) egyezséggel rendezzék vagy maguk által választott bírák elé vigyék.[80]

---

[79] Kérdéses, hogy például a *litis contestatio* mikortól jelenik meg az eljárásban. A passaui püspökségben okiratszerűen 1188-tól bizonyítható; ekkor Diepold passaui püspök a freisingi püspöknek a seitenstetten-i apátság elleni perében eljárva „*[...] moveret et ille contra pro iusticia ecclesie sue ordine iudiciario consequenter responderet, tandem utriusque partis allegationibus diligenter auditis.*" FRA II 33 25 Nr. 16. Cf. SOHM 1914, 165; OBER 1910, 618.

[80] A garsten-i apát és a wartberg-i plébános (egy passaui főesperes) közt folyó tizedperben az előbbi nyert, és bevezették a pertárgy birtokába, majd: „*[...] finem vero litibus cupientes imponere, partibus diem peremptorium [...] prefiximus, gratum et acceptum habentes, si medio tempore partes in amicabilem poterunt compositionem convenire; alioquin nos in ipso negotio, quantum de iure poterimus, extunc procedemus.*" UBLOE 2 623 Nr. 422 (ca. 1220).

A Traismauer plébániája és St. Georgen apátsága közti perben III. Lucius pápa az újabb és újabb küldött bírákat is mindig felszólította, hogy a vitát lehetőleg *concordia vel iudicio* intézzék el, az egyezségre való törekvés jeleként. Amikor az ügy hét éven át sem haladt érdemben előre, III. Cölesztin pápa egyszerre két parancsot bocsátott ki (1192): az egyikben a passaui püspököt szólította fel arra, hogy törekedjen továbbra is egyezséget létrehozni a felek között,[81] a másikban pedig ennek meghiúsulása esetére három másik bírát jelölt ki, a pert folytatandó.[82] A III. Ince pápa által a seitenstetten-i apát és a vöcklabruck-i plébános közti (a regau-i kápolnáért folyó) per vitelére kiküldött bírák is az ügy megegyezéses eldöntésére (*compositio amicabilis*) törekedtek: „*[...] ne sumptibus iudiciariis ambe partes gravarentur neve altera pars omnino dampnificaretur."*[83] A 12. századból egy sor olyan per említhető, ahol a pápai küldött bíráknak sikerült egyezséget létrehozniuk.[84]

A 13. században az egyházi választottbíráskodás is virágkorát élte. Gyakori volt, hogy a pápai küldött bírák tehermentesítésére eleve kilátásba helyezték a választott bíróság közbejöttét.[85]

Arra is volt több példa, hogy pápai küldött bíró vette magára a döntőbíró (*arbiter*) szerepét.[86] A Kremsmünster-i apát és egy bizonyos Johannes Calvanus közti perben a pápa a passaui püspököt delegálta bírónak, akit a peres felek is bírónak választottak (1258).[87] Három évvel később a St. Michael/Wachau egyház plébánosa és egy bizonyos Rudolf von Zauching közti perben a pápa a krems-i tartományi dékánt delegálta bírónak, azonban a felek ettől függetlenül őt (három laikussal együtt) döntőbírónak is megválasztották.[88]

Olykor a pápai küldött bírók rábeszélésére a peres felek más személyeket kerestek választott bírának,[89] vagy elfogadták, hogy a pápai bírók keressenek számukra *arbitert.*[90] Gyakran pedig maguk a pereskedők kerestek új bírákat, vagy akár effajta közvetítők nélkül

---

[81] „*Mandamus et hortamur [...] ut ad reformandum inter eos pacis et concordie bonum diligentiam oportunam et operam efficacem impendas*." AÖG 9 (1853) 270 Nr. 17.

[82] „*Quodsi alterutra partium tibi acquiescere contradixerit, sciat se ad iusticie plenitudinem exhibendam per* [... ti. a zwettl-i apátot, a St. Pölten-i prépostot és a großrußbach-i plébánost] *auctoritate sedis apostolice compellendam.*" AÖG 9 (1853) 270 Nr. 17. A per folytatására nem került sor, mert a felek egyezségre léptek a passaui püspök közvetítésével.

[83]FRA II 33 29 Nr. 21 (1199).

[84] Példaként említhető a göttweig-i és a rott-i apátság Schwarzau-ért folytatott birtokpere (SUB 2 405 Nr. 288), Baumgartenberg és Waldhausen kolostorainak Otto von Machland hagyatékáért vívott öröklésjogi pere (UBLOE 2 268 Nr. 179), vagy a reichsberg-i apátság és a passaui püspöknek egy hagenau-i kastély miatti ügye (UBLOE 2 264 Nr. 176).

[85] IX. Gergely pápa például a seckau-i püspököt és a rein-i apátot jelölte ki bírónak a melki apátság minden olyan perére, amelyet a salzburgi egyházmegyén belüli javak visszaszerzéséért folytatott. A sikertelen eljárás esetére elrendelte, hogy a felek kötelesek magukat választott bíróság döntésének alávetni: „*[...] mandamus, quatenus [...] malefactores eorum indebitos in Salisburgensi provincia constitutos, ut eis ablata restituant et de damnis et iniuriis irrogatis satisfaciant competenter vel in aliquos compromittant, qui appellatione remota iustitia mediante procedant, per censuram acclesiasticam appellatione postposita compellatis [etc.]*" In: SCHRAMB 1688, 124.

[86] Ez történt a melk-i és a göttweig-i kolostor perében, ahol a pápa a St. Pölten-i és a St. Florian-i prépostot, valamint a großrußbach-i plébánost delegálta bírónak, akik VI. Lipót herceg tanácsára a heiligenkreuz-i és a zwettl-i apátot maguk mellé véve, „*ut finis inponeretur controversie"* választott bíróként folytatták le az eljárást. BUB 1 204 Nr. 158.

[87] Szövegszerűen: „*[...] tandem fuit in nos ab utraque parte amicabiliter compromissum [...] nos autem arbitrium promulgavimus in hanc formam [etc.]*" UBLOE3 572 Nr. 14.

[88] A másik három bírótárs: a régi krems-i főbíró és két lovag. UB St. Pölten 1 84 Nr. 57.

[89] Egy 14. századi perben (1369) Göttweig és Zwettl kolostorai pereskedtek egy dunai sziget miatt, s „*[...] de voluntate et licencia [...] Pataviensis ecclesie episcopi, iudicis seu commissarii in hac causa a sede apostolica specialiter deputati, nostri ordinarii, ad hoc specialiter petita et obtenta*" négy választott bíró ítéletének vetették alá magukat. FRA II 51 576 Nr. 655.

[90] Egy sor példa erre: HAGENEDER 1967, 66, 187. lábjz.

léptek egyezségre.[91] A megyéspüspökök is sűrűn léptek fel közvetítőként a területükön elhelyezkedő kolostorok jogvitáiban, mert a bírósági viszálykodás sokat ártott tekintélyüknek.[92]

A pápai küldött bírák gyakorlatához hasonlóan maguk a püspökök, és a megbízásukból eljáró bírák is jó néven vették, ha a viszálykodók egyezséggel vagy választott bíróság útján zárták le az ügyet. A püspök ezt elősegítendő már a megbízólevélben felszólította a kiszemelt bírá(ka)t, hogy igyekezzen(ek) a peres feleket rávezetni a békés megoldásra. Az utolsó próbálkozás az volt, hogy a bírák megkísérelték döntőbíróként vagy *compositor*ként rendezni a vitát, és csak a békítés teljes eredménytelensége esetén következett a rendes bírói eljárás.[93]

A szoros értelemben vett peres eljárás során is megfigyelhető, hogy a bírák késleltették az ítélethozatalt, minden lehetséges alkalmat megadva a feleknek az egyezségre.[94] A sikerrel végződő egyezkedés eredményét rögzítő oklevelekre mindig rányomták a püspök pecsétjét. Azok az eljárások, amelyekben a püspöknek személyesen vagy küldött bírája útján a békéltetés eredményeként sikerült egyezséget elérni vagy elfogadtatni a döntőbírói határozatot a felekkel, lényegesen meghaladta (nagyjából 3:1 arányban) azon ítéletek számát, amelyek szabályos kánoni per végén születtek.

Szintén a kúriai gyakorlat érhető tetten abban a püspöki joggyakorlatban, hogy a delegált bírák számára készült *rescriptum* kiállításakor teljesen a panaszos által előadottakra hagyatkozott a püspöki kancellária, az ellenérdekű félnek hagyva álláspontjának, sőt általában a tényállás hitelességének bizonyítását. Ez a hozzáállás pontosan megfelelt a döntőbíró szerepkörének. A nagyszámú eset elemzéséből világosan látható, hogy a szentszéki eljárás voltaképpen két szakaszból állt: egy döntőbírósági szakaszból, s egy ennek eredménytelensége esetén következő rendes kánoni perből. Úgy is tekinthetjük ezt, mint a régi germán eljárásjogi szemlélet és intézmények továbbélését, hiszen a bonyolult, hosszadalmas és drága, ráadásul a végrehajthatóságot tekintve teljesen bizonytalan kimenetelű kánoni pernél egyszerűbb volt és megnyugtatóbb eredménnyel kecsegtetett a régi, kompozíciós elvre épülő jogi megoldás alkalmazása.

4. A rendes kánoni per

A szabályosan lefolytatott kánoni perek általában igen hosszan elhúzódtak, amiben főleg a római-kánoni eljárásjog a 'ludas'. A benyújtott keresetre az alperes először kifogásokat

---

[91] „*Deinde XI annis revolutis per iudices delegatos a sede Romana illos iuri stare constrinximus* [ti. a skót kolostor és két laikus perében, ahol az utóbbiak nem teljesítették vállalt kötelezettségeiket]. *Tandem ad hoc inter partes perventum est.*" Egyezség jött létre. BUB 2 Nr. 201 (1216).

[92] Egy ilyen eset volt, amikor Ulrich püspök a Niederaltaich és St. Florian kolostorai közti, Spitz egyházáért, pápai delegált bírák előtt folytatott perben (1220) közbelépett: „*Etsi iuxta debitum officii nostri omnes generaliter Christi fideles ad unionem concordie convocare tenemur, multo fortius cuiuslibet dissensionis atque disceptationis vestigium inter ecclesiasticos et religiosos viros dissipare tenemur, ne alicuius occupationis mundane pretextu ipsis prestetur occasio a divine contemplationis servitu recedendi.*" MB 11 189 Nr. 57.

[93] „A passaui püspök a St. Pölten-i apátság és a Bruck/Leitha-i plébános közt tizedkövetelés miatt kitört nézeteltérés elsimítására a klosterneuburg-i prépostot és a melk-i dékánt kérte fel (1286), mielőtt maga ítélne: „*Cum [...] lis et contentio sit suborta, quam magis amicabiliter vellemus quam iuris strepitu terminari [...] petimus [...] quatenus amore nostri interponatis efficaciter partes vestras, ut causa huiusmodi amicabilis ordinacionis sorciatur effectum*." UB St. Pölten 1 160 Nr.

[94] A bécsi plébános, mint a passaui püspök küldött bírája írta (1267) egy kápolna birtoklása miatti eljárásban: „*[...] distuli ferre sentenciam diffinitivam propter bonum pacis de pardum voluntate et dedi alium terminum peremptorium partibus [...] ut infra eundem (diem) attemptarent, si inter se amicabilis composicio fieri posset [...] termino illo adveniente et cum inter se partes non possent amicabiliter concordare, ego [...] iudex delegatus de [...] Pataviensis ecclesie episcopo [...] auditis testibus, attestacionibus publicatis, instrumentis productis, deliberacione habita diligenti habitoque consilio pruderitum, de pardum voluntate [...] Hainricum sacerdotem per diffinitivam sentenciam [...] duxi penitus amovendum*." FRA II 18 61 Nr. 43.

(*exceptiones*) jelenthetett be. Ezek még nem az ügy érdemét érintették, gyakran kifejezetten a perhúzás volt a céljuk. A felfüggesztő, jogvesztő hatályú kifogás,[95] ha a bíróság elfogadta, a további eljárást mindjárt meg is akasztotta. Ez történt, ha az alperes igazolta, hogy a kereset tárgya ítélt dolog (*res iudicata)* vagy például már létrejött az egyezség. A halasztó hatályú kifogások a felperes, a bíró vagy a delegáló pápai parancs ellen irányultak; céljuk rendszerint az volt, hogy a nevezett személyek perképtelenségét bizonyítsák.

Az ügyvédeknek széles tér nyílt fortélyaik bemutatására. Gyakori volt, hogy a vádlott a kijelölt bíró(ka)t személyes ellenségének jelentette ki, miért is ő(k) gyanús, elfogult bíró(k)nak számítottnak).[96] Az ügyvédek egyik gyakori ügyeskedése volt, hogy a pápai *rescriptum*ban hibákat, tévedéseket 'találtak' azt bizonyítandó, hogy a felperes „*tacita veritate et falso suggesto"* a *Curia* megtévesztésén fáradozott, következésképpen a pápai parancs érvénytelen.[97] Az efféle ügyvédi praktikák elsődleges célja az volt, hogy az alperes minél jobb perbeli starthelyzetet szerezzen, továbbá a perbeli ellenfél kifárasztása, nem utolsósorban pénzügyi károsítása.

Ha a bíróság a kifogásokra közbenső ítélettel (*sententia interlocutoria*) reagált, azt rendesen meg lehetett fellebbezni; ha viszont helyt adott a kifogásnak, úgy a felperesen volt a sor, hogy feleljen (*replica*), amit aztán a másik fél ismét támadhatott (*triplica*) etc. A kifogás elutasítása után benyújtott fellebbezést a bíróság rendesen el szokta utasítani. Gyakran azonban nem maradt ennyiben a dolog, mert a *Curia* az ügyet *littera revocatoria* magához vonta, ami annyit jelentett, hogy a per további vezetésével új bírákat bízott meg. Ezzel gyakran kezdődött minden elölről... Általában az szolgálta az ügy gyorsabb elintézését, ha a bírák helyt adtak a kifogásnak és lemondtak az azonnali ítélethozatalról.

A tisztán ügyvédi praktikákra épülő perhúzás ellen persze kellett valamit tenni. Bevált módja volt ennek az, hogy a kifogás elutasítása esetén a felmerült költségeket a fellebbezőnek kellett viselnie. Ismerték továbbá a makacssági ítéletet is: ha az alperes a haladéktalan idézésre

---

[95] A passaui püspök a suben-i prépostnak: „*[...] committimus firmiter et mandamus, quatenus partes ipsas ad nostram peremptoriam, ut suis parcatur laboribus et expensis, cites presenciam [etc.*]" UBLOE 8 668 Nr. 666 (1373).

[96] Egy példa: a lambach-i apát St. Nikola prépostja ellen emelt kifogást (1229), akit a delegált pápai bírók maguk mellé kívántak jogtudóként (assessor) emelni: „*[...] ex eo sentientes ab eisdem iudicibus indebite se gravari, quod, cum ipsi excipiendo proponerent coram eis, quod [...] prepositus sancti Nicolai, quem sibi in assessorem assumere intendebant, inimicus manifestus erat eorum, ac propter hoc ipsum assumere vel ipsius uti consilio non debebant.*" UBLOE 2 676 Nr. 471. Ez a kifogás Othmar Hageneder szerint az akkortájt Passauban már ismert Tancred de Bologna rendtartására (1216) támaszkodhatott, amely így fogalmazott: „*Qualis debet esse assessor? Et est dicendum, quod [...] nec alicui partium suspectus, quia, cum ipse participet iurisdictionem iudicantis, si suspectus est, recusari potest*." (Pars 1, tit. 4, § 3) Cf. HAGENEDER 1966, 131.

[97] Hageneder idéz egy pert (1284), amely egy freisingi kanonista és az osztrák herceg káplánja közt folyt Probstdorf plébániájáért. A kanonok ügyvédje az ellenfél által a pápai székhez intézett *rescriptum* ellen hét pontban foglalta össze kifogásait. Mindenekelőtt tiltakozott az ügy eldöntésével megbízott regensburgi dómprépost segítésére rendelt két delegált pápai bíró személye (a St. Pölten-i prépost és a seckau-i püspök) ellen, mondván, hogy mindketten a herceg uralma alatt állnak, ezért nyilván elfogultak. Azután kifogásolta, hogy a kanonista neve mellől hiányzik a *magister* megjelölés, így összetéveszthető mással. Megjegyezte továbbá, hogy a pápai levél nem is kanonistaként, hanem csak egyszerű klerikusként említi. A negyedik vádpont szerint a kanonista a préposthoz intézett levelét *in forma communi* állíttatta ki, ami nem felel meg a kúriai gyakorlatnak. Ötödjére azt említi, hogy a pápai leirat nem tud arról, megtörtént-e már az eljárásban a *litis contestatio.* Hatodik ellenvetése az volt, hogy mind a három bírótárs más-más püspökségben lakik, a felperes ráadásul egy negyedikben, így lehetetlennek látszik az, hogy a bíróság teljes ülést tarthasson. Végül az inkriminált *mandatum* dátuma is szemet szúrt az agyafúrt ügyvédnek: úgy vélte, hogy az eredetileg egyedüli bírónak felkért regensburgi prépost által kitűzött első tárgyalási nap (1284. április 21.) és a pápai rendelet dátuma (1284. március 11.) közötti időt még megtoldva, a kanonista csak a második idézésre jelent meg (május 29), így folyamatosan élvezhette a plébánia jövedelmeit, ellenfelének pedig tetemes költségeket okozott. Cf. Hageneder 1967, 38.

nem jelent meg, ha az eljárás során nem szólalt meg vagy az eljárástól távol maradt. Ekkor engedetlenség, makacsság (*contumacia*) miatt kiközösítették.[98]

A tisztán civiljogi perekben a bírák a felperest rendszerint *causa rei servandae* vagy *causa custodiae* a pertárgy birtokába helyezték, és *excommunicatio latae sententiae* segítségével abban meg is védték. Az elmarasztalt peres félnek ekkor 1 év állt rendelkezésre, hogy a dolgot visszakövetelje – persze, először az összes addig felmerült perköltséget meg kellett térítenie. Ha eltelt az 1 év, gyakran új ítélettel is megerősítve, a pernyertest teljes jogú birtokosnak (*verus possessor*) jelentették ki.

Főleg a világi pervesztesek szoktak zúgolódni a rájuk nézve terhes ítélet ellen, amit a küldött bírák (egyházi személyek) hoztak.[99] Arra is volt persze példa, hogy egyházi peres fél méltatlankodott: a göttweig-i apátság 30 évig (!) hátráltatta Rott kolostorát (freisingi püspökség) egy megítélt birtokba (Schwarzau) való beiktatásban (*missio in possessionem*), amelyet makacssági ítélet folytán nyert meg.

a) Idézés és perkezdés

A kánoni perjog szabályai szerinti idézés első receptorai a bajor egyházmegyékben a pápai küldött bírák voltak. Az általuk kibocsátott, rendszerint haladéktalan idézést tartalmazó oklevelek a 13. század legelejéről valók. Jellegzetes vonásuk, hogy az idézés jogvesztő hatályú volt, meg nem jelenés esetén tehát szabály szerint a bíró mindjárt makacssági ítéletet hozhatott az alperes terhére.[100]

A passaui dómdékán által kibocsátott idézés[101] is bizonyítja, hogy az effajta megkereséseket rendszerint a megidézett lakóhelye szerint illetékes papnak címezték, bár arra is volt példa, hogy az idézésben foglalt bírói parancsot a dómdékán területi illetékességéhez[102] tartozó valamennyi paphoz intézték.[103] A kézhez vett idézést az illetékes pap (ez természetesen az utóbbi esetben is csak egyetlen személy volt) foganatosította, tehát eljuttatta az érintetthez, és meg is magyarázta neki a tartalmát, majd a plébános neve feltüntetésével záradékolta (*rescriptio*) az idéző parancsot. A dómdékán ugyanis megkívánta a címzettektől, hogy a

---

[98] Bár időben nagyon távol esik a középkortól és nem is az egyházi, hanem a világi bíráskodás körébe tartozott, a szinte tökéletes dogmatikai párhuzam okán említést kell tenni az ún. *Ungehorsamsstrafe* jogintézményéről. Ez a német jogtörténet egyik jellegzetes büntetőjogi intézménye volt, és azt követően jelent meg, hogy 1740-től a német tartományokban fokozatosan eltörölték a kínvallatást, mint az *Inquisitionsprozeß* szerves részét – anélkül azonban, hogy párhuzamosan bevezették volna a bizonyítékok szabad mérlegelését. A kötött bizonyítási rendszer béklyói közt működő büntető jogszolgáltatás nem tűrte el, hogy a vádlott ne 'kollaboráljon' a bírósággal: ha mégis sor került erre, engedetlenségéért bűnhődnie kellett (= Ungehorsamsstrafe). Cf. HOHBACH 1832, 68; MAUß 1974, 80; RÜPING 1991, 65.

[99] A waldhausen-i prépostnak tíz évet kellett várnia pernyertesként egy számára megítélt (1230) tizedjövedelemre, mert az alperesek (Euphemia von Peilstein grófnő és Albero von Arnstein miniszteriális) erővel megakadályozták a végrehajtást: „*Propositum fuit ex parte prepositi, quod possessio decimarum [...] adiudicata fuit sibi a iudicibus delegatis [...] et licet propter potentiam adverse partis infra annum non potuerit nancisci possessionem, tamen elapso anno verus fuit possessor [...] et quod spoliatus esset sex anni possessione illa.*" A végleges, immár teljesedésbe ment ítélet három évvel később született. UBLOE 2 687 Nr. 478. Cf. HAGENEDER 1966, 131.

[100] A jogvesztő idézés első példája a ranshofen-i apátság és a passaui főesperes 1211-ben indult peréből való: „*[...] dictus archidiaconus peremptorie a nobis citatus nec venit nec cause sue defensorem misit.* UBLOE 2 533 Nr. 373. További példák: HAGENEDER 1967, 109; MITTEIS 1921, 212; MOLITOR 1856, 141.

[101] Cf. Függelék, Nr. 7.

[102] A passaui dómdékánok házassági ügyekben való bíráskodási jogosultságát 1284-ben említik először, amely a 15. század derekán a passaui püspökségnek az Ennstől nyugatra fekvő területére korlátozódott. Cf. HAGENEDER 1967, 254, 275; ZINNHOBLER 1969, 154.

[103] Cf. HAGENEDER 1971, 47.

kézbesítés megtörténtéről értesítsék őt (*nos legitime certificari curetis*). Ez a záradék tartalmazta a kihirdetés megtörténtének tényét és idejét, napját.[104]

Az idézésben a szóban forgó per tárgyát gyakran csak általánosságban említették, mint például: „*de et super federe matrimonii et eius occasione".* A jogvesztő hatályú idézésben mindig pontosan megjelölték a bíróság előtti megjelenés határnapját, de relatív értelemben, azaz nem naptári napként, hanem a kihirdetés napjától számítva. Ez természetesnek tekinthető, hiszen az idézést kibocsátó bíróság nem tudhatta előre, mikor sikerül a címzett plébánosnak kézbesítenie (kihirdetnie) az érintett számára a parancsot. A határidőt mindenesetre a lakóhely távolságának függvényében állapították meg, néhány napot adva az utazásra. Mivel ilyen körülmények között könnyen előfordulhatott, hogy az idézés kihirdetésétől számított megadott napon a bíróság éppen nem ülésezett, ilyenkor a következő rendes bírósági napon kellett megjelenni.[105]

Az alperest távolmaradása esetén 'elmakacsolták', ilyenkor távollétében folytatták le a pert. Az erre való, általában formulaszerű utalás többféle megfogalmazásban is szerepelhetett, mint például: „*Alioquin ipsius absencia aut contumacia non obstante ad ulteriora procedemus iusticia mediante.*"[106]

A bíróság színe előtti eljárás a keresetlevél benyújtásával indult, hiszen a kánoni per már az írásbeliségre épült, bár a perbeli cselekményeket (a mai modern gyakorlathoz hasonlóan) szóval is ismertetni kellett. Az AG feljegyzéseinek bizonysága szerint is a keresetbenyújtás (*oblatio libelli*) alatt a felperesnek a perben szóban előadott cselekménye értendő.[107]

A fentebb már említett kifogások (*exceptiones*) a kánoni per elterjedését követően jelentek meg. A többnyire az alperes által beterjesztett kifogások első említése 1213-ból való, amikor pápai küldött bírák (a passaui dómdékán, St. Nikola apátja és egy harmadik klerikus) a Burgkirchen plébániájáért indított perben elutasították az *exceptiones legitimas.* Az 1229/30-as évektől már rendszeresen feltűnik ez a fontos, nem utolsó sorban perhúzásra is alkalmas eljárásjogi intézmény a bajor szentszéki joggyakorlatban.

A bíróság az ügy érdemi eldöntése nélkül, a felmerült nehézségek okán gyakran hozott ún. közbenső ítéletet. Az AG-ból vett közbenső ítélet (*sententia interlocutoria*) a keresetre adandó válasszal késlekedő alperessel szemben így fogalmazott: *„[...] viso libello actoris et exceptionibus contra eundem libellum ex parte rei exhibitis diligenter inspectis interloquendo pronuntiamus reum libello actoris respondere debere, non obstantibus exceptionibus ipsius ad id fore compellendum per nos ecclesiasticam per censuram [etc.]"* (77, 3.)

Az antik római jogból ismert, megközelítően annak eredeti funkcióját is tükröző *litis contestatio,* tehát az érdemi jogvita megindulása sarkallatos része volt a kánoni pernek is. Az AG bejegyzései mindig említik a *litis contestatio*t, ha az alperes érdemi feleletet adott a keresetre (*animo litem contestandi*), s vélelmezték a makacsság esetén is (*habita pro quasi contestata propter contumaciam rei*).

---

[104] A *rescriptio* további példája: SCHMIDT 1897, Nr. 46.

[105] A regensburgi szentszék joggyakorlatáról cf. WEIGAND 1968, 406. A tiltott napokról cf. *Decretum Gratiani* C. XV, q.4 és X 2,9,5.; DOLEZALEK 1969, 30.

[106] SCHMIDT 1897, 27, Nr. 40.

[107] Az *oblatio libelli* perbeli szerepéről élénk vita folyt a legisták és a kanonisták között, amelyről Maschke ezt írja: „*Schon Pillius war im Anschluß an Johannes Bassianus zwar für den obligatorischen libellus eingetreten, für den er die Individualisierung des Anspruchs, bei obligatorischen Klagen die Angabe der* causa *verlangt, so daß der Vortrag des Libells die* litiscontestation *des Klägers, der Widerspruch des Beklagten die seinige im Sinne eines einheitlichen Formalakts begründet, aber auch er hatte der Praxis folgend für den kanonischen Delegationsprozeß, weitaus den Regelfall des kurialen Prozeßrechts, die Weglassung der Klageschrift zugelassen, weil hier deren Zweck, die Individualisierung des Anspruchs schon durch das Delegationsrescript, das dem Beklagten ohnehin mitzuteilen war, erreicht wurde*." MASCHKE 1907, 229.

b) Bizonyítás

A szentszéki joggyakorlatban a perbeli állítások alátámasztására szolgáló bizonyítási eszközök sorában első helyen állt a tanúbizonyítás. A perben kihallgatott személyek előadására épült leggyakrabban a bíróság ítélete. Az igazmondásra megesketett tanúk kihallgatása titokban történt, és a feljegyzett vallomást később olvasták fel (*publicatio*) a bíróság előtt.[108] Mindkét fél kapott a leírt vallomásokból egy-egy példányt, ami alapján megtehették további kifogásaikat.

Az augsburgi szentszék eljárásjogát a 12. századra kialakult kánoni perjog szabályaihoz való ragaszkodás jellemezte. Az AG e tekintetben szűkszavú bejegyzései a 13. század közepi állapotokba viszonylag csekély betekintést engednek. Ide sorolható az alperes beismerő vallomása is, amellyel kapcsolatban azonban nem tudjuk, hogy a bíróság (Augsburg) milyen mélységben vizsgálta a bizonyítottságot egyéb módon. Beismerő vallomás (AG), pl. uzsoraügyben: „*[...] ipsa rea confitebatur quod ipse actor sibi et quondam marito suo predicto titulo pignoris obligavit unum ortum situm in Masminger [etc.]”* (98, 4.)

Az oklevélbizonyítás ritkább volt, de nem kivétel nélküli. Két jogesetet is tartalmaz az AG, amelyben a vádlott olyan oklevelet mutatott fel, amely az elkövetett lopás megbocsátásáról szólt, a felperes azonban tagadta annak eredetiségét (94,2., 102, 3.).

Az eskü önálló bizonyítási eszközként a 14. századi augsburgi joggyakorlatban egyértelműen kimutathatóan már nem szerepelt, de az igazmondást garantáló (*iuramentum de veritate dicenda*) és a csalárdság elkerülését célzó bírósági eskü szinte egyik ítéletből sem hiányzott, formulaszerűen: „*[...] lite igitur legitime coram nobis contestata prestitoque a partibus calumpnie seu veritatis dicende iuramento [etc.]”*

c) Az ítélet

Szoros perjogi értelemben vett ítéletnek azt a bírósági határozatot nevezzük, amelyet az eljáró bíróság a felek egyezségének hiányában a jogvita érdemi eldöntése alapján hoz. Nem tartozik tehát ide a fentebb említett közbenső ítélet, amelyet mai szóhasználattal (az
esetek nagyobik hányadában) pervezető végzésnek mondanánk. A középkori szentszéki joggyakorlatban az ítélet (*sententia*) nevű határozat is több jelentésárnyalatot hordozott, mert gyakori volt például, hogy a rendes egyházi bíróság a felek között bíróságon kívül spontán vagy döntőbírói (választott bírói) segédlettel létrejött egyezséget hagyta jóvá, erősítette meg ilyen elnevezésű végzésével.

[108] Tancred tanítása szerint zajlott a tanúvallomások kivétele: „*Recepto supradicto iuramento a testibus coram partibus praestito, iudex cum uno solo teste ab aliis separato secedat in aliquem locum, ita quod nullus eos audiat, et singula dicta testis per ordinem redigat in scriptis vel redigi faciat per manum tabellionis vel alterius sapientis specialiter ad hoc deputati etc*.” In: BERGMANN 1842, 237, Pars 3, tit. 9, 2. §. Egy konkrét jogesetben (1237): *„[...] in secreto audivimus, examinavimus testes ab eo* [ti. a Heiligenkreuz-i apáttól] *productos*.” FRA II 11 304 Nr. 5. A göttweig-i és a rott-i kolostor perében (1235) írják a bírák: „*processum examinavimus et testes vestros [...] audivimus et eorum adtestationibus publicatis, quicquid post appellationem legitime ex parte vestra interpositam adtemptatum fuerat, in irritum revocavimus [etc.]*” FRA II 51 125, Nr. 115.

ca) Makacssági ítélet

Ha az alperes a kereseti kérelemmel szembeni véleményét akként juttatta kifejezésre, hogy az idézés(ek) ellenére[109] tüntetően távol maradt a tárgyalásokról, de a bíróság kezében elegendő bizonyíték halmozódott fel az érdemi döntéshozatalhoz, akkor ún. makacssági ítélet született.[110]

Az alperes perbeli makacssága (*contumacia*) gyakori jelenség volt. A kúriai eljárás a *missio in possessionem rei* vagy *pro debiti quantitate* elvéhez tartotta magát, az idő előrehaladtával mind gyakrabban alkalmazott kiközösítés kilátásba helyezésével kiegészítve. Ez a római jog szellemével ugyan ellenkezett, de pontosan megfelelt a germán jogfelfogásnak, így a bajor szentszéki joggyakorlat is széltében alkalmazta.[111] A kanonisták is magukévá tették a fenti elvet, de az *eremodicium* Tancred és Damasus szerint csak a *litis contestatio* után engedhető meg.

Az augsburgi szentszéken a 14. század közepén lefolyt eljárások között is gyakoriak azok, amelyekben az alperes makacssága gátolta az igazság kiderítését. Az AG bejegyzései közül számos bizonyítja, hogy az alperes távollétét a bíróság nem tekintette olyannak, mint ami önmagában képes lenne meghiúsítani a per lefolytatását és az ítélethozatalt, így az egyik uzsoraperben ezt olvassuk: „*[...] quia invenimus extorsionem usure predicte sufficienter esse probatam procuratore actoris [...] sententiam pro domini suo ferri diligenter postulante et reo contumaciter absente, cuius absentia divina replete presentia [etc.]"* (89, 1.) A jegyzőkönyvi bejegyzések tanúsága szerint a bíróság nem tette minden további nélkül magáévá a több kanonista és legista által is képviselt elvet, miszerint az alperes hallgatását is vallomásnak, sőt beismerésnek kell tekinteni,[112] hanem a rendelkezésre álló bizonyítékok mérlegelése alapján hozott ítéletet.

cb) *Sententia definitiva*

A bizonyítási eljárás lezárását követően hozta meg a szentszék ügydöntő határozatát, a végítéletet (*sententia definitiva*): ezekben a kánonjogi előírásoknak megfelelően[113] a jogeset hosszabb-rövidebb, a felperesi keresetben megfogalmazott összefoglalását olvassuk, majd rövid utalást arra, hogy a bíróság elfogadta-e a felperes bizonyítékait, végül magát a határozatot. Gyakran lakonikus jellege ellenére ez az ítéletforma már nagyban-egészben megfelel a modern perjog által az ítélet tartalmával szemben támasztott kívánalmaknak is. Az ítéletek súlyos hiányossága, hogy nem adnak hírt a bíróság döntésének közelebbi okairól, feltételeiről, csupán azt közlik, hogy a bíróság kielégítően bizonyítottnak találta a felperesi követelést, valahogy így: „*[...] quia invenimus, extorsionem usure predicte sufficienter esse probatam [etc.]"*

Az ítéletekben gyakran olvasható fordulat a felperesi kereset elutasítása esetén az örök hallgatásra való kötelezés (*impositio silentii*).

---

[109] Egy püspöki idézésben olvasható (1373): „*Alioquin* [ti.az alperes meg nem jelenése esetén] *in causa huiusmodi, prout iustum fuerit, utique procedemus, cuiuscunque absencia seu contumacia non obstante*." UBLOE 8 668, Nr. 666.

[110] A garsten-i apát és egy passaui kanonista a freisingi püspök küldött bíróiként hoztak ilyen ítéletet (1267) a Hernstein plébániája fölötti kegyúri perben, mivel az alperes Euphemia von Pottendorf egyetlen tárgyaláson sem jelent meg: „*[...] sententiam diffinitivam parte adversa plus debito expectata protulimus in hec verba."* FRA II 31 286, Nr. 265. Ugyancsak a garsten-i apát makacsolta el a sindelburg-i plébánost, aki a seitenstetten-i kolostorral folytatott tizedpert. Makacssági ítéletet hozott (1273) szintén egy tizedperben a kilb-i dékán is Rudolf von Pielach terhére (felperes: St. Pölten apátsága).

[111] Cf. MASCHKE 1907, 231.

[112] Gratianus szerint a vádlott hallgatását vallomásnak tekintő felfogás a kánoni eljárásban *usus communis.* (3, 1, 1.)

[113] Gratianus megkívánta a jogeset történeti tényállásának az ítéletben való rögzítését: „*[...] totum negotium per ordinem recitare et totum factum summatim repilogare.*" (3, 1.)

d) Fellebbezés

Az már a *Decretum Gratiani* rendelkezéseiből világosan kitűnik, hogy a perorvoslat lehetőségét a kánoni jog magától értetődőnek tekintette.[114] Kezdettől bizonyos rugalmasság jellemezte a rendszert, hiszen az (akár közvetlenül az) Apostoli Szentszékhez való fordulás lehetőségét soha nem vitatták el, másfelől a fellebbezésnek csak az iránya volt megszabva, az egyes fokozatok betartása nem volt kötelező. Bármelyik fórum eljárhatott elsőfokon, kivéve azokat az ügyeket, amelyek a püspöki széknek voltak fenntartva. A bajor egyházmegyék középkori fórumrendszere és a perorvoslat iránya általánosságban a következő volt: főesperes → püspök → érsek → Róma.

Az egykorú kánoni jog szerint a fellebbezést az ítélet kihirdetésétől számított tíz napon belül kellett bejelenteni, a bírónak pedig harminc nap állt rendelkezésre az ún. *apostoli* kiállítására és az ügyiratoknak a fellebbező részére való átadására.[115] Nemcsak a végítélet, hanem bármely sérelmezett bírósági határozat megtámadható volt. Ez a lehetőség a perhúzásnak is kedvezett, ami ellen a *Curia* korán fellépett. III. Sándor pápa (1159–1181), majd a klasszikus kanonisztika alapvető szabályokat rögzítettek, amelyek igyekeztek az indokolatlanul gyakori, meggondolatlan fellebbezéseket partok közé szorítani.[116]

A (passaui) püspöki fórumtól való fellebbezés nagyon gyakran nem Rómába ment, hanem a salzburgi érseki székhez, ami nagyon praktikus volt, hiszen így megvolt az esély arra, hogy rögtön érdemi új döntés születik: a kúriai gyakorlat ui. az volt, hogy újabb bírákat delegáltak, s gyakran kezdődött a per elölről. Gyakori volt, hogy a felek már a bíróság által elutasított kifogások után fellebbezést nyújtottak be a pápához.

A *Tridentinum* a fellebbezés rendszerében, és általában a fórumrendszer egyértelművé tételében is igyekezett rendet teremteni. Ennek értelmében félreérthetetlenül megállapította a püspöki szék elsőfolyamodású fórum-jellegét, megvonva ezzel lényegében a dékáni, főesperesi székek, főként a házassági és büntetőperekben gyakorolt joghatóságát. Sem pápai *legatus*ok, sem más egyházi méltóságok nem avatkozhattak bele a püspöki jogszolgáltatásba.

A fellebbezés tekintetében is alapvető kérdéseket tisztázott a tridenti zsinat.[117] A zsinat kifejezetten előírta, hogy az alapper bírája (*iudex a quo*) egy hónapon belül át kell, hogy adjon minden szükséges okiratot a fellebbezőnek, hogy az időben benyújthassa folyamodását a fellebbviteli fórum bírájának (*iudex ad quem*). A *metropolita* általános fellebbviteli pozícióját is megerősítette a zsinat: „*A sententia episcopi, vel ipsius vicarii generalis, in criminalibus appellationis causa, ubi appellationi locus fuerit, si apostolica auctoritate in partibus eam committi contigerit, metropolitano, seu illius etiam vicario in spiritualibus generali [etc.]"* (C 3 VI. 2, 15; Sessio 13 c. 2 de ref.) A *suffraganeus* püspökök szintjén hozott ítéleteket csakis itt lehetett megtámadni. A tridenti zsinat határozatainak recepciójára a Johann Jakob Kuen Belasy salzburgi érsek által összehívott tartományi zsinat (1569. március 14.) vállalkozott; 65 határozatot (*constitutiones*) fogadott el, amelyek közül számos érintette magát az egyházi bíráskodást, azon belül a fellebbezés rendszerét is.[118]

[114] C. 2q 6cc. 5–7, 9,11,28. Cf. KOBER 1897, 869.
[115] Cf. SCHMITZ 1970, 4.
[116] BUDISCHIN 1974, 18.
[117] Cf. STRIGL 1965, 128.
[118] Cf. PAARHAMMER 1977, 197.

5. Rosszhiszemű pervitel

A kánoni eljárásjog fejlett jogi megoldások talajára helyezte a jogvitákat, de a rosszhiszemű pervitelnek is nagy esélyt adott, az időhúzó taktikázás előtt is szélesre tárta a kapukat. Nevezetes példája volt ennek az a kegyúri per, amely 1258-ban kezdődött a *Curia* előtt azzal, hogy a seitenstetten-i bencés apátság panaszt emelt a freisingi püspök ellen, mondván, hogy az gátolja Aschbach, Waidhofen és Höllenstein plébániái fölötti kegyúri jogainak gyakorlásában.

A pápa az ügy eldöntésére Kremsmünster és St. Florian prelátusait delegálta. A püspök és káptalanja viszontvádat jelentett be. Az előbb említett küldött bírák vonakodtak a parancsnak engedelmeskedni, így új bíró került kijelölésre: Gerhard passaui kanonista, Bécs akkori plébánosa, aki azonban a *litis contestatio* után a jogviszonyok és a tényállás tisztázásával Garsten apátját bízta meg. Őt kérte meg arra is, hogy tegyen javaslatot a végítélet tartalmára – ekkor már öt év telt el a per kezdete óta.[119] Seitenstetten ekkor azt állította, hogy a *subdelegatus* feladatának elvégzése után az egész ügyet visszaadta további eljárás végett a kanonistának, s ezután az meg is hozta a kolostor javára szóló ítéletet. Ezzel szemben a püspök és káptalanja az ügymenetet így értelmezte: a *subdelegatio* csak meghatározott időre szólt, amit az apát túllépett, ezért is fellebbeztek az eredeti küldött bíróhoz, a kánonjogász Gerhardhoz. Lényegében tehát a *subdelegatus* által hozott ítélet jogszerűségét vitatták, mondván, erre neki nem volt megbízatása, annak ellenére sem, hogy a rendes küldött bíró magáévá tette a döntést. A fellebbezést a pápai székhez nyújtották be.

A pápa a fellebbviteli eljárás lefolytatásával a fellebbező által megjelölt személyt, Tierhaupten apátját bízta meg. Ővele meg a kolostornak gyűlt meg a baja: az újonnan kinevezett bíró ui. vonakodott másolatot adni a pápai megbízólevélből. Erre a kifogásra azonban nem lehetett perbeli stratégiát építeni. Ezért két év múlva az apátság azzal állt elő, hogy az új bíró mindjárt az első idézésben nyolcnapos határidőt jelölt meg, holott az apátság jogi képviselői hat- és még többnapi távolságra laknak. Erre a sietségre azonban semmiféle okot nem hozott fel az idézés.[120]

Az apátság további ellenvetése az volt, hogy a tierhaupten-i apát ráadásul igyekezett kibújni a pápai *mandatum* alól és tovább delegálta bírói megbízását egy augsburgi klerikusra, aki pedig még tovább, az ardagger-i dékánra. A pápai parancs alól történő effajta kibújás természetesen jogellenes volt, Seitenstetten kifogást is emelt ellene, s az utoljára említett dékánt elutasította. Amaz ragaszkodott bírói hivatalához, ezért az apátság Rómába fellebbezett.

A *Curia* újabb bírókat választott ki: egy augsburgi prépostot, egy másik kanonistát ugyanabból az egyházmegyéből és az eichstätt-i *thesaurarius*t. Mindeközben az apátság bevádolta a passaui püspök előtt Waidhofen és Höllenstein plébánosait, hogy plébániáikat erőszakkal elfoglalták. Az ügy teljesen köztudott volt, mire a püspök az érintetteket bírósági eljárás nélkül, a gleink-i apát útján kiközösítette. Mivel a plébánosokra ez hatástalan maradt,

---

[119] „*[...] tandem idem canonicus, postquam ipse lite in causa huius modi coram eo legitime contestata aliquamdiu in ea duxerat procedendum, Ul[rico] tunc abbati monasterii de Gersten [...] commisit super hoc usque ad diffinitivam sententiam vices suas*.” FRA II, 33 65 Nr. 56. Cf. HAGENEDER 1967, 52.

[120] Ekkor már hét éve folyt a per: „*[...] nominati abbas et conventus [...] ex eo sentientes ab eodem abbate de Tyrhoupt indebite se gravari, quod ipse ad primam citationem terminum nimis brevem et peremtorium octo dierum videlicet ad comparendum coram eo in loco, qui distabat ab eis per sex dietas et amplius, assignabat eisdem, quamquam non urgeret necessitas nec suaderet pietas nec ulla rationabilis causa subesset, quare huiusmodi peremptorius terminus maxime in causa predicta, in qua de re agebatur ecclesiastica, deberet taliter maturari [etc.]*” FRA II, 33 66 Nr. 67. A kor mértékadó kanonistája szerint is csak nyomós ok esetén szabad az első tárgyalásra haladéktalan idézést kibocsátani: „*Nec pertinet ad iuris ordinem, in prima citatione peremtorie vocare, nisi ex aliqua iusta causa, ut in dicta decr[etali] »dilecti« (Comp. I, 2, 10, 3 = X 2, 8, 1) et Dig. De iud. 5, 1 ad peremtorium.*” Tancred, Ordo iudiciarius, pars 2, tit. 3, § 1. A fenti Digesta-hely szerint a bíró az idézésben foglalt határidő megállapításakor „*secundum locorum distantiam seu provinciarum, considerata qualitate temporis et personarum et negotii*” kell, hogy eljárjon.

Enns tartományi dékánja *interdictum* alá helyezte őket, amely még néhány laikust is sújtott, akik az érintett plébánosok szentmiséin vettek részt. Ezt a büntetést különben – Seitenstetten *supplicatum*a nyomán – a pápa is megerősítette (1264), sőt Kremsmünster és St. Florian prelátusait megbízta az ügy bírósági eldöntésével.

A freisingi püspök ügyvédje e határozat ellen kifogást emelt a pápánál.[121] Azt jelölte meg jogalapként, hogy a püspök és Seitenstetten közt folyó kegyúri perben a pápa fenti intézkedése úgy tűnik fel, mint *praeiudicium.* Ezt az *auditor contradictarum* elfogadta, és egy ún. *cautio*[122] formájában biztosította a püspöki ügyvédet arról, hogy az alapperre ez a pápai *rescriptum* nincs kihatással. Az ügyvéd ezt elfogadta és megnyugodott, ám mire a két delegált bíró munkához láthatott és az idézéseket kibocsátotta volna a plébánosokhoz, meghalt a pápa (IV. Orbán, 1264. október 2.), amit Seitenstetten ügyvédje úgy fogott fel, hogy mivel az idézésre még ténylegesen nem került sor, a pápai *mandatum* hatályát veszítette.[123] Sikerült is elérnie, hogy az új pápa (IV. Kelemen) újabb küldött bírákat bízott meg az eljárással, nevezetesen a regensburgi dómprépostot, valamint az Erbo és Kalhoch nevű klerikusokat (kanonistákat) ugyanonnan.

Közben azonban a korábban megbízott bírák (a kremsmünster-i apát és St. Florian prépostja) a plébánosok kiközösítését már kihirdették. Ez a szankció hatástalan maradt, ezért Seitenstetten a pápától annak súlyosítását kérte. Nem is hiába, a három újonnan megbízott regensburgi klerikus feladatul kapta, hogy a kiközösítést minden vasár- és ünnepnapon harangzúgás és gyertyaoltás mellett hirdessék ki, és ügyeljenek a kiközösítést követő közlekedési tilalom betartására.[124] Nem maradt azonban sokáig hatályban ez a szankció, mert a három bíró feloldotta *ad cautelam* azzal a feltétellel, hogy a renitens plébánosok alávetik magukat az ő ítéletüknek. Meg is parancsolták az Enns menti Lorch tartományi dékánjának, hogy a plébánosokat és egy velük tartó lovagot idézze meg Regensburgba.

Közben a kegyúri jog fölötti per folyt tovább. A tierhaupten-i apát a kegyúri jogokat (Seitenstetten fellebbezését megalapozatlannak tekintve, figyelmen kívül hagyta) a freisingi püspöknek ítélte, az ítélet végrehajtásával pedig megbízta az oberwölz-i plébánost. Emez meg is próbálkozott a bevezetéssel, de Seitenstetten ellenállása miatt ez meghiúsult, mire a plébános kiközösítette engedetlenség miatt az apátot. A püspök ezután elérte, hogy a pápa mindkét határozatot (tehát az apát ügydöntő ítéletét és a plébános kiközösítő döntését) megerősítse, a végrehajtással pedig megbízta a már fentebb említett három regensburgi klerikust.

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy három korábban (1263), Seitenstetten kérésére megbízott pápai bíró (a regensburgi St. Magnus egyház prépostja, egy ottani kanonista és az eichstätt-i *thesaurarius)* még érvényes meghatalmazással rendelkezett. Akkor azt az utasítást kapták, hogy ha az ügyet hat hónapon belül nem tudják eldönteni, a per Rómában nyerjen elintézést. Éppen az idézések kézbesítésével voltak elfoglalva, amikor IV. Orbán pápa meghalt. Ezt úgy tekintették, mint megbízatásuk végét, ezért sem az idézéseket nem továbbították, sem az ügyet nem küldték vissza Rómába.

Ez a szituáció kapóra jött a pervesztesnek látszó seitenstetten-i apátságnak, amely 1265. április 21-én (tehát öt nappal a számára kedvezőtlen ítéletet megerősítő pápai határozat kibocsátása után) ismét Rómához fordult. A három utóbb megbízott pápai bíró (a regensburgi kanonokok) is azzal kapta meg feladatát, hogy amennyiben hat hónapon belül nem hoz ítéletet, a per visszakerül Rómába.

---

[121] Pontosabban az ún. *audientia publica* előtt, amely az a hivatal volt, ahol a főként jogi tartalmú, a pápa személyes intézkedését nem igénylő leveleket gyűjtötték. A leveleket nyilvánosan felolvasták, és bárki tiltakozást jelenthetett be, ha jogsérelmet tapasztalt. Az ekként keletkezett jogvitát az *audientia contradictarum* döntötte el. Cf. HERDE 1961, 164.

[122] A *cautio* jogintézményéről bővebben: BRESSLAU 1958, 284; HERDE 1961, 167.

[123] Cf. HINSCHIUS 1959 , I. 193.

[124] A megátalkodott plébánosok ezzel az *anathema* büntetésébe, vagyis a kiközösítés legsúlyosabb fokozatába estek. Cf. HAGENEDER 1967, 16.

A három regensburgi kanonoknak két, egymásnak ellentmondó utasítást kellett volna végrehajtania: a freisingi püspök bevezetését a számára megítélt kegyúri jogokba, s egyidejűleg folytatni a pert, amely Seitenstetten oldaláról nézve még nem lett eldöntve. Ahogy az sejthető volt, időhúzó praktikák segítségével Seitenstettennek sikerült elérnie, hogy semmiféle érdemi lépés nem történt, s az ügy az ominózus hat hónap eltelte előtt visszakerült Rómába, ami miatt fellebbezett is a freisingi püspök, kérve, hogy a *Curia* bízza meg azt a három másik klerikust küldött bíróként, akiket megjelölt (közte a St. Florian egyház prépostját és egy passaui kanonistát).

Az évek múltával mind világosabbá vált a perlekedők előtt, hogy az örökös fellebbezések és pápai intézkedések nem hozzák meg a várt eredményt. Ezért végül közös megegyezéssel választott bírósági döntésnek vetették alá jogvitájukat (1267), ami azt jelentette, hogy közösen megállapodtak a bírák személyében (négy prelátus). Ez a bíróság azután gyorsan meghozta a kompromisszumos, mindkét részről elfogadott döntést: Seitenstetten kapta az Aschbach, Freising a Waidhofen és Höllenstein fölötti prezentációs jogot, a bevételeken pedig megosztoztak.

Ez a mintegy kilenc évig húzódó kegyúri per tehát perenkívüli egyezséggel ért véget, s még mondhatni szerencsések voltak a felek, hogy egyáltalán jogilag egzakt véget ért. Számtalan per folyt még tovább, s zárult megfoghatatlan eredménnyel.[125]

6. A sommás perek

Az elvben egységes, ám igen összetett, mondhatni bonyolult és időrabló kánoni eljárás mellett kialakult egy egyszerűbb performa (*de plano et sine strepitu iudicii*)[126] is, amelyre a passaui püspökségben már a 13. század második felétől vannak adatok. Az efféle eljárás legfeltűnőbb sajátossága az volt, hogy nem kellett írásbeli keresetlevelet benyújtani, és a *litis contestatio* sem szerepelt a perjogi intézmények között.[127] Az egyházi bírák világos tényállás esetén, és különösen tized- és más követelésperekben járhattak el ilyen módon.

Ebben a pertípusban az írásbeliség és a formalitások minimálisra lettek szorítva; szoros határidőket állapítottak meg, kifogásoknak, ellenvetéseknek nem volt helye, a bírónak főként a bizonyítási szakaszt követően igen tág tere nyílt a bizonyítékok szabad mérlegelésére. E performa jelentőségét mutatja, hogy később V. Kelemen pápa egyik dekretálisában (*Saepe*) részletesen kitért rá.[128]

Egyszerűsített eljárásra a regensburgi szentszék 15. század végi bírósági könyveiből is szép számmal meríthető adat. Akkortájt a bíróság előtt zajló legtöbb eljárás ilyen sommás per

[125] Egy több mint 30 évig húzódó eljárás is kegyúri követelés miatt folyt. Két bencés kolostor perlekedett egymással; Rott/lnn kolostora követelt magának egy birtokot a göttweig-i apátságtól. Az alapper ugyan csak három évig tartott (1232–1235), de a pápai küldött bírák által a felperesi követelésnek helyt adó ítéletet harminc év alatt sem sikerült végrehajtani: Göttweig birtokban maradt, az ügy végleges, netán az addigi állapottól eltérő változásról pedig már nincs adat. Cf. HAGENEDER 1967, 58–59.

[126] A passaui püspök előtt a mattsee-i főesperes perelte (1261) Ranshofen kolostorát, mert az ki szeretett volna kerülni a joghatósága alól: „*[...] ab archidyacono predicto super iure archidyaconatus sui multis allegationibus hinc inde propositis predictus prepositus de plano et sine strepitu iudicii exemptionis sue litteras [...] exhibuit [etc.]*” UBLOE 3 278 Nr. 296.

[127] A passaui püspöki küldött bírák előtt: „*[...] conparuerunt in iudicio [...] actor* [a grünau-i plébános] *ex una et [...]procurator* [ti. a lambach-i kolostoré] *[...] ex parte altera. Actor verbaliter dixit [...] procurator vero [...] respondit [etc.]*” UBLOE 6 629 Nr. 70 (1324). Az oklevélben sem keresetlevél, sem *litis contestatio* nem került említésre.

[128] A mértékadó jogforrás, a *Clementinae Saepe* és a *Dispensiosam.* (C. 2 de verborum significatione in Clem. V, 11. es C. 2 de iudiciis in Clem. II, 1.) Cf. FOURNIER 1880, 231; MOLITOR 1856, 193; BRIEGLEB 1859, 27.

(*Kurzverfahren)*[129] volt. Legfontosabb külső jellemzője az volt, hogy a per egyetlen tárgyalási napon be is fejeződött. A legtöbb ügyet péntekenként tárgyalták, 1480. január 14-én például 19 per nyert elbírálást.[130] A bíróság különben rendszerint hétfői, szerdai és pénteki napokon ülésezett, máskor csak kivételesen. Az egyházi év kiemelt időszakaiban, mint a nagyhét, húsvét és pünkösd természetesen szünetelt a bíráskodás.

II. Hiteleshelyi tevékenység

A címben jelzett és a magyar jogtörténetből vett elnevezéssel lehetne leginkább visszaadni a németországi egyházi bíróságoknak azt a tevékenységét (*freiwillige Gerichtsbarkeit*), amely nem jogviták eldöntésére, hanem a különféle jogügyletek tartalmának okleveles rögzítésére és érvényességének igazolására vonatkozott. Ez a feladatkör tehát a középkori joggyakorlatban oly fontos oklevélkiállító és hitelesítő tevékenységet jelentette.

A régi német népjogokban az ingatlanok tulajdonátruházása szóban és rengeteg tanú jelenlétében történt, akik az ügylet megtörténtét és jogszerűségét kielégítően garantálták. Az írásbeliség 13. században tapasztalt gyors előretörésével azonban megjelent egy új bizonyítási eszköz, a pecsétes oklevél (a pecsétes oklevél használata az egyházon belül persze a 13. századot sokkal megelőzően is elterjedt volt már). Elvben akárkinek lehetett pecsétje és azt saját ügyeiben korlátozás nélkül használhatta is, de nem minden pecsét számított közhitelűnek. Ilyen tekintéllyel bíró, a törvényszékek által is akceptált hiteles pecséttel *(sigillum authenticum)* csak az egyházi és világi fejedelmek, valamint ezek bíróságai, apátságok és kolostorok, továbbá a városi hatóságok rendelkeztek. Ezeket az intézményeket gyakran keresték fel az ügyfelek pusztán azért, hogy hiteles pecsétet eszközöljenek ki a maguk által elkészített, különböző szerződéseket vagy jognyilatkozatokat tartalmazó oklevélre. Az egyházi joggyakorlat számára már a 12. században rögzítette III. Sándor pápa, hogy bizonyító erejüket vesztik azok az oklevelek, amelyekre még az aláíró tanúk életében nem kerül közhitelű ellenjegyzés vagy hiteles pecsét (C. 2. X. II. 22.).

A társadalom számára legkedveltebb oklevélkiállítói hely az *officialatus* volt. Ennek oka részint az volt, hogy a különböző, okleveles rögzítést igénylő jogi tranzakciók eleve itt halmozódtak fel, részint pedig az a tény, hogy a netán keletkező jogviták – egyik – rendes bírósága is itt volt. Az *officialis* hiteleshelyi gyakorlata három feladatkört jelentett: 1. Egyszerű hitelesítés. Ekkor a nem általa vagy előtte kötött jogügylet érvényességét pecsétjével tanúsította. 2. Oklevélkiállítás. Itt az *officialis* előtt történt a jogügylet megkötése, amelyről személyesen maga állította ki az oklevelet. Különösen gyakori volt ez írástudatlan ügyfelek esetén. Az a gyakori eset is ide vonható, amikor egy már kiállított oklevelet terjesztettek az *officialis* elé, amihez nyilvános esküvel erősített vallomást csatoltak a bíró jelenlétében, formulaszerűen: *publice recognovit* vagy *in figura iudicii.* 3. Minősített oklevélkiállítás. így nevezhetnők azt az esetet, amikor az *officialis* nem pusztán igazolta az előtte zajló cselekmény jogszerűségét, hanem kifejezetten az ő aktív részvételével ment végbe az aktus.[131] A kései középkorban az ingatlanátruházási szerződések zöme már ilyenformán jött létre.

[129] A magyar kifejezést: 'sommás per' csak a formai, nyelvi megfeleltethetőség okán használom, különben ez a német-bajor kánoni eljárásjogi intézmény nagyon sokban különbözött a magyar rendi korszak e névvel jelölt perjogi intézményétől. A legszembeötlőbb eltérés az volt, hogy míg a kánoni eljárásban a peres felek a jogegyenlőség talaján álltak, a magyar 'sommás per' rendszerint éppen a kiváltságokat nélkülöző vádlottal szembeni, jogvédelmet alig nyújtó, egyszerűsített eljárást jelentette. Cf. CSIZMADIA 1978, 284; POMOGYI 2008, 1028–1029.

[130] Cf. WEIGAND 1968, 406.

[131] Cf. GOTTLOB 1951, 70.

1. Bamberg

A bambergi dómdékán rendes bírósági tevékenységének kezdete a 13. század elejére tehető, s a hiteleshelyi feladatkör önálló gyakorlására sincs régebbi adat.[132] Ekkortól azonban ügylethitelesítő és oklevélkiállítói gyakorlata az általános németországi viszonyoknak megfelelően igen széleskörű volt. Saját maga által kötött szerződésről is maradt fenn oklevél, amelyben a püspök és helynökének beleegyezésével az Asinarii fivéreknek egy háza melletti kertet adományozott – évi egy font viasz ellenében.[133] Eleinte inkább az volt gyakori, hogy a püspöki szerződésekben (adásvétel, adományozás etc.) a dómdékán a káptalan képviselőjeként nyilatkozott, és a püspöki pecsét mellé a káptalanét is odatette. Az is rendszerinti volt, hogy a káptalani döntésekről és jogügyletekről állított ki a dómdékán oklevelet.

A bambergi dómdékán sajátjogú oklevélkiállító gyakorlata az időtől számítható, hogy saját pecsétjével pecsételt. Heinrich von Tanne dékán egyik ilyen oklevelében (1315) a *magister* Heinrich von Saalfeld és *magister* Georg ügyvédek által két *vicarius* közötti vitában hozott választott bírói döntését rögzítette és látta el saját hivatali pecsétjével.[134] Kiemelkedő fontosságú volt az ingatlan adásvételi szerződések oklevélbe foglalása. Megfigyelhető, hogy különösen az eladó oldalán jelentkező kötelmek kaptak kiemelt figyelmet, mert a vevő számára annak írásba foglalása volt a legfontosabb, hogy az eladó a tulajdonjog minden elemét valóban elidegenítette-e, ráruházta-e.

Az elkészített oklevelek végén helyezték el a dékán hitelesítő záradékát. A rengeteg fennmaradt oklevél világosan mutatja, hogy az egyes tipikus jogügyletek rögzítésére, és különösen a záradékolásra kész formulák álltak rendelkezésre, miként az a peres eljárásokban is ismert. Friedrich von Truhendingen dékánsága (1351–1359) idejétől vált szinte rendszeressé, hogy világi ügyfelek esetén az oklevelet német nyelven fogalmazták.[135] Az is megfigyelhető, hogy az egyes konkrét oklevelek nagyfokú hasonlóságuk mellett nem lényegtelen eltéréseket is felmutattak, különösen, ha az írnok maga is jogban jártas személy volt.

Némileg meglepő, hogy a bambergi szentszék hiteleshelyi tevékenységében a dómdékán mellett szolgálatot teljesítő *officialis* nagyon ritkán jelent meg. Az első ismert eset 1395-ből való, amikor Otto von Milz dékán és hivatalnokbírája, Friedrich *officialis* közösen állítottak ki egy, a dékánátus pecsétjével ellátott oklevelet, amelyben bírósági vallomásokat rögzítettek.[136]

Önálló említést érdemel a bambergi dómdékán végintézkedések alkalmával gyakorolt oklevélkiállító tevékenysége. Ennek egyik első említése a 13. század első feléből való (1231), méghozzá különös a maga nemében, mert magának a dómdékánnak a személyes

---

[132] A 11–12. században a dómdékánok csak másokkal együtt, rendszerint tanúként szerepeltek. Rangrendben a dómprépost után következtek, miként az az 1137. évi bambergi zsinaton is történt: „*Verum ut haec sciantur a posteris, praesentem cartam fecimus inde conscribi, quam banno nostro roborantes sigilli quoque nostri impressione iussimus insigniri. Huius rei terstes sunt Eber harduspraepositus, Egilbertus decanus [etc.]*" USSERMANN 1801, Nr. 90.

[133] USSERMANN 1801, Nr. 193.

[134] „*Nos Heinricus dei gratia decanus ecclesie Bambergensis notum facimus omnibus presentium inspectoribus quod dissensionis materia que vertebatur inter [...] de consensu dictarum partium in providos viros Mag. Heinricum de Salvet [!] et Mag. Georgium advocatos nostri consistorii tanquam in arbitros exstitit in premissis qui libera [!] deliberacione prehabita arbitrati declaraverunt in hunc modum: quod dicti rustici de Leutenbach [etc.]*" STRAUB 1957, 167.

[135] A dómdékán pecsétjével hitelesített oklevélben olvasható az alábbi, a Katharinenspital javára teljesítendő tizedfizetési kötelezettség: „*Wir Fiedrich von G. G. techant zu Bamberg bekennen im Gericht daz Heinrich Peckensmid im aptzwerd schuldig sei alle iar dem Spital s. Kath. 32 Schilling Haller für daz virteil des Garten [etc.]*" LOOSHORN 1967, III. 597.

[136] „*In nomine Domini amen. Ad universorum tam presencium quam futurorum evidentem noticiam nos Otto dei gracia decanus ecclesie Bambergensis et Fridericus eius officialis deducimus in hiis scriptis quod in figura nostri iudicii recognoverunt et in veritate sunt confessi [etc.]*" STRAUB 1957, 173.

végintézkedését példázza.[137] Ezt az oklevelet még nem hivatali pecséttel erősítették meg, hanem a dékán sajátjával, hiszen maga a bíróság sem alakult ki; a jogügyletet számos klerikus és laikus tanúsította. Abban az időben a dékán még csak a káptalan dékánja volt, s annak nevében járt el, az okleveleket a káptalan nevében állította ki. A 14. században változott a helyzet, a dómdékán mint a bíróság elöljárója végezte már az oklevélkiállítást.

Önálló tárgyalást érdemel a másolatkészítés és az oklevélhitelesítés. Ennek fontosságát az a körülmény adta, hogy bármennyire is vigyáztak az eredeti oklevelekre, azok olykor mégis megsemmisültek, tulajdonosaik pedig az eredetivel azonos bizonyító erejű okiratot szerettek volna birtokukban tartani. A gyakorlatban leginkább keresett hivatal az *officialatus* volt (ahol segédszemélyzet is rendelkezésre állt), bár nem elhanyagolható a közjegyzők ezirányú tevékenysége sem. Az oklevélmásolatok természetesen a teljes spektrumot felölelték, tartalmi korlátozás nem volt.[138] Feltűnő azonban, hogy az oklevelekben rögzített különböző jogügyletek alanyai mindig klerikusok voltak! Világiak közötti szerződések, adományok, jognyilatkozatok etc. írásba foglalását sohasem a *consistorium* végezte, ez inkább a közjegyzők és egyéb oklevélkiállító hatóság (közhitelű pecsét birtokában: az általános helynök, a *Schultheiß* Bamberg városában, a bambergi városi bíróság, valamint a *Landrichter* a bambergi főapátságban és Nürnbergben) dolga maradt.

Különösen fontos okiratok esetén a hitelesítő szöveg rendkívül részletező volt, és több pecséttel is ellátták, gyakran magának a püspöknek a pecsétjét is rátették. A hitelesítés a 14. századtól világi ügyfelek esetén mind gyakrabban német nyelven történt. A 14. század első felétől Bambergben mind jelentősebbé vált a pápai és a császári közjegyzők tevékenysége.[139] A közjegyzők nem rendelkeztek ugyan kezdetben közhitelű pecséttel, oklevélmásolatokat azonban készíthettek, amelyek saját pecsétjükkel ellátva már teljes bizonyító erővel rendelkeztek. Ha nem személyesen, sajátkezűleg készítették a másolatot, hanem valamely megbízható írnok által, ezt a tényt fel kellett az oklevél végén tüntetni. Mivel a közjegyzők rendszerint a dékáni *consistorium* (más egyházmegyékben az *officialatus*) helyiségeiben dolgoztak, gyakran el sem dönthető, hogy egy adott oklevélmásolat a bíróság jegyzői szobájában vagy a közjegyző saját hivatalában készült-e.

2. Salzburg

A salzburgi *officialatus* hiteleshelyi gyakorlata ugyanolyan kiterjedt volt, mint szerte Németországban. Különös súlyt adott azonban az itteni tevékenységnek az a körülmény, hogy Salzburgban az *officialis* általános helynök is lévén, az igazgatás első számú vezetője is volt. Ez a hatáskör-koncentráció jótékony hatással volt az oklevélkiállítás gyakorlatára. A pecsétes oklevél, mint perbeli bizonyítási eszköz máshol inkább kivételesnek számított, itt már a 13. században megjelent és nagy jelentőségre tett szert.

---

[137] A végrendelkező dómdékán, Krafto halála esetére visszaadta a káptalannak Wigger és Heinrich nevű szolgálóit. STRAUB 1957, 174.

[138] Friedrich von Truhendingen dómdékán hitelesítette (1359) elődje, Friedrich von Flohenlohe egyik oklevelének átiratát, amelynek eredetije (IV. Lajos császár 1342. augusztus 19-én kelt oklevele) a bambergi apátság bírósági kiváltságát erősítette meg: „*Fridericus Dei gratia Bambergensis ecclesie decanus. Recognoscimus et tenore presentium publice profitemur quod nos literas tenoris infrascripti non abolitas non cancellatas non abrasas nec in aliqua sui parte viciatas sed prorsus omni vicio et suspicione carentes vero sigillo bone memorie quondam Friderici de Hohenloch decani Bambergensis predecessoris nostri sigillitas vidimus recepimus et legimus in hec verba: Vir Ludwig [...] in cuius visionis receptionis et lectionis testimonium sigillum nostrum ex certa nostra scientia presentibus duximus appendendum.*” LOOSHORN 1967, III. 169.

[139] Számos német egyházmegyében jóval korábban, már a 13. században megkezdődött a közjegyzők hitelesítő tevékenysége: Köln (1275), Mainz (1293), Osnabrück (1277), Breslau (1282), Trier (1254). Cf. STRAUB 1957, 179.

Az oklevélkiállítással kapcsolatos teendőket fő szabály szerint Salzburgban sem az *officialis,* hanem a közjegyzők végezték. Sok feladatot adott a különböző oklevelek (pápai, császári is!) átírása.[140] Mindenféle jogügylet írásba foglalására van példa. Különösen elterjedt szokás volt, hogy az ingatlanok tulajdonjog-átruházását itt végezték. Gyakori volt, hogy a kegyes hagyományok tétele végett, végrendelkezés színhelyéül is a *consistorium*ot választották az ügyfelek.[141]

III. A végrehajtás, szankciók

A szentszéki jogszolgáltatás kezdettől meglévő súlyos fogyatékossága volt az a tény, hogy a végrehajtás felett az egyháznak már többnyire nem volt közvetlen hatalma. Ez a körülmény is szerepet játszott a perek elhúzódásában és méginkább abban, hogy a bíróság minden lehetséges módon igyekezett a felek között egyezséget létrehozni, amely a feleknek is érdekében állt, hiszen a pernyertes sem érte el célját egy pusztán erősebb jogát bizonyító ítéletlevéllel, inkább törekedett ő is a megegyezésre. A fejlődés kezdetén, a társadalmi-politikai viszonyok függvényeként még központi tényező a *compositio,* tehát a vagyoni eszközökkel való 'kompromisszum-találás'.

A római *Curia* a pápai küldött bírák intézményének kialakításával szinte párhuzamosan törekedett a végrehajtás felett is ellenőrzést kialakítani, s e célból egyházi tisztségviselőket (*executores*) bízott meg. A 13. századtól tetten érhető püspöki gyakorlat is ezt utánozta. A püspökök a végrehajtás eléggé hálátlan és vesződséges feladatát szívesen delegálták. A megbízottak elnevezése változatos volt, és a konkrét feladat természetéhez igazodott. A passaui püspök VI. Lipót osztrák herceg és számos nemes jelenlétében 1230-ban lemondott egy meghatározott tizedigényéről a garsten-i apát javára (elismerve követelésének jogosságát), ami egy bírósági döntéssel ért fel. A végrehajtással a püspök St. Florian prépostját, az enns-i dékánt, egy grünburg-i miniszteriálist, és saját miniszteriálisát, Ulrich von Lonsdorfot bízta meg.[142] A végrehajtás lényege tehát abban állt, hogy a megbízottaknak a helyszínen tájékozódva alaposan fel kellett tárniuk minden részletet és lehetőségeik szerint segíteniük kellett a bírói határozat teljesülését.

Gyakran nem is kifejezett bírósági ítélet foganatosítása volt a feladatuk. A passaui dómdékán például egy ízben a püspök tudtára adta (1255), hogy az egyébként Kremsmünster kolostorához tartozó Weißkirchen és Vorchdorf plébániák régóta megüresedtek, az ekként lekötetlen *collatio* pedig a püspököt illetné meg. A főpap rögtön kiküldött három passaui kanonistát, „*[...] ut, si esset ita, ecclesias ipsas decano conferent eidem."*[143] Hasonló módon járt el a püspök, ha kolostorok újfajta jogosítványokkal lettek fölruházva, és szükség mutatkozott a jogvédelemre, de legalább a bevezetésre (*introductio*).[144] Ugyanez történt újonnan kinevezett plébánosok esetében, amikor rendszerint a szomszédos plébánosok kapták

---

[140] Cf. PAARHAMMER 1977, 164–170.

[141] Cf. PAARHAMMER 1977, 171–175.

[142] A mandatum szövegszerűen: „*[...] dedit [...] in mandatis, quatinus ad loca illa, de quibus questio inciderat, pariter accedentes, diligenter [investigaremus] et quod iniuste fuisset presumptum, [revocaremus]. Nos igitur iniunctum nobis mandatum fideliter exequentes, ad loca supra dicta pariter accessimus atque diligentia, qua potuimus, subtiliter inquirentes, evidenter invenimus [etc.]*" UBLOE 2 694 Nr. 486; 3 33 Nr. 30.

[143] UBLOE 3 566 Nr. 4. Az effajta megbízások mindig feltételes módban íródtak: „*si esset ita*", gyakran megtámadták ugyanis ezeket az eljárásokat és önálló perek keletkeztek. Cf. BARRACLOUGH 1936, 141.

[144] Wernhard passaui püspök a St. Florian apátsághoz inkorporálta St. Michael/Wachau plébániáját (1303), s a krems-i dékánt bízta meg a végrehajtással: „*[...] dilectioni vestre committimus, quantinus eundem dominum prepositum de sancto Floriano in possessionem sepe dicte ecclesie sancti Michaelis sollempnitates servaturi debitas inducatis ipsumque defendatis inductum auctoritate nostra censura ecclesiastica mediante*." UBLOE 4 451 Nr. 486.

a püspöki megbízást. A püspöki végrehajtók akadályokba ütközve (szintén pápai mintára) belátásuk és szükség szerint alkalmazhattak egyházi szankciókat.

A pápai delegált bírák gyakran nem maguk, hanem az e célra kinevezett végrehajtók segítségével gondoskodtak az ítéletek végrehajtásáról. Többnyire tekintélyes helyi prelátust vagy más klerikust bíztak meg e gyakran igen kellemetlen feladat ellátásával, mint például a pernyertes birtokba iktatásával, vagy makacsság miatt hozott kiközösítő ítélet kihirdetésével. Ha munkájukban akadályozták, jogukban állt maguknak is kiközösítést kimondani.[145] E feladat ellátására maguk a peres felek jelölhettek meg konkrét személyeket (általában klerikusokat), akik aztán büntetés terhe alatt kötelesek voltak a bírói parancs szerint eljárni.[146]

Mégsem lehet azt mondani, hogy az egyház ne rendelkezett volna semmiféle kényszerítő eszközzel, amelynek révén érvényt tud szerezni akaratának. A sajátosan egyházi szankciók nagyon is hatékonyak voltak, igaz, főleg azokban a századokban, amikor a társadalmi közmeggyőződés még fenntartások nélkül elfogadta az egyház mindenható szerepét és az általa közvetített értékeket. A leggyakrabban alkalmazott egyházi büntetések (*censurae*) három fő formája különböztethető meg: a kiközösítés (*excommunicatio*), az *interdictum* és az egyháziakkal szemben alkalmazható *suspensio* és *degradatio.* Ezek közül alkalmazásának gyakoriságát tekintve messze kiemelkedik a kiközösítés, amelynek kilátásba helyezése a középkor végén a bírói ítéletekben és a legkülönbözőbb jogügyletekben is már formulaszerűvé vált: „*[...] committimus et sub excommunicationis pena mandamus.*"

A salzburgi *officialatus* világi és egyházi jellegű büntetéseket egyaránt alkalmazott, aminek az volt az oka, hogy a salzburgi érsek tartományúr is volt egyben. Az első számú büntetés rendszerint egyházi volt, ezt támogatta (szükség esetén) a világi szankció. Ha az időleges hatályú, valamely feltétel bekövetkeztét elősegíteni hivatott szankció célt ért, sor kerülhetett a feloldozásra (*absolutio*). Ez kifejezett bírói aktus volt, csak *in periculo mortis* oldozhatott fel bármely pap egyházi büntetés alól. A salzburgi *consistorium* tevékenységének is fontos részét képezte a feloldozás; egy házassági perben kiközösített személyt szegénysége okán szabadított meg Johann Pramer *officialis.* A feloldozást tartalmazó bírósági oklevelekre mindig a nagypecsét került, és nyilvánosan hirdették ki őket.

1. A kiközösítés

A bajor egyházi bíráskodás szankció-tárában is első helyen állt a mindig látványos külsőségek közepette kihirdetett kiközösítés,[147] amelyet nagyon sokféle okból elrendelhettek. Lényegében

---

[145] Pápai küldött bírák egy St. Georgen/Herzogenburg és a reidling-i miniszteriálisok közötti perben (1222) írták a St. Pölten-i prépostnak: „*Auctoritate ergo eius, cuius vice fungimur, districte vobis mandamus, quatenus prefatum prepositum [St. Georgen] in possessionem rei sibi adiudicate inducatis, calculum nostre sententie exsequentes et sententiam excommunicationis in iam dictos M. et G. filiam eius eorumque complices racionabiliter latam in ecclesia Traisenburc et Herzogenburc eorum capellis publice denuntietis*." AÖG 9 (1853) 286. Nr. 30.

[146] A Heiligenkreuz kolostora és Werner von Ofen 'lovagpolgár' (*Ritterbürger*) perében (1237) pápai küldött bíróként eljáró bécsi skót apát és a klosterneuburg-i prépost írta a végrehajtással megbízott plébánosnak: „*[...] si mandatum nostrum non fuerit executurus (sic!) vos ab officio et beneficio suspendemus*" (FRA II 11 304, Nr. 5 XVIII.) Cf. HINSCHIUS 1959, I. 189, a 4–6. jegyzetekkel. Mint oly gyakran, az előbbi esetben is a megbízott ofen-i plébános nagyon szeretett volna a terhes feladat alól szabadulni, ezért időnyerés céljából azt hozta fel, hogy a delegált bírák pápai megbízatásának jogszerűsége felől kételyei támadtak. Ezt jogszerűen, a kánonjogra való hivatkozással tehette. Cf. TANCRED, Ordo iudiciarius, pars 4, tit. 4, § 2: „*Et ordinarius tenetur eam (se. sententiam) exsequi ad mandatum iudicis delegati, etiamsi sciat eam contra ius litigatoris latam [...] et hoc, cum certus est de mandato sedis apostolice.*"

[147] Egy eichstätt-i püspök körlevele szerint így zajlott az ítélet kihirdetése: „*Nach dem Credo wandte sich der Bischof zum Volke, vorlas unter Glockengeläute das Urtheil und die Namen der Gebannten, warf die brennende Kerze zur Erde (und zertrat sie, was ihm zwölf weitere Priester gleichtaten), zog in Prozession nach der Kirchenthüre, welche auf die Häuser der Censurierten zu lag, warf unter Absingung eines Responsiums zum*

három fő esettípus köré csoportosíthatók azok a körülmények, amelyek kiváltották az egyház általi kiátkozást: ez lehetett politikai megfontolás (iskolapéldája IV. Henrik császár Canossa-járása), hátsó szándék nélküli, mondhatni egyszerű büntetés, vagy valamilyen jogi hatályú, peres vagy perenkívüli magatartás kikényszerítése. Ezek közül az elsőként említett, egyházpolitikai érdekek szolgálatába állított szankció-variánst nem tárgyalom, sokkal inkább az igen jelentős jogtörténeti hozadékkal rendelkező két utóbbit.

A kiközösítésnek két fajtája létezett: az *excommunicatio minor* (tiltott a szentségek vétele és a klerikus egyházi hivatalt nem nyerhetett el) és az *excommunicatio maior* (az előbbieken fölül a hívők közösségéből való kizárást jelentette). A salzburgi források ezen kívül arról a szokásról is tudósítanak, hogy vasár- és ünnepnapokon a leglátogatottabb szentmiséken név szerint kihirdették a szószékről az illetőket. A kiközösítés *ipso facto* beállt a legsúlyosabb gonosztettek elkövetőire, de gyakoribb volt a bírói ítélettel kimondott egyházi átok, amit mindig megelőzött a szankcióval fenyegetett megintése (*monitio canonica*).

a) Kiközösítés mint szankció

A kiközösítés fokozásának (*aggravatio*) számított, ha a büntetést azzal súlyosították, hogy megtiltották a kiközösített személlyel való találkozást, kapcsolattartást. Erre a szankcióra akkor került sor, ha a rendes kiközösítés nem használt, és az elmarasztalt makacsul kitartott (vélt) igazsága mellett. Egy ilyen esetben az augsburgi szentszék az elítélt lakóhelye szerinti plébánost szólította fel a szankció kihirdetésére, melyet annak minden ünnepnapon közhírré kellett tennie.[148]

A kiközösítés kihirdetése és végrehajtása azonban olykor nem kis bátorságot is igényelt, aminek olykor híján voltak a püspökök. Ennek egyszerű oka volt: tartottak a szankcióval sújtott bosszújától, ami különösen akkor lehetett életszerű, ha az illető elég hatalmas volt ahhoz, hogy dacoljon a főpapsággal.[149]

A bambergi szentszék rendtartása (1463) azt is rögzítette, hogy a kiközösítés feloldásakor az előírt taxa mellett még milyen további elégtétellel tartozik a büntetéstől szabaduló: különösen hosszú ideig tartó és ismételt megátalkodottság esetén köteles böjtölni, vagy kegyes célú adományt tenni, de legalább gyertyákhoz viaszt adni.

b) Kiközösítés mint teljesítési biztosíték

Leggyakoribb volt a kiközösítésnek a teljesítés elmaradása esetére való kilátásba helyezése, továbbá a fizetési meghagyáshoz (*iniunctio de solvendo*) való kapcsolása, az ezzel való fenyegetés. Az augsburgi szentszék egy 1348. december 17-én kelt ítéletében egy pusztán pénztartozás kiegyenlítésére kötelező bírói parancshoz fűzte hozzá ezt az igen súlyos,

---

Zeichen des Fluches drei Steine in jene Richtung, kehrte dann zum Altare zurück, und sang das Te deum laudemus, während das Urtheil an die Kirchenthüre angeheftet wurde." Röttel 1987, 65.

[148] „*Iudices curie Augustensis plebano in Schiringen salutem in domino. Vobis mandamus quatenus sententias excommunicationis latas per nos iam dudum in dictum Wizleder ibidem pro contumacia ad instantiam Rudolf dicti Vetter cauponis civis Augustensis publicetis singulis diebus dominicis et festivis, facientes eum in domo mensa cibo potu furno foro fabrica mollendino balneo locutione seu qualibet alia communione fidelium ab omnibus arctius evitari [etc.]*" (81. a, 4.)

[149] Ez történt egy alkalommal (1296), amikor a salzburgi érsek kiközösítéssel és *interdictum*mal sújtotta I. Albrecht osztrák herceget és tartományait, és a kihirdetéssel a passaui püspököt és káptalanját bízta meg. A címzettek vonakodtak a felszólításnak eleget tenni, indokként pedig nem szégyelltek kijelenteni, hogy mivel az egyházmegyének jelentős birtokai vannak a herceg fennhatósági területén, okkal tartanak a bosszújától. In: Regesten von Salzburg 1 Nr. 1351, 1352; 2 Nr. 297, 298.

eshetőleges büntetést.[150] Egy további példa a fentebb már említett Euphemia grófnő esete (1233), aki előbb egy ideig elviselte a kiközösítést, de aztán 'megadta' magát.

Általában azt a megoldást alkalmazták a bírák, hogy az *excommunicatio* kihirdetését időben elég messzire kitolták, módot adva ezzel az érintetteknek arra, hogy alávessék magukat mégis az ítéletnek. A kiközösítés olykor egészen magas rangú klerikusokat sem kímélt: egy avignoni *auditor* Apamea segédpüspökét (*Weihbischof*) és a melki apátot közösítette ki. A konventet *suspensio,* a melki és lassee-i egyházat *interdictum* alá vetette. Mindezt azonban a felperes nem kérte, sőt hamarosan meg kellett tapasztalnia, hogy ez a keménység inkább árt neki, mint használ. Ezért gyorsan megegyezett a melki apáttal és konventjével, mire a szankciókat feloldották. Mintha csak ez lett volna a bíróság célja... Nem ritkán alkalmazott, hatásos módja volt ez annak, hogy a peres felek egyezségre jussanak – akkor ui. nem volt gond a végrehajtással.

A kiközösítéssel való manipulálás különösen a 14/15. századtól öltött tömeges méreteket, ezért ennek összefüggéseit érdemes közelebbről megvizsgálni. Az általános német gyakorlat szerint követelésperek ítéleteiben, vagy már eleve a szerződések megkötésekor formulaszerűen rögzítették, hogy nemteljesítés esetén az adós 'automatikusan' (néha előzetes intés után) magára veszi az egyház kiközösítő határozatát. Ez a felfogás az északolasz és francia egyetemeken (Bologna, Pavia, Padua, Orléans, Párizs) kialakult jogelméletben gyökerezett. A kánonjogi gondolkodás átvette azt a római jogi tételt, hogy a formátlan, pusztán a felek állítólagos megegyezésére épülő megállapodások nem peresíthetők: „*Ex nudo pacto actio non oritur"*[151] A kánonjog azonban kötve volt a teológia általános szempontjaihoz, így különösen jogi alapkérdések megvilágításakor a dogmatika és a morálteológia megfontolásaihoz.

Az *excommunicatio* kánonjogi megalapozásához a kiindulópont a bűnösség (*peccatum*) vallási-teológiai fogalma volt. Ez azonban még túl tág volt, hiszen nem minden bűn vont maga után jogkövetkezményt, ezért a *crimen* fogalmát használták a jogilag releváns bűn megragadására. Abaelard (1079–1142), a skolasztika egyik előfutára a *peccata criminalia* körébe vonta a hamis esküt (*periurium*) is, itt azonban fokozott figyelmet szentelt annak, hogy a jó lelki ismerettel tett esküben foglaltak teljesülése külső ok miatt hiúsult-e meg – ekkor ui. a vádlott nem büntethető.

A bűnösség megítélése szempontjából a legfontosabb a cselekmény objektiválhatósága volt. Csak a tárgyiasuló emberi magatartást ítélheti meg az egyházi bíróság: „*Ecclesia de occultis non iudicat*." A bíró számára az elkövetett gonosztettre utaló gyanújelek (*circumstantiae*, *signa exteriora*) a mérvadók, amelyek minimum vélelemnek számítottak a bizonyítási eljárásban. Ilyen mozzanatként értékelték a makacsságot (*contumacia*) is. Ezt a római jogi eredetű intézményt az egyház mintegy spiritualizálta, az egyházi bíróság elleni szándékos szembeszegülésként értékelte, s az ilyen cselekmény elkövetőjét méltónak ítélte kiközösítéssel sújtani.[152]

A 14/15. század fordulóján teljesen újszerű társadalmi-gazdasági jelenség ütötte fel a fejét: megjelent és gyorsan fejlődésnek indult a kapitalizálódás, hatalmasan felértékelődött a pénz(szolgáltatások) szerepe. A szerződések biztosítékául keresve sem találhattak jobb eszközt, mint a vallásos világképben élő emberek számára még mindig félelmetes képzeteket közvetítő

---

[150] „*[...] iniungimus dicto Stadler de Othmarshusen ex confessione sua facta coram nobis in iure, ut magistro Iohanni de Walsteten satisfaciat de duodecim solidis denariorum Augustensium infra hinc et epiphaniam domini, alioquin contra eum ad sententias excommunicationis procedemus*." (4.a, 2.) Egy másik esetben a már megítélt dolog tárgyában szolgált nyomatékül a kiközösítés, mellyel kapcsolatban a szentszék az illetékes plébánoshoz intézett bírói parancsot: „*[...] vobis mandamus quatenus sententias excommunicationis latas per nos iam dudum in Dyemudim dictam Witelshoverin pro re iudicata [etc.]*" (81. a, 3.)

[151] Cf. KASER 1955–1959, I. 437 II. 264.

[152] A neves korabeli kanonista, Huguccio megfogalmazásában: „*[...] et ita contumacia semper debet esse causa excommunicationis*." ELSENER 1968, 78.

kiközösítést. Alkalmazhatóságának feltételéül pedig a jogügyletek biztosítékaként rögzített eskü szolgált. Az esküvel megerősített szerződések nemteljesülését objektív alapon szemlélték, nem vizsgálva az adós szubjektív szempontjait; némi cinizmustól sem mentesen azt hangoztatták, hogy az ember belső lelki, akarati világa az Istenre tartozik, a bíró csak a tapasztalati tények után ítélhet: „*Lex opus attendit, Deus voluntatem.”*

A korabeli egyházi bíróságok kompetenciájában van egy nagyon érdekes mozgás: a 13. századtól a délnémet városok fokozódó vehemenciával igyekeztek elvenni a szentszékektől a vagyonjogi ügyeket, a 14. század második felétől azonban ismét az *officialati* előtt 'tolongtak' az ilyen perek ügyfelei. Az ok egyszerű: a fellendülő hitelélet főszereplői gyorsan rádöbbentek arra, hogy a kihelyezett kölcsönök visszafizetése érdekében a kánoni eljárásjog (a sommás per, de főleg a kiközösítés által) messze nagyobb garanciát jelent, mint a városi, tartományi bíróságok nyújtotta jogsegély. Nem téveszthető szem elől a 13/14. század északolasz kereskedőinek szerződési gyakorlata: általános szabályként érvényesült, hogy a tisztán objektív felelősség elve szerint a nem-, vagy késedelmes teljesítés esetére kétszeres 'kötbért' állapítottak meg (*poena dupli*).[153]

Meglehetősen egyértelmű tehát, hogy mind a délnémet hitelezői réteg, mind az északolasz (főleg távolsági) kereskedelem elsőrendű érdeke volt, hogy rendelkezésre álljon az elképzelhető leghatékonyabb garancia: ezt a jogtörténeti 'küldetést' ruházták a kiközösítés eredendően tisztán egyházi-vallási szempontokat követő intézményére. A kor kánoni eljárásjoga tehát nem tett mást, mint a maga nyelvére lefordította a hitelezői érdekek érvényesülésének igényét, kiszolgálva ezzel a gazdag városi polgárság elvárásait. Más kérdés, hogy ugyanakkor ellentmondásba került saját missziójával, a *personae miserabiles* felkarolásának parancsával.

2. *Interdictum*

Ez a büntetés a 10. századtól mind élesebben elvált a kiközösítéstől, voltaképpen annak egy speciális fajtája volt. Létezett az *interdictum locale* és a *personale*, attól függően, hogy egy terület vagy egy személy(i kör) volt érintett. További szűkítést jelentett az *interdictum speciale* (ekkor csak egy-egy személy vagy meghatározott templomok kerültek 'célkeresztbe'), valamint az *interdictum generale*: ez utóbbi volt a legsúlyosabb változat – ekkor egy egész falu, város, egyházmegye, vagy akár ország, ill. egy egész társadalmi rend[154] kerülhetett tilalom alá.

Az *interdictum* kiszabása püspöki/érseki előjog volt, az *officialis* csak speciális felhatalmazás alapján szabhatta ki, és a főesperesi joghatóságnak sem volt része.[155] Alkalmazása során két formája jött létre: személyi hatályú *interdictum* (ekkor egy vagy több személy számára tiltották meg a szentmisék látogatását és a szentségekben való részesülést) és területi hatályú *interdictum* (ez esetben egy konkrétan meghatározott területen nem fejthetett ki az egyház meghatározott szentségi tevékenységet). Létezett kombinált alkalmazás is (*interdictum mixtum, ~ ambulatorium*), ekkor egy helység mindaddig büntetés alatt állt, amíg egyetlen kiközösített tartózkodott ott.

---

[153] Az északolasz városok szerződési jogához kapcsolt szankciók a kései középkorban is megengedték az adós elfogását, testi bántalmazását, sőt akár a megölését is! A fizikai kényszer alkalmazása csak a 16. században tűnt lassan el. Cf. PLANITZ 1932, 134.

[154] A klérus ellen kimondott *interdictum* a híveket nem érinthette, és viszont: c. 17 X 5, 40; c. 1 VI 5, 5; c. 16 VI 5, 11. Az egy város elleni tilalom kiterjedhetett a szűkebb földrajzi környezetre, az ott lévő kápolnákra, temetőkre is: c. 17 VI 5, 11.

[155] A 15. századi halberstadti források rendelkezései és a helyi joggyakorlat ezzel ellentétes volt: cf. MÜLLER-VOLBEHR 1973, 117.

A legenyhébb forma a *cessatio divinorum* volt, amelynek hatálya alatt csupán egyes szentségi, egyházi ünnepségeken (szentmise) volt tilalmazott a részvétel. A fokozatos súlyosítás is gyakori volt: ekkor a kiközösítéstől haladtak a szankciók a *cessatio divinorum*on át az *interdictum*ig. az egyes, konkrétan definiált büntetések elrendelése között ltalában két hétnek vagy egy hónapnak is el kellett telnie. Az *interdictum* elrendelését természetesen szabályos határozatba kellett foglalni és kihirdetni. Ha a határozatban nem szerepeltek konkrétumok, úgy a kánonjog szerint 'csupán' a szentmiselátogatás, a szentségek vétele és az egyházi temetés volt tiltott.[156]

Ezt a nagyon súlyos büntetést tehát akár egész országra is ki lehetett mondani: a salzburgi érsek falvait megtámadó és súlyosan károsító Albrecht osztrák herceget IV. Miklós pápa 1289. augusztus 23-án kiközösítette, országaira pedig *interdictum*ot mondott ki. Egy másik esetben III. Frigyes salzburgi érsek vetette 1320–1330 között e tilalom alá Marburg városát; hogy a lakosok a szomszéd helységekbe ne mehessenek szentmisékre, azok plébánosait is felszólította, hogy zárják ki a templomból a marburgiakat. Amikor 1322-ben Henrik és Ottó bajor hercegek különadót (*Klauensteuer*) vetettek ki a salzburgi, freisingi, regensburgi, passaui és a chiemsee-i egyházmegyékre, az érsek kiközösítette őket, tartományaikat pedig *interdictum* alá vetette.[157]

Az *interdictum* súlyos ellentmodást hordozott, hiszen a kollektív büntetés egy fajtájaként gyakran ártatlanokat is sújtott, ezért már a római jogból ismert alapvető igazságosság-eszmével állt szemben. Ráadásul az egyház magamagát is büntette vele, hiszen Istentől rendelt misszióját akadályozta.[158]

3. Klerikusok büntetései

Az egyháziakkal szemben alkalmazott szankciók első fokozata (*suspensio*) olyan hátrányokat jelentett, amik az illetőnek az egyházi rendhez való tartozását nem ingatták meg alapjaiban. Háromféle főbb alakzata különböztethető meg: *suspensio ab ordine* (az áldozópapi tevékenység felfüggesztése), *suspensio ab officio* (hivatali előjogok gyakorlása alóli felmentés) és *suspensio a beneficio* (javadalmak megvonása), amelyek kombinatív vagy együttes alkalmazása is lehetséges volt.

A salzburgi *ojficialatus* joggyakorlatában bőven van példa effajta szankciókra. Azokat a papokat büntették így, akik rendi vagy hivatali köteléssegeiket durván megsértették, vagy súlyos megítélés alá eső más deliktumot követtek el, pl. ágyast tartottak (a megintés ellenére is *concubinatus*ban élő klerikusra *privatio beneficii* várt). A *suspensio* javító célokat szolgált, és időleges volt: egy klerikust például, aki rosszhírű vendégfogadóba tért be, *suspensio ab officio* alá vetették, amíg le nem vezekelte (= egy nap szigorú böjt) bűnét. Kockajátéknál ugyanez volt a szankció. Ha nem használt, a visszaesőkkel szemben sor került a *suspensio a beneficio* alkalmazására – ha azonban a rakoncátlan klerikus semmiféle javadalommal nem rendelkezett,

---

[156] Kivételek persze voltak: a speciálisan érintett templomokban hetente egyszer szabad volt szentmisét mondani: c. 57 X 5, 39. Az ilyen módon sem érintett templomokban pedig naponta lehetett misézni, de csak zárt ajtók mögött, harangzúgás mellőzésével, és természetesen a kiközösítettek vagy interdictum alá vetettek távollétében: c. 25 X 5, 33 és c. 24 VI 5, 11; ugyanezekben az esetekben a keresztelés, bérmálás és az utolsó kenet is engedélyezett volt: 11 X 4, 1.

[157] Az említett bajor hercegek minden ló után 20, minden marha után 15, juh, kecske és disznó után pedig 4 regensburgi pfenniget követeltek, a kolostorokban és plébániákon található jószágok kivételével. Cf. PAARHAMMER 1977, 132.

[158] *„[...] das Interdict für das Volk wie für den Klerus eine Ungerechtigkeit in sich schloss und das die Klagen, die hierüber sich vernehmen liessen, im Principe vollkommen begründet waren, denn es ist ein Postulat des ntürlichen Rechtsbewusstseins, dass für ein begangenes Verbrechen nur der Thäter, niemals der einen Unschuldigen die Strafe treffen würde*." KOBER 1869, Bd. 21, 32.

a bíró tetszőleges büntetést is kiszabhatott. Azok az egyháziak, akik az egyházi viseletet nem tartották és méltatlan életvitelt folytattak, *suspensio proventuum beneficiorum* alá estek.

Ha egy klerikus olyan súlyos bűnt követett el, hogy méltatlanná vált az egyházi rendbe való tartozásra, sor kerülhetett 'leminősítésére' (*depositio*, *degradatio*), ami lényegében a rendből való kizárást jelentette. Erre az aktusra egyben szükség is volt akkor, ha a bűnöst átadták a világi hatóságoknak, mert az elvben a *privilegium fori* nyújtotta jogvédelem alatt álló személy ellen nem járhatott volna el. Elsősorban a keresztény hit ellen súlyosan és megátalkodottan vétőkkel szemben alkalmazták: az eretnekek számára nem volt kegyelem, a halálos ítéletet azonban egyházi intézmény nem foganatosíthatta.

4. Egyéb szankciók

Bár nem volt tipikusnak mondható, kivételesnek sem számított a középkori egyházi büntetőjogszolgáltatásban a börtönbüntetés. III. Ince pápa egyenesen előírta, hogy a bűnöző klerikusokat a püspök köteles saját börtönébe zárni. A dekretális jog szerint általában időlegesen, de kivételesen életfogytiglani börtönre is lehetett klerikusokat ítélni (C. 3 VI, 5,9). Aki megpróbálta kiszabadítani a bebörtönzöttet, *ipso facto* kiközösítés alá esett. Ha a kiszabadítás nem okozott különösebb gondot, a szabadító is börtönbe került. A salzburgi jogszokás szerint az oklevél- és pénzhamisító papok rendre ide jutottak.[159] A salzburgi *officialis* börtönbe záratott olyan papokat, akik (előzetes figyelmeztetés ellenére) megbotránkoztató beszédeket tartottak. Ugyanerre a sorsra jutottak azok, akik a bírósági küldöncöket bántalmazták. Említést érdemel, hogy e büntetési nem kiszabására mindig rövid úton, ún. sommás eljárásban került sor. Az érseki börtönbe kerültek továbbá azok a megtért eretnekek is, akiket a biztonság kedvéért egy ideig megfigyelés alatt tartottak.

Inkább mellékbüntetésnek nevezhető a pénzbüntetés, amely az egyházi bíráskodás hajnalán (*Sendgerichtsbarkeit*) sem volt ismeretlen. Az egyházi bíróságok mind laikusokkal mind klerikusokkal szemben alkalmazták. Nem létezett azonban semmiféle egységes zsinórmérték, teljesen a bíró belátására volt bízva alkalmazása. Leggyakrabban az uzsorásokat sújtották vele.

5. A világi hatalom igénybe vétele

A pápai küldött bírák nem mindig értek célt saját hatáskörükben, ilyenkor világi bírósághoz vagy valamely világi hatalmassághoz fordultak segítségért.[160] A Göttweig és Rott kolostora közti ingatlanperben (1235) az ítélet végrehajtását kieszközlendő a bírák II. Frigyes osztrák herceghez és a per tárgyát képező birtokok kormányzóihoz (*Vogt*), Offo és Heinrich von Pütten miniszteriálisokhoz fordultak segítségért.[161] Egy évvel később, egy másik esetben Richard von

[159] Cf. DALHAM 1788, 130. De falsariis clericis et laicis quocumque modo.

[160] Az egykorú kánonjogi felfogás szerint a világi bíróságnak kötelessége is a szentszéki bíró támogatása: „*Et nota, quod si iudex ecclesiasticus sententiam suam exsequi non potest, iudex secularis eam exsequi tenetur, ut C. 11 q. 1 c. de persona 38 et Cod. de episc. audienti*." TANCRED, Ordo iudiciarius, pars 4, tit. 4, § 2.

[161] A nyertes Göttweig lett, a megítélt birtok: Schwarzau. „*Ne autem abbas Rotensis per favorem advocatorum aut violentiam monasterium Chotewucense deinceps audeat inquietare, supplicamus serenitati vestre, ut in eisdem possessionibus Chotewicense monasterium defendatis.*" FRA II. 51 126, Nr. 116.

Arnstein hercegi miniszteriális kapott bírói megkeresést, hogy segítené a heiligenkreuz-i apátot a már említett Werner von Ofen ellenében a számára megítélt Baumgartenberg birtokába.[162]

A világi hatalom (*brachium saeculare*) effajta, bírói parancs formáját öltő segítségül hívása IX. Gergely pápa óta rendszerint csak akkor következett be, ha az egyházi bíróság ítéletét nem sikerült egyházi szankciókkal kikényszeríteni. így a passaui püspökségben 1233-ban IX. Gergely pápa Baumgartenberg és Gleink apátjait, valamint a waldhausen-i prépostot bízta meg a feladattal, hogy a seitenstetten-i kolostort a Hausegg fivérek ellenállása dacára vezessék be a megítélt birtokba, és abban védelmezzék is meg: „*[...] contradictores per censuram ecclesiasticam appellatione postposita compescendo; invocato ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii secularis.* "[163]

Egy pápai (vagy ilyen tekintéllyel meghozott) ítélet végrehajthatósága nagyban függött a mindenkori hatalmi viszonyoktól, főként az illetékes tartományúr hozzáállásától. Pápai megbízás alapján Chiemsee püspöke és a prágai nagyprépost kapta feladatul (1232), hogy segítse a melki kolostort Mödling plébániájára vonatkozó kegyúri jogainak érvényesítésében – a passaui püspök ellenében. Mivel a szóban forgó birtok az ítélettel szemben ellenségesen viselkedő Henrik osztrák herceg tartományában feküdt, a végrehajtók meg sem próbáltak érvényt szerezni a bírósági döntésnek.

A végrehajtás azonban még akkor sem volt feltétlenül nehézségektől mentes, ha a tartományúr nem gördített akadályt elébe. Két klerikus közt egy plébániáért (Burgkirchen) folyó perben (1213) három pápai küldött bíró hozott ítéletet, s a pernyertest a bajor herceg segítségével be is vezettették.[164] A pervesztes azonban fegyvereseket fogadott, és elfogatta ellenfelét. Csak a herceg és több nemesúr közbenjárására szabadult, váltságdíj ellenében.[165] Ez az eset azt példázza, hogy a korabeli állapotok mellett még egy tartományúr jóindulatú hozzáállása sem nyújthatott feltétlen garanciát egy megátalkodott pervesztessel szemben.

[162] „*Cum ergo sine effectu parvi reputetur momenti, nos de virtutis vestre constantia presumentes, vobis auctoritate apostolica districte precipimus et in remissionem peccatorum vestrorum iniungimus, ut ipsum abbatem in possessionem rerum petitarum inducere et inductum viriliter defendere non obmittatis*." FRA II. 11 301, Nr. 5.

[163] FRA II. 33 43 Nr. 34.

[164] „*[...] eundem presbyterum cum securitate nobilis viri ducis Bavarie ad prenominatam ecclesiam remiserunt*." POTTHAST 1978, Nr. 4693.

[165] „*[...] predicti ducis et quorundam aliorum nobilium precibus pro quadam summa pecunie se redemit.*" MIGNE, Patrologia Latina, 216, 808 D.

PARS SECUNDA
SPECIALIA

Első fejezet
Bajorország

A. A bajor egyházszervezet kifejlődése

Az első bajor hercegi dinasztia, az Agilolfinger család már akkor a katolikus kereszténységhez húzott, amikor a legtöbb germán törzsfő még az arianizmus híve volt. Az első ismert nevű Agilolfinger herceg, Garibald (553–592) már megkeresztelkedett, gyorsan követve a frank királyok példáját (Chlodwig 496-ban vette fel a keresztséget). Az erőteljes, olykor nyomasztó frank befolyás hatása alatt gyorsan haladt a bajorság megtérítése.

A bajor törzsek által megszállt és mindmáig lakott Alpok-Duna térség egyházszervezetének, a bajor egyház intézményi kereteinek kiépítésére a 8. század kezdetén történtek meg az első lépések. A 7–8. század fordulóján Szent Rupert püspök megkeresztelte Theodo bajor herceget és széleskörű térítő tevékenységbe kezdett. A herceg és fia, Theodbert gazdag adományokkal segítette az egyház megerősödését.[166] Rupert 715-ben a jól végzett munka örömével visszatért frank hazájába, Wormsba, ahol egy évre rá meg is halt. Ugyanebben az időben Poitiers-i Szent Emmeram püspököt Theodo herceg egyik fia Regensburgban meggyilkolhatta. Az apának vezeklésként Rómába kellett zarándokolnia, ahol II. Gergely pápával (715–731) az elárvult bajor egyház állapotáról és szervezetéről is tanácskoztak, gyors és maradandó eredményt azonban nem sikerült elérnie.[167] A terv az volt, hogy bajor részhercegségenként (Salzburg, Passau és Freising) püspökségeket hoznak létre, s az egész szervezetet egy érseknek (Regensburg) rendelik alá. A politikai háttérben az a törekvés állt, hogy a terhes frank befolyás alól mindinkább kivonják a bajor területeket. Mivel azonban Theodo herceg rövidesen meghalt (716), fiai pedig végeláthatatlan viszályba keveredtek egymással, az elképzelés meghiúsult.

I. A kezdetek

A bajor egyházszervezet maradandó kiépítésének feladata a pápai *legátusként* bajor földre érkező Szent Bonifácra maradt. Fellépésének kedvező politikai hátteret, mondhatni szövetségest adott Odilo bajor herceg már szinte hagyományosnak számító törekvése, hogy fokozza a frank birodalomtól való távolságtartást. Martell Károly nem nézte jó szemmel a délkeleti tartományok önálló egyházalakítási terveit, bár azok természetesen nem irányultak közvetlenül a birodalom érdekei ellen. Az eredeti elképzelés szerint az újonnan kialakítandó egyháztartomány a sváb hercegséget is magába foglalta volna, ám mivel a nyugatabbra fekvő *Alemannia* már nem tudott kibújni a frank szorításból, az egyházszervezés területileg Bajorországra korlátozódott.

A Bonifác által felvázolt és leírt egyházszervezeti elképzelést pontosan nem ismerjük (ca. 738), csak a rá adott pápai válaszlevél maradt fenn. Bonifác tervéhez megnyerte Odilo bajor herceget, de nem sikerült ugyanez a frank udvarnál (*Hausmeier*). Négy püspökséget hoztak létre 739-ben, az alábbi székhellyel: Regensburg, Passau, Salzburg és Freising. A központok

[166] Adományként a Solequellen in Reichenhall nagy részét átadták a püspöknek, ami az akkori keleti Alpok sótermelésének nagy részét adta. Ebből, és a várhegyen álló hercegi erődítményből származtatható a 8. század közepétől adatolt elnevezése a városnak: Salzburg. Cf. WANDERWITZ 1984, 17–24; REIFFENSTEIN 1990, 193–199.

[167] Az úttörő szerepet vállaló Theodo hercegről azt írja egy neves német egyháztörténész, hogy ő volt az első bajor fejedelem, aki szakított a gyakorlattal: „*[...] die kirchlichen Dinge gehen zu lassen, wie sie eben gingen*.” HAUCK 1920, I, 349.

általában nemcsak hatalmi centrumok, hanem fontos bencés szerzetesi központok is voltak,[168] és egy-egy kiemelkedő szent kultusza is kapcsolódott hozzájuk, mint: Emmeram (Regensburg), Rupert (Salzburg), Corbinian (Freising). Az új püspököket maga Bonifác szentelte fel: Salzburg első püspöke Johannes, Freisingé Erembert, Regensburgé pedig Gaubald lett. Passau volt az egyetlen egyházmegye, amelynek főpásztorát (Vivilo) még korábban, maga a pápa szentelte föl.

Bonifác azonban nem állt meg Bajorországban; nevéhez fűződik az ún. középnémet püspökségek megalapítása (741) is Erfurt, Büraburg és Würzburg központtal. Ez sem volt előzmény nélküli, itt a korábbi ír-angolszász térítők (Kilian és Willibrord) előkészítő tevékenységére támaszkodhatott, akik nem is tűntek el nyomtalanul, hiszen az első würzburgi püspök (Burkhard) is angolszász volt. Odilo bajor herceg félelme, hogy a frissen megszervezett bajor egyház mégis frank fennhatóság alá kerül, nem volt ugyan alaptalan, de Bonifác kérésére a pápa olyan tartalommal állította ki számára a *legatus*i megbízólevelet, hogy illetékessége Bajorországra nem terjed ki. Egy kevéssé jelentős püspökség alapítása is kapcsolódik Bonifáchoz, az augsburgi egyházmegye Bajorországba nyúló területén, Neuburg székhellyel létrehozott egyház. Az ezzel kapcsolatos források azonban rendkívül zavarosak, biztosan jószerivel csak az tudható róla, hogy nem volt hosszú életű: 801 és 807 között Nagy Károly ösztönzésére és III. Leó pápa jóváhagyásával (újraegyesítették a Lech folyó két partján elterülő augsburgi egyházmegyét.

Homályos némileg az eichstätti püspökség megalapítása is. Bonifác 740. július 22-én szentelte itt Willibaldot pappá, aki egy évvel később már püspök; először mint erfurti főpásztor jelenik meg, de forrásszerűen igazolható, hogy ő az első eichstätti püspök is. Az eichstätti egyházmegye határainak kialakítása már nem 'szűz' vidékeken folyt, hanem a passaui kivételével valamennyi bajor egyházmegyéből elvett területeken (Nordgau és Sualafeld) jött létre.[169]

Különös, mondhatni rejtélyes a säbeni egyházmegye korai története is. Első említése a 6. század végéről való, s püspökének megnevezése *(episcopus sanctae ecclesiae Raetiae secundae*) még teljesen a későantik provinciákhoz igazodó egyházszervezet kereteire utal. Ezután hatalmas űr következik, legközelebb 769-ben jelenik meg a säbeni Alim püspök Innichen apátságának alapítójaként. Erősen kétséges tehát, hogy lehet-e szó folytonosságról. Bizonyos azonban, hogy a 8. században már a bajor egyházhoz tartozott, mert az egyházmegye püspöke Tassilo herceg idején részt vett a Dingolfingben és Neuchingban tartott zsinatokon.

II. Egyház és társadalom

A középkori bajor egyház és a nemesség viszonyát az európai trendnek megfelelően az utóbbi dominanciája határozta meg. A freisingi püspöki széket az egész 8. század folyamán egy nyugatbajor nemesi család tagjai (811–883 között Hitto, Erchanbert, Anno és Arnold) töltötték be. Waldo freisingi püspök egy Thurgau-i nemesi családból származott, amely azidőtájt még három konstan- zi püspököt is adott. A bajor püspökök aktív közéleti szereplők voltak, s a

[168] Az első püspökök egyszemélyben a helyi monostorok (*Domklöster)* apátjai is voltak, de ez a perszonálunió nem maradt sokáig fenn, kialakult ellenben minden egyházmegyében a püspöki joghatóság alá tartozó kolostorok egész hálózata. Salzburg: Maximilianszelle, Nonnberg, Zellen Elsenwang, Bisonzio és Kufstein, Gars/Inn, Au/lnn, Otting, Herrenchiemsee, Frauenchiemsee, Raitenhaslach; Freising: Zelle Tirol, Isen, Schäftlarn, Scharnitz-Schlehdorf, Innichen, Schliersee, Hugipertsmünster, Moosburg; Regensburg: St. Salvator, St. Salvator/Berg, Chammünster, Engelbrechtsmünster, Schönau, Mondsee, Obermünster, Niedermünster; Passau: Niedernburg, Kirchbach, Rotthalmünster, Rind- pach, Monasterium St. Quirini, St. Florian, Mattsee, Altötting, Kremsmünster és St. Pölten. Cf. MITTERER 1929, 39.

[169] Általános vélemény szerint az eichstätti egyházmegye létrejöttében nagy szerepet játszott az alemann és bajor hercegeknek a frankoktól elszenvedett döntő veresége (743/744), melynek nyomán a helyi bajor politikai érdekeket gyengítendő csonkították meg a régebben alapított egyházmegyéket. Cf. REINDEL 1981, 230.

militáris feladatok elől sem hátráltak meg: nemcsak katonákat adtak a királyi és hercegi hadjáratokhoz, hanem gyakran maguk is részt vettek hadi vállalkozásokban, mint például Luitpold őrgrófnak a magyarokkal Pozsonynál vívott (907), vereséggel végződött csatájában.

Amikor a freisingi püspökségnek megadták a szabad püspökválasztás jogát, kikötötték a nemesi származás *(generositas naturae)* feltételét.[1705] A bajor nemességnek az egyházzal szembeni túlhatalma még a pogány korból eredeztethető. A keresztény hitre tért bajor nagybirtokosok megőrizték hatalmukat az újonnan alakult helyi egyházak felett is, ahol nemcsak a család ősei, hanem immár a szentek csontjai és egyéb relikviák is feküdtek. A bajor birtokos nemesség és az egyház egységén az első nagy rést az invesztitúra harc ütötte, de a német király kegyúri jogigénye is nagy kihívást jelentett. A király beiktatási jogához kezdettől ragaszkodott, kivételnek számított Waldo freisingi püspök szabad megválasztása (906). Az invesztitúra külsőségei – a püspöki dóm és a vele járó birtokok, jogosítványok átadása, a püspöki bot, a l l . századtól a gyűrű átnyújtása – nagyon fontosak voltak: akár volt, akár nem előzetes választás, a beiktatás világosan kidomborította a birodalmi egyház rendszerének igazi karakterét, az *Eigenkirche* jelenvalóságát. Az állam és egyház szoros összetartozását hathatósan támogatta az az egyházi megközelítés, amely a királyi hatalmat szakrális értelmezésbe helyezte; ez egyben megkönnyítette a királyi invesztitúra elfogadását is.

A püspökségek széleskörű privilégiumok birtokába kerültek, melyek közül társadalom- és politikatörténeti szempontból kétségkívül legfontosabb az *immunitas* volt. Az elsőt Jámbor Lajostól kapta a salzburgi érsekség (816), következett Säben-Brixen (848) majd Passau (886), a többi egyházmegye azonban a karoling korban még nem részesült e kiváltságban. Az *immunitas* tartalma az volt, hogy sem birodalmi tisztségviselők, sem más hatalmi tényezők az e kiváltsággal védett területre közhatalmi jogosítványaik gyakorlása céljából nem léphettek (*introitus*), főleg kényszerítő intézkedéseket nem alkalmazhattak (*districtio*), adót vagy szolgáltatást nem követelhettek (*exactio*). Ezek az inkább negatív tartalmú jogosítványok a 10. század második felétől mind több pozitív elemmel gazdagodtak. Amikor I. Ottó megerősítette a salzburgi privilégiumot, kibővítette azt a bíráskodásra vonatkozó rendelkezésekkel. Eszerint a grófi szék hatálya alól az érsekséget teljesen kivonta, s minden bírói hatalmat (a büntetőjogit is) az érsekre ruházott. Főleg gazdasági jelentősége volt a vásártartási, pénzverési és vámszedési kiváltságoknak.

A mindjobban megerősödő bajor püspökségek önálló tartományurasággá válási törekvése azonban kemény ellenállásba ütközött: az egyházi hatalom közvetlen környezetében tevékenykedő világi főtisztségviselők nem szalasztották el a kínálkozó történelmi lehetőséget pozíciójuk megerősítésére. A püspökségek hatalmasan kitágult társadalmi jogosítványaik és kötelezettségeik gyakorlása során nem nélkülözhették ugyanis egy erőszakszervezet létét, s ez volt német földön az ún. *Vogtei,* szorosabb értelemben a *Kirchenvogtei*.[171] Feladata volt a bíráskodás (főleg a vérhatalommal járó ügyek, s általában az erőszak alkalmazását igénylő végrehajtási cselekmények), a hadállítási kötelezettség teljesítésének megszervezése, valamint az adók és szolgáltatások behajtása. Ez az eredetileg karolingkori hivatalnokréteg, amelynek

---

[170] A német király persze nem érezte magára nézve kötelezőnek az efféle előírást: II. Henrik rokona, Megingaud után egymás után kétszer is szolgai (!) jogállású személyt ültetett az eichstätti püspöki székbe. Cf. RIEZLER 1878, I, 461.

[171] Az állam és az egyház közt kialakuló köztes politikai réteg felemelkedését az egyház önmaga vallási dimenzióján messze túlnövő társadalmi szerepvállalása, s az ebből adódó konfliktus tette lehetővé: „*Dieser Konkurrenzkampf entwickelte sich zwangsläufig aus dem eigenartigen Widerspruch, dass Bischöfe und Äbte als Reichsklerus maßgeblich an den politischen Entscheidungen beteiligt waren und die wesentlichsten Staatsaufgaben durchführten, Bistümer und Klöster aber für unfähig galten, ihre weltlichen Angelegenheiten selbständig wahrzunehmen. Die Wahrnehmung dieser Geschäfte durch den Vogt brachte diesen in eine Mittlerstellung zwischen Staat und Kirche*." PRINZ 1981, 459. Az elnevezés a latin *advocatus* szóból származik, és a hozzá kapcsolódó középkori feladatkör is a védő, segítő funkciót juttatta kifejezésre. A karoling korban az *advocati* mellett az *agentes, causidici* kifejezések is használatosak voltak. Cf. WILLOWEIT, 932.

tagjai között egyre több világi hatalmasság jelent meg, a 11. századra a legtöbb helyen örökletes hűbérré változtatta funkcióját.[172] Az invesztitúra harc idejétől a püspökök fokozódó mértékben igyekeztek szabadulni befolyásuk alól oly módon, hogy mind több jogosítványt vontak magukhoz.

Az eredetileg az egyház segítségére rendelt *Vogtei* Bajorországban elsőként Freisingben és Passauban jött létre (802), ezt követte Regensburg (810), majd Salzburg (923). Egyházmegyénként egyszerre több *Vogt* is tevékenykedett, akiket az 'Ottonisches Reichskirchensystem' jegyében egyesítettek (*Hochstiftsvogtei*). A *Vogt*-ok kezében felhalmozódott hatalmat a püspökök azonban igyekeztek mindinkább korlátozni. Ennek jellemző formája az volt, hogy a püspöknek alárendelt kolostorok saját *Vogt*-ot választottak maguknak. A bíráskodás terén is érzékelhető volt a püspöki hatalom térnyerése: az *officialatus* a törvénykezés legnagyobb részét kisajátította, a püspök ráadásul korlátozta a *Vogt* bíróságának ülésezési gyakoriságát is.[173] Az offenzíva eredményeként a 13. századra a bajor egyházmegyékből eltűntek a *Domvögte,* világos jeleként annak, hogy a püspökségek az önálló tartománnyá válás útjára léptek.

III. Az egyházmegyék

A frank, majd a német-római birodalom délkeleti területén kialakult egyházszervezet nem kizárólag, de meghatározóan németajkú lakosságot fogott össze. A korai középkorban bajor földön kialakult egyházmegyék[174] területe és egymáshoz való viszonya az évszázadok során rengeteget változott, semmiképpen sem azonosítható a mai Bajorország területi és egyházszervezeti állapotával, bár megállapítható, hogy a történeti püspökségek zöme ma is itt található. Két jelentősebb kivételt kell megemlíteni: Würzburg az egész középkoron át nem tartozott a bajor püspökségek közé, az augsburgi egyházmegye pedig csak egy kis részével kapcsolódott a hercegséghez, amelynek tartományi gyűlésein (*Landtag*) sohasem vett részt. Említést érdemel egy fentebb már említett kérészéletű püspökség, az Odilo herceg támogatásával a Duna mentén Neuburg központtal 741-ben alapított egyház, amely azonban gyorsan eltűnt a bajor egyháztörténet térképéről.[175]

---

[172] Az egyes bajor egyházmegyékre vonatkozó adatok nagyon foghíjasak. A freisingi *Vogt* hivatalának örökletessége a 11. század közepéig nem bizonyítható; különböző nemesi családok kezén vándorolt a hivatal: Ebersberger, Grafen von Rott, Hirschberg-Kranzberger, Moosburger, Aribonen. Hasonló a kép Salzburgról, bár ott Adalbert érsek rokonai hosszabb időn át birtokolták e hivatalt. Regensburgban két grófi család szerepvállalása rögzíthető: Vornbach és Bogen. Az örökletesség Salzburgban 1035-től, Regensburgban 1040/1050-től, Freisingben 1046-tól, Brixenben 1050-től bizonyítható. Augsburgban a 12. század folyamán a Schwabegg családé volt e tisztség, majd kihalásuk (1168) után a Staufer dinasztia vette át. Freisingben a 11. századtól a Scheyern-Wittelsbach grófi család birtokolta az *Erzvogt* hivatalát. Passauban mindvégig jellemző maradt, hogy több *Vogt* hivatalát megosztva, párhuzamosan fungált, és több nemesi család is tartósan hivatalt viselt, mint a Bogener, Babenberger, a bajor hercegek, Ortenburg grófjai. Bambergben hosszú időn át tartották kezükben a hivatalt (*Hochstiftsvogtei*) a Sulzbach grófok. Cf. PRINZ 1981, 460.

[173] A regensburgi püspökségben a *Vogt* bíróságának korlátozásáról cf. STARFLINGER 1907–1909, II, 14; WOHLHAUPTER 1929, 247; RIEZLER 1878, I, 392.

[174] Az alábbiakban a bajor egyházmegyék történetének szentelek kiemelt figyelmet, mert a bíráskodásban ezek a képződmények játszották a főszerepet. Az egyháztörténeti szempontból különben mellőzhetetlen szerzetesrendekről csak érintőlegesen lesz szó, hiszen a törvénykezésben ezek jórészt mint pereskedők szerepeltek csak, eltekintve a küldött bíróként eljáró apátoktól, akikről viszont bőven esik említés a további fejezetekben. Cf. PRINZ 1981, 462.

[175] Cf. PRINZ 1981, 450.p.

1. Salzburg

Odilo bajor herceg 746/747. táján Virgil ír misszionárius apátot hívta meg salzburgi püspöknek, bár az ír királyi családból származó, a mindenható Bonifáccal is több ízben bátran szembeszálló pap még nem volt püspökké szentelve. A remek szervezőtehetséggel megáldott és korát messze meghaladó természettudományos ismeretekkel rendelkező új főpap megépíttette a salzburgi dómot, amely méltó párja lett a frankok szakrális központjának (Saint Denis). Valószínűleg III. Tassilo bajor herceg is támogatta az építkezést, mert egy eljövendő bajor királyság koronázási templomát látta benne. A dóm felszentelésekor (774) végleges nyugvóhelyeként ide temették Szent Ruppert Wormsból Salzburgba szállított földi maradványait. A sikeres térítőmunka és a tekintélyt parancsoló építkezések mellett az egyházművészet és kultúra is központját tisztelte Salzburgban, amikor Virgil utódja, a Nagy Károly hűséges híveként fontos diplomáciai küldetéseket is teljesítő Arn elfoglalta a püspöki széket (785).

A Szent Bonifác pápai *legatus* által megteremtett bajor egyházszervezet nagyobb megrázkódtatások nélkül érte meg az Agilolfinger dinasztia bukását, és a karoling kor kezdetét, ami nem kis mértékben köszönhető a tehetséges és igen ambiciózus salzburgi főpapnak.[176] Nagy Károly a 8. század végén jelentős egyházszervezeti reformot hajtott végre: a bajor főpapság kívánságát magáévá téve egységes irányítás alá helyezte a bajor püspökségeket a nagy tekintélyű és gazdag, ám mégsem a legrangosabb salzburgi egyházmegye érsekségi rangra emelésével.[177] A salzburgi érsekség életre hívásával (798) létrejött nemcsak Bajorország, hanem az egész német nyelvterület első érseki központja.[178] Hogy miként esett a választás éppen Salzburgra, biztosan nem tudható.[179] A III. Leó pápa által kiállított, Salzburgot érseki rangra emelő oklevél megszólítása azonban valamit elárul: "*Leo episcopus servus servorum Dei reverentissimo et sanctissimo fratri Arnoni archiepiscopo ecclesie Iuvauensum, que et Petena nuncupatur, provinciae Baiovuariorum.*"[18015] Az *ecclesia Petena* megnevezés eredete bár nem teljesen tisztázott, valószínű azonban, hogy egy későantik püspökségre való utalás kívánt lenni (talán Poetovio-Pettau, ma Ptuj Szlovéniában), ami magyarázatul is szolgál mindjárt a salzburgi választás mellett. Ezzel az előkelő egyháztörténeti eredetre való hivatkozással, a kontinuitásra való utalással lehetett ugyanis némileg ellensúlyozni Salzburgnak elsősorban Regensburggal, az akkori Bajorország fővárosával szemben fennálló hátrányát.

---

[176] A 8. század végi bajor egyházmegyei zsinatokról cf. WERMINGHOFF 1910, 44.

[177] A salzburgi egyházmegye 9. századi birtokállományáról két, egymástól független forrás tudósít. Az *Indiculus Arnonis* (790) azokat a birtokadományokat írja le, amelyek az Agilolfinger hercegi háztól származtak, a *Breves Notitiae* pedig a püspökség alapításától kezdve sorolja föl az összes birtokjuttatást, egészen a 9. század közepéig. A keleti irányú, a Kárpát-medencébe is benyúló terjeszkedés következtében az érsekség igen kiterjedt birtokállományra tett szert. A legkorábbi szerzemények a központ, Salzburg környékén találhatók: Pongau, Mühldorf, Obing im Chiemgau. A karoling uralkodóktól nyert újabb birtoktestek: Flossing bei Mühldorf, az egész Zillertal, továbbá számos alsó-ausztriai, nyugat-magyarországi, stájer és karintiai földbirtok. A magyar 'kalandozások' egy időre megakasztották a terjeszkedést, amely azután újra folytatódott. Jelentős eredménynek számított, hogy a birodalmi kolostor: Chiemsee, továbbá Bischofshofen, Au és Gars is Salzburghoz került (891). Cf. PRINZ 1981, 443.

[178] Mainz és Trier egykori érseki rangját ugyanis egy időre elveszítette, a kölni püspök pedig valamivel később (800) kapta meg a *pallium*-ot. Cf. SUB II. 2. s a köv. lapok;

[179] Nyilván több tényező is fontos szerepet kapott, mint Arn személyes udvari kapcsolatai, Salzburg anyagi gazdagsága és missziós feladatvállalása: „*Die Frage, warum gerade Salzburg zu dieser Würde erhoben wurde, ist bis heute nicht befriedigend beantwortet worden. Es konnte nicht auf ein höheres kanonisches Alter hinweisen, und an weltlicher Bedeutung stand es der Hauptstadt Regensburg oder sogar Freising bei weitem nach. Wenn man nicht annehmen will, dass die persönlichen Beziehungen Arns zum Frankenherrscher eine Rolle spielten, so kann man nur vermuten, dass die Bedürfnisse der Mission im Osten, die insbesondere von Salzburg aus in Angriff genommen wurde, dabei den Ausschlag gaben*." REINDEL 1981, 233.p.

[180] SALZBURG 1998, 17.

Az érseki székbe a nyugati bajor nemességből származó Arn került, akit metropolitaként a többi püspök fölé emelt a birodalmi uralkodó, Nagy Károly hozzájárulásával a pápa.[18116] III. Leó pápa az érseki kinevezéssel (798. április 20.) egyidőben értesítette a *pallium* átadásáról magát Nagy Károlyt, és a bajor egyháztartomány püspökeit is.[182] Arn hamarosan tartományi zsinatot hívott össze (800) Reisbach bei Dingolfingban (Niederbayern) – nem sokkal később, valószínűleg még ugyanabban az évben Freisingben és Salzburgban is –, amelynek határozatai, csatlakozva a hasonló, Nagy Károly által inspirált birodalmi frank szinódusok végzéseihez, egyebek mellett kimondták, hogy egyetlen püskök vagy apát sem vonhat magához királyi birtokot, és a király egyházát (*Eigenkirche)* sem szentelheti föl, amíg a király erre engedélyt nem ad. A fenti bajor zsinatok konkrét római vagy aachen-i instrukciók nélkül is magukévá tették azt a felfogást, amely szerint az egyház céljainak a társadalom érdekeit kell szolgálniuk, de a hatalom centruma azért a királyi (hamarosan: császári) trón.[183]

A salzburgi központú bajor egyház keleti irányú terjeszkedésének fontos fejezete kapcsolódik az avarok hanyatlásához. Odilo bajor herceg az avarok felett aratott győzelme (743) után a karantán szlávokat vetette uralma alá. Az erőteljes misszió eredményeként számos új egyházat alapítottak, de a megújuló pogánylázadások újabb hadjáratot tettek szükségessé (772). A folytatódó térítés eredményeként nemcsak a keresztény hit és az egyház szilárdult meg, hanem az eredetileg szláv lakosság is germanizálódott.[184] A salzburgi egyház missziós tevékenysége 796-tól északon már egészen a bécsi medencéig terjedt – Bécs legrégibb temploma (*Ruprechtskirche*) is a salzburgi misszióra emlékeztet. Az avarok újabb veresége (798) további lendületet adott a terjeszkedésnek, ezért püspököt (*Chorbischof)* küldtek Pannóniába. Itt azonban illetékességi viták keletkeztek a passaui és az aquilea-i misszió között, úgy, hogy Nagy Károlynak kellett intézkednie. Elrendelte (811), hogy Salzburg és Aquileia osztozkodjon Karantania fölött, valamint hozzájuk tartozzon még a már 796-tól ténylegesen felügyelt Alsó-Pannónia, míg Passau kapta a Duna két partját Morvaországig (Tulln és Bécs), Felső-Pannóniával bezárólag. Liupram érsek (836–859) alatt különösen sikeres volt a salzburgi expanzió, tevékenységük keleten egészen a Balaton felvidékig éreztette hatását.[185]

A salzburgi misszió azonban Pannóniában összeütközésbe került az ott sikeresen tevékenykedő bizánci misszionáriusokkal (Cirill és Metód), akik már akkor szláv nyelven miséztek. Amikor II. Hadrián pápa Metódot, a szlávok apostolát Pannónia érsekévé emelte, a salzburgi metropolita arra kényszerült, hogy támogassa ezt a keleti missziót. Szó sem volt azonban barátságról, vagy igazi együttműködésről. Szent Metódot – érseki rangját nem tekintve – az Adalvin salzburgi érsek elnöklete alatt ülésező regensburgi tartományi zsinat (870) háromévi kolostorfogságra ítélte. Néhány évtizeddel később, a magyarok megjelenésével végleg és teljesen kiszorult a salzburgi misszió a Kárpát-medencéből, különösen, miután a Pozsonynál elszenvedett katasztrofális vereség alkalmával (907) Theotmar salzburgi érsek és Zacharius säbeni püspök is elesett. A keleti térítés összességében mégis nagyon sikeres volt: az

---

[181] Arn régóta ismert, megbízható, frankbarát előkelő volt, akit III. Leó pápa minden ellenvetés nélkül emelt metropolitává, a frank-bajor kapcsolatok erősödése azonban nem merült ki az ő személyében. Jelentős bajor kolostorok, mint Chiemsee és Staffelsee kerültek frank püspökségek kezébe, és fordítva: bajor előkelők jutottak mértékadó birodalmi pozíciókba, mint Leidrad (Lyon érseke), vagy a 9. századi bajor püspökök Auxerre-ben.

[182] A címzett főpásztorok: Alim (Säben), Atto (Freising), Adalvin (Regensburg, Waltrich (Passau) és Sintpert (Neuburg) voltak.

[183] Werminghoff értékelése szerint: „*Staatliches und kirchliches Regiment schließen einander nicht aus, sondern ergänzen einander, weil beider Ziel dasselbe ist. Der Wohlfahrt des christlichen Volkes, der Festigkeit der katholischen Kirche hofften auch die bayrischen Bischöfe zu dienen, eines Sinnes mit ihrem König Karl, der das Volk durch die Kirche, die Kirche aber für sein Volk zu fördern gedachte*." WERMINGHOFF 1910, 55.

[184] „*Daß aus dem slawischen Karantanien in den folgenden Jahrhunderten ein überwiegend deutsch besiedeltes Land Kärnten wurde, ist vor allem der Arbeit der Salzburger Missionare zu danken*." Dopsch, 30–31.

[185] A zalavári ásatások jól mutatják, hogy Liupram már Pribina előtt saját salzburgi építőmestereivel emeltetett egy Szent Hadriánnak szentelt egyházat. Cf. BOGYAY 1993, 261. 89. lábjz.

Alpok keleti térségének latin egyházi kultúrája megteremtésében kétségkívül oroszlánrészt vállalt a salzburgi misszió.[186]

A német-római császárság kialakulása időszakában a salzburgi egyház tovább gazdagodott és erősödött. Érsekei jó ideig a királyi udvari kápolna vezetői; ezt a pozíciót azonban 955-ben elveszítették, amikor Herold érsek részt vett egy összeesküvésben, minek nyomán nemcsak tisztétől, hanem szeme világától is megfosztották. A salzburgi érsekek páncélos lovagi kíséretükkel rendszeresen elkísérték a német királyokat később Rómába, a császáravatás színhelyére. Már III. Ottó császár széleskörű kiváltságokkal (vásártartás, pénzverés, árumegállítás etc.) ruházta föl Salzburgot, amely így Ausztria legelső városává lett. Az invesztitúra harc kezdetén egy ideig úgy tűnt, hogy megmarad az érsekségnek a császársággal kialakított jó kapcsolata. A sváb származású Gebhard salzburgi érsek azonban, bár Ágnes császárné kedvelt híve volt, 1077-ben mégis a pápa mellé állt és részt vett az ellenkirály megválasztásában is. Mivel egy időre mégis a császári párt kerekedett felül, az érseknek el kellett hagynia Salzburgot és egy évtizedig száműzetésben élt. Gebhard egy kis időre még visszatérhetett érseki székvárosába, de hamarosan bekövetkező halála (1088) után az egyházmegye sokáig nélkülözte a gondos főpásztort. Az 1106-tól hivatalba lépő Konrád érsek szintén pápa-párti volt, ezért ő is évtizedes száműzetésbe kényszerült, s csak az invesztitúra harcot nyugvópontra juttató wormsi konkordátum (1122) után tért vissza és folyhatott tovább az élet a megszokott mederben.

A mainzi érsekség után a salzburgi egyháztartomány volt a legnagyobb Németországban. Gebhard érsek ráadásul rendhagyó módon saját püspökséget hozott létre (1072) Gurk központtal.[187] A gurk-i püspök a 8. században Karantaniaba kinevezett Modestus püspököt tekinthette előképének, s ezáltal magát nem közönséges püspökként, hanem mint a salzburgi érsek helyettesét értelmezte. Gebhard érsek az új püspökségnek átadta a gurk-i apácakolostor hatalmas vagyonát, ezzel elhárítva a létesítésben általában részt vevő pápai és császári segítséget, minek következtében a gurk-i püspökök felszentelése és beiktatása a salzburgi érsek kizárólagos jogává lett.[188] A gurk-i püspökök önállósodási törekvését megakadályozandó II. Eberhard érsek (1200–1246) három további 'magánpüspökség' (*Eigenbistümer*) hozott létre: a bajorországi Herrenchiemsee szigetén, a stájerországi Seckauban és egy harmadikat Lavantban.[189] A katolikus egyházszervezetben teljesen egyedülálló négy *Eigenbistümer* meglepő módon egészen a 19. századig fennmaradt. E különös jogállású püspökségek széleskörű pasztorációt, egyházigazgatást és jogszolgáltatást fejtettek ki, folyamatosan súlyos konfliktusaik voltak azonban a karintiai és stájer hercegek által létesített tartományi püspökségekkel. Kivételt jelentett a Salzburgban székelő chiemsee-i püspök, aki az érsek segédpüspökeként viszonylag nyugodt *stallum* birtokában volt.

A 12. század közepén újra fellángoló viszályban Eberhard érsek (1147–1164) mondhatni a hagyományokat követve ismét a pápa oldalára állt, jóllehet a már életében szentség hírében álló főpapot a császár, Barbarossa Frigyes is kitüntette és fejedelemnek (*princeps*) titulálta. Hatalmas tekintélyének köszönhette, hogy a császár nem vonult sereggel ellene. A főpap halála után azonban 'elszabadult a pokol': a császár birodalmi átokkal sújtotta a várost (1166), amelyet

---

[186] „*Daß bis heute Böhmen, Mähren und die Slowakei, Slowenien, Dalmatien und Kroatien zur römisch-katholischen Kirche und zum abendländischen Kulturkreis mit seiner lateinischen Schrift gehören, ist vor allem ein Verdienst jener Missionsarbeit, die vor mehr als elf Jahrhunderten von Salzburger und bayerischen Glaubensboten geleistet wurde*." DOPSCH, 32.

[187] A székhely 1787-től Klagenfurt.

[188] Cf. HEINEMEYER 1974, 495–513.

[189] A seckau-i püspökség székhelye 1786-tól Graz, a lavant-ié 1859-től Marburg, a chiemsee-i 1808-ban megszűnt. III. Frigyes császár még két további püspökséget alapított: Bécs (első, név szerint ismert püspöke: Leo von Spaur) és Wiener Neustadt székhellyel (mindkettőt 1469-ben), a salzburgi egyháztartománytól való függő viszonyuk azonban az egész középkoron át vitatott volt.

a következő évben a császári párt hívei felgyújtottak. Az áldatlan állapot a császár és III. Sándor pápa által kötött velencei béke (1177) után szűnt csak meg.

Konrad von Wittelsbach (1177–1183) lett az első salzburgi bíboros, akit a mainzi érsekségről való lemondásáért kárpótoltak a salzburgi székkel. Vele kezdődött az a korszak, amikor az érsekek hagyományos pápa-hűsége megtört. Amikor 1183-ban mégis elfoglalta a mainzi érsekséget, Barbarossa Frigyes kifejezett kívánságára Adalbert von Böhmen került a metropolitai székbe. Adalbert utódja, II. Eberhard von Regensburg (1200–1246) tekinthető az önálló salzburgi tartományuraság megteremtőjének. II. Frigyes császár támogatásával hatalmas és zárt birtoktestet sikerült kialakítania, és ezzel az érsekséget az egyik legnagyobb és leggazdagabb egyházi fejedelemséggé tenni. Salzburg akkor még mindig a bajor hercegséghez tartozott, a salzburgi érsek bajor metropolitának számított. Az érseknek határozott császárpárti kiállásáért súlyos árat kellett fizetnie: az egyház kiátkozta és kiközösítve is halt meg. Holttestét negyven éven át nem részesítették egyházi kegyeletben, és csak föloldozása után helyezték a salzburgi dómban örök nyugalomra. A mühldorf-i csatában (1322) Salzburg a Habsburgok oldalán vett részt, és súlyos vereséget szenvedett Bajor Lajostól; ezzel megszakadt a bajor anyaországgal való évszázados kapcsolat, és Heinrich von Pirnbrunn érsek már önálló tartományként kormányozhatta Salzburgot.

A salzburgi egyházmegye szervezetének jellegzetessége, hogy a vidéki egyházigazgatás egyetlen főesperes, 1139 után a dómprépost kezében volt. Az I. Konrád érsek időszaka (1106–1147) alatt megindult centralizáció eredményeként az egyházmegye nyugati felét négy főesperesi kerületre osztották fel: Salzburg, Baumburg, Gars és Chiemsee központtal, az ottani prépostok irányítása alá helyezve őket. Ugyanerre az időre tehető a bencés kolostorok melletti újabb szerzetesrendek feltűnése; elsősorban a megreformált ágostonrendiek említendők, akik gyorsan, komoly központokat alakítottak ki: Domstift (1122), St. Zeno/Reichenhall (1136), Gurk, Höglwörth, Herrenwörth/Chiemsee, Weyarn, Au, Gars, Baumburg, Berchtesgaden, Maria Saal és Suben. Az energikus érsek még ciszterciekét is letelepített Rein, Viktring és Raitenhaslach mellett.

2. Regensburg

A regensburgi püspökség egyházszervezetileg Salzburg alá lett rendelve, ám tekintélye semmivel sem volt kisebb: a karoling korban fontos igazgatási székhely, St. Emmeram révén pedig a lelkiélet kiemelkedő központja volt és maradt. A 10. századtól tapasztalható hatalmi és területi csökkenés által azonban fokozatosan gyengült az egyházmegye, s különösen St. Emmeram leválása (972) volt fájdalmas.[190]

A keleti irányba mutató regensburgi misszió különösen Csehország felé vált jelentőssé azt követően, hogy Német Lajos királyt tizennégy cseh törzsi herceg kereste fel kíséretével (845), és keresztelkedett meg. A cseh-morva birodalomban tevékenykedő misszió jelei, a kulturális befolyás emlékei Prágában nyilvánvalók, de a nyitrai püspökségben is valószínűsíthetők.[191] A prágai püspökség megalakulása (973) és csatlakozása a mainzi érsek metropolitai tartományához meggyengítette a püspökség befolyását ebben a térségben, de az

[190] Jelentősebb birtokadományt csak I. Konrád királytól kapott a püspökség, a sulzbach-i erdőséget. További birtokai közül említést érdemelnek a Steinakirchen és Wieselberg, Pöchlarn, Mondsee, Aist és Naarn, valamint a Veiden környéki ingatlanok. St. Emmeram jelentőségét mutatja, hogy hűbérura maga Német Lajos király volt. Bosl megállapítása szerint ez volt „St. Denis Bayerns." Természetesen itt nyugodtak a nagy védőszent, Szent Emmeram hamvai. Fennmaradt egy *urbarium* (1031), amely a kolostor birtokviszonyaiba nyújt betekintést: az 1000 *Mansen* Alsó- és Felsőbajorország, Oberpfalz és Ausztria mintegy száz helységében feküdt. A legnagyobb, összefüggő birtoktest Vogtareuth/ Rosenheim-ben volt (130 *Hufen*). Cf. PRINZ 1981, 446.

[191] Cf. HERMANN 1961, 175–187.

továbbra is jelentős maradt, hiszen a regensburgi egyházmegye határai a kialakuló cseh állam keretein belül is fennmaradtak.[192] A regensburgi expanzió fontos eredménye volt a számos kolostoralapítás is.[193]

3. Freising

A freisingi püspökség leginkább dinamikus korszaka a 9. századra esik. Ekkor szerzett birtokai legnagyobbrészt Bajorországban, (a későbbi) Ausztriában és Tirolban feküdtek, melyeket jelentősebb mértékben a 10. század végén sikerült gyarapítania.[194] A frank eredetű bajor nemesség központja a kezdetektől. A püspökség központi kolostora mellett a 9. században jött létre a dómkáptalan, amelynek első kanonistáit 842-ben említik a források, s amely testület fokozatosan befolyása alá vonta az egész egyházmegyét. A freisingi mellett a püspökségnek még voltak más fontos kolostorai is: Scharnitz-Schlehdorf, Benediktbeuern, Tegernsee, Schäftlarn, Moosburg és Rottenbuch. Waldo püspök idején (883–906) kapta a püspökség a német királytól Oberfohring helységet az Isar híd sóvámjával együtt, a tűzvészben elpusztult dóm újjáépítését támogatandó.

Az invesztitúra harcban a freisingi püspökök, a salzburgi és a passauitól eltérően, a császár oldalán álltak. A püspökség leghíresebb főpapja I. Ottó (1138–1158) volt, aki nagy gondot fordított a szervezeti reformokra és papságának iskoláztatására, s mint a császári házzal rokonságban álló személy jelentős politikai és történetírói tevékenységet is kifejtett.[195] Mint más bajor egyházaknak, a freisinginek is sikerült a 12. század folyamán hűbérúri jogokat nyernie, így azután a 13. század elejére a püspökség központi területeire nézve (hozzávéve még néhány fontosabb helységet, mint: Ismaning, Isen és Werdenfels) önálló birodalmi státuszt kapott.

4. Passau

Noha fekvése szerint kedvező adottságokkal rendelkezett, a passaui püspökség keleti irányú terjeszkedése és missziója nem volt korántsem annyira jelentős és sikeres, mint Salzburgé. Nyomasztotta az egyházmegyét a Salzburg alatti státusz, ezért Pilgrim püspök a 10. században még oklevél-hamisításhoz is folyamodott, hogy az egyházmegye pozícióit javítsa, tartós eredmény nélkül. A püspökség székhelyén kialakuló káptalan saját birtokokkal rendelkezett és vagyonjogi önállóságot szerzett magának a 9. század elejére. Az *egyházmegye* határai már a karoling időben a Rábáig terjedtek, a magyar expanzió visszaszorultával pedig a 11. század elejére egészen a Lajta folyó vonaláig értek.

---

[192] Ezen a bajor-cseh határterületen fejtett ki misszionáriusi és politikailag is jelentős közvetítő tevékenységet II. Henrik császár idején a türingiai gróf, Günther von Schwarzburg († 1045), akit a prágai Břevnov kolostorában temettek el.

[193] Az Agilolfinger dinasztia és a karoling kor időszakában jött létre: Chammünster, Pfaffmünster, Wörth, Metten, Weltenburg, Münchsmünster, valamint Münster/Rottenburg, Engelbrechtsmünster és Berg/Donaugau. A reformkorszak kolostoralapítási hulláma hozta létre a 12. század első felében: Prüfening/Regensburg, Ensdorf, Waldsassen, Walderbach, Reichenbach, Biburg, Windberg, Speinshart. Cf. MITTERER 1929, 128.p; BUCHBERGER 1939.

[194] A magyar támadások megszűnte után szerzett jelentősebb birtoktestek fekvése: Ybbs/Ulmerfeld, Mauer/Öhling, Neuhofen, Ardagger/Donau, Lobau/ Donau, Orth, Hartwalde. Cf. PRINZ 1981, 447.

[195] Az egykorú magyar vonatkozású történelmi kútfők között kiemelkedő helyen áll a Magyarországon 1147-ben átvonuló keresztes had kíséretében lévő tudós püspök írása. Cf. SZAMOTA 1891, 16–18.

Számottevő missziós tevékenységet fejtettek ki passaui térítők a morva birodalomban, a Róma által 867-ben felállított önálló morva egyház azonban elvágta a további terjeszkedés lehetőségét: Wiching nyitrai püspök kénytelen volt munkáját abbahagyva távozni, s a bajor püspökök akarata ellenére, Arnulf császár támogatásával 899-ben megkapta a passaui pásztorbotot. Kudarcba fulladt Ermenrich püspök (866–874) nagyszabású, Német Lajos megbízásából vállalt missziós útja, amelynek célja az lett volna, hogy a dunai bolgárok között nyugati frank-bajor minta szerinti egyházszervezetet hozzon létre. Róma ellenállásán megbukott Pilgrim püspöknek is az a terve, hogy Passaut egy dunamenti egyháztartomány érseki székhelyévé emelje, mely alá a morva és a magyar egyházmegyéket is rendelték volna. Utódja, Christian püspök 999-ben III. Ottó császártól bírósági és közigazgatási joghatóságot kapott Passau felett, a niedernburg-i apátság kivételével, ezt ui. II. Henrik császár hamarosan (1010) birodalmi apátság rangjára emelte. Ebbe azonban nem nyugodtak bele: I. Konrád püspök (1148–1164, Barbarossa Frigyes császár egyik nagybátyja) az uralkodó hathatós segítségével elérte, hogy az apátságot összes birtokával együtt visszakapta a püspökség – igaz, elhúzódó viszály árán, amely ügyet csak Wolfger püspök idején (1193) sikerült lezárni. A Duna mentén elterülő egyházmegye a 12. századra olyan további jelentős birtokokra tett szert, mint St. Pölten, Herzogenburg, Krems, Tulln, és saját kolostorainak mondhatta az alábbiakat: Kremsmünster, Mattsee, St. Florian, Niedernburg, St. Nikola/Passau, Göttweig, St. Georgen, St. Andrä, Seitenstetten, Erlakloster, Waldhausen, Altenburg, Geras és Pernegg.

A kelet-nyugat irányban hosszan elnyúló passaui püspökség a német-római császárság egyik legnagyobb kiterjedésű egyházmegyéje volt. Az ausztriai részek leválásáig (1783/85) a mai terület mellett még magáénak tudhatta a jelenlegi linz-i, st. pölten-i és bécsi egyházmegyék[196] terrénumait is.

5. Säben-Brixen

Ez a püspökség (központját tekintve ca. 990-ig Säben, utána Brixen), bár területi elhelyezkedése nem ezt indokolta volna, a salzburgi érsekség létrejöttét követően minden tőle telhetőt megtett a bajor hercegségtől való távolodás érdekében. A források szerint az egyházmegye főpásztorait a hercegi udvartanácsba nem hívták meg, s a 10–12. századi helyi kútfők is úgy mutatják, hogy Bajorországtól független tartományról van szó.

Sem Brixen, sem Trient püspöke nem számította a bajor törzsterületekhez. A trienti püspök, aki 976-ig Bajorország, majd 1027-ig Karintia alá tartozott, magát (1113) úgy tekintette, mint *dux, marchio et comes.* II. Konrád császár az Eisack- és Oberinntal térségében fekvő grófságot adományozta (1027) a püspökségnek, IV. Henrik császár pedig egy másikat (1091) Pustertal mellett. Barbarossa császár a brixeni püspökséget birodalmi rangra emelte (1179), melynek jogosítványai azonban a 13. századtól Tirol és Görz grófjaira szálltak át. A legjelentősebb püspökök, mint Poppo (a későbbi II. Damasus pápa), Altwin († 1097) és Hugo (akit 1125-ben letettek) az invesztúra harcban a császár oldalán álltak. A következő időkben szóhoz jutó főpapok alatt – Reginbert († 1140), Hartmann († 1164) – jelentős reform bontakozott ki.[197]

---

[196] Az 1469-től önálló város-püspökség rangjára emelkedő Bécs az érsekség megszerzése (1722) után jutott hozzá a Bécsi-erdő vidékéhez. Cf. ZINNHOBLER 1969, 152.

[197] Különösen a Passauban született, St. Nikola/Passau iskolájában tanult Hartmann püspök tevékenysége volt kiemelkedő. Pályafutásának nyitányaként előbb I. Konrád salzburgi érsek dómdékánná nevezte ki, s ebben a minőségében fogott hozzá a monasztikus reform végrehajtásához, melynek során megszervezte a dómkáptalan kolostori életét, majd a Salzburghoz tartozó Herrenchiemsee monostorát ágostonrendi apátsággá szervezte át. A salzburgi érsek előbb Klosterneuburg alapító prépostjává nevezte ki (1133 és 1140 között töltötte be ezt a tisztet), majd brixeni püspökké tette. Az ő nevéhez fűződik Brixenben a neustift-i ágostonos apátság létrehozása.

6. Eichstätt

A bajorföldi egyházmegyék megalapítójának, Szent Bonifácnak állítólagos távoli rokona, a mindenesetre ugyancsak angolszász származású Willibald (a legenda szerint angol királyfi) alapította az eichstätti püspökséget. Bonifác 740-ben szentelte Willibaldot pappá, a következő évben pedig már püspökké. Eredetileg Erfurt főpásztora lett volna, de ez még jó ideig nem jött létre, így visszatért "Eihstat"-ba. Rangja azonban még egy darabig nem eichstätti püspök volt, hanem az eichstätti kolostor püspöke (ilyen minőségben vett részt a 742. évi frank birodalmi szinóduson). A püspökség alapításának pontos időpontja és körülményei mindmáig bizonytalanok.

Amikor Martell Károly 741-ben meghalt, Odilo bajor herceg elérkezettnek látta az időt, hogy lazítson a frank befolyáson. Rosszul számított: 743-ban súlyos vereséget szenvedett a Karlmann és III. Pippin vezette frank seregektől, sőt a kudarc nyomán Nordgau is a frankoké lett. A győztesek unszolására Bonifác 743/745 táján alapította meg az eichstätti egyházmegyét. A püspökséget félig bajor (Regensburg), félig frank (Augsburg, Würzburg) területeken szervezték meg, és a 8. század végétől a mainzi érsek metropolitai tartományához tartozott, képviselői azonban a 916–932 közti bajor tartományi zsinatokon mindig részt vettek, a bajor tartományi gyűléseken pedig egészen a 13. századig kimutatható jelenlétük. A püspökség elegendő birtokkal rendelkezett ahhoz, hogy szuverenitása ne kerüljön veszélybe.[198] Az alapítás politikai célzatosságát (ti. a frankok a bajorokkal szembeni 'ütközőzónának' szánták) igazolja, hogy itt nem teljesült az az általános pápai elvárás, hogy a püspöki székhely egyben kulturális centrum is legyen.

A középkori német egyházak védelmét szolgálta a *Vogtei* intézménye. E hivatal nagyhatalmú világi urainak támogatására kezdetben nagyon is rászorult az egyház (a szentszéki ítéletek végrehajtásában egyenesen nélkülözhetetlen volt a *Vogt* nyújtotta *brachium saeculare*), a gregoriánus kortól azonban a mind öntudatosabb egyház számára már inkább teher volt, konkurrens hatalmi tényező, amelytől igyekezett megszabadulni. Az első eichstätti *Vogt,* Hartwig gróf említése 1068-ból való. Az invesztitúra harcot lezáró wormsi konkordátum (1122) megerősítette a püspökök bíráskodási joghatóságát, rögzítette továbbá, hogy a püspököt a káptalan választja, ezután ruházza őt fel a király a szükséges hűbéri jogokkal, majd következhet az ünnepélyes felszentelés. Az erősödő püspöki hatalom mind gyakoribb összeütközésbe került a *Vogt* érdekeivel, akivel szemben császári *privilégiumokat* is igénybe lehetett venni.[199] A *Vogt*-okkal vívott, mondhatni történelmi küzdelmet a német főpapság császári segítséggel megnyerte, ezzel megnyílt az út az önálló tartományuraság kiépítése felé. III. Henrik volt az első eichstätti püspök, aki a császártól olyan aranypecsétes oklevelet kapott, amelyben már birodalmi fejedelemnek titulálták. A 12–13. században jelentős birtokokat szerzett a püspökség, amivel véglegesen megszilárdította helyzetét.

[198] Az egyházmegye legjelentősebb birtokai Pielach, Melk és Grunawitta mellett feküdtek. II. Konrád császár adományozott még (1033) egy nagyobb birtoktestet a Wienerwald és Liesing között, majd Pottenburg került még ide.

[199] II. Frigyes császártól két kiváltságlevelet is kaptak a német püspökök, ezek leglényegesebb megállapításai a következők: birodalmi *regale*-kat a püspök csak császári engedéllyel adhat; egyetlen *Vogt* sem szedhet adót püspöki székváros polgáraitól; püspöki szolgálattevők nem tartoznak semmiféle anyagi kötelezettséggel a *Vogt*-nak; a püspökök kötelesek egyházmegyéjükben gondoskodni a bíráskodásról, és végül a *Vogt*-ok nem sérthetik meg az egyház *immunitas*-át. Cf. RÖTTEL 1987, 23.

7. Bamberg

Különleges keletkezéstörténetet mondhat magáénak a bambergi püspökség. Míg az eddig tárgyalt egyházmegyék általában elmosódó időpontban, az ún. bonifáci időkben jöttek létre, emezt birodalmi püspökségként, nagy pompával és ünnepélyes külsőségek közepette alapította meg 1007-ben Szent István királyunk hasonlóan szentéletű sógora, II. Henrik császár. A végső lökést a Babenberger dinasztia egyik tagjának, Heinrich von Schweinfurt- nak a császár elleni fellépése adta, aki összes birtokával és hivatalával együtt elbukott ugyan, a császárban azonban megérlelődött az az elhatározás, hogy létre kell hoznia egy erős egyházmegyét a birodalom délkeleti, szlávajkú népek lakta *(terra slavorum)* határán.

Az új püspökség két másik, régi egyházmegye érdekeit sértette különösen: Würzburgnak le kellett mondania a keleti irányú terjeszkedés lehetőségéről (Meiningen vidékének átengedésével kárpótolták), Eichstätt pedig a Pegnitz és Erlangen-Schwabach közti területtel lett szegényebb. A bambergi egyházmegye birtokviszonyainak megállapítása és biztosítása évtizedes erőfeszítést igényelt.[200] Az alapítás révén a német királyhoz fűződő szoros viszony magyarázza, hogy a bambergi püspökség nem részesült az *immunitas* kiváltságában. További hátránynak számított az egyházmegyére nehezedő hadi kötelezettség (*Heerfahrtspflicht*). Az invesztitúra harcban Bamberg – Salzburggal es Passauval ellentétben – a császár megbízható szövetségesének bizonyult.

A bambergi dóm iskolájában tanultak a 11. századtól az udvari kancellária klerikusai, de általánosabb értelemben is szellemi centrummá nőtte ki magát. Birodalmi és udvari gyűléseket többször tartottak Bambergben (a jelesebbek: 1035, 1080, 1122 és 1135). Eberhard püspök (1007–1040) nemcsak a birodalom német részének kancellárja volt, hanem 1013-tól Itália is hozzá tartozott, s az ő idejétől számítják azt a nagy befolyást, amit a bambergi püspökség gyakorolt a birodalom itáliai püspöki székeinek betöltésére. III. Henrik császár alatt került Suitger bambergi püspök II. Kelemen néven a pápai trónra. Kiemelkedő személyiség volt a pomeránok misszionáriusa, a sváb nemesi családból származó I. Ottó püspök (1102–1139) is, aki a pápaság és a császárság harcában (kezdetbeni semlegességét feladva) a császár hívéül szegődött. A császártól kapott gazdag adományokat jórészt kolostorok, apátságok megújítására és újabbak alapítására fordította.[201]

A püspökség további sorsára nézve említést érdemel, hogy 1177 és 1248 között az Andechser család tagjai adták a főpásztorokat.

---

[200] Az *ecclesia imperialis* új tartománya minden császári támogatás ellenére sem jutott hozzá az északról és keletről határos, nagyértékű erdőségekhez. Megkapta viszont a bambergi várat, Radenzgauban Hallstadt és Forchheim királyi birtokokat, s ehhez jött még később Fürth, továbbá a Babenbergerektől elvett hatalmas birtoktestek Nordgau és Oberfranken területéről, s elszórtan még más bajorországi hercegi és királyi birtokok, Felső- és Alsóausztria, Steiermark, Karintia és Tirol, de még Türingia és a Rajna vidékéről is. Számos kolostor is átkerült a bambergi egyházmegyébe: Stein/Rhein, Haselbach, Schuttem, Gengenbach, Kitzingen, Bergen/Donaugau, Neuburg/Donau, Deggingen/Ries, végül az ősi regensburgi apátság, amely a regensburgi püspökségben fekvő legfontosabb királyi javadalom volt. Cf. PRINZ 1981, 451.

[201] A megreformált vagy frissen alapított kolostorok új szerzetesrendeknek is otthont adtak: ciszterciek, ágostonrendiek, premontreiek és Hirsau szerzetesei telepedhettek meg. Az utóbbi, 1059-ben alapított kolostor *(monasterium Hirsaugiense)* egyháztörténeti jelentősége Vilmos apát (1069–1091) idején érte fénykorát, úgy említették, mint Németország Cluny-jét. Az Ottó püspök tevékenysége által érintett fontosabb kolostorok (a frankoknál): Banz, Heilsbronn, Herrenaurach, Michelsberg, St. Getreu, St. Jakob/Bamberg, Michelfeld és Tückelhausen; (a bajor-osztrák térségben): Aschbach, Aldersbach, Biburg, Münchsmünster, Mallersdorf, Prüfening, Osterhofen, Gleink, Windberg és Ensdorf.

B. A bajor püspökségekben eljáró bíróságok

A bajor egyházi bíráskodás kezdeteiről a 8. század első felében keletkezett *Lex Baiuvariorum* tudósít.[202] Azidőben az egyház már a *privilegium fori* birtokában volt, a klerikusok tehát tehát minden jogvitájukkal egyházi bíróság előtt jelenhettek meg. Az egyházi bíráskodás laikusokkal szemben azonban kizárólag büntetőjogi jellegű ügyekre korlátozódott.[203] Onnan kezdve aztán az egyházi bíráskodás kompetenciája egyre szélesedett, és a fejlődés egyértelműen a világiakra is kiterjeszkedő jogszolgáltatás irányába mutatott.[204]

Az egyházi bíráskodás fejlődésének a korai középkorra eső szakaszában az egyháznak mindenekelőtt a világi bíróságokkal kellett megküzdenie. Az első lépés annak a jognak a megszerzése volt, hogy az egyházi személyek peres ügyeiben maga az egyház dönthessen (*privilegium fori*). Röviddel azután, hogy Nagy Károly Salzburgot érseki rangra emelte (798), az új főpap, Arn zsinatot hívott egybe Reisbachban (799), ahol határozat született: a jövőben minden klerikus kerülje a világi bíróságokat, még világi természetű ügyekben is, és a püspök tanácsát kikérve mindig törekedjenek egyezségre.

A frank kor tipikus bíráskodási formája volt a királybírák (*missi dominici*) ítélkezési fóruma. Ezek a bíróságok társasbíróságok voltak, amelyen egyházi és világi bírák egyaránt részt vettek. A világi tényezők szerepe az egyházat érintő kérdésekben nagyon erős volt. A karoling kor abban a hitben élt, hogy a világi hatalom egyik legfőbb feladata az egyház feletti gyámkodás.[205] A frank küldöttbíróságoknak (*Send*) joguk volt arra, hogy bizonytalan helyzetekben, az igazság kiderítése érdekében tudakozódjanak. Másként fogalmazva: az *inquisitio* bizonyos mértékig megjelent az eljárásban, így nem lehetett például minden további nélkül párbajt ítélni. A vándorbíráskodásnak a passaui püspökségben 806-ban vége szakadt, helyére ekkor lépett a grófi szék. Tény azonban, hogy a bajorföldi egyházi bíróságoknak a karoling kortól tapasztalható előretörését a világi hatalmasságok nem tudták megakadályozni.

A középkori (nemcsak az egyházi) bíráskodás világában jól megfért egymás mellett a rendes bírósági rendszer és a kivételezett helyzetű jogalanyok széles tábora. II. Paszkál pápa 1100-ban a melk-i kolostort azzal a kiváltsággal ruházta föl, hogy a szomszédos apátságok nem bíráskodhatnak felette, kivéve mégis a pápai kolostorokat.[206]

Az egyházi bíráskodást német földön legalább a11. századig erősen jellemezte a társasbíráskodás, bár az egyesbíróság sem számított kivételnek. A társasbíráskodás tartós fennmaradását a germán szokásjognak való megfelelés magyarázza. Eszerint a tényállás megállapítása és a jogvita eldöntése közös feladat, az ítéletet pedig az elnök hirdeti ki. Az is jogelv volt, hogy (különösen birtokvitában) a bíróság tagjainak ugyanabból a társadalmi

---

[202] MGH Legum Tomus 3. Hannover, 1863. Az egyházi bíráskodásra vonatkozó legfontosabb forráshelyek: Tit. I, cap. 10,11,12. Cf. BEYERLE 1926, LXVI, továbbá: NÓTÁRI 2014, 46–55, 327–335.

[203] Az egyház büntetőjogi, sok ellentmondással terhes bíráskodásáról alább külön is szó lesz. Annyi már itt is megemlítendő, hogy az egyháznak a gregoriánus kortól rohamosan szélesedő hatásköre jó időn át kiterjedt a tisztán világi büntetőjogi törvénykezésre is. Cf. KREITTMAYR 1821, 5. Teil, 19. Kap., § XL, Zif. 1, Buchst, a, b. 609.

[204] Cf. Riezler 1878, I. 282.; Friedberg 1861, 119; MAYER 1884, 6; ROSENTHAL 1906, I, 39; a Sváb tükörre nézve: GENGLER 1875, cap. 213, § 13, magyar fordításban: BLAZOVICH – SCHMIDT 2011.

[205] "Er (= der Brauch) entsprach durchaus der engen Verknüpfung und Vermischung geistlicher und weltlicher Belange, wie sie dem karolingischen imperium Christianum und der priesterköniglichen Stellung seines Herrschers, der sich für die geistliche Ordnung innerhalb seines Reiches in gleicher Weise verantwortlich fühlte wie für das weltliche Regiment, eigen war." HAGENEDER 1967, 4; cf: HAUCK 1906, 210, 293; EWIG 1956, 58, 61, 64, 69.

[206] „*Porro circummanentium abbatum subire iudicium non cogamini, nisi forte illorum, qui ad ius et proprietatem sedis apostolice pertinent, cum ecclesiastice necessitatis causa exegerit*." Germania Pontificia 1 229, Nr. 1. Cf. SCHREIBER 1910, 201.

rétegből kell származniuk.[207] A püspök rendszerint csak azokban az ügyekben járt el szuverén módon, ahol saját egyházmegyéjéhez tartozó kolostorok voltak a peres felek.

Az invesztitúra harc óta a helyzet kezdett jelentősen megváltozni. A laikusoknak az egyházi bíráskodáson belüli, gyakran domináló szerepe kezdett háttérbe szorulni, a Gratianus megfogalmazta *de rebus ecclesiasticis disponendis laicis nulla facultas relinquitur* tétel szerint. Wolfger passaui püspök 1199-ben Rómába utazott, hogy jóváhagyassa III. Ince pápával a német lovagrend megalapítását. Egyúttal kieszközölt egy, a püspöki törvénykezés megreformálására buzdító pápai levelet. Ebben az addigi, helytelennek ítélt gyakorlattal szemben az az igény fogalmazódik meg, hogy a világiakat az egyházi bíróságokból lehetőleg ki kell zárni; a püspök, mint kizárólagosan illetékes bírónak csupán tanácsaikkal szolgálhatnak, az ítélet meghozatalába nem szólhatnak bele.[208] E folyamat pozitív eredménye az volt, hogy a jogszolgáltatás a rendszerint jogilag képzett klerikusokból álló káptalan (*capitulum*) kezébe került.[209] A fejlődés tehát oda vezetett, hogy a püspöki zsinat és a káptalan megszűnt tisztán belső, egyházi ügyekkel foglalkozó fórum lenni. Már maga Wolfger püspök elérte, hogy egyházmegyéjében a laikusokat szinte teljesen kirekesztették az eljárásból.

Körülbelül 1190-től figyelhető meg annak a folyamatnak a megerősödése, hogy míg addig az egyházi intézmények világi ellenfeleikkel szemben pápai segédletet vettek igénybe, ezidőtől kezdve mindenféle egyházi ügyben közvetlenül indítottak pert ellenük.

I. Az érseki szék

Amikor Nagy Károly aktív támogatása nyomán III. Leó pápa (795–816) Salzburgot érseki rangra emelte, a késő antik római birodalom egyházszervezeti hagyományai keltek új életre. A frank királyok/császárok birodalomban gondolkoztak, így természetes volt számukra, hogy az egyházat is alkalmasan illeszkedő, centralizált szervezetté kell formálni (*Reichskirche*). Az egyházmegyék területi, történeti és etnikai szempontok szerinti magasabb szervezeti egységéül az antik egyházszervezetből ismert érsekség kínálkozott.

Nagy Károly átgondolt és átfogó jogpolitikai elképzeléseit a herstal-i *capitulare* (779) tartalmazza, amely az érsekek és az alárendelt püspökök viszonyáról az alábbiakat mondta: *"De metropolitanis, ut suffraganii episcopi eis secundum canones subiecti sint, et ea quae erga ministerium illorum emendanda cognoscunt, libenti animo emendent atque corrigant.*"[210] Ez a dokumentum az antiochiai zsinat (341) 9. kánonjára hivatkozva azt is leszögezte, hogy a *suffraganeus* püspökök a felettes érsek tudta és beleegyezése nélkül (*sine conscientia et consilio*) semmiféle változtatást nem hajthatnak végre egyházmegyéjükben.

[207] A laikusok bíróként való részvételéről cf. MITTEIS – LIEBERICH 1965, 29, 52; HINSCHIUS 1959, III. 589; HASENÖHRL 1867, 198; SIEGEL 1883, 49; GANAHL 1935, 317.

[208] Wolfger püspök jól képzett kánonjogász volt, környezetében pedig további specialistákat találunk, mint például Heinricus. Említésre érdemes, hogy Wolfger 1191-ben történt megválasztása az utolsó volt az egyházmegyében, amelyen miniszteriálisok és a nép is részt vettek. Cf. HAGENEDER 1967, 15.

[209] Így ítélt például a krems-i püspök 1200-ban *in communi totius cleri nostri capitulo* egy nemes és a waldhausen-i prépost közötti ügyben: a bírák kizárólag klerikusok voltak.

[210] MGH Leg. Sect. II. Capitularia Regum Francorum I, no. 20, c. 1, 47. Ugyanezt az egyházszervezeti koncepciót ismételte meg Nagy Károly 789. március 23-án kiadott legjelentősebb reformprogramja, a*z Admonitio generalis,* in: MGH Leg. Sect. II. Capitularia Regum Francorum I, c. 8, 54.

1. Az érsek jogállása

A 8. század végén metropolitává[211] emelt Arn egyházszervező munkája során már évszázados hagyományokra támaszkodhatott. Az ősegyház sok-sok püspökségre tagolódó,[212] nehezen átlátható rendszerét az üldöztetés alól felszabaduló egyház első ökumenikus zsinatán (Nicea, 325) hozott rendelkezések az érsekségek kereteibe illesztették. Az érsek, vagyis a tartomány első püspöke lett felruházva azzal a joggal, hogy a püspökválasztás és szentelés rendjét megállapítsa. Ugyanez a zsinat rendelte el azt is, hogy az egyháztartományok püspökei évente kétszer kötelesek zsinatra összegyűlni. E püspökgyűlések elnöke természetesen az érsek volt, akinek ebbéli jogát az említett antiochiai zsinat is hangsúlyozta, kiemelve, hogy szabályos módon csakis az érsek irányítása alatt ülésezhet (*perfectum concilium*). Az érsek joga és feladata lett az alárendelt püspökök feletti bíráskodás is akként, hogy a püspökök felett elsőfokon ítélő tartományi zsinatot vezette. A metropolita hatáskörébe tartozott továbbá az egyháztartomány határainak megállapítása, újabb püspökségek létrehozása.

Az 5. századdal bezárólag lezajlott zsinati határozatok eredetileg nagyrészt görögül fogalmazott szövegeit 500. körül egy római szerzetes, Dionysius Exiguus (ugyanaz, aki Jézus születési dátumát is kiszámította – ma már tudjuk, pontatlanul) latinra fordította és elkészítette azt az átfogó kánongyűjteményt, amely a koraközépkori Európában egyházi törvénykönyvnek számított. Ebből küldött (774) egy példányt (kiegészítve a legfrissebb kánonjogi tételekkel) I. Hadrián pápa Nagy Károlynak,[213] és ugyanezt a gyűjteményt forgatták, idézték az első bajor zsinatokon (Reisbach/ Freising/Salzburg, 799/800) is.

Az első századok egyetemes zsinatai világosan kijelölték az érsekek helyét az egyházszervezetben: ők voltak a helyi egyháztartományok markáns irányító jogkörrel felruházott vezetői, akik felett csak az öt pátriárka (Róma, Alexandria, Konstantinápoly, Antiochia és Jeruzsálem) állt. Az érsekek erőteljes jogállását azonban viszonylagossá gyengítették a frank klerikusok által 850. körül készített ún. pszeudoizidoruszi hamisítványok. E hamisított pápai dekretálisok legfontosabb célja az volt, hogy a püspökök jogállását megerősítse érsekeikkel szemben. E jogforrások kedvező egyházpolitikai környezetben születtek, hiszen a kizárólagosságra törekvő, centralizált rendszer felé elmozduló római törekvéseknek pontosan megfelelt az az érseki státusz, amely pusztán köztes szint a püspök és a római pápa között. Az évszázadokon át megkérdőjelezhetetlen hamisítvány szerint az érsek előtt beperelt püspök rögtön az egyik prímáshoz, vagy az egyház fejéhez, a pápához fordulhatott. Ezzel egycsapásra megszületett Európában az egyház igazságszolgáltatási szervezetének csúcsa, a pápai *Curia.*

Róma és a neki alárendelt érsekek viszonyát fejezte ki szimbolikusan a *pallium* átadása. A pápák ezt csak az érsekeknek adták át, kivételesen azonban 'közönséges' püspököket is kitüntettek vele. A *pallium* Róma és a metropoliták kapcsolatának minőségét és a kapcsolat irányát hangsúlyozó értelmét Szent Bonifác terjesztette el, kiemelve, hogy ezt a jelvényt csak Rómától lehet kérni. A pápák is messzemenően egyetértettek ezzel a felfogással; VII. Gergely (1073–1085) például az érsek személyes megjelenését is megkívánta a *pallium* átadásakor, ami

[211] Az elnevezés időben és térben sokat változott; a *metropolita* görög szó, latinosított változata: *metropolitanus,* akit Eszak-Afrikában *primas*nak neveztek, a latin kultúrájú Európában pedig a 6. századtól kezdve *archiepiscopus*nak (németül: *Erzbischof*) hívnak.

[212] Az ősegyház spontán szerveződő rendszerében minden újonnan alapított egyház élére önálló püspök került, akik jogilag egyenrangúak voltak, de súlyra és tekintélyre nézve nagy különbségek is mutatkoztak a kiemelkedő nagyvárosok (Róma, Alexandria, Antiochia) püspökei javára, akik az üldöztetés idején is igyekeztek egyfajta kontrollt gyakorolni a vidékükön fekvő kisebb püspökségek felett. A felszabaduló egyház ezeket a szokásjogilag kialakult tartományokat legitimizálta az érseki rangra emeléssel. Az egyház legkorábbi, 2. század eleji szervezetéről Antiochiai Ignác leveleiből értesülünk. Cf. FISCHER 1966, 109–225.

[213] Cf. MORDEK 1975, 241–249.

azonban nem ment át maradéktalanul a gyakorlatba. A 9. századtól szokássá vált, hogy az érsektől hűségesküt vettek ki. A *pallium*ot csak a pápa hordhattta bármikor, az érsekek csak az egyházi év kiemelkedő ünnepein viselhették. Az érsekek és a pápa jogi-hatalmi viszonyát III. Ince pápa rögzítette végérvényesen, amikor egyik dekretálisában kimondta (1204): a pápát a *plenitudo potestatis* illeti meg, az egyház feletti teljes hatalom és felelősség az övé, amelyből az érsek csak *in partem sollicitudinis* részesedik.[214] Ugyancsak III. Ince pápa szögezte le egy másik dekretálisában, hogy maga az érseki cím is csak attól fogva használható, mikortól a *pallium* átvétele megtörtént.[215]

Az érsekeknek a pápához viszonyított alárendeltsége azonban nem jelentette azt, hogy az egyszerű püspökökkel szemben ne maradtak volna meg domináns előjogaik. Az antik zsinati kánonokhoz szorosan kapcsolódó pápai törvényhozás öt kiemelt jogosítványt fogalmazott meg, amelyek együttesen jelentős hatalom-decentralizációt is kifejeztek:[216] a püspökválasztás és szentelés körüli előjogok (a *suffragamus* püspököknek hűségesküt is kellett tenniük érsekeik előtt),[217] tartományi zsinat összehívása és azon való elnöklés,[218] az alárendelt egyházmegyék vizitációja, ezáltal a püspökök ellenőrzése,[219] fellebbviteli perorvoslati fórum a püspöki széktői érkező folyamodványok számára,[220] és szükséghelyzetben a *suffragamus* püspökségek egyházi hivatalainak betöltése.

A salzburgi érseknek kialakult egy speciális, 11. századi császári és pápai kiváltságokon alapuló jogosítványa: némely *suffragamus* püspökeit (Gurk, Seckau, Lavant és Chiemsee)

---

[214] A dekretálisjog egyik legkiválóbb szakértője szerint: „*Mit dieser begrifflichen Differenzierung, die nicht nur quantitativ ist, sondern durch Gegenüberstellung der Begriffe sollicitudo für den Erzbischof und potestas für den Papst auch die qualitative Differenzierung zwischen Papstgewalt und Metropolitangewalt klassisch zum Ausdruck bringt, hatte Innozenz III. den Rang der Metropoliten in der Kirchenverfassung zwischen Bischof und Papst endgültig festgelegt; wie bei den einfachen Bischöfen war ihre Verantwortung für die Kirche mit der Formel in partem sollicitudinis zu umschreiben; an der päpstlichen plenitudo potestatis hatten sie keinen Anteil*.” LANDAU 1998, 178.

[215] Ez a rendelkezés egy Szicíliához intézett dekretálisban olvasható (X 1,8,3), amelyet III. Ince pápa törvénykönyvébe is fölvett, s ott az ominózus érsekijelvénynek önálló fejezetet szentelt: *De auctoritate et usu pallii* (Compilatio III 1,7).

[216] “Die mittelalterliche Kirche war zwar unitarisch organisiert, aber gleichzeitig *dezentralisiert.* Eine bürokratische Zentralisierung der Kirche hat es in dieser Epoche trotz der starken Stellung des Papstes zunächst nicht gegeben.” LANDAU 1998, 180.

[217] Ez a nagyon erőteljes jogosítvány már III. Ince pápa idején kezdett elhalványodni, hiszen itt a pápai primátus jogai csorbultak (volna): a püspöki székek megerősítése egyértelműen pápai kiváltság lett, míg a választójog a püspöki káptalannal és a helyi világi uralkodónál maradt. A kései középkorban azután az érsek megerősítési jogára egyszerűen nem volt többé szükség, s hasonlóan eltűnt az érsek ősi, a niceai zsinat óta gyakorolt püspökszentelési joga is.

[218] A virágzó középkor legjelentősebb ökumenikus zsinata, a IV. lateráni zsinat 6. kánonja elrendelte az ilyen tartományi zsinatok rendszeres megtartását (X 5,1,25). Miként az érsekek, az általuk vezetett tartományi zsinatok is egyértelműen a római pápának alárendelt intézmények voltak. A tartományi zsinatok a 15. századtól kezdve sokat veszítettek jelentőségükből; a baseli zsinat (1433) egyik határozata e zsinatok háromévenkénti tartásáról rendelkezett, amit a tridenti zsinaton is megerősítettek (1563), majd V. Sixtus pápa a zsinati határozatok nyilvánosságra hozatala előtt annak pápai megerősítését írta elő (1587), amit egyébként a jelenleg hatályos *Codex Iuris Canonici* (1983) is fenntartott.

[219] IV. Ince pápa rendelkezése szerint az érsek kiközösítéssel, *interdictum*mal és *suspensio*val sújthatja alárendelt püspökeit, a püspöki hivatalból azonban csak a pápa távolíthatta el. A vizitáció alkalmával az érsek az egyházmegye népe körében különféle büntetéseket helyezhetett kilátásba, ám a tényleges szankciók kiszabása és foganatosítása az *ordinarius* feladata maradt. Az érseki vizitáció körében érvényesülő jogosítványok elvben egészen a tridenti zsinatig fennmaradtak, ekkortól azonban valósággal eltűntek, mert a zsinat az érseki vizitációt a tartományi zsinat előzetes hozzájárulásától tette függővé – miként azonban a tartományi zsinatok is elenyésztek, velük együtt a középkor végére az érseki vizitáció is a múlté lett.

[220] Ez a fellebbviteli fórum elsősorban abban különbözött a pápai *Curia* jogállásától, hogy az elsőfokon indult pereket önhatalmúan nem vonhatta magához. Az érseki szék, mint fellebbviteli fórum a mai napig is rendes perorvoslati jogintézmény.

akkor is ő nevezhette ki és szentelhette föl, ha hiányzott a káptalani választás és a pápai megerősítés.[221]

2. Érseki bíráskodás

A katolikus egyházon belül sajátos, közbülső helyet elfoglaló metropoliták soha meg nem kérdőjelezett jogosultsága volt a fellebbviteli fórumként működő törvénykezés, emellett azonban az érsek olykor pusztán magasabb hatalmi pozíciója alapján is beleavatkozott a jogvitákba. A *iurisdictio* területén kifejtett aktivitás sokat elárul érsek és a hozzá tartozó püspökségek viszonyáról.

Az egyházi törvénykezés rendszerében az érseki szék az adott egyháztartományban neki alárendelt püspökségektől fellebbviteli fórumnak, saját egyházmegyéjében azonban elsőfokú fórumnak számított (nem tekintve most azt a lehetőséget, hogy a per az *archidiaconus* előtt is kezdődhetett). A 798-ban érseki rangra emelkedett salzburgi püspökség korai joggyakorlata az erőteljes frank befolyás következtében nem csupán egyházi, hanem rengeteg világi természetű ügyre is kiterjedt. Nagy Károly birodalomépítő koncepciójában az egyházi hivatalok állami feladatokat is elláttak. A vegyes összetételű bíráskodás legjellemzőbb intézménye a *missi dominici* volt, amelyben Arn salzburgi püspök/érsek személyesen, más klerikus és laikus bírótársakkal együtt maga is gyakran ítélkezett.[222]

Szintén frank minták nyomán és ugyancsak Arn érsek honosította meg a zsinatokon való bíráskodást. Az egyházigazgatás céljait is szolgáló egyházmegyei zsinatokon az *archipresbyter* feladata volt, hogy a jogrend fölött őrködjön és informálja az érseket. A zsinaton az egyházmegye minden magasabb rangú klerikusa részt vett, sőt még néhány laikus is.[223] A püspöki zsinatok effajta rendszere a 13. századig fennmaradt, bár a megerősödő főesperesi, s méginkább az egyházmegyei *officialatus* a jogszolgáltatás terén a feladatok oroszlánrészét magára vállalta. Az érseki széknek fenntartott jog maradt az eretnekség és a klerikusok által elkövethető legsúlyosabb kihágások megítélése.

A kánoni jog terjedésével a professzionális bíróság megjelenése Salzburgban sem váratott sokáig magára. Mi több, bizonyos türelmetlenség is megállapítható e téren, mert a kívánt célt mielőbb elérendő, ismeretlen személyek az oklevélhamisítástól sem riadtak vissza. Az első ilyen dokumentum (1139) szerint minden, a salzburgi érsekhez érkező fellebbezés elintézésére a dómkáptalan jogosult; a hamisítvány I. Konrád érsek (1106–1147) állítólagos rendelkezésére hivatkozott, amely lényegében a teljes fellebbviteli bírói joghatóságot e testületre ruházta.[224] Tény, hogy a káptalan elöljárója, a dómdékán a 14. század kezdetétől fokozódó súllyal vett részt a jogszolgáltatásban. Az oklevelek úgy említik őt, mint *index a reverendissimo*

---

[221] Cf. HINSCHIUS 1959, II. 611–613.

[222] A *missio dominici* előtt folyó perek nagyon széles ügykört fogtak át (egyházi jogviták, birtokviták, örökösödési ügyek, büntetőperek etc.); jellegzetességük volt az *inquisitio,* amelyben főként a tanúbizonyítás kapott fontos szerepet. Számos ügy zárult egyezséggel. Sürgős esetektől eltekintve általában négyszer ültek össze, amikor is egyfolytában tárgyaltak. Nagy Károly halála után erős hanyatlásnak indult ez a bíróság, Jámbor Lajostól fogva a salzburgi egyháztartományban alig maradt fenn róla adat. Cf. KRAUSE 1890, 193; ECKHARDT, 1025–1026.

[223] Fönnmaradt a St. Peter főapátság 11. századi *ordo synodalis*a. Ebben klerikusok és laikusok már élesen szét voltak választva a tárgyalás alá kerülő egyes ügyekre nézve. Cf. PAARHAMMER 1998, 188–189.

[224] „*[...] in primis siquidem statuentes et apostolica auctoritate firmantes, ut omnia iura quibus pre aliis ecclesiis sedes metropolitana honorata est. inconvulsa vobis permaneant, audire scilicet et iudicare causas ex omne parte provincie per appellationem ad vos deductas et canonica sancita super his tenenda promulgare [etc.]*” SUB II. 369.pp. Nr. 256. Egy másik hamisítvány szerint III. Jenő pápa (1145–1153) meg is erősítette ezt a rendelkezést: „*Decernimus etiam eisdem canonicis sua iura in omnibus illibata conservari, audire et iudicare vice nostra causas ex provincia ad ipsos per appellationem deductas ordinare et canonica statuta promulgare de omnibus salva auctoritate archiepiscopata*.” SUB II. 278, nr. 194.

archiepiscopo Salczburgensi deputatus. Saját bírósági pecséthasználatra 1292-től van adat. Az önálló, egyházmegyei és metropolitai *officialatus* kialakulása a 13. század első évtizedeire tehető. A bírák neve: *officialis curie et vicarius in spiritualibus generalis ecclesie Salczburgensis.*

A salzburgi érseki bíráskodás fénykora a kései középkorra esett, ám ugyanekkor a hanyatlás jelei is kezdtek megmutatkozni. A legtöbbször hangoztatott panasz, az egyházi büntetések világi célokra való alkalmazása óriási méreteket öltött. Az *excommunicatio* valamilyen összefüggésben szinte minden bírósági ügyiratban szerepelt, ami ennek a szankciónak a teljes devalvációjához vezetett. Ez persze eléggé általános jelenség volt Európában, de tény, hogy Salzburg sem volt kivétel. Gyakori volt a pénzbüntetések és a kiközösítés együttes vagy alternatív kilátásba helyezése.

Bár a bíráskodás tekintélyének hanyatlása szembeötlő volt, mégsem történtek átfogó reformra irányuló komoly erőfeszítések. A 16. század eleji állapotok megjavítását célzó bírálatok figyelemre méltó dokumentuma volt Jakob Haushaimer salzburgi *officialis* és általános helynök elemzése (1519), amely abban látta a bajok főokát, hogy az egyházi bíráskodás és az egyházigazgatás nem volt kellően szétválasztva, ráadásul az utóbbi feladatkör ellátói lényegesen kedvezőbb anyagi helyzetben voltak. Sürgette továbbá az egyházmegyei zsinatok újbóli összehívását is, mert már 'emberemlékezet óta' nem tartottak ilyent.[225]

a) Az *officialatus*

A rendes és állandóan ülésező egyházmegyei (itt: érseki) bíróság megszervezésére Salzburgban is a németországi püspökségekhez mindenben hasonló okok vezettek: az érsek hivatali teendőinek hatalmas arányú megnövekedése, a jogi szakképzettség szükségessége, valamint a hivatali és eljárásjogi változások.[226] Az egyházmegyei bíróság első emberét jelölő megnevezés, az *officialis* kifejezés Salzburgban elég korán megjelent, a 12. század végén, világi hivatalnokra alkalmazva. A legrégibb olyan említése azonban, ahol valóban egyházi szakbíróról van szó, a 14. század elejéről való: Petrus Duranti pápai *nuncius* intőlevelében (1314) szereplő tanúk egyike a salzburgi dómdékán Ulrich, aki magát mint *officialis et vicarius in spiritualibus* említi.

A salzburgi érseki bíróság megjelölésére általánosan használt fogalom volt a *consistorium* is, amely így az *officialatus* szinonimájaként szolgált.[227] Az eredetileg tágabb értelemben vett kifejezés egyházi bíróságra vonatkoztatott használata III. Ince pápa óta erősödött meg, aki a hetente háromszor tartott ünnepélyes pápai *consistorium* üléseit maga vezette, s hozott ítéleteket.

A *consistorium* kezdetben egyszemélyes intézmény volt, az *officialis* segítségére csupán az írásbeli teendők ellátásával megbízott jegyző állt. Lassan kiépült azonban az apparátus: azzal fordított arányban nőtt a feladat, ahogyan csökkent a pápai és a püspöki küldött bírák aktivitása. A *consistorium* felépítéséről és működéséről megközelítően teljes kép azonban a források szűkössége miatt csupán ca. 1450-től adható.[228]

A bíráskodás helyszíne kezdetben a dómdékán lakóhelye (*Domkloster*) lehetett, bár a források a kezdeti időkben erre nézve hallgatnak. Ha az érsek maga ítélkezett, a székhely természetesen a főpapi rezidencia (*camera*) volt.[229] Johannes Brennberger *officialis in domo*

---

[225] Cf. PAARHAMMER 1998, 196–197.

[226] Cf. PAARHAMMER 1977, 5–9.

[227] Volt olyan nézet is a német történeti irodalomban, amely szerint Németország északi részén illették a *consistorium* kifejezéssel az egyház jogszolgáltatási szervét, míg délen inkább az egyházigazgatás központját értették alatta. Cf. HINSCHIUS 1959, II. 244; PLÖCHL 1955, 325; SZENTIRMAI 1962, 164.

[228] A legrégibb ránk maradt *protocollum* például 1505-ből való, bírósági rendtartás pedig egyáltalán nem maradt fenn. Cf. PAARHAMMER 1977, 21.

[229] „*Lata est hec sentencia in camera nostra [etc.]*" SUB IV. 387, Nr. 330.

habitacionis ült széket. A bírósági idézésekben is csak ez állt rendszerint: *in iudicio* vagy egyszerűen: *in loco nostro solito.* Mivel különben e célra rendelt bírósági épület biztosan nem volt, az oklevelek egyszerű utalásaiból valószínűsíthető, hogy a törvénykezés székhelye szabály szerint a dómdékán hivatalos (lak)helye lehetett. Erre utal az a körülmény is, hogy amikor *commissarius* járt el az *officialis* helyett, kifejezetten a dómdékán házára történt utalás: *in domo decanatus ecclesie metropolitice.* Kb. 1470-től van adat arra, hogy a *Domkustorei* is lehetett a *consistorium* színhelye. Ludwig von Ebm *officialis* idején a bíróság vidéken (Chiemseehof) ülésezett. Általános szabályként megállapítható, hogy a törvénykezés helyszíne mindig az eljáró bíró (érsek, *officialis, commissarius*) lakóhelyéhez igazodott – lakás és hivatal nem vált szét.

A bíróság ülésezési rendje a 14. századra nézve nem állapítható meg biztonsággal, a 15. században azonban már beszédesebbek a források. Eszerint a szentszék általában heti három nap ítélkezett: hétfőn, szerdán és pénteken. A tárgyalásokra a 15–16. században szokásosan *hora vesperorum et causarum consueta* került sor, korábban ez sem volt még kialakult: *hora tertiarum, hora nona vel quasi* vagy *hora completorii diei eiusdem* voltak a leggyakoribb megjelölések. Idézésekben olykor a *hora prima post meridiem* is olvasható.

A bíráskodásnak éves ritmusa volt. A törvénykezési esztendő a vízkereszt utáni első munkanappal kezdődött (január 7.), vagy ha ez szünnap volt, 8-án. Farsang idején egy hét szünetet tartottak, mégpedig a farsang első vasárnapját megelőző héten. Nagyhéten és húsvét hetében ugyancsak szünetelt a bíráskodás, miként pünkösd oktávján is. A nagy nyári vakáció (*ferie messum*) július második hetével kezdődött és Szent Bertalan napjáig (aug. 24.) tartott. Szünnap volt továbbá Szent Rupert napja (szept. 24.) is. A karácsonyi szünidő december 20-án vette kezdetét és vízkereszt ünnepével végződött. Mindezek mellett a vasár- és egyéb ünnepnapok is törvénykezési szünetet jelentettek, mint a Megváltó és a Szűzanya, az apostolok és evangélisták, valamint meghatározott szentek különböző ünnepei.

aa) Az *officialis*

A salzburgi *officialis* két szempontból is különleges volt a német egyházi bíráskodás rendszerében: kevés kivételtől eltekintve e hivatalra itt mindig a dómdékánt nevezték ki, továbbá rendszerint ugyanő töltötte be az általános helynök tisztségét is.[230] Az egyházmegyei bíró és a dómdékán perszonáluniójára Bambergben is volt példa, de a *vicarius generalis in spiritualibus* ott mindig különböző személy volt, továbbá a dómdékán mellett még kifejezett *officialis* is működött. Az *officialis* és az általános helynök személyi egybeesése Salzburgban félreérthetetlenül arra utal, hogy itt a bíráskodás szervezeti rendszerének kialakulására igen nagy hatással volt az itáliai, általánosabban a dél-európai modell.[231]

A salzburgi dómdékán nem véletlenül lett kiszemelve e fontos hivatalra; ő volt az *officialatus* megszervezését megelőző időkben is már a legtöbbet foglalkoztatott pápai és érseki (vagy a káptalan által megbízott) küldött bíró, ezért semmi meglepő nincs abban, hogy az

---

[230] Ennek megfelelően ruházta a kormányzati és bíráskodási hatalmat az egész tartomány felett II. Pilgrim érsek Gregor Schenk kanonokra: „*[...] ut ecclesie nostre gubernacio ac regimen gregis nobis crediti non negligatur, sed fiat cum diligenda studiosa. Ne igitur propter absenciam nostram et alia radoné dicte ecclesie nostre quod multiplicia et ardua negocia nobis incumbenda eadem nostra ecclesia et grex nobis commissus in spiritualibus lesionem aliquam vel dispendium paciantur [...] facimus, constituimus et ordinamus nostrum officialem et vicarium in spiritualibus generalem dantes tibi tenore presencium plenam et liberam potestatem in civitate diocesi et provincia nostra Salczburgensi [etc.]*” PAARHAMMER 1977, 7. Cf. WAGNER – KLEIN 1952, 30. Azokra a személyekre nézve, akik dómdékánok és általános helynökök is voltak egy személyben, cf. HAGENEDER 1967, 265–268.

[231] A dél-európai szervezeti modell lényege éppen az volt, hogy az általános helynök látta el az egyházmegyei bíráskodás feladatait, emellett az összekapcsolódás például (Magyarország mellett) Lengyelországban is szabállyá vált. Cf. ERDŐ 1995, 65.

esetlegest fölváltó állandó bíráskodás első embere is ő lett. A dómdékán önálló bíróként már a 13. század végén is ítélt, eleinte azonban az oklevelekből még hiányzott a bírói minőség kifejezett megjelölése, 'csupán' az önálló pecséthasználat bizonyos (*sigillum causarum Salczburgensis ecclesie*). A valamivel későbbi *decanus et iudex* elnevezés már félreérthetetlen, majd ezt váltotta föl a *vicarius et officialis* megnevezés.[232] A salzburgi dómdékánok hegemóniáját a korszak végén a választási kapitulációkban a leendő érsekek kifejezetten megerősítették azáltal, hogy ígéretet tettek a kinevezési gyakorlat folytatására. Ugyanerre az időre tehető a káptalan befolyásának érezhető megnövekedése. Az *officialis* és a helynök személye olyannyira összenőtt, hogy az érseki szék megüresedése esetén mindkét hivatal megszűnt; az új érsek azután vagy megerősítette a korábbit vagy újat nevezett ki.

A jogok és kötelezettségek adott mértékét mindig az érsek határozta meg. Az *officialis* az érsek nevében járt el, de (eltekintve egyes konkrét megbízásoktól) nem *potestas delegata,* hanem *potestas ordinaria vicaria* birtokában. Jogi értelemben az érsek megszemélyesítője volt, aminek világos bizonyítékaként az *officialis* ítélete nem volt megtámadható az érsek előtt: az *officialis* és az érsek egy és ugyanazon fórumot alkották (*unum et idem auditorium*). A salzburgi specialitás az volt, hogy az *officialatus* és a *vicariatus* szabály szerint egybeesett, így (modern szóhasználattal) a hatalmi ágak összefonódtak, a kormányzati és az igazságszolgáltatási hatalom teljesen egy kézben volt. Ez a szituáció kétségkívül rendkívül hatékony helyettesítést jelentett, de a korszak végén már a kritika tárgyává vált.

ab) A *commissarius*

Az *officialis* párhuzamos hivatalviselése okán maga is igen leterhelt ember lévén, gyakran kellett helyettes után néznie. Az egyházmegyei rendes bírónak ez a helyettese volt a *commissarius,* akiből olykor egyszerre több is tevékenykedett. Kétféle formája alakult ki a salzburgi gyakorlatban: a *commissarius generalis* és a *commissarius surrogatus.* A kétféle megnevezés mögötti funkciók gyakran nem választhatók szét élesen, mint ahogyan az sem állapítható meg a forrásokból egyértelműen, hogy a *commissarius* kinevezése az érsek vagy az *officialis* joga volt-e.

A *commissarius generalis* megjelöléssel illetett személyek a 15. században működtek, s úgy tekinthetők, mint az *officialis* általános helyettesei a *consistoriumban.* E hivatal első okleveles említése 1428-ból való, és Johann Elser volt az illető, aki az *officialis* parancsára egy oklevélátírást hitelesített. A következő személy, Johann Hesse regensburgi kanonista, magát *commissarius vicariatus et officialatus curie Salczburgensis* nevezte, eszerint tehát a helynöki teendők ellátását is kézben tartotta. A 15. század hetvenes éveiben öt *commissarius generalis* dolgozott. Fölöttébb valószínű, hogy amikor az előbb említett időszakból fennmaradt oklevelek mélyen hallgatnak bármiféle *officialis* létezéséről, a teljes hatáskörben munkálkodó *commissarius*okat az érsek nevezte ki; ebben az esetben ugyanazt a jogkört gyakorolták, mint az *officialis,* mégis azzal a különbséggel, hogy az általuk birtokolt jogszolgáltató hatalom csupán delegált jellegű volt.

Megvolt a lehetősége annak is, hogy az *officialis* esetenként vagy meghatározott időre egy vagy több helyettest állítson a maga helyére, akik az ő nevében (*in vicem et locum suum*) elnököltek a bíróságon, e hivatal neve: *commissarius surrogatus.* A bírósági ügyiratokból megállapíthatóan a 15. század második felétől kezdve tűntek fel e tisztségviselők, akik tehát abban különböztek lényegesen az előbbi kategóriától, hogy eljárási jogosultságuk határozottan eseti jellegű volt.

---

[232] A teljes cím ez volt: *vicarius in spiritualibus generalis ecclesie et officialis curie Salczburgensis.* Az oklevelek rendszerint tartalmazták az illető személy tudományos fokozatát is, például: *in decretis licentiatus* vagy *decretorum doctor.* Cf. PAARHAMMER 1977, 28; WAGNER – KLEIN 1952, 30.

A *commissarius*nak a kánoni jogban és a bírósági gyakorlatban jártas személynek kellett lennie, ezért leggyakrabban az *assessores* közül került ki. A *surrogatio*-t a jegyző mindig rögzítette a jegyzőkönyvben, tehát mindig megörökítésre került, ha más, mint az *officialis* vezette a tárgyalást (például: *"[...] assessor presedit"*).

ac) Jogtudók (*assessores*)

Bár a salzburgi *officiales* legtöbbször egyetemet járt, tudományosan is alaposan képzett jogászok voltak, bonyolultabb esetekben mégsem nélkülözhették tudós kollégáik támogatását. Az eléggé általánosnak mondható németországi gyakorlat szerint itt is *assessor* volt a neve az ilyen tanácsadónak, mert az eljárás során együtt ült a bíróval, akit tanácsaival segített.[233] Nem tekinthetők azonban igazi bírótársnak, mert velük alkotott bírói kollégiumról szó sincs, e jogtanácsosok maguk nem vehettek részt az ítélkezésben, saját bírói joghatósággal nem rendelkeztek. Ha azonban az *officialis* eltávozott az ülésről, helyét rendszerint a jelenlévő *assessor* vette át, s ha ítélethozatalra került ilyen helyzetben a sor, azt mindig mint *commissarius surrogatus* hozta, sohasem mint *assessor.*

A salzburgi jogtudók jelenléte a *consistorium* munkájában a 15. század közepétől bizonyítható, szerepük az általános gyakorlatnak megfelelően kizárólag a tanácsadásra korlátozódott. A salzburgi szentszéki törvénykezés magas szakmai színvonalát bizonyítja, hogy kizárólag tudományos fokozattal rendelkező személyek pályázhattak az *assessor* hivatalára.

ad) Ügyészek (*procuratores*)

A jogban járatlan, sőt általában analfabéta ügyfelek főleg bonyolultabb ügyekben nem tudtak eljárni jogi képviselő nélkül. Rendelkezésre álltak e célból a *procuratores,* akik nemcsak latinul tudtak, hanem a kánonjogban is jól eligazodtak. A jogkeresők a *consistorium* mellett működő ügyészek közül választhattak (*causarum consistorii procuratores generales*). A megbízást a szentszéki jegyző által elkészített *instrumentum constitutionis procuratoris* (röviden: *procuratorium)* tartalmazta, amelyet az *officialis* előtt be kellett mutatni. A képviseleti jogkör mondhatni egyetlen és legfontosabb vonása az volt, hogy mindenre kiterjedt; olyan mértékben volt általános, hogy az ügyvitellel megbízott ügyész még a szükséges esküket is maga tehette le ügyfele helyett és nevében, és az eljárásnak nemcsak az alapszakaszára vonatkozott a megbízása, hanem olykor saját belátása szerint döntött a fellebbezésről is.

A *procuratores* másik funkciója az volt, hogy hivatali tanúként léptek föl szükség esetén. Ilyen szükség pedig gyakran támadt, mert a *consistorium* munkája során egész sereg olyan oklevél készült, amelynek hitelességéhez tanúk kellettek: ezt a funkciót Salzburgban többnyire a 'kéznél levő' ügyészek látták el. Az efféle tanúskodás elterjedtségét és kedvelt alkalmazását mutatta, hogy a 15. századtól az oklevelek végén közvetlenül a dátum mellett állt a formulaszerű ügyészi záradék, a megtörtént hitelesítés jeleként.[234]

Míg más püspökségekben[235] a szentszéken még ügyvédek (*advocati*) is felléptek, ennek Salzburgban semmi nyoma. A források hiányossága és esetlegessége sok mindent megmagyarázhat, de ebben az esetben másról lehet szó. Ennek a meglepő ténynek az lehet a magyarázata, hogy a kivétel nélkül egyetemjárt, jogvégzett salzburgi ügyészek kielégítően

---

[233] Szembeötlő az összefüggés a *consistorium* és az *assessor* szóhasználatában, amely egybeesés más egyházmegyékben sem volt kivételes jelenség: cf. STRAUB 1957, 199; PAARHAMMER 1977, 44.

[234] Egy példa: „*Presentibus ibidem magistris Johanne Kirchmair, Georgio Gaisler et Johanne de Hersfeldin, decretorum licentiatis, causarum consistorii curie Salczburgensis procuratoribus, testibus*." KAS Urk. D 223 (1449. október 3.) = PAARHAMMER 1977, 51.

[235] Cf. STRAUB 1957, 196.

ellátták a jogsegély minden formáját, nem volt tehát szükség mellettük egyedi feladatok ellátásával megbízott ügyvédek szerepeltetésére.[236]

ae) Jegyzők

A IV. lateráni zsinatnak a pápai dekretális jogba is felvett rendelkezése szerint minden hivatalos szentszéki aktust arra alkalmas személy(ek) útján írásba kell foglaltatni. Ezt a munkát végezték a jegyzők, akik közül azonban csak azok számítottak közjegyzőnek (*notarius publicus*), akik pápai és/vagy császári tekintély, felhatalmazás birtokában voltak. Az autorizáció jellegétől függően lehetett valaki így császári (*publicus imperiali auctoritate notarius*), pápai (*publicus apostolica auctoritate notarius*) vagy mindkettő egyszerre (*publicus imperiali et apostolica auctoritatibus notarius*). A jegyzői hivatal körül sok lehetett a visszaélés, mert az 1490. évi salzburgi tartományi zsinaton kimondták – megerősítve egy korábbi, ugyancsak egy salzburgi tartományi zsinaton (1386) hozott határozatot[237] –, hogy csak az a jegyző tekinthető közjegyzőnek, s folytathat ilyen minőségben bírósági és közhitelű tevékenységet, akit az érsek vagy *helynöke/officialis*a megerősített.[238]

Salzburgban a 14. századtól jelentek meg az első közjegyzők. Érdekes, hogy az első közjegyzőt ugyanabban az évben (1314) említi egy oklevél, amikor az *officialis* is feltűnik. Ez persze nem lehet a véletlen műve, hiszen tudott, hogy a kánoni eljárás nem nélkülözhette az írásbeliséget.[239] A közjegyzők kezdetben különösebb feladatmegosztás nélkül végezték mind bírósági, mind hiteleshelyi tevékenységüket, a 15. században azonban már kikristályosodtak a funkciók. A *consistorium* saját közjegyzőt alkalmazott, akit az oklevelek előbb mint *consistorii curie Salczburgensis notarius iuratus,* a 15. század második felétől pedig bővebb formában *publicus imperiali auctoritate notarius causarumque consistorii curie Salczburgensis scriba juratus*ként említenek. A közjegyzők rendszerint klerikusok voltak, de nem kizárólag salzburgi egyházmegyések, hanem például Passauból és Regensburgból is érkeztek erre érdemes jelentkezők.

A szentszéki közjegyzők feladata volt mindenekelőtt a bírósági jegyzőkönyvvezetés és a bírósági könyvek vezetése. Az előbbibe kellett a dátum jelzésével az egyes, a bíróság által tárgyalt ügyeket (*causas*) bevezetni, feltüntetve a határidőket, *surrogationes,* ügyészi megbízásokat etc., az utóbbiba pedig a bírósági eljárás pontos menetét rögzíteni. E két feljegyzéstípus bázisára támaszkodva állították ki azután a közjegyzők a szükséges bírósági okiratokat (pl. bírói parancsok, ítéletek). A közjegyzők nem ritkán peres cselekmények aktív szereplői is lehettek, mint például, ha az *officialis* megbízását teljesítve tanúkat hallgattak ki, esküt vettek ki.

Salzburgi specialitás, hogy a közjegyző feladata volt az *officialatus* pecsétjének őrzése és kezelése. A legtöbb más német egyházmegyében erre külön tisztség létesült, a pecsétnök (*Siegler*), itt azonban nem látták e kettősség szükségességét. A közjegyző tehát a maga saját pecsétje mellett még a rendes szentszéki pecsétet is használta.[240] Az *officialatus* legelső

---

[236] Mindössze arra van néhány adat, hogy együttes megnevezéssel illették az eljárással megbízott személyt: Leonhard Angerer mester mint *annwald und procurator* kapta kézhez az ügyészi/ügyvédi meghatalmazást. Cf. PAARHAMMER 1977, 51.

[237] Cf. DALHAM 1788, 165.

[238] A jegyzői hivatalt betöltők jogállásáról és a visszaélésekről cf. BADER 1967, 6–7. p.

[239] Az *officialatus* és a közjegyzők kapcsolatáról cf. LUSCHEK 1940, 133.

[240] Részlet egy közjegyzői záradékból (1395): „*Signoque et nomine meis solitis et consuetis unacum appensione sigilli domini officialis predicti signavi in fidem et testimonium omnium et singulorum premissorum [etc.]*" KAS Urk. D/CLXXXI. = PAARHAMMER 1977, Offizialat 56.p. Leonhard Kummer közjegyző még tömörebben fogalmazott: „*[...] unacum sigilli maioris officialatus curie Salczeburgensis appensione consignavi*." KAS Urk. 858. (1519. július 29.)

említésétől fogva (1292) létezett egy ún. *sigillum causarum,* hogy azonban ez a bíróság hivatali pecsétje volt-e, kérdéses. Bizonyos azonban, hogy a 15. századtól már volt ilyen, neve: *sigillum maius officialatus curie Salczeburgensis,* középpontjában pedig Szent Rupert képe volt látható; alakja ovális, vörös viaszba nyomva. Létezett egy kisebb pecsét is, amelyet a jegyző által (az *officialis* parancsára) kiállított, meghatározott eljárási cselekmények (megbízások, parancslevelek, intések, kiközösítő határozat etc.) rögzítésére szolgáló okiratokra nyomtak. Ennek körirata ez volt: *secretum officialatus curie Salczeburgensis.* Ezt bélyegző gyanánt nyomták az oklevél hátára, és egy darab papírral elfedték. Ez a pecsét kerek alakú volt, középen egy püspök képével, lábainál e szavak: *Sanctus Virgilius.*

A pecséthasználat azért volt elmaradhatatlan kellék az oklevélkiállítás során, mert ezáltal tudatta a jegyző, hogy ő nem pusztán kancelláriai írnok, hanem igazi *notarius publicus.* Minden salzburgi közjegyzőnek művészien metszett saját pecsétje volt. A megpecsételést a közjegyzők mindig sajátkezűleg végezték, és az egyszer használatba vett pecsétet nem lehetett másikkal (ti. más rajzolatúval) fölcserélni – amiként az aláírás, a tőle elválaszthatatlan pecsét is állandó volt, s a kettő együttese igazolta az oklevél hitelét.[241] Megjegyzendő végül, hogy mivel a salzburgi szentszék közjegyzőinek feladattömege (a fellebbezések miatt) jóval meghaladta a többi egyházmegyében dolgozó kollégáikét, ezért a tisztán írnoki tevékenység ellátására beosztott írnokokat is alkalmaztak (*substituti*), akik közül idővel többen felemelkedtek a rendes közjegyzői rangra.

af) Bírósági segéderők

A különféle bírósági értesítések, parancslevelek kézbesítése Salzburgban a *cursores* és a *nuncii* feladata volt,[242] akik rendes bírósági alkalmazottak voltak. Hivatali esküt kellett letenniük, ezért szerepelnek az oklevelekben gyakran úgy is, mint *cursores iurati.* Hivatalos személynek számítottak ők is, ezért gyakran vettek részt tanúként jogi cselekményekben.

Salzburgban nNem tartoztak az *officialatus* rendes személyzetéhez, de pótolhatatlan feladatot láttak el konkrét megbízás alapján azok a külső személyek (mindig klerikusok: prépostok, plébánosok), akik egy adott ügy által érintett környék lelkipásztorai lévén megfelelő tudással és tekintéllyel rendelkeztek ahhoz, hogy segítségére legyenek a salzburgi szentszéknek. Főleg tanúkihallgatások alkalmával és bírói parancslevelek kézbesítésekor, ítéletek kihirdetésekor (és mindezek elmagyarázásában) vették őket igénybe.

b) Az elsőfokú bíráskodás

A salzburgi püspöki bíráskodásra jóval a gregoriános kor kezdete előtt is van már adat: Arn salzburgi püspök birtokvitában ítélt (798). A felperes, egy apát birtokkeresetet nyújtott be egy világi birtokos (*vir nobilis*), bizonyos Tagadeo ellen; utóbbi javára tisztító esküt ítélt meg a bíróság, melynek letételével sikerült megtartania birtokát.

A főpapok hosszú időn át különböző összetételű bíróságok munkájában vettek részt. A salzburgi érseki egyházmegyében is igen szoros kapcsolat, mondhatni együttműködés alakult ki az egyházi és a világi bírák között. Egészen a gregoriánus korig jellemző, hogy a bíróságok vegyes összetételűek: egyháziak és világiak közösen alkotják. Arn 791 és 806 között hol három laikus bírótárssal, hol Andulf gróffal (bajor királyi prefektus), hol egy bajor bírótárssal közösen ült széket.

Figyelemre méltó a perek tárgya: a) olyan egyházi birtokviták, amelyben az alapító földbirtokossal támadt nézeteltérés, b) vagy a passaui püspökség saját embereiről volt szó, akik

[241] Formulaszerűen: „Signo et nomine meis solitis et consuetis consignavi." Cf. LUSCHEK 1940, 72.
[242] Cf. PAARHAMMER 1977, 61.

kötelékűktől felszabadultak, de a püspök visszakövetelte őket.[243] Egy másik, Aschbach-ban lefolyt perben (1158) – tizedper – Ottó freisingi püspök lépett fel követeléssel a seitenstetten-i kolostorral szemben, ahol a bíróság tagjai a következők voltak: a passaui prépost, a gleink-i apát, Ardagger és St. Florian egy-egy prépostja, két passaui kánonjogász és legalább tizenhárom laikus, jobbára miniszteriálisok.[244]

A főesperesek személyes panaszai, klerikusokkal vagy laikusokkal támadt viszályai elintézésére fő szabály szerint az érseki szék szolgált elsőfolyamodású fórumként. Ugyanilyen megítélés alá estek a főesperesek egymás közti jogvitái is.

c) A fellebbviteli bíráskodás

A fellebbezési rendszerből és az érseki szék pozíciójából következően magától értetődő volt, hogy a foesperesi széktől fellebbezni lehetett a salzburgi érsekhez. Megállapítható, hogy a bajor főesperesi kerületekben (Chiemsee, Gars és Baumburg) és a karintiai, stájerországi kerületekben egyaránt messzemenően hasonló eljárásjog érvényesült.

A püspöki székektől érkező fellebbezések csakis a *suffraganeus* egyházmegyékből (Brixen, Freising, Regensburg és Passau) jöhettek, Bambergből például nem. A nagyon intenzív és színvonalas egyházmegyei bíráskodás ítéletei ellen összességében aránylag ritkán nyújtottak be fellebbezést. Mint az az ügykörre általában jellemző, a fellebbezéseknél is túlsúlyban voltak a házassági perek. Az 1461–1600 közti időszak Freisingből érkező iratait tartalmazó gyűjtemény (*Index Actorum Appellationum Frisingen ad sedem metropolitanam Salisburgensem)* összesen 65 fellebbviteli pert jegyzett fel, amiből 56 házassági per volt. A többi tized-, birtok- és tartozásper; csak egyetlen végrendeleti ügy és egy papi kihágás szerepelt még. Érdekes módon a fennmaradt oklevelekből ritkán állapítható meg egyértelműen, hogy mi lett a másodfokú döntés, az összkép azonban azt mutatja, hogy ezek általában megerősítették az elsőfokú döntést.

A Regensburgból érkező akták (*Index Actorum Appellationis Ratisbonensium ad Consistorium Metropoliticum Salisburgense*), amelyek száma 1444–1695 között 79 eset volt, túlnyomórészt szintén házassági perek. Az esetek tartalma igen hasonló az általános képhez: zömmel nők pereltek vagy azzal a céllal, hogy a megnevezett férfiakat törvényes házastársukká nyilvánítsa a bíróság, vagy legalább kártérítést fizessenek. A bíróság első fokon az elégtelen bizonyítottság miatt rendszerint elutasította a kereseteket. Regensburgban 1490-ben 119 ilyen házassági per volt, ebből 21 keresetnek adott helyt a szentszék, és kilencen (férfiak) fellebbeztek.[245]

A nagyon gyakori titkolt házasságok (*matrimonium clandestinum*) megítélésekor a bíróságok inkább a felek szabadságát vélelmezték. A *defloratio* bizonyítása önmagában nem volt ritka, ekkor kártérítésre kötelezte a salzburgi szentszék az elkövetőt, formula- szerűen: *"Sed propter defloracionem in actis allegatam ipsi reo precipimus et mandamus quatenus prefatam actricem in refusionem eius virginalis honoris (quo eam destituit) ducat, dotet, aut carceres nostros intret penam sacrorum canonum recepturus."* A fentebb jelzett időszakban mindössze két, sikeresen záruló fellebbezés érkezett Regensburgból, mindkettőben a férj házassági képtelensége (*impotentia*) volt a vita tárgya. Regensburg nem rendelt el orvosi vizsgálatot, és az ún. *Siebenhändereid* is elmaradt, a feleket csupán háromévi próbaidőre

[243] HEUWIESER 1930, 43, Nr. 50 (800–804), 46 Nr. 54 (802).

[244] FRA II. 31 104 Nr. 106, II33 8 Nr. 6. Ugyanebben a perben tisztán egyházi bíróság is eljárt: a per első szakasza kizárólag klerikusokból álló fórum előtt zajlott le. E vegyes bíróságok működéséről sok részletet nem árulnak el a fennmaradt, igen szűkszavú iratok; annyi bizonyos csupán, hogy vegyes összetételűek voltak és üléseiket rendszerint a püspök vezette.

[245] Cf. WEIGAND 1968, 405.

bocsátották (*Triennalprobe*), ezzel azonban egyik fél sem elégedett meg. A másodfokú salzburgi ítélet korrigálta az elsőfokú döntést.

Brixenből fennmaradt egy tizedper *registruma,* amely szerint az alappert az ottani *officialis,* Blasius Aychorn döntötte el, a másodfokú eljárást pedig Martin Schaller *doctor decretorum,* érseki *commissarius* folytatta le és hozott 1521-ben ítéletet.

A salzburgi érsek és a passaui püspökség között nem volt mindig felhőtlen a kapcsolat. Egy alkalommal az érsek durván belenyúlt – a püspök távollétében – egy olyan, klerikusok közt folyó perbe, amelyben az érsek az egyik felet támogatta. Az ügyben egyébként pápai küldött bírák döntöttek, mégpedig nem úgy, ahogy az érsek szerette volna. Erre az érsek kiközösítette a pernyerteseket, akiket így átmenetileg sikerült is rábírnia arra, hogy mondjanak le nyert jogaikról. A pápának kellett közbelépnie, aki utasította a főpapot, hogy vonja vissza a büntetést és más szankciót se szabjon ki a passaui püspöknek a keresztes hadjáratból való visszatértéig, mondván, hogy az *ordinarius* távolléte alatt az ügyek az apostoli szék védelme alatt állnak: *"[...] cum tempore arrepti itineris omnia sua debeant sedis apostolice protectione gaudere.*"[246]

Egy következő esetben Wolfger passaui püspök hozott ítéletet St. Nikola apátsága és a Tegernbach fivérek között.[247] Nem sokkal ezután a püspököt kinevezték Aquileiaba pátriárkának (1204), mire a salzburgi érsek a beállott üresedést kihasználva, felszólítás nélkül beleavatkozott az ügybe, úgy tüntetve fel a dolgot, mintha a per végleges eldöntése rá lett volna bízva. Megállapítható, hogy az érsek önjogúan rendszerint csak a püspök távollétében járt el. A salzburgi *officialis* 1410-ben egy klerikusok között folyó javadalomperben az elsőfokú passaui ítéletet megsemmisítve helyt adott a fellebbezésnek. Természetesen házassági,[248] végrendeleti és más tipikus perekben is érkeztek fellebbezések.

A másodfokon, a salzburgi *officialatus* által hozott ítéletek sem nyertek azonban feltétlenül jogerőt, hiszen az ismert szabály szerint azokat még Rómában meg lehetett támadni.[249]

II. A püspöki szék

Bár az egyházi hierarchia csúcsán álló pápai szék, legalább mint (végső) fellebbezési fórum, mindig a pereskedők rendelkezésére állt, és főleg kezdetben rengeteg per rögtön ott indult, a jogszolgáltatás súlypontja azért mégis a területileg illetékes püspök bírósága volt. Jelentősége úgy nőtt, ahogy a püspöki hatalom általában is erősödött. Ez a folyamat a 13. század kezdetétől figyelhető meg a bajor egyházmegyékben is.

A bajorföldi egyházmegyék igazságszolgáltatási szervezetének jellemző vonása volt, hogy a püspökök személyes bíráskodása teljesen sohasem szorult háttérbe, bár az Alpoktól északra fekvő országokat jellemző *officialatus* intézménye általában itt is kialakult. Mindemellett nagyon jelentős tevékenységet fejtettek ki a püspöki küldött bírák, akik sokrétű, nem kizárólag a szorosan vett bíráskodásra szorítkozó feladatkörük miatt különböző

---

[246] AÖG 9 (1853) 268 Nr. 15. Cf. HAGENEDER 1967, 12. A szóban forgó ügy tizedper volt, amely egy Rüdiger nevezetű passaui kanonista (őt támogatta az érsek) és St. Georgen (Herzogenburg) kolostora között folyt.

[247] UBLOE 2 470.p. Nr. 324.

[248] Cf. HAGENEDER 1971, 46.

[249] Miként az két passaui egyházmegyés klerikus közti követelésperben is történt, amely Salzburgban másodfokon sem kapott jogerős befejezést; a Rómához intézett fellebbezés formulaszerű része: „*Quandam appellationis cédulám quam tunc in suis tenebat manibus animo et intentione ad sanctissimum in Christo patrem et dominum nostrum dominum Paulum divina providentia papam secundum sanctamque sedem apostolicam aut reverendissimum in Christo patrem et dominum Laurentium episcopum Ferrariensem per Germaniam legatum cum potestate a latere a sententia diffmitiva pro dicto Conrado Weys et contra Heinricum Cosman in presenti causa ultimo lata et in scriptis promulgata nomine eiusdem Henrid provocandum et appellandum in medium exhibuit et interposuit provocavitque et appellavit ac apostolos petiit eidemque appellationi deferri ac sibi et parti sue prescripte apostolos reverenciales decerni [etc.]*" KAS Registratur antiqua I, 87. Cf. PAARHAMMER 1998, 194.

elnevezéseket kaptak: *iudices delegati, specialiter delegati, iudices et inquisitores deputati.* A 14. század második felétől feltűnik egy újabb elnevezés: *commissarius,* amely azután állandósul a bírói feladatokat ellátó püspöki megbízottakra, kiszorítva az egyéb megjelöléseket.[250] Ugyanezt a megnevezést használták az *officialis* e funkcióban eljáró megbízottjai is, ami nem meglepő, hiszen az *officialis* a megyéspüspök rendes bírója volt.

A püspöki küldött bíráskodás intézménye olyan mélyen gyökerezett a bajor egyházmegyék gyakorlatában, hogy az önálló állandó bíráskodást kifejtő *officialis,* de méginkább az általános hely- nők is kapott delegált bírói feladatokat.[251] Hageneder kutatásai nyomán megállapítható, hogy a 14. századtól határozott tendenciává erősödött az a gyakorlat, hogy a püspök személyes vagy küldött bírák útján kifejtett bíráskodása azokra az ügyekre korlátozódott, amelyekben mindkét ellenérdekű fél egyházi személy vagy intézmény volt.[252]

1. Passau

Az egyházmegyei szinodális bíráskodást felváltó professzionális püspöki bíráskodás a 12. századtól figyelhető meg. Ennek a folyamatnak lényeges eleme volt, hogy Wolfger püspöknek (1191–1204) sikerült a világiakat az intézményes szentszéki bíráskodásból szinte teljesen kiszorítani, ezzel a germánjogi elemeket hordozó zsinati törvénykezés helyére döntően a római-kánoni elveknek megfelelő bíráskodás léphetett.

A püspöki hatalom megszilárdulása után is gyakori maradt azonban, hogy a büntető igazságszolgáltatást zsinatokon intézték: az Enns nyugati felén főesperesi, a keleti részen dékáni zsinatok ülésein.[253] A püspökség ugyanis az Enns folyó által elválasztott két bírósági tartományra oszlott, amelyeknek eltérő volt a szervezeti felépítése. A passaui püspöki bíróság a delegált bírák mellett a 14. század húszas éveitől alkalmazta a központtól messze keletre eső vidékeken azt az általános helynököt (*vicarius generalis*), aki ehelyütt nem az egyébként megszokott univerzális helyettese volt a püspöknek. A krems-i Ludolf dékánt a források mint *"Alberti Pataviensis episcopi vicarius generalis"* említik (1326, 1330). Az *offitcialis*ra utaló első adat 1329-ből való, és Wilhelm von Mannswörth plébános az illető: *"officialis domini episcopi Pataviensis in sancto Yppolito.*"[254]

Kezdetben a helynöki és a szakbírói hivatal valószínűleg különváltan létezett, de hamarosan egybekapcsolódott, és a perszonálunió folytonosságát csak kevés kivétel szakította meg.[255] A passaui püspökség eredetisége tehát abban állott, hogy az egyházmegyén belül két jogszolgáltatási centrum, két *of- ficialatus* alakult ki, de a szabály szerint az általános helynöki

---

[250] Forrásszerűen: „*[...] commissarius ad infrascriptum per [...] episcopum Pataviensem specialiter deputatus.*" UBLOE 9 429 Nr. 349 (1378). Egy 1499- ből származó oklevél szerint a passaui püspök Straßwalchen plébánosát a mondsee-i apát és a helybeli polgárság közt támadt jogvita eldöntésére, mint „*comissari zw dieser Sachen geordnet und geschafft.*"

[251] A passaui püspök általános helynöke küldött bíróként döntött egy egyházi javadalomperben: „*Heinricus Baruther decretorum doctor, canonicus ac [...] episcopi ecclesie Pataviensis in spiritualibus commissarius generalis ac ab eodem ad audiendum, videndum et declarandum inter partes infrascriptas specialiter deputatus.*" Cf. HAGENEDER 1967, 92.

[252] „*Es scheint also, daß sich die Kompetenz der Jurisdiktion des Bischofs, soweit er sie selbst oder mittels delegierter Richter ausübte, im Laufe der Zeit auf jene Prozesse reduzierte, die geistliche Personen oder Institutionen miteinander führten*." HAGENEDER 1967, 97.

[253] A passaui egyházmegye egyik szervezettörténeti érdekessége volt, hogy a püspökség nyugati részét főesperesi kerületekre, a keletit pedig dékánátusokra osztották. A két tartomány között a terminológiai 'közös nevező' a bíráskodási funkcióra utaló *officialatus* volt. Cf. ZINNHOBLER 1969, 154.

[254] Cf. HAGENEDER 1967, 261.

[255] Ruprecht von Weltz kizárólag helynök volt (1419 körül), ebbéli illetékessége az egész egyházmegyére kiterjedt. Ezzel lehetett összefüggésben az a másik, hozzá kapcsolódó tény, hogy még egy másik igen fontos hivatalt is viselt: „*cancellarius curie Pataviensis.*" Cf. HAGENEDER 1967, 267.

hivatalt is betöltő *officialis* csak a keleti részen volt. A helynök eszerint csupán az egyházmegyének az Ennstől inneni (*unter der Enns)* felére kapott joghatóságot. A püspöki székhelyen csak 1470-től adatolható az *officialis* megjelenése, ott addig a püspök, annak delegált bírái és a főesperesek látták el a törvénykezést.[256] Megjegyzendő, hogy a passaui püspökségben nem igazolható, hogy a többi német egyházmegyéhez hasonlóan a püspök és az *officialis,* meg a főesperesek között konkurrencia alakult volna ki — talán éppen azért, mert a területi alapú feladatmegosztás elejét vette egy ilyen áldatlan küzdelemnek.[257]

A püspöki centralizációhoz hasonló irányba mozdult el a világi hatalom is. A gregoriánus kor előtt az egyház védelmét ellátó és ennek során hatalmas befolyásra szert tevő *Vogtei* intézménye gyorsan felszámolódott. Ottokár cseh király a *Vogt* hivatali funkcióit központosítva azokat udvari tisztségviselőjére (*Landschreiber*) ruházta. A tartományuraságot megjelenítő világi hatalom a cseh királyi udvarban talált új központra.

Bár az egyházmegyei törvénykezés szabály szerint a társasbíráskodás képét öltötte magára, sor került számos alkalommal püsköki egyesbíráskodásra is, rendszerint olyan esetekben, amikor a peres felek a püspök saját joghatósága alá tartozó személyek, kolostorok etc. voltak. Reginmar passaui püspök, mint *iudex ordinarius* ítélt egy 1122 és 1130 közt húzódó perben. A felek: a főpap nagyprépostja és a göttweig-i kolostor.[258] Az is gyakori volt, hogy a püspök csak megerősített olyan ítéletet, amelyet általa delegált bírák hoztak. Ez történt 1163-ban, amikor Konrád passaui püspök három megbízottja által hozott ítéletet hagyott helyben (a felek: a passaui St. Florian kolostor és a spitz-i kápolna papja). A püspök személyes bíráskodása ebben az egyházmegyében mondhatni az egész középkoron át jellemző volt.

Az egyházmegyei bíráskodás nem csupán a püspöki székhelyen folyt, hanem maguk a püspökök is sokat utaztak tartományukban. Az effajta utazó püspöki szék egészen megszokott lett, amit mutat, hogy 1367-ben a formbach-i kolostort a püspök „*ad nostram [...] presentiam"* idézte, *"[...] ubi tunc cum curia nostra fuerimus.*"[259] Jellemző, hogy az ilyen bírósági tárgyalások végén született ítélet mögé egyedül a püspök állt, akkor is, ha a döntést tanács hozta.[260] Jogtudók segítségét természetesen gyakran igénybe vette, de az ő szerepük kizárólag a tanácsadásra szorítkozott: *„communicato proborum consilio"* vagy *„habito virorum consilio discretorum."* Az egyházmegye előjogait érintő, fontosabb perekben viszont a püspök mindig bevárta káptalanjának beleegyezését.[261]

Pápai mintára[262] hamar általánossá vált a püspöki megbízásból eljáró küldött bírák tevékenysége is: a 13. században a püspöki törvénykezés 50%-át végezték ők. Munkájukra azért

---

[256] A Hagenedert megelőző irodalom jórészt Krick gondolatmenetét fogadta el kritikátlanul, amely szerint a passaui egyházmegyében (az Enns két partján elterülő vidékeken) kezdettől két *officialis* működött. Hageneder és Krick kutatásai ezt a hipotézist nem igazolják. Cf. HAGENEDER 1967, 286; KRICK 1922, 221; OSWALD 1941, 136; ZINNHOBLER 1969, 153.

[257] Cf. HAGENEDER 1967, 286.

[258] FRA II. 69 350 Nr. 210: „*[...] litigium, quod habuimus cum preposito Pataviensi et [...] conprovincialibus nostris banno suo exclusit*." Cf. FEINE 1964, 216.

[259] UB Herzogenburg 251. Nr. 218.

[260] Utóbbi esetre az alábbi formulák utaltak, csak példálózóan: „*in presentia nostri et aliorum honestorum virorum"; „coram nobis et choro nostro de consensu partium decisa fuit*"; „*constitutus coram nobis iudicio presidentibus publice presentibus multis idoneis.*"

[261] A passaui püspök *de consilio et voluntate capituli nostri* ítélt (1261) a ranshofen-i apátság és a mattsee-i főesperes között, joghatóság miatt támadt perben. Cf. Oswald 1933, 63.

[262] A megbízólevélben (rescriptum) alkalmazott formulák egybecsengése egészen feltűnő. A püspöki narratio is ugyanúgy kezdődött, mint a kúriai: „*Conquestus est nobis*" vagy egy másik fordulat: „*sua nobis [...] qestione monstrarunt, quod N.N. in quibusdam decimis ad eos de iure spectantibus [...] iniuretur eisdem, petentes super hoc sibi de iuris remedio provideri*." Ezután szokta a püspök a jogeset eldöntésével kiválasztottját megbízni: „*[...] discretioni vestre committimus vices nostras, mandantes firmiter et districte, quatenus evocatis ad hoc omnibus avocandis audiatis causam et eam fine debito terminetis; facientes, quod decreveritis, auctoritate nostra per censuram ecclesiasticam firmiter observari*." Végül a végrehajtási parancs (*littera executoria*) is a pápai mintákat

is nagy szükség volt, mert a passaui egyházmegye kelet-nyugat irányban hosszan elnyúló alakja miatt a jogkeresőknek különösen nagy (és nem veszélytelen) utazásokra kellett volna vállalkozniuk, a püspöki székhelyet elérendő. A Passauban vagy környékén lakók persze könnyebb helyzetben voltak.[263] A püspöki küldött bíráknak is (a pápai *iudices delegati* mintájára) megengedett volt, hogy magánjogi perekben a tanúkat akár egyházi szankciókkal is 'szólásra' bírják: „*Testes autem, qui (in dicta causa) nominati fuerint, si se subtraxerint odio, gratia vel timore, censura simili cogatis veritati testimonium perhibere."*[264] Az sem volt ritka, hogy a pereskedők (egyike legalább) magát a püspököt találta elfogultnak, ezért az ilyenkor a felek közös beleegyezését és a káptalan hozzájárulását megnyerve bízott meg küldött bírát. A pápai gyakorlattól viszont szembeötlő eltérés volt az, hogy a püspök szabály szerint mindig csak egyetlen személyt bízott meg a bírói teendők ellátásával. Leggyakrabban a dómprépost, főesperesek és más passaui kanonisták, továbbá Niederaltaich, Garsten, Gleink, Kremsmünster és Altenburg apátjai, St. Florian, Mattsee, St. Pölten és St. Georgen/Herzogenburg prépostjai kapták e szerepeket. Ritkábban ugyan, de sor került olykor egyszerre két kanonista megbízására is.[265]

A püspöki szék körül helyet foglalók személyi körét tekintve feltűnő, hogy a 13. században nagyjából ugyanazok találhatók itt, akik korábban a zsinatot alkották, jelesül: a passaui dóm prépostja és káplánja, püspöki káplánok, a főesperesek és néhány más kanonista, továbbá az aktuális per helyszíne szerinti kolostorok apátjai és prépostjai, valamint a közeleső helyek plébánosai. Emellett világiak is szóhoz jutottak, legalább mint tanúk: grófok, bárók, miniszteriálisok, lovagok és polgárok. Ha a jogvita világi és egyházi felek között folyt, az ügy szinte kivétel nélkül birtokvita volt. A leggyakoribb az volt, hogy a (világi) felperes ősei birtokot adományoztak az egyháznak, s ezt szeretné az utód visszakapni. Gyakori volt, hogy egyezség jött létre, és pénzben történt a teljesítés.

Az is általánosan érvényesülő szabály volt, hogy a püspöki joghatóság olyan személyek jogvitáira és ügyek elbírálására is kiterjedt, ahol a per tárgya az egyházmegye területén kívül feküdt, de a püspök tulajdonát képezte (vagy legalábbis igényt tartott rá). Ez egyfajta birtokjogi kompetenciát fejezett ki, áttörve ezzel a területi illetékesség elvét: ha egy apátság idegen egyházmegyében feküdt is, joghatóság dolgában saját püspöke alá tartozott.

A 13. század elején azt követően erősödött meg a püspöki bíráskodás, hogy a zsinati törvénykezést drasztikusan visszaszorították,[266] eltávolítva egyúttal a bírói testületből a világiakat. A klerikusok egymás közti vitái túlnyomórészt tizedperek voltak.[267] A passaui egyházmegyei zsinat (1438) kifejezetten megerősítette, hogy a tizedperek a püspöki székhez tartoznak, ahol aztán vagy ő személyesen, vagy az általános helynök, vagy az *officialis* ítél.[268] Emellett ide tartoztak a plébániák szerteágazó jogvitái, a kolostorok és plébániák viszályai, az

követte: „*[...] per virtutem obedientie vobis districte precipiendo mandamus. Quatenus auctoritate nostra tam laicis quam clericis arctius iniungatis*." Cf. HAGENEDER 1967, 83.

[263] A hely- és környékbeli pereskedő kolostorok, kanonokok, főesperesek mellett említendő a freisingi püspökség és az ardagger-i apátság közti per (1224), amely szintén a passaui püspök székén jutott végítéletig. AÖG 46 (1871) 476 Nr. 12.

[264] FRA II. 18 54 Nr. 43 (1267). Cf. HERDE 1962, 255.

[265] Együttesen járt el például a passaui dómprépost és St. Nikola prépostja, utóbbi egy másik perben az aldersbach-i apáttal, a zwettl-i apát és a passaui egyházmegye osztrák részének főesperese, a klosterneuburg-i prépost a melk-i dékánnal. Cf. HAGENEDER 1967, 86.

[266] Tulajdonképpen egyedül büntetőperek maradtak zsinati kompetenciában. Ez a fórum hozott ítéletet például 1284. április 30-án „*de consilio itaque fratrum nobiscum in synodo existentium*" Niederaltaich kolostorának lázadó szerzetesei ügyében. Cf. HANSIZ 1727, 438.

[267] Egy sor ilyen perről van tudomásunk: HAGENEDER 1967, 76, 2. lábjz.

[268] „*[...] qui in hoc per se aut* suos *vivarium aut officialem celerem ex officio iustitiae tenetur administrare complementum.*" HELLER 1893, 759.

exemp kolostorok sajátos helyzetének gyakori megsértése miatti, sőt az apátok és káptalanjaik közötti perek is.

Laikusok kegyúri perei is a püspök elé kerültek,[269] amelyek között különösen sok volt az olyan, amely abból származott, hogy az egyházat alapító földesúr nem vette figyelembe a szóban forgó egyház kivételezett helyzetét. Mivel a passaui püspök hübérúr is volt, ezért előtte hübérjogi igények is érvényesíthetők voltak, a kánonjog egyik alapelvének megfelelően (X 2,2,6). A laikusok emellett a legkülönbözőbb egyéb ügyeikkel is ide fordultak, mint amilyenek pl. a birtokaikkal, pénztartozásaikkal kapcsolatos perek voltak.

2. Augsburg

Miként valószínűleg a legtöbb egyházmegyében, az augsburgi szentszék is élesen elvált a káptalantól. Ezt bizonyítja az AG egyik bejegyzése, amely szerint a káptalan az augsburgi egyházi bíróság előtt perelt be pénzkövetelés miatt egy helybéli polgárasszonyt: *"[...] proposuerunt coram nobis iudicibus curie Augustensis Eberhardus prepositus, Chunradus decanus totumque capitulum ecclesie Augustensis pro se et capitulo ipsorum predicto contra [etc.] "* (13.a,3.)

Az augsburgi szentszék munkájában oroszlánrészt kaptak azok a jogtudók (*iurisperiti*), akik minden bizonnyal a római-kánoni jog tanult, részben egyetemet is járt klerikus ismerői voltak. Ok léptek a kánonjog előretörésének megfelelően a régebbi püspöki szék ülnökei (*Beisitzer*), az egyházi miniszteriálisok helyébe.

3. Bamberg

A (részben) bajor földön utolsóként létrehozott bambergi egyházmegye bíráskodási szervezete egy ponton élesen elütött a többi bajor (és általában a német) hasonló intézményektől: Bambergben nem hivatalnokbíró, *officialis* állt a mindinkább háttérbe szoruló személyes püspöki törvénykezést[270] intézményesítő egyházmegyei bíróság élén, hanem szokásjogi alapon a mindenkori dómdékán töltötte be a *iudex ordinarius civitatis et diocesis Bambergensis* tisztségét. Ennek egyik (talán legfőbb) oka az lehetett, hogy az említett egyházi tisztségviselőnek kezdetben példátlan hatalomkoncentrációt sikerült megvalósítania: egyszemélyben volt a káptalan prépostja, a központi kerület főesperese és egyházmegyei főbíró. Utóbbi tisztségének stabilizálásában nyilván nagy szerepet játszott az előbbi két *stallum* egyidejű birtoklása.

---

[269]Egy nevezetes eset (1261): Ottokár cseh király a geras-i apátsággal Weikertschlag plébániája miatt támadt jogvitájának eldöntését a passaui püspökre ruházta: „*[...] dissensionem eandem et litem per presentes vestre [...] discretioni committimus finaliter decidendam, ratum et gratum habere volentes, quic- quid in premissis cognitio vestre prudentie ordinaverit vel decreverit.*" AÖG 2 (1849) 36 Nr. 15.

[270] A püspök személyes bíráskodása valóban háttérbe szorult, nem volt azonban mégsem kivétel nélküli, az egész középkoron át fennmaradt. Így: Timo bambergi püspök ítélt egy tizedperben az 1197. évi egyházmegyei zsinaton; Eckbert püspök (1230. körül) Poppo prépost és Konrad von Bühl plébános között Obertrubach egyháza miatt kirobbant viszályában döntött; Bertold püspök egy 1275. augusztus 2-án kelt oklevélben magát mint *iudex ordinarius* említi; Wülfing püspök a langheim-i kolostor apátja és konventje, valamint egy bizonyos Heinrich von Künsberg között Wolpersreut falu hovatartozása miatt támadt jogvitáját döntötte el (1312. augusztus 6.); Leupold püspök 1340. március 14-iki ítéletével határozott a Peter von Langheim pincemester és Wolfram von Rotenhahn lovag közti, Heimendorf falut érintő haszonélvezeti jogok tárgyában; Philipp püspök 1485. február 8-án hozott ítéletével zárta le a Konrad von Beheim *custos* és kanonok valamint az *'Engelmeßbruderschaft'* közti pert. Cf. STRAUB 1957, 134–135.

A hosszú időn át csak szokásjogi úton gyakorolt dékáni bíráskodáshoz a korszak végén sikerült pápai megerősítést is szerezni: Georg von Schaumberg bambergi püspök bírósági rendtartását II. Piusz pápa még ugyanabban az évben megerősítette. A pápai bulla külön kiemelte, hogy a bambergi dékán és bírája (*officialis*) *"[...] iuris ordinem prout a sanctis patribus institutum esse reperitur, in causarum cognitionibus observarent"* Egy másik pápai bulla a végrehajtásról is gondoskodott,[27178] így a rendhagyónak mondható *"iurisdictio decani ecclesie Bambergensis et eius officialis in civitate et dioecesi Bambergensi"* teljes megerősítést nyert.

A pápai megerősítést kieszközlő személy maga a bambergi dómdékán volt, a Bolognában tanult tudós *doctor legum* Hertnid von Stein. A diplomáciai küldetésben Rómában többször megfordult, a pápai kancellária gyakorlatát jól ismerő klerikusnak azt is sikerült elérnie, hogy bírói joghatósága nemcsak a bambergi egyházmegyére, hanem az akkor még oda tartozó Nürnberg birodalmi városra is kiterjedt.[272]

A bambergi szentszék helyszíne meglehetősen bizonytalan. Tény, hogy többféle helyen is ülésezett a bíróság.[273] Az oklevelek rendszerint csak azt rögzítették, hogy *"in iudicio,"* vagy később *"in loco consistoriali solito et consueto*." A legkedveltebb tartózkodási hely azonban minden bizonnyal a dómtemplom (és néhány kapcsolódó épület) lehetett, ahol már a főesperes is bírói széket ült. Friedrich Gross *officialis* a Johannes Waldner püspöki helynök és Flermann Wirdling közti perben a fellebező levelet 1392. március 22-én *"in ambitu ecclesie Bambergensis in loco iudiciali nobis ibidem ad iura reddenda pro tribunali sedentibus"* állította ki. Anton von Rotenhahn dómdékán a dómprépost és a káptalan közti vitában hozott döntőbírói határozatát 1423. július 17-én, Ulrich Ackendorf *officialis* és több más jogtudó jelenlétében „*in curia habitationis domini Anthoni decani in magna aula officiali"* hirdette ki. Több más oklevél is arról tanúskodik, hogy legalábbis a 15. század nagyobbik hányadában létezett a dómdékán udvarában egy *aula officialis,* amely a bíráskodás rendszerinti helyszínéül szolgált.[274]

a) A bírósági rendtartás

A bambergi püspökség rendes bírósága (*consistorium*) évszázadokon át szokásjogi keretek között gyakorolta tevékenységét. A korszak végén azonban megszületett (1463) az a bírósági rendtartás (*Reformatio Iudicii Decanatus*), amely a püspöki választási feltételekben rögzítettekkel együtt világos szabályozását adta a dómdékán vezette egyházmegyei

[271] Az 1463. december 3-án kiállított pápai bulla a würzburgi St. Burkard egyház, az erfurti skótkolostor és a nürnbergi St. Ägidien egyház apátjait bízta meg a végrehajtással, ami a kihirdetést és az ellenszegülőkkel szembeni fellépést foglalta magában.

[272] Nürnberg száz éven át hiába küzdött azért, hogy saját egyházi bíróságot kapjon. Cf. KRAUS 1950, 6, 48.

[273] Egy 1596. szeptember 30-án kelt bambergi adásvételi szerződés említi azt a házat, ahol korábban a consistorium ülésezett: „*Behaussung gegen der stadt zu gelegen sambt dem höfflein mit einer gründtmauern und darauf stehenden gethull [= Zaun] umbfangen, auch dem laden so uf dem kellershals stehet, neben den staffeln, so man uf das katzenberglein hinab gehet, welche behausung vornen gegen der bürge zu an obgedachts andere häuslein, darein man hiebevorn das consistorium gehalten*. " STRAUB 1957, 227.

[274] Egy Rajna-menti birtok elidegenítéséről a dékán által készített (1424) oklevél is ekként rögzíti a helyszínt: „*in loco consistoriali decanatus ecclesie Bambergensis.*" Egy régebbi (1383) oklevél átírásában Michael Ludwici *officialis* 1449. február 4-én azt írja, hogy a kiállításra a dékáni bíróság jegyzői szobájában került sor. Más egyházmegyék bíráskodási helyszíneiről cf. LÖHR 1909, 196; KRIEG 1914, 91.

törvénykezésnek.[275] Az eredetileg latinul írt rendtartás még ugyanabban az évben német fordításban is megjelent, ami a peres felek miatt volt szükséges.[276]

A bambergi püspöki szentszék bírósági rendtartása (*Dekanatsgerichtsordnung*, 1463) összesen 42 cikkelyben szabályozta a dómdékán és *qfficialis*a, valamint a bírósági tisztségviselők tevékenységét, továbbá magát a bírósági ügymenetet. A negyedszázaddal később (1488) kibocsátott újabb rendtartás 15 cikkelyben csupán értelmezte az eredetiben foglalt és a gyakorlat által kritizált passzusokat.[277] Megállapítása szerint a rendtartásban nem szabályozott kérdések eldöntésekor a jog általános szabályaiból és a kipróbált szokások alapján kell a szükséges következtetéseket levonni és a döntéseket meghozni úgy, hogy azok sem általános jogelvekkel (*ius commune*) sem partikuláris rendelkezésekkel nem ellenkezhetnek (14. cikkely). A kiegészített statútumra, az *officialis*nak, a pecsétnöknek és az ügyészeknek egyaránt külön esküt kellett tenniük (15. cikkely).

1. cikkely

A dómdékán a rendes egyházmegyei törvénykezés gyakorlására köteles bírót kinevezni: *"[...] officialem seu iudicem habeat et teneat*." A bíró legyen klerikus, nőtlen, jóhírű, jogban jártas[278] és a bírósági gyakorlatot ismerő. A bírói hatalmat nem a püspöktől, hanem a dómdékántól nyeri, *"[...] ex commissione sibi pro tempore facienda recipere poterit potestatem iudicandi*."[279]

A bírósági tisztségviselőket a dómdékán nevezi ki. Az ítélethozatal során ki kell kérni a jogtudók tanácsát (*consilium iurisperitorum*), különösen házassági ügyekben.

2. cikkely

Kivételesen indokolt esetektől eltekintve a dékán vagy *officialis* csakis Bamberg városában ülhet bírói széket, hogy a jogtudók és ügyészek mindig a peres felek rendelkezésére állhassanak.

---

[275] Ezt a nevezetes dokumentumot Georg von Schaumberg bambergi püspök (1459–1475) adta ki 1463. július 1-én, és Heinrich III. Groß von Trockau püspök (1487–1501) egészítette ki 1488. november 26-án. Az eredeti oklevelet Nicolaus Cristan császári közjegyző és püspöki írnok készítette, amelyet a helynök és a püspöki káptalan pecsétje erősített meg. Később számos, máig fennmaradt másolat is készült. Az 1488. évi kiegészítés az eredeti szöveggel egységben ugyanazon évben már nyomtatásban is megjelent. A statútum a 18. század végéig hatályban volt, amit bizonyít, hogy a helynöki bírósággal folytatott, gyakori hatáskör-vetélkedés során gyakran idéztek. A rendtartás szövege jórészt követi az 1447. szeptember 19-én kiadott würzburgi statútum rendelkezéseit. Cf. STRAUB 1957, 8.

[276] A fordítást a bambergi általános helynök, Gumbertus Fabri ellenőrizte és látta el Georg von Schaumberg püspök, valamint a káptalan pecsétjével. Ezt az okiratot is Nicolaus Cristan császári közjegyző hitelesítette. Cf. STRAUB 1957, 10.

[277] Heinrich III. Groß püspök (1487–1501) nevéhez fűződik az említett rendtartás-korrekció, amely az „*Ordinatio et declaratio reformationis iudicii decanatus ecclesiae Bambergensis*" címet viselte. A módosításokra hosszas mérlegelés után, jogtudók, a dómprépost, a már 1463-ban is a dómdékáni tisztséget betöltő Hertnid von Stein és az egész püspöki káptalan hozzájárulása nyomán került sor.

[278] Ahogy általános gyakorlat szerint a püspökök, úgy Bambergben a dómdékánok sem voltak általában jogászok, ezért lett elengedhetetlen feltétel, hogy legalább az *officialis* rendelkezzen ilyen képzettséggel. Cf. KIST 1943, 15.

[279] A bíró gyakorlatilag *iurisdictio mandata* alapján járt el, jogállása megfeleltethető a többi német egyházmegyében kialakult, a püspökhöz képest definiált *officialis* helyzetének. Ha megüresedett a dómdékán tiszte, a bírói joghatóságot a káptalan gyakorolta. Mivel a dómdékánt is a káptalan választotta, üresedés esetén az *officialis* kinevezéséről is ez a testület gondoskodott.

3. cikkely

Ügyvéddé csak olyan személyt lehet kinevezni, akit az általános helynök és a dómdékán elfogadott, a hivatali esküt letette, továbbá a jogban jártas és bírósági gyakorlattal is rendelkezik.[280]

4. cikkely

Az ügyvédek kötelesek minden általuk elkészített peres iratot aláírásukkal ellátni.

5. cikkely

A dékán és az *officialis* kötelesek folyamatos jogszolgáltatást kifejteni, a jogkeresők számára mindig rendelkezésre állni. A peres eljárások során a bíróságnak gondoskodnia kell állandó közjegyzői jelenlétről, aki a tárgyalásokról hiteles feljegyzést készít.

6. cikkely

Ugyanabban az eljárásban vagy ugyanazon bíró előtt senki sem szerepelhet a négy legfontosabb bírósági tisztségviselők (bíró, ügyvéd, ügyész és közjegyző) közül egyszerre két minőségben. Aki vét e szabály ellen, azt hat hónapra minden hivatalából föl kell menteni, ismételt jogsértés esetén pedig véglegesen el kell mozdítani. Kivételt képeznek az elesettek és gyámolításra szorulók (*personae miserabiles*) kisebb súlyú ügyei, ahol a személyi egybeesés a költségkímélés okán éppen az ő érdekeiket szolgálja.

7. cikkely

Nehéz és kétséges megítélés alá eső ügyekben a dékán/*officialis* csak azt követően hozhat ítéletet, hogy mindkét fél ügyvédjeit és további bambergi jogtudók véleményét meghallgatta.[281]

8. cikkely

A szentszéki törvénykezés hatásköre a világi bíráskodás irányában korlátozott. A jövőben a dékán/*officialis* világi természetű ügyben (*in causis prophanis*) nem járhat el; olyan esetekben sem, amelyek szokásjogilag egyházi hatáskörben nyertek elintézést (*causae pauperum et miserabilium personarum*), vagy ahol a világi bíróság megtagadta a jogszolgáltatást.[282] Egyháziak egymás közti, valamint az egyházi bevételekkel vagy javadalmakkal kapcsolatos (akár világiak ellen folyó) perek azonban továbbra is a *consistorium* hatáskörébe tartoznak. Eljárhat az egyházi bíróság azokban az ügyekben is, amelyekben ezt mindkét fél kéri.[283]

---

[280] A kinevezéshez tehát meg kellett szerezni a helynök beleegyezését is, aki a püspök képviseletében rendszerint a káptalannal ellentétes álláspontra szokott helyezkedni. Ezen a ponton jól látható a püspök és a dómdékáni pozíció közti 'kódolt' feszültség.

[281] Ennek rögzítése azért volt fontos, mert a múltban ez nem mindig történt így, a peres felek nagy bánatára és olykor sérelmére.

[282] Az 1488. évi rendtartás-kiegészítés nagyon figyelemre méltó kompetenciát rögzített: kimondta, hogy a dékán/*officialis* továbbra is eljárhat a régi szokás szerint azokban a követelésperekben, ahol a megszolgált bért vonakodik a munkaadó kifizetni. Méghozzá mindez tág értelemben, tehát (az addigi gyakorlattal szemben) nemcsak a házi alkalmazottak, cselédek léphetnek fel ilyen igénnyel, hanem bárki, aki pusztán munkaerejét 'bocsátotta áruba.' Ilyenek voltak a napszámosok (*Tagloner*), akik eszerint keresetüket a szentszéken is benyújthatták (13. cikkely). Cf. DIESTELKAMP 1931, 309.

[283] A statútum-reform (1488) az egyes pertípusokban (tizedper, uzsora etc.) kiállítandó ítéletlevelek ellenértékeként külön díjszabást állapított meg, ahol az összeg mértéke változó lehetett attól függően, hogy a per rendes vagy sommás, tanúkkal vagy anélkül lefolytatott volt (9. cikkely). Ahol a (ma így mondanánk) pertárgy értéke világosan megállapítható volt, az illetéknek is ahhoz kellett igazodnia (10. cikkely). Egy ehhez kapcsolódó további rendelkezés megállapította a tisztán világi természetű perekben követelhető illetékeket; 10 forint alatti jogvitákat csak sommás eljárásban lehetett eldönteni (11. cikkely). A bíróság által kiszabott illetéket a felek a dékánnak fizetik, aki nem követelhet a rendtartásban megállapítottnál többet (12. cikkely). Látható, hogy a

9. cikkely

Az idézésben világosan meg kell jelölni a kereseti követelést vagy vádat, és az alapul szolgáló jogcímet. Ha a bíróság elmulasztja ezek pontos rögzítését, az így kézbesített idézésre a címzett nem köteles megjelenni, maga az eljárás pedig érvénytelen. Ha plébánost bíznak meg az ilyen idézés kihirdetésével, az ennek nem köteles engedelmeskedni. Ugyanez a szabály vonatkozik mindenféle bírósági intésre is.[284]

10. cikkely

A dékán/*officialis* hivatalból csak olyan személyt idézhet meg, aki nyilvánosan gyanúsított; sosem kerülhet sor *ex officio* idézésre titkos eljárásban vagy világiak elleni perekben, csakis fontos egyházi jog megsértése esetén. A dómdékán hatáskörén kívül esnek mindenképpen a püspöknek vagy feljebbvalójának fenntartott ügyek.[285] A bíróságnak minden percselekménynél törekednie kell arra, hogy az a lehető legkisebb perköltséget vonja maga után.

11. cikkely

Akit büntetőügyben vádlottként megidéznek, jogosult minden jogszerű és megengedett eszközt védelmére felhasználni. Ha a vádlott bűnösségét nem sikerült bizonyítani, kánoni tisztító eskü (*purgatio canonica*) letételére kötelezhető.

12. cikkely

Dékán/*officialis* sem személyesen sem alárendeltjei útján nem idézhet senkit büntetőügyben titkosan széke elé, a vádlottal az eljárás során nem egyezkedhet, tőle pénzt nem követelhet és nem fogadhat el. E rendelkezés megsértőjét egy esztendőre fel kell menteni a bírói hivatalból, ismételt előfordulásakor a bíró becsületvesztettnek (*infamis*) nyilvánítandó, és el kell űzni az egyházmegyéből.

13. cikkely

Végrendeletek és egyéb végintézkedés készítésébe sem a dékán sem az *officialis* nem avatkozhat bele, különösen világi tárgyú és laikusokat érintő esetekben. Minden effajta intézkedés érvénytelen. Kegyes célú hagyományok foganatosítása érdekében (ha a végrendeleti végrehajtók késlekednek) a végrehajtást a püspök (*ordinarius loci*) az általános szabályok szerint maga is elvégezheti.[286]

14. cikkely

Idegenek és lakóhelyükről gonosztettek miatt elűzöttek mindezidáig szabadon pereskedhettek a dékán/*officialis* előtt, amit Bamberg és Nürnberg városainak világi hatóságai súlyosan sérelmeztek. Mivel a bíróságot az alperes után állapítják meg, és senkinek sem

---

kompetencia, egyébként nagyon absztrakt megfogalmazásakor a tárgyi illetékesség határozottan megelőzte az alanyi szempontokat.

[284] Az effajta, általánosságban megfogalmazott idézések nem lehettek ritkák, mert Anton von Rotenhahn bambergi püspök egyik zsinati határozatában (1433) is tilalmazta az ilyen bírósági értesítéseket: „*[...] citetis, quos lator presentium vobis nominaverit.*" Cf. STRAUB 1957, 25.

[285] Az utóbbi rendelkezés szövegszerűen: „*[...] praeterquam in casibus qui nobis et superioribus nostris reservati sunt.*" A latin szóhasználatban olvasható többesszám: *'superiores'* az említett würzburgi mintáról árulkodik, hiszen Würzburgnak tényleg két felettes egyházi hatósága volt (a mainzi érsek és a pápa), az *exempt* bambergi egyház fölött azonban csak Róma állt.

[286] A rendtartás nyomtatott változatában e cikkelyhez még hozzáfűzték, hogy a szentszéki bíró előtt kiállított végrendelet megerősítésére a püspök vagy helynöke jogosult, továbbá a végrendelet megtámadásából származó perek is indíthatók ugyanitt elsőfokon (a felperes tetszésétől függően). Ez tehát egyike volt a püspök számára, legalább alternative fenntartott eseteknek.

származhat előnye saját jogsértéséből, ezért a jövőben a fenti személyek ellen illetékes világi bírájuk járjon el. A világi hatóságok is kötelesek az ilyen vádlottak mozgásszabadságát biztosítani. Ha a világi bíró vonakodik eljárni, a szentszék jogosult az eljárást lefolytatni.

15. cikkely

A dékán/*officialis* köteles minden bírósági intést és büntető határozatot maga kibocsátani, kiközösítést és más egyházi szankciót személyesen elrendelni és írásban kihirdetni, s a feloldásról is ugyanígy gondoskodni. Az *excommunicatio* feloldására csak akkor van mód, ha a panaszos kérelme teljesült vagy ahhoz bármi okból hozzájárul.

16. cikkely

Az ügyészi (*procurator*) hivatalra pályázó személynek alkalmasnak és a bírósági gyakorlatban jártasnak kell lennie, akinek felkészültségét a helynök, a dómdékán és az *officialis* vizsgálja meg; ha megfelelt, hivatali esküt kell tennie.

17. cikkely

Az ügyész hivatala gyakorlása során csakis jogszerű eszközöket alkalmazhat, kilátástalan ügyeket nem vállalhat, hamis indokokkal nem húzhatja a pert. Az ellentétesen cselekvő *procurator*ral szemben a bíró jogosult eljárni: időlegesen vagy véglegesen megfoszthatja tisztségétől, vagy más büntetést szabhat ki.

18. cikkely

Ha az ügyész megvesztegetés folytán, gonoszságból vagy hanyagságból pert veszít, vagy az ítélethozatal előtt ügyfelének nyilvánvaló sérelmére tényked ik, köteles az okozott kárt megtéríteni, valamint a bíróságnak pénzbüntetést fizetni.

19. cikkely

A jövőben a hivatalban levő, esküt tett ügyészek száma négy legyen; ha ezen felül mások is fellépnek e hivatalban, büntetésül el kell őket űzni a bambergi egyházmegyéből.

20. cikkely

Csak olyan ügyész léphet fel a bíróság előtt, aki megbízását előírásszerűén igazolta; ellenkező esetben jognyilatkozatai érvénytelenek.

21. cikkely

Az ügyész az általa elvállalt ügyet köteles végigvinni, akkor is, ha a kilátásba helyezett díjazás időközben kérdésessé válik. Vonakodása esetén a bíró kényszerítheti is erre, egyidejűleg terhére és a perbeli ellenfél javára kártérítést ítélhet meg.

22. cikkely

Az ügyész a bíróság előtt (különösen eskü alatt) csak olyan kijelentéseket tehet, amelyeket megbízójától kapott, és köteles mindig igazat mondani.

23. cikkely

Az *officialis* és a közjegyző hivatalára csak az nevezhető ki, akinek alkalmasságáról az általános helynök és a dékán meggyőződött, s aki ezután előttük a hivatali esküt letette. Az eskü

előtt tett perbeli cselekményeik érvénytelenek. Kihágásaik megbüntetésére a püspök vagy helynöke jogosult.[287]

24. cikkely

Szigorúan tilos az ügyésznek vagy ügyvédnek megbízóikkal, az ügyésznek a pedellussal nyereségrészesedésről tárgyalni. A vétkezőt a bíró becsületvesztettnek (*infamis*) nyilvánítja. Éppígy az *officialis* sem egyezkedhet a közjegyzővel a javadalmazásról.

25. cikkely

A bíróság rendelkezésére Bamberg városában öt megesketett pedellus és küldönc (*Bote*) álljon, akik közül négy a bambergi dóm templomszolgái (*Mesner*) közül kerüljön ki, egyet pedig a helynök nevez ki. Ezen kívül további négy bírósági küldöncöt kell a Bambergen kívüli területek számára kinevezni, akik szintúgy kötelesek esküt tenni.

26. cikkely

A pedellusok és küldöncök kötelesek a bírósági iratokat személyesen és előírásszerűen a címzetteknek átadni, tilos azokat összetépni vagy visszaélni velük. A vétkeseket a helynök vagy az *officialis* megbünteti.

27. cikkely

Ha a küldönc egy bírósági irat kézbesítését egy hónapon belül felróhatóan elmulasztotta, az újabb okirat elkészítésének költségei őt terhelik. A küldöncök szolgálatuk teljesítése közben nem játszhatnak pénzben kockajátékot, és más olyan, hivatalukhoz méltatlan dolgot sem művelhetnek, amellyel a bíróságot rossz hírbe hozhatják. A vétkezőknek büntetést kell fizetniük a bambergi egyház (*Kirchenstiftung*) számára.

28. cikkely

Ha a dékán/*officialis* idézése vagy intése a kézbesítés során akkora késedelmet szenved, hogy a megidézett képtelen lenne a bíróság előtt határidőre megjelenni [naponta két mérföldes 'sebességgel' számoltak], sem a plébános nem köteles az idézést kihirdetni, sem a címzett útra kelni.

29. cikkely

Az idézést és más bírósági felhívást a címzettnek személyesen kell átvennie, vagy ezeket a templomban a plébánosnak a nép előtt a szószékről vasár- és ünnepnapokon ki kell hirdetnie.[288]

30. cikkely

Ha a szabályszerűen megidézett a bíróság előtt határidőre nem jelenik meg, és képviselőt sem küld maga helyett, makacsnak kell tekinteni. Ha azonban a vádlott makacssága (*contumacia*) nem bizonyos és a vádló sem jelenik meg, minden további percselekmény érvénytelen, a vádlott pedig szabadul. Ha a vádlott megjelenik, a vádló azonban nem, úgy az előbbi költségtérítésre jogosult, és egy újabb idézésre nem köteles megjelenni. Ha mindkét fél távol marad, egyezséget kell közöttük létrehozni.

---

[287] Az 1463. évi eredeti rendtartásban a közjegyző eskütételi kötelezettsége még nem szerepelt, jóllehet a mintául vett würzburgi statútum tartalmazta. Talán csak egyszerű kihagyás volt, a későbbi szövegváltozatokban már olvasható. A cikkely végén megjelenik a püspök is, mint a büntetőhatalom igazi letéteményese.

[288] A gyakorlat az volt, hogy a széleskörű analfabétizmus miatt a latin nyelven írt idézéseket rögtön az illetékes papnak kézbesítették, aki szóban értesítette a címzettet (elmagyarázva a bírósági megkeresés tartalmát), vagy a legközelebbi vasárnapon felolvasta a szószékről. Cf. LÖHR 1909, 225.

31. cikkely

A rosszhiszemű pervitel fölött a dékán/*officialis* nem hunyhat szemet. Az egyes bírósági értesítések és a kiszabásra kerülő büntetések (*suspensio, excommunicatio* etc.) között legalább tizenöt napnak el kell telnie. E szabály megsértése esetén az okirat érvényét veszti, a kihirdetése nem kötelező. A vétkesek költségtérítésre kötelezhetők és megbüntetendők. A plébános és a bírósági végrehajtók kötelesek a történtekről a bíróságot értesíteni. Ha azonban valótlanságot közölnek, büntetéssel kell számolniuk.

32. cikkely

Területi hatályú *interdictum* idején egyházi temetkezések árusítása és vásárlása tilos.

33. cikkely

A közösséget érintő súlyos egyházi szankciók végrehajtását (*processus inhibicionis communionis seu litere participande)*[289] nem szabad rögtön az *interdictum* elrendelésével vagy az egyházi temetés megtagadásával kezdeni, hanem az egyházi büntetések fokozatait és az intervallumokat közöttük be kell tartani. Az *interdictum* nem rendelhető el azonnal, ha egy büntetéssel sújtott személy a kijelölt területen tartózkodik. E szabály megsértőit meg kell büntetni. Ha azonban az egyházi személyek, az egyház vagy a szentszék szabadsága kerül közvetlen veszélybe, az általános szabályok szerint erélyesen fel kell lépni.

34. cikkely

A baseli zsinat határozatainak megfelelően egy közösség vagy helység csak akkor sújtható *interdictum*mal, ha az alapul szolgáló bűnt maga a közösség, annak ura vagy tisztviselői követték el; kizárt a szankció lehetősége akkor, ha közönséges magánszemély az illető, legyen bár nyilvánosan kiközösített vagy olyan, aki a helységből elűző bírói parancs ellenére helyben maradt. Ha az ilyen bűnös személy aláveti magát a rá kirótt büntetésnek, vagy eltávozik a közösségből, a szentmisék tovább tarthatók.

35. cikkely

A szentmise-tartás, az egyházi temetés tilalma és az *interdictum* a jövőben kizárólag egy helység plébániájának a területére szólhat, ahol a kiközösítésben megátalkodott tartózkodik; a tilalom nem terjeszthető ki a leányegyházakra.

36. cikkely

Az *officialis* és a pecsétnök kötelesek minden iratot a megpecsételés előtt elolvasni és megvizsgálni, a hiányos aktákat, különösen pedig az üres lapokat nem láthatják el pecséttel. Hasonlóan nem pecsételhetik meg az olyan idézéseket, amelyek szövegében terjedelmesebb üres helyek vannak. Az idézések határidejét sohasem szabad módosítani.

37. cikkely

A tanúk kihallgatását nagy gondossággal és körültekintéssel, tapasztalt, elfogulatlan bírák és közjegyzők által kell foganatosítani. Ha a kihallgatás során a kihallgató ügyetlensége miatt az egyik peres felet kár éri, kártérítésre kötelezhető és büntetéssel sújtható. Ha az *officialis* vagy a pecsétnök a tanúkihallgatást Bamberg városán kívül ejti meg, meg kell elégedniük a rendes díjazással és nem követelhetik annak dupláját.

[289] A *participantes* azok a személyek voltak, akik a kiközösítette(kke)1 érintkeznek. Cf. DIESTELKAMP 1931, 301, 305.

38. cikkely

A dékán/*officialis* bírói hivatala gyakorlása során számos kötelezettséget kell, hogy szem előtt tartson: "*Item volumus, quod decanus sive officialis in causis in quibus coram eo fuerit procedendum debite procedat, partibus iusticiam ministret, lites, quantum poterit, faciat breviores, amputet dilacionis materiam, exceptiones, dilaciones et appellaciones frustratorias repellat, parcium, advocatorum et procuratorum contenciones et iurga testiumque superfluam multitudinem refrenet et alias taliter in omnibus mature se habeat, ne partes ex processu indebitis laboribus et expensis contra iusticiam graventur*."

Amelyik fél hamisan idéztet meg valakit, köteles a felmerült költségeket akkor is megtéríteni, ha egyébként pernyertes lesz.

39. cikkely

A szent engedelmességre való utalással megparancsolja a püspök, hogy a dékán/*officialis* a pervezetés során mindenben tartsa magát az elődök által teremtett szokásokhoz, az ítélkezés során az igazságosságot és méltányosságot tartsa szem előtt, és több pert ne vonjon össze. Csak olyan, szabályosan idézett és megintett makacsokat közösítsen ki, akiknek vétkessége bebizonyosodott.

40. cikkely

Házassági perekben különösképpen ügyelni kell az isteni törvényekre, az erkölcsi tisztaságra és az igazságosságra. Ha mindkét fél bíróság előtt tett vallomásából megállapítható, hogy sem házasság, sem eljegyzés nem áll fönn, mindennemű pénzkövetelés elutasítása mellett szabad állásúaknak kell őket nyilvánítani. Az eljegyzés biztosítására szolgáló pénz *(arrha)* sem követelhető vissza. Visszafizetésre kötelezhető azonban az a fél, amelyik bizonyítottan rosszhiszeműen járt el. Ha a házasság létrejöttét állító felperes nem tudja állítását bizonyítani, nem szabad pénzt elfogadni, de a másik fél sem szabadul feltétlenül.[290]

Mivel számos egyéb (enyhébb) egyházi büntetés is létezik, a bíró az engedetlenekkel szemben ne alkalmazzon elhamarkodottan kiközösítést.

41. cikkely

A bírósági tisztségviselők méltó díjazásban részesülnek, hogy a peres felek mentesüljenek a fölösleges kiadások alól.[291]

---

[290] A középkori szentszéki perek meghatározó hányadát adó házassági ügyek ilyen rövid szabályozása sok kritikát váltott ki, ezért a korrekció (1488) lényeges megállapításokat tartalmazott. Eszerint a dékán/*officialis* jogosult és köteles minden szavahihető feljelentés alapján (ilyen volt főleg a zsinati felhívás, plébános vagy rokon bejelentése) eljárni azokban az esetekben, amikor megkötött házasság érvényességét támadják vérfertőzésre, sógorságra vagy lelki rokonságra való hivatkozással. Az effajta feljelentések átvételére a közjegyző és a pecsétnök is köteles (1. cikkely). Egy további rendelkezés szerint amennyiben a megidézett 'házasok' egybehangzóan, eskü alatt tagadják a házasságkötés megtörténtét, az erről kiállított igazolás költségeit kötelesek viselni, ha idézésüknek plébániájukon már híre ment (2. cikkely). Ilyen igazolást kötelesek a felek ugyancsak saját költségükön kiállíttatni plébániájuk számára akkor is, ha az egyik fél állítja ugyan a házasság megkötését, de nem tudja bizonyítani (3. cikkely). Ha az eljárás nem feljelentés, hanem az egyik fél keresete alapján indult, ám a házasság fennálltát mégsem sikerül bizonyítani, a fenti igazolás költségeit a magát tisztító esküvel felmentő félnek kell viselnie; ha azonban a felperesnek sikerül állítását tanúkkal bizonyítania, ő viseli a költségeket (4. cikkely). A házassági akadályok fennállta miatt indított perekben a megnevezett tanúkat az *officialis* köteles megidézni, kihallgatni, s ekkor a per kimenetelétől függetlenül kötelesek a felek az igazolást kiállíttatni (5. cikkely). A házassági bontóperben is a pernyertes viseli a költségeket (6. cikkely). Hasonlóan kell eljárni a házasságtörés, őrültség etc. miatt indított perekben is; az összeg felét kell azonban csak megfizetni azokban a sommás eljárásokban, ahol a kereset a házasság nem- létének megállapítására irányult (7. cikkely).

[291] Az 1488. évi korrekció konkrét díjazást állapított meg azokra a (nyilván gyakori) sommás eljárásokra, ahol a törvénytelen gyermekekről és a különböző tartási kötelezettségekről rendelkeztek (8. cikkely).

42. cikkely

Az ügyvédek, ügyészek és közjegyzők a jogügyletek jellegétől, valamint az ügyfelek személyétől függő mértékű díjazást kapnak. Ha valamelyikük túl sokat követelt, a bíró saját belátása szerint leszállíthatja annak összegét, szükség szerint kikérve más ügyvédek, ügyészek és közjegyzők véleményét. Aki gyakran bizonyul túl mohónak, azt a bíró elmozdíthatja tisztségéből.

*

A statútum szövegét alkotó cikkelyek után hosszú, részletező lista következett az egyes bírósági cselekmények alkalmával fizetendő díjakról, illetékekről. Pontosan megállapították, mennyit kell fizetni az egyes okiratok elkészítéséért, és a bírósági tisztségviselők díjazása is publikus volt. Azért különösen fontosak ezek a lajstromok, mert a bíróság feltehetően teljes tevékenységét felölelték, s mivel a fennmaradt periratok nagyon foghíjasak, innen tudható, milyen körű tevékenységet fejtett ki a bambergi szentszék.

A fontosabb jogügyletek: idézés *(citatio),* bírói megintés (*monitio*)*,* kiközösítés (*excommunicatio*), *crescentia*,[292] kiközösítettékkel való eljárás (*participatio*), kiközösítéssel való ismételt fenyegetés (*aggravatio),* a kiközösítés előtti utolsó intés (*reaggravatio),* egyházi szentségek kiszolgáltatásával kapcsolatos cselekmények megtiltása (*cessatio a divinis*) egy, három, hat és kilenc napra, *interdictum* temetési tilalommal (*cessatio interdicti ecclesiastici cum inhibitione sepulturae), interdictum* három, hat és kilenc napra, *interdictum* feloldása, temetés engedélyezése tilalom idején (*effectus*)*,* büntetés alóli egyszerű felmentés, elzárás és annak feloldása, távollevő igazolása, egy zsinagógából kizárt zsidó elégtételt kívánó kérvénye, elmakacsolt nyilvántartásba vétele, bírósági határidő bejegyzése, szóban előadott panasz jegyzőkönyvezése, közbenső és végítélet elkészítése, Bambergben és a városon kívül kihallgatott tanúk vallomásai, tisztító eskü (*littera expurgationis*)*,* mentőtanú (*compurgator*) vallomása, fellebbezés szóbeli előterjesztése, fellebbezési okirat kiállítása, igazolás az ügyiratokba nyert felvételről (*instrumentum insinuationis*)*.*

A bírósági küldöncök az okiratok kézbesítésekor mérföldenként megállapított díjazásban részesültek. Az egyes jogügyletek (adásvétel, ajándékozás etc.) elkészítésének fix díja volt.

A statútum függelékében kaptak helyet az esküformulák, amelyek a püspöki káptalan későbbi eskükönyvében (*Juramenten-buch,* 1572) is szerepelnek, bizonyságul arra, milyen tartósan hatályban volt a bambergi bírósági rendtartás. Az esküszövegek az *officialisé*val kezdődnek, mert a dékántól rögtön hivatala átvételekor kivették az esküt, akinek jogállása ezáltal bizonyos értelemben a bíróság fölött helyezkedett el, de legalábbis egy távolság volt érzékelhető. Önálló esküszövege volt valamennyi bírósági tisztségviselőnek, mert az eskük nem formálisak voltak, hanem pontos és meglehetősen részletes felsorolását adták az egyes feladatköröknek.

A rendtartás zárórendelkezése szerint abból a célból, hogy a statútum szabályai ne merüljenek feledésbe, a *consistorium* helyszínén minden évben a fehérvasárnapot követő hétfőn (ha az is ünnepnap, az utána következő napon) az *officialis* által megjelölt érdemes személy köteles *a* statútum (1488-tól a korrekciókkal kiegészített) teljes szövegét ünnepélyesen felolvasni. Valamennyi bírósági tisztségviselőnek kötelező jelen lenni; az igazolatlanul távol maradó a bíróság pénztárába büntetést fizet. Az igazolásokat a dómdékán bírálja el. A bíróság tagjai megkapják a rendtartás egy-egy példányát.

A bambergi bírósági rendtartás értékelésekor kiemelést érdemel, hogy a középkor végén ugyan, de még jóval a reformáció előtt nagy hangsúlyt kapott benne az egyház reformtörekvése.

[292] Nem tudni e *terminus technicus* pontos jelentését: Straub szerint ez a jogintézmény egy büntetés súlyosítását jelenthette, bár Gratianus (C.2.D.LXXIV) *a crescere* kifejezést másként, az egyházi rend magasabb fokozatára emelés értelmében használja.

Különösen áll ez a nyakló nélkül alkalmazott súlyos büntetések elleni határozott fellépésre, valamint az 1488. évi korrekció nyílt munkásvédelmi rendelkezéseire.

b) A dómdékán

A bambergi egyházmegye rendes főbírája tehát a mindenkori dómdékán volt. E hivatal egyik legfontosabb feladatköre a törvénykezés volt, ezért az esetek többségében törekedtek arra, hogy e posztra kánonjogászt nevezzenek ki.[293] A dómdékánnak azonban a bíráskodás mellett rengeteg egyéb teendője is volt, amelyek nemcsak lefoglalták, hanem gyakran fizikailag is távol tartották Bambergtől: egyedül vagy a püspök társaságában sokat utazott az egyházmegyében, más püspökségekben vagy éppen Rómába szólította a kötelesség; sűrűn tárgyalt világi hatóságokkal (császár, fejedelmek, lovagok), továbbá az évi rendes, több hétig tartó szabadságot is rendszerint Bambergtől távol töltötte.

Mindezek következtében, a többi német püspökséghez hasonlóan, a valóban állandó bíráskodás megteremtése céljából itt is létrejött az *officialis* tisztsége, amelyet csak kanonista tölthetett be. A bambergi dómdékán bíráskodása kétarcú jelenség volt: személyesen és említett hivatalnokbírája által egyaránt eljárt.

Nem lényegtelen körülmény, hogy a dómdékán a legkorábbi időktől kezdve az áldozópapság szentségével felruházott személyek közül került ki, amely kritériumnak nemhogy minden kanonok nem felelt meg, de még püspök is akadt, aki diakónusként halt meg.[294]

ba) A *consistorium* hatásköre

A bambergi dómdékán és az általa vezett bíróság (*consistorium*) hatásköre nagyjából megegyezett a többi német egyházmegyében működő *officialatus* jogkörével. Területi illetékessége is kiterjedt az egész egyházmegyére (Nümbergre is, azzal a megszorítással, hogy az ottani jogviták elintézésére ki kellett szállnia), a *iurisdictio* tárgyi köre azonban – ha kis mértékben is – folyton változott, hiszen bár ebben az egyházmegyében a dómdékán túlsúlya az egész korszakon át megmaradt (ezt bizonyítják a választási kapitulációk és még inkább az oklevelek), bíráskodási tevékenysége nem volt zavartalan, mert szüntelenül fenyegette a püspöki hatalom és annak közvetlen helyettese, az általános helynök részéről megnyilvánuló igény.

A dómdékán bíráskodásának illetékességéről talán ezért sem maradt fönn, vagy eleve nem is készült katalógus a középkorból. Ilyen lista csak jóval később készült (1640), amelynek tartalma azonban igen nagy valószínűséggel hűen tükrözi a korábbi évszázadok állapotát, mert erre gyakran kifejezett utalás történik, és az okleveles anyag elemzése is ezt támasztja alá.[295]

A lista a házassági ügyekkel kezdődik és büntetőjogiakkal, valamint az alternatív bíráskodásra vonatkozó esettípusokkal végződik, egyenként: *causae matrimoniales in genere et in specie, causae sponsaliorum, consanguinitatis, affinitatis, cognationis spiritualis, deflorationis, impregnationis etiam ante solemnisationem nuptiarum, sumptus puerperii, educationis prolis, destitutae viduitatis, divortii, separationis quoad thorum et mensam,*

[293] A 15. század kezdetétől bizonyíthatóan egyetemet (Bologna, Padua) megjárt kanonisták töltötték be túlnyomórészt a dómdékán tisztségét. Cf. KIST 1943, 15; LOOSHORN 1967, III. 194.

[294] Werntho bambergi püspök hatévi kormányzás után mint *subdiaconus* halt meg (1335), de egészen a 17. századig vannak adatok olyan főpásztorokra, akik nem részesültek püspöki felkenésben. Cf. KIST 1953, 68–70.

[295] A nevezetes összeállítást egy névtelen klerikus készítette, aki egyébként a püspök és a dómdékán közti presztízsharcban a főpásztor oldalán állt, számára gyűjtögette az érveket. Mindez azt is jelenti, hogy az alábbi kompetencia-kör inkább egyfajta minimumnak tekinthető, és a középkori joggyakorlatban a dómdékán esetenként meg ennél is szélesebb jogkör birtokában lehetett. Cf. STRAUB 1957, 77, 183.

cognitionis adulterii, incestus, raptus, veneficiorum,[296] *purgationis canonicae, privationis beneficiorum, iniuriarum, pactorum dotalium, haereditatis, donationis, testamentorum, codicillorum, legatorum, omniumque aliarum ultimarum voluntatum, pretii deserviti, censuum, mutui, depositi, reddituum ecclesiasticorum, laudemiorum, locationis et solutionis decimarum et iurium earundem, causae commissae emphyteusios ecclesiasticae, arrestorum, omnes causae clericorum contra laicos et laicorum contra clericos et clericorum contra clericos, causae laicorum pro rebus bonis et possessionibus ecclesiasticis, causae in quibus iudex saecularis iustitiam reddere negligit,*[297] *causae excommunicationis ob contumaciam in consistoriali processu, causae extraordinariae quae ex nobili officio iudicis in iudicium deductae sunt.*

A dómdékánnak az általános helynökkel vívott konkurrencia-harca különösen az alábbi ügyekben figyelhető meg: házassági akadályok megállapítása, hozomány, házasságon kívüli apaság megállapítása, valamint a büntetőjogi esetek. Az utóbbi ügycsoportból a káptalan és a főapátság tagjait érintő perekre nézve maga a káptalan és a püspök gyakran élt a korlátozás eszközével. A fentebb említett hatáskör-katalógus a püspöknek (és/vagy helynökének) fenntartott alábbi eseteket említi: *in matrimonialibus causae dispensationum super impedimentis, causae beneficiales, investiturae, concessiones feudarum ecclesiasticarum et mutationes earum, causae absentiarum (a beneficiis), causae in quibus absolvere vel dispensare episcopo reservatur, causae visitationis, causae fidei,*[298] *causae testamentariae,* [299] *crimen sacrilegii, crimen haereseos, crimen simoniae, causae iuris patronatus.*

A két lista összevetéséből látható, hogy vannak ütközések. A dómdékán hatáskörénél említett *privatio beneficiorum* például nem jelenthette az egyházi javadalom megvonásának rendes kánonjogi büntetését, amely vitathatatlan püspöki előjog volt, hanem csak a klerikus által elkövetett javadalombitorlásra vonatkozott. A dómdékán büntetőjogi kompetenciája a főesperesi jogkör átvételéből és a káptalant megillető hatáskörből forrásozott, de meglehetősen korlátozott volt. Világiakkal szembeni jogköre nagyon széles volt,[300] a klerikusok irányában azonban a püspök és a káptalan megkerülhetetlen akadályt jelentett. Határozottan feltűnő jellegzetesség, hogy a dómdékánt e körben messze nem illette meg olyan széleskörű *iurisdictio,* mint a többi esetben: a püspöki előjogokat lényegében nem sikerült áttörni. A büntetőjogi kompetencia terén továbbá Bambergben sem élvezett látványos többletjogokat a dómdékán az egyházmegye többi dékánjával (*Stiftsdekanen*) szemben.

---

[296] Cf. MERZBACHER 1951, 376. és a köv. lapok.

[297] Cf. 8. cikkely az 1463. évi bírósági rendtartásban.

[298] Wilhelm eichstätti püspök választott bírói ítéletében értelmezte az 1475. évi bambergi választási kapituláció és a bírósági rendtartás (1463) szűkszavú megállapítását azokról a püspöknek fenntartott esetekről, amelyek a hit kérdéseit érintették: „*[...] von erst alss in demselben artickhell etlich sach, so vor unsern herrn und freundt von Bamberg sollen gehandelt werden erzehlet, under denen ketzerey benennt und desshalben irrung sind, von zaberey, incantation, sacrilegi wegen oder so sich jemandt dem teuffeil ergiebt oder opfer thuet, die unser herr undfreundt von Bamberg vermeint für seine liebe oder seinen vicarius in geistlichen Sachen gehören, so kleren und sprechen wir, wo solch obgemelt hendell also gethan werren, daß sie wieder den glauben und zu ketzerey mögten gezogen werden, daß dieselben vor unsern herrn von Bamberg oder seinen vicarius gehandelt und für sie geweist werden soll, daß auch in Sachen den glauben, bischöflich dispensation berührent und andern, die dem genannten bischow laut desselben artickhelss und der reformation Vorbehalten sindt, der vermelt dechant oder sein offizial weder per viam inquisitionis oder in anderswegzu handlen sich understehe*. ” STRAUB 1957, 89, 149.

[299] Cf. 13. cikkely az 1463. évi bírósági rendtartásban.

[300] A bambergi bírósági rendtartás (1463) 10. cikkelye a súlyos bűncselekmények elkövetői elleni fellépésre adott felhatalmazást, pusztán a püspöknek fenntartott, de közelebbről meg nem határozott eseteket kivéve: „*[...] sed dumtaxat (se intromittat) de criminibus ecclesiasticis non quidem minimis seu parvis sive occultis ut prefertur, sed gravibus et manifestis, preterquam in casibus qui nobis et superioribus nostris a iure vel consuetudine reservati sunt inquirendo [etc.]*” A 15. cikkely alapján a dómdékán/officialis nemcsak bírósági intéseket róhatott ki, hanem súlyos egyházi szakciókat is elrendelhetett: „*[...] quod decanus et eius officialis pro tempore moniciones et alios processus penales per se ipsos decernant et excommunicacionis sentencias et alias censuras personaliter ferant et in scriptis promulgent ac etiam ligatos ab illis absolvant*.”

bb) Személyes bíráskodás

A dómdékán tisztsége mindjárt az egyházmegye alapítását (1007) követő idők okleveleiben feltűnik, önálló bíráskodási tevékenységére azonban eleinte nincs adat. A dékáni bíráskodás első emlékei a 13. század közepéről valók, ez a tevékenység azonban csupán a káptalanon belüli vitákra szorítkozott, szó sincs kizárólagos illetékességről.[301] Az évszázad végefelé azonban már önálló, szilárd bírói joghatóság birtokosa a dómdékán.[302] Kezdettől megfigyelhető, hogy a dómdékánt bírói hivatalában a vicedékán helyettesítette, pontosan azt a funkciót betöltve, mint később az *officialis.* A vicedékán az általa hozott ítéletek okleveleit saját pecsétjével látta el, ami a szuverén bírói joghatóság bizonyítéka.

Az első ténylegesen és személyesen ítélkező dómdékán Rudolf von Hohenburg volt, aki 1297. január 28-án hozott ítéletet a Friedrich nevezetű *procurator* képviselte bambergi Katharinenspital és a buttenheim-i Wiker özvegye közti birtokvitában. Az ispotály javára szóló bírói döntés elrendelte ugyan az eredeti állapot helyreállítását (*in integrum restitutio*), hatáskör hiányában azonban tartózkodott a tulajdonjog definitiv megállapításától: *"[...] salvo tamen iure proprietatis de quo agitur si voluerint coram iudice competenti.*"[303]

A hatáskör és a bírói szék tekintélyének növekedése figyelhető meg a 14. század elejétől. A Heinrich von Tanne dómdékán által két kanonoknak a leutenbach-i parasztokkal támadt követelésperében hozott ítélet (1315. június 16.) szövege tartalmazza az eljáró bíróság megjelölésére először a *consistorium* szót.[304] A Marktschorgast plébánosa és a Wirsberg fivérek közti tizedper eldöntése (1327) már a bambergi főesperesi kerületen és a káptalan személyi körén túlmutató kompetenciáról árulkodik. Werntho püspök választási kapitulációjában (1328) a dómdékán bírói széke olyan értelemben szerepelt, *"quam habuit ab antiquo."* A bírói szék erősödését jelezte a saját *officialis* Friedrich von Hohenlohe dékán idejében történő (1344) megjelenése.

A dómdékán eseti megbízás alapján a püspök hűbéri bíróságán (*Salgericht*) is elnökölhetett, mert a püspök nem volt köteles feltétlenül laikust delegálni.[305] Itt egyértelműen átruházott hatáskörben járt el, amit bizonyít egyebek mellett az is, hogy csak az egyházi bíráskodás körében nevezte magát a dékán rendes bírónak (*iudex ordinarius*). Említésre méltó, hogy mivel ezekben a perekben többnyire világiak szerepeltek, a periratok majdnem mindig német nyelven, tehát nem latinul íródtak.

Több ízben ítélt a dómdékán döntőbíróként. A választott bíróságok tevékenysége nem számított kivételesnek, a dómdékánt pedig jogban való jártassága és tekintélye miatt különösen gyakran kérték fel döntőbírónak. A választott bíróságok mindig páratlan számú bírából álltak (leggyakrabban öt vagy hét fő), hogy szavazategyenlőség ne fordulhasson elő. A meghozott ítélet elnevezésében is különbözött a rendes eljárásban hozott határozattól: *laudum* vagy *sententia arbitraria* volt a neve. Az oklevélbe foglalt ítéletet a bírák pecsétjükkel erősítették

[301] Friedrich dékán döntött 1242-ben, Poppo püspök jelenlétében a bambergi dóm ún. széktestvéreinek (*Stuhlbrüder*) egyik vitájában. Az említett személyek egy laikusokból és konvertitákból álló közösséget alkottak, meghatározott szabályok szerint éltek, és főként a dómban celebrált szentmiséken szolgáltak, valamint a betegápolásból vették ki részüket. Külön széken ültek, istentiszteleteken ők képviselték a népet. Számuk kezdetben 12, később 16 fő volt. Elükön prépost állt. Cf. LOOSHORN 1967, II. 891; WEBER 1895, 269; KANZLER 1934, II. 16.

[302] Egy 1288. július 2-án kiállított oklevél szerint a bambergi vicedékán, Konrad von Rotenstade döntötte el a banz-i kolostor apátja (würzburgi egyházmegye) és a két bambergi illetőségű Hermann Rufus és Eberlin Hyndernhutchen birtokperét.

[303] STRAUB 1957, 127.

[304] A perirat szerint a bambergi szentszék két ügyvédjét *(magister* Heinrich von Saalfeld és *magister* Georg) bízták meg a felek bizonyos eljárási cselekmény elvégzésével: *"advocatos nostri consistorii."* STRAUB 1957, 128.

[305] Cf. GUTTENBERG 1927, 333. Egy 1345. május 27-én kelt (német nyelvű) ítéletben Friedrich von Hohenlohe dómdékánt Frigyes püspök helyett és nevében említik: „*Wir Friedrich* v. *G.G. techant in dem tum ze Bbg. erteilen auf dem sale an unsers Herren stat byschoffs Friderich zu Bbg. mit rechtes urteil."* SCHWEITZER 1847, 126.

meg, gyakran még tanúkat is bevonva. Egy emlékezetes ügyben (1355) az egyik peres fél maga a bambergi püspök, III. Leupold volt, akinek a St. Jakob egyház káptalanjával támadt tizedvitája. A döntőbírónak felkért dómdékán mellé mindkét fél három-három kanonokot választott meg, akiknek határozatát a dékánnal együtt az egész káptalan megerősítette pecsétjével.

A dékán, mint *iudex ordinarius* olykor maga is adott speciális megbízást küldött bírói (*iudex delegatus*) feladat teljesítésére. Ilyen parancs alapján hozott ítéletet (1362) a bambergi dóm egyik helynöke, mint a dékán teljhatalmú bírája a Katharinenspital és Agnes Kezzler özvegyasszony közti perben.[306] Fordítva is megesett a dolog: ha a bambergi püspök kapott pápai megbízást, előszeretettel adta azt tovább dékánjának (*subdelegatio*). Egy nevezetes példa: a Regensburg melletti Prüfening kolostora birtokháborítás miatt fordult jogvédelemért VI. Ince pápához, aki a bambergi III. Leupold püspököt delegálta (1358. április 7.). Egy további pápai rendelkezés az említett püspök mellé még az augsburgi püspököt és a regensburgi St. Emmeram kolostor apátját rendelte a prüfening-i kolostor védelmére azzal, hogy együtt vagy külön-külön járjanak el. Leupold püspök ezt követően hárította tovább a nyilván terhes és bonyolult jogi feladványt a michelsberg-i kolostor apátjára és Friedrich von Truhendingen dómdékánra.[307]

bc) Az *officialis*

A bambergi *officialis*[308] jogállása alapvetően abban különbözött más püspökségek hivatalnokbírájának helyzetétől, hogy itt a káptalan által választott dómdékán rendelkezett, mint *index natus* azzal az egész püspökségre kiterjedő joghatósággal *(jurisdictio ordinaria),* amely másutt magát az *officialis*t illette meg. A bambergi *officialis* pozíciója ebből következően sokkal gyengébb volt, ő lényegében csak a dékán állandó helyettese (*vices gerens*, *locum tenens)* volt, akinek 'főnöke' számtalanszor meg is tette azt, hogy eljárásokat magához vont, jogügyleteket maga bonyolított le.

A bíróság szükségképpen szakképzett jogász-bírája is az eskü letételével kezdhette meg jogszerű tevékenységét. Ebben ígéretet tett a reá ruházott hivatal hűséges és gondos gyakorlására, az igazság kiderítésére, arra, hogy minden közbenső és végítélet meghozatala előtt legalább egy jogtudó tanácsát kikéri; fontos és nehéz, a rendes eljárás szabályait követő ügyekben a közjegyző nélkül nem jár el, határidőket nem tűz ki. Keresetleveleket vagy más, az ügyvédeket érintő periratokat nem vesz át, amíg ők nem írták alá; világi természetű pert nem folytat le, a rendtartásban foglalt kivételektől eltekintve.

A bambergi *officialis* első említése a 14. század első feléből való. Hermann és Nikolaus helynökök bizonyos Bäcker Reymann ellenében folytatott tizedperében (1344) az oklevelekből az olvasható ki, hogy a felperesek keresetüket a dékánhoz vagy (a név szerint nem említett) *officialis*ához nyújtották be; utóbbi vezette az egész eljárást, s hozta meg – jogtudók tanácsát kikérve – a végítéletet. Az *officialis* dékánt helyettesítő, teljes szélességben gyakorolt bírói

---

[306] „*In nomine Domini amen. Johannes de Franckenfurt dictus levita vicarius ecclesie Bambergensis iudex inter partes infrascriptas a venerabili viro domino Friderico decano ecclesie Bambergensis specialiter deputatus [etc.]*" SCHWEITZER 1847, 151. Cf. LOOSHORN 1967, III. 598.

[307] „*Nos igitur arduis et variis nostris et ecclesie nostre negociis prepediti adeo ut examinacioni predictarum causarum vacare adpresens comode nequeamus vobis et cuilibet vestrum in solidum super examinacione ac decisione dictarum causarum iuxta traditam a sede Apostolica nobis formam tenore presencium vices nostras committimus donec eas ad nos duxerimus revocandas*." MB XIII. 261–262. pp.

[308] Megjegyzendő, hogy (sok más egyházmegyéhez hasonlóan) Bambergben az *officialis* kifejezést nem kizárólag egyesszámban, a bíróra alkalmazták, hanem tágabb értelemben minden hivatalt (*officium*) viselő klerikusra. Így például egy káptalani határozat (1336. július 8.) szerint: „*[...] insuper officiales instituere vel destituere seu alium officium committere non tenentur, que nobis omnia et singula reservamus.*" LOOSHORN 1967, III. 152.

tevékenysége később egyre gyakoribb, szó sincs arról, hogy csak eseti helyettesítést végzett volna.

Az *officialis*nak a dómdékánhoz képest mindazonáltal mégiscsak másodlagos szerepét mutatja, hogy igen gyakran szerepelt a dékán vezette eljárásban vagy jogügyletek alkalmával puszta tanácsadóként, sőt tanúként.[309]

c) A helynöki szék

A helynöki szék a beteg vagy távollevő püspököt helyettesítő, speciális megbízás alapján eljáró bíráskodásból fejlődött ki. A bajor egyházmegyékben a római-kánoni jog nagyarányú elterjedését követően, a 14. században jelent meg először az általános helynök (*vicarius generalis in spiritualibus*),[310] mint a jelenlevő püspök rendes helyettese (*alter ego*). Az általános helynök tisztsége mindenben a püspöktől függött: ő nevezte ki határozatlan időre, bármikor leválthatta, és a püspök halálával is megszűnt a megbízatás.

Eckbert bambergi püspök (1203–1237) sokat volt egyházmegyéjétől távol, ezért helyettesről kellett gondoskodnia, aki széleskörű joghatóságot kapott. [311] Hosszú időn át név szerint ismeretlen helyettesek jártak el a püspök helyett és nevében. Az első ismert általános helynök 1346-ban tűnik fel, Friedrich von Hohenlohe, aki I. Frigyes püspök unokatestvéreként a dómdékán tisztségét is betöltötte.[312] A kétféle bírói hivatalt megkülönböztetendő másmás pecsétet használtak: a dékáni *consistorium* pecsétjén a mindenkori dómdékán neve és családi címere szerepelt (kifejezve ezzel is, hogy a dékán mintegy hűbérnek tekinti bírói hivatalát), míg a helynöki pecsét mondhatni szabályos, hivatali karaktert hordozott.[313]

A 14. század végének legjelentősebb bambergi püspöke, Lambert idején feltűnt az *officialis et in spiritualibus vicarius generalis* megjelölés (1392), de semmi jel nem mutat arra, hogy az *officialis* az általános német gyakorlatnak megfelelő püspöki hivatalnokbírót jelentett volna – ezt a *stallum*ot szilárdan tartotta kezében a dómdékán –, itt csupán az *officialis* általános jelentésében szerepelt.[314] A bambergi püspökök megkísérelték ugyan, hogy az általános

---

[309] Anton von Rotenhan dómdékán egyik perében, a Martin von Lichten- stein dómprépost és a káptalan közt támadt viszály eldöntésére választott bíróként meghozott ítéletében (1427. július 17.) említi az oklevél Ulrich Ackendorff *officialis*t, mint tanácsadót és tanút. Ugyanez az *officialis* szerepelt tanúként a trieri érsek javára elidegenített Hammerstein/Rhein birtok adásvételi szerződésében is. Cf. STRAUB 1957, 141.

[310] Az általános helynök nem tévesztendő össze a segédpüspökkel: *vicarius generalis in pontificalibus.* Cf. STRAUB 1957, 246.

[311] Eckbert püspök keresztes hadjáratban is részt vett, s az a szóbeszéd járta róla, hogy szívesebben forgatja a kardot, mint a keresztet. Az általa adott megbízás feljogosította helyettesét (neve nem maradt fenn), hogy távolléte alatt a dékán és a káptalan hanyagságát látva eljárhasson büntetőügyekben is: „*Quod si decanus et praedicti seniores fuerint negligentes, ille cui nos vices nostras commiserimus eos tali pene subiciat.*" STRAUB 1957, 247; cf. LOOSHORN 1967, II. 620–665.

[312] Helynökként hozott szankciókat a St. Stephan egyház káptalanjában történt visszaéléseket megbüntetendő: „*Fridericus dei gratia decanus ecclesiae Bambergensis reverendi in Christo patris ac domini nostri domini Friderici Bambergensis ecclesiae episcopi in spiritualibus vicarius generalis.*" STAB, Rep. B 86/XI, Nr. 65 (rot), fol. 20. Ugyanő állított ki (1346. március 28.) Konrad Knaut főesperes kérésére egy választott bírói döntésről oklevelet. Cf. STRAUB 1957, 248.

[313] Az első ismert ilyen oklevél 1378. november 26-án keletkezett; Friedrich Heyden általános helynök állította ki, akit Lambert bambergi püspök a Forch- heim-i apátságban támadt jogvita eldöntésével bízott meg. Cf. WACHTER 1908, Nr. 4314.

[314] Az 1398. évi választási kapitulációban (5, 6. cikkely) a püspök ígéretet tett arra, hogy az általa kinevezett általános helynök vagy *commissarius* nem fogja az *officialis* címet viselni, és általában nem fog beleavatkozni a dékáni jogszolgáltatás jog és szokás szerinti rendjébe. A címhasználati tilalom nem lehetett hosszú életű (csupán a püspök szinte példa nélküli függőségét mutatja), mert IX. Bonifác pápa töröltette (1400. április 29.) az inkriminált cikkelyt: „*Albertum episcopum et suos successores episcopos Bambergenses [...] etiam officiales sive vicarios in spiritualibus ipsis in eisdem civitate et diocesi aliisque terris ac locis ad ipsos spectantibus deputare [...] libere et licite possint et debeant.*" STRAUB 1957, 68 és 251.

helynök pozíciójának erősítésével egyfajta ellensúlyt képezzenek a dékáni bíráskodással szemben, ez a bátortalan törekvés azonban látványos eredményeket nem hozott. A gyakorlat szerint a püspök rendszerint a (megválasztása áraként neki feltételeket állító) káptalan tagjai közül nevezte ki helynökeit.

ca) Elsőfokú bíráskodás

Az általános helynök elsőfokú bíráskodása döntően a püspöknek fenntartott ügyekre szorítkozott. Az ügyek tárgyukat tekintve többnyire egyházi javadalomviták voltak, de ide tartoztak az egyházmegyei igazgatással összefüggő jogviták, a hittel kapcsolatos ügyek, az egyes tisztségekre való kinevezés és visszahívás körüli viszályok is.

A bíráskodás köre a büntetőhatalom gyakorlására is kiterjedt (ahol gyakori összeütközése támadt a dómdékánnal); Heinrich Übelein *vicarius* a michelsberg-i kolostor reformvitájában (1446) vizsgálatot rendelt el Johann Fuchs apát ellen, akit aztán ítéletével el is mozdított hivatalából. III. Georg püspök egyházmegyéje papjaihoz intézett parancsában a tartományi zsinat rendelkezéseinek betartására szólított fel, kötelességévé téve a helyi dékánoknak a jogsértők feljelentését a püspöknél vagy általános helynökénél.[315] Megjegyzendő, hogy a büntető törvénykezésbe (a dómdékán bíróságához hasonlóan) a káptalannak is volt beleszólása.

A helynök leggyakrabban bírótársakkal együtt ítélt. Hiteles pecsét birtokában számottevő oklevélkiállítói tevékenységet is folytatott, és a különféle püspöki illetékek is hivatalába folytak be.

A bambergi általános helynök elsőfokú bíráskodására vonatkozó első emlékek a 14. század utolsó negyedéből valók, de nagyon fontos információkat tartalmaznak a helynökök 15. század első feléből való kinevezési okmányai is. Albert püspök a helynökévé emelt (1403) Konrad Konhofer *doctor iuris utriusque* jogtudóst egyebek mellett általános bíráskodási hatalommal is felruházta.[316] Heinrich Übelein helynöki kinevezése már teljes részletességgel tartalmazta a bírói kompetencia területeit (cf. Függelék, Nr. 1.), amelyek közül a fontosabbak: tized- és egyházi javadalomperek, házassági perek, végrendeleti és büntetőügyek. A helynök végezhette az egyházmegyei vizitációt is és gyakorolhatta az ezzel kapcsolatos büntető hatalmat, ide értve a legsúlyosabb egyházi szankciók kiszabásának jogát is.

Mindebből az következhetnék, hogy a bambergi helynök bírói jogköre minimum konkurrens lehetett a dómdékán vezette *consistorium* számára, a valóságban azonban ez nem így volt. Maga a püspök is sok szállal függött a káptalantól, még inkább helynöke. A helynöki hivatal átvételekor aktuális esküt a dómdékán és a káptalan előtt kellett letenni, ami önmagában jelzi a reális hatalmi viszonyokat.

A 16. század német nyelvű esküformulájában világosan elkülönült a helynöki és a dékáni *iurisdictio* (cf. Függelék, Nr. 2.). A helynöknek esküjében ígéretet kellett tennie arra, hogy ura, a dómdékán elsőfokú bíráskodását nem gátolja, csak a jogszerű fellebbezéseket veszi át, az illetékteleneket visszautalja a *consistorium*hoz, a dékán határozatait tiszteletben tartja,

---

[315] A püspöki rendelkezés szerint: „*[...] violatores ad nostram et vicarii seu commissarii vel officialis seu etiam fiscalis nostri in spiritualibus audientiam totiens quotiens illud contigerit deferre quantocius procuretis*.” SCHMITT 1851, 186–187.

[316] „*Albertus [...] cum ad plurimum nos circa temporalia occupari contingat, quod causis et negotiis ecclesiasticis et spiritualibus prout astringimur ex officio intendere non valemus [...] Nos te in nostrum et ecclesie nostre vicarium et officialem constituimus ac facimus tenore presentium generalem dantes et concedentes tibi plenam liberam et omnimodam potestatem huiusmodi vicariatus et officiatus officium in omnibus et singulis causis et negotiis tam ordinariis quam delegatis seu per appellationem ad nos devolutis in quascumque personas ecclesiasticas vel seculares nostre civitatis et diocesis et extra prout tunc occurrent cuiuscumque status condicionis gradus aut preeminentie extiterint liberaliter exercendi vices nostras et auctoritatem [etc.]*” STRAUB 1957, 254–255.

hasonlóan a káptalan tagjait, akiket tilos széke elé idéznie. Az elsőfokú helynöki ítéletek ellen benyújtott fellebbezéseket rendszerint Rómába küldték.[317]

cb) Fellebbezési fórum

A bambergi általános helynök bíráskodásának súlypontja a fellebbezéseket elbíráló tevékenységében volt. Ennek jelentőségét kiemelte az a körülmény, hogy miáltal Bamberg exemt püspökség volt, nem állt egyik érseknek sem alárendelve, ezért a rendes bírói joghatóságot kifejtő dómdékáni széktől ide lehetett/kellett fellebbezni. Ez a gyakorlat a 14. század végétől figyelhető meg, tehát attól az időtől kezdve, hogy biztosan és folyamatosan be volt töltve az általános helynöki szék, elég pontosan meghatározott joghatósággal.

A korábbi időből nincs megbízható adat arra nézve, hogy kialakult volna bármiféle, rendszeresnek mondható fellebbezési út. Természetesen a Rómához fordulás mindig nyitva állt, de ezt a perorvoslatot a távolság miatt bizonyosan csak kevesen engedhették meg maguknak.[318] Az már több okkal feltételezhető, hogy a helynöki ítéletet magánál a bambergi püspöknél támadták meg.[319]

A dékántól érkező rendes fellebbezésre 1392-től van adat. Ekkor a dékáni *consistorium* előtt folyó *beneficium*-perben az egyik fél egy közbenszóló ítélet ellen nyújtott be fellebbezést *ad sedem episcopalem Bambergensem.* A közjegyző által írt és ellenjegyzett fellebbező levelet a dékán *officialisa* állította ki, és a dékán hivatali pecsétjével látta el. Miután a fellebbezés a megadott határidőn belül és a formaságoknak megfelelően elkészült, a *consistorium* is megfogalmazta a maga kísérőlevelét (*apostoli*).[320] Ebben az *officialis* által kiállított okirat utalt a fellebbezéssel megtámadott (perköltség viseléséről rendelkező) bírósági ítéletre, majd megjelölte azt a határnapot, amikor a fellebbezőnek meg kell jelennie a fellebbviteli fórum, tehát a püspök vagy általános helynöke előtt.[321] Az ügy szembetűnő érdekessége, hogy a

---

[317] Egy példa: a Johann Holzschuh közjegyző által kiállított (1565. május 10) fellebezési irat szerint Paul Neydecker általános helynök egy egyházi célra tett végrendeleti adomány körüli jogvitában a felperes javára ítélt. A határozat ellen az alperes képviselője, a bambergi helynöki és dómdékáni hivatal ügyésze nyújtott be fellebbezést: „*[...] providus vir Johannes Kraus, consistorium vica- riatus et decanatus Pabebergensium procurator [...] primo secundo tertio instanter instantius et instantissime ad sanctissimum et beatissimum patrem dominum nostrum dominum Pium div. prov. Papam quartum et alios competentes iudices, quos huius cause qualitas competenter legittime et iuxta consuetudinem requiri [...] Acta fuerunt hec Bamberge in claustro, in habitatione ludimoderatoris schole cathedralis Bambergensis in circuitu illius ecclesie destinata*." STRAUB 1957, 253.

[318] Szerencsés és egyben kivételes esetnek számított, ha pápai *legatus* volt a közelben. A bambergi *officialis* egyik ítéletét a pervesztes fel Johann prágai érsekhez, bambergi *legátushoz* intézte; az 1395. november 20-án meghozott másodfokú döntés helyben hagyta az elsőfokú határozatot. A dolog érdekessége, hogy az érsek helyett eljáró prágai *officialis* a bambergi dómdékánt illette az általános felfogás szerinti *officialis* titulussal: „*per honorabilem virum dominum Ottonem decanum ecclesiae Bambergensis officialem decanatus.*" STRAUB 1957, 139.

[319] Erre enged következtetni egy 1348. március 27-én kiállított oklevél, amelyben I. Friedrich püspök megerősítette az előtte megtámadott elsőfokú helynöki ítéletet. A dolog érdekessége, hogy az érintett *vicarius* (Friedrich von Hohenlohe) egyszemélyben dómdékán is volt, de akkortájt a dómdékántól a helynökhöz való fellebbezés még nem volt gyakorlat. A szóban forgó ítéletlevelet a püspök a dómdékánnal együtt pecsételte meg. Cf. STRAUB 1957, 257.

[320] Ezeket a leveleket hívták *litterae dimissoriae* vagy *libelli dimissorii* is. Mindig az alapperben eljáró bíró (*iudex a quo*) állította ki, és címezte a fellebbviteli fórum bírójához (*iudex ad quem).* A jellegzetes kifejezésbeli sajátosság: *apostolos petere* és *concedere* szinte minden egykorú fellebbezésben olvasható. Cf. LUSCHEK 1940, 128.

[321] „*Rév. in Christo patri ac domino dei gratia episcopo Bambergensi eiusque vicario in spiritualibus generali. Fridericus Gross baccalaureus in decretis venerabili viri domini Ottonis dei gratia decani ecclecie Bambergensis officialis, quicquid reverende poterit et honoris noveritis quod nuper appellationi interposite coram nobis per discretum virum dominum Iohannem Waldner [...] ad sedem episcopalem Bambergensem [...] Nos eidem*

dómdékán még a fellebbezés számára nyitva álló határidő lejárta előtt elrendelte az ítélet végrehajtását – egy adalék ahhoz, mennyire tartotta az általános helynököt (vagy akár magát a püspököt!) a bambergi dómdékán.

A bambergi püspökök mozgásszabadságát, így bírói joghatóságát is jelentősen korlátozó választási kapitulációk közül az ún. *Statutum perpetuum* (1422) említette először kifejezetten a helynöki bíráskodást, mint fellebbviteli fórumot. A nevezetes okirat 12. és 14. cikkelye rendelkezett úgy, hogy a püspök sem személyesen sem általános helynöke útján nem avatkozik be a dómdékán hatáskörébe tartozó rendes ügyekbe (*causae simplicis querelae*), nem von magához a dékántól ügyeket és annak határozatait nem semmisíti meg, hanem csak a dékáni széktől szabályosan hozzá fellebbezett perekkel foglalkozik.[322]

A legtöbb fellebbezés házassági ügyben érkezett a helynökhöz. A fellebbezéseket szabály szerint a közjegyzők készítették, de a korszak végére annyira formulaszerűvé váltak ezek az okiratok, hogy mind gyakrabban egyszerű írnokokra bízták elkészítésüket.

appellationi ob reverentiam sedis episcopalis Bambergensis predicte duximus deferendum et deferimus et dicto domino Iohanni appellanti ad presentandum se coram vobis et ad introducendum ac appellationem eandem prosequendam terminum statuimus in feriam secundam post dominicam Quasimodogeniti hanc responsionem sibi pro apostolis concedentes." HSTAMü, Rep. Ad D 2, Fasc. 719, Nr. 363. = STRAUB 1957, 258.

[322] „Sed tantummodo quando causae per modum appellationis ab eodem domino decano seu suo officiali vel commissario ad eundem dominum episcopum seu suum in spiritualibus vicarium fuerint legitime devolutatae." (12. cikkely) „*[...] nisi per viam appellationis ut supra praemissum est huiusmodi causae ad eundem dominum episcopum vel suum vicarium, commissarium praedictos debite devolvantur*." (14. cikkely) STRAUB 1957, 75–76, 259.

Második fejezet
Mainz

A mainzi főegyházmegye számított a középkorban a legnagyobb tekintélynek örvendő privinciának, amely rangot tovább emelte a mainzi érseknek a német-római szent birodalom hűbérjogi struktúrájában játszott kiemelkedő szerepe. Mindazonáltal a mainzi egyháztartomány intézménytörténetének monografikus feldolgozása a részleteket illetően még várat magára.

Mainzban keresztény püspök léte már 346-ban adatolt, a 6. századtól pedig már jelentős világi hatalma is volt az itteni főpapnak. Nem lehet véletlen, hogy a germán törzsek hittérítésében és a korabeli egyházszervezésben elévülhetetlen érdemeket szerzett Szent Bonifác is itt rendezte be püspöki székhelyét, s töltötte be annak tisztségét (746/47–754). A 8. század végére Mainz már jelentős egyházi székhely, érseki rangban. Kiterjedése észak-dél irányban szinte az egész birodalmat átfogta. Ez az egyháztartomány az idők során Európa legnagyobb kiterjedésű provinciájává fejlődött; ide tartozó *suffraganeus* püspökségek voltak: Worms, Speyer, Straßburg, Konstanz, Chur, Augsburg, Eichstätt, Würzburg, Paderborn, Halberstadt, Hildesheim, Verden, a 10. században átmenetileg Brandenburg és Havel, továbbá a kivételezett jogállású Bamberg, a 10. század végétől 1344-ig pedig Prága és Olmütz.[323]

A szorosan vett érseki egyházmegye 18 főesperesi kerületre tagolódott, amelyek élén rendszerint mainzi prépostok állottak. Néhány apróbb kivétellel, e kerületek további, kisebb (magyar szóval: esperesi) kerületre (*Archipresbyterate*) osztódtak. Utóbbiak közül kiemelkedően fontos volt a mainzi székhelyű, mert a középkor századaiban végig fennálló és az itteni *Archipresbyter* elnöklete alatt működő *Sendgericht* is itt ülésezett (Stift St. Johann). A hatalmas mainzi érsekséghez számítottak még további hat körzetet (*Kommissariat*), amelyek bíráskodás tekintetében ugyan – Erfurt kivételével – csekély önállóságot élveztek, egyházkormányzati szempontból azonban fontosak voltak.

Az érseki székesegyházhoz szorosan kapcsolódó káptalan különlegesen fontos, autonóm intézmény volt, hiszen nála volt a püspökválasztás joga, *vacantia* idején az egyházmegye kormányzása. Segédpüspökök is szép számban jelentek meg a mainzi tartományban, amit főleg a rendkívüli méret indokolt.

A. Az érsek központi bírósága

Miként más egyházmegyékben, természetesen Mainzban is a püspöki székhelyen működő bíróság tevékenysége állott a középpontban. A püspököknek ismert, hármas funkciója, az összefoglaló értelemben használt egyházi *iurisdictio* (jogalkotó, jogszolgáltató és igazgatási) közül a bíráskodással kapcsolatos kompetenciák tartoznak ide.[324] Nem elhanyagolható feladatkört és felelősséget jelentett a római kúrával való kapcsolattartás, különböző pápai parancsok kihirdetéséről való gondoskodás.[325]

---

[323] Cf. FALCK 1984, 186–187.

[324] „*Jahrhundertelang wurde unter dem deutschen Begriff geistliche Gerichtsbarkeit die Gesamtheit der kirchlichen Jurisdiktion in allen ihren Funktionen als Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtsprechung oder wenigstens in Rechtsprechung und Verwaltung verstanden*." MAY 2004, II. 1086, 66. jz.

[325] Egy példa: X. Gergely pápa megbízta Werner érseket, hogy gondoskodjon egész provinciájában a kiátkozást (*anathema*) mindazokra nézve érvényesíteni, akik Berthold fuldai apátot meggyilkolták. BOEHMER 1886, 380. (1272. április 22.)

I. Az érseki bíráskodás kezdetei

A székvárosában ítélkező mainzi érsek effeél tevékenysége kezdettől gazdagon dokumentákt. A fejlődés vonalás jól mefigyelhető az a változás, miként ágyazódott kezdetben ez a bíráskodás a germán jogi tzradícióba, majd fokozatosan önállósodva, a római-kánoni jog anyagi és eljárásjogi szabályait kezdte követni. Közös, konstans elemként rögzíthető, hogy a társas bíráskodás iránti igény kezdettől jelen volt és teljesen soha nem tűnt el.

1. A zsinati bíráskodás

Az érseki bíráskodás intézményi bölcsője Mainzban is a – sokféle funkciót ellátó és többféle elnevezéssel illetett – tartományi zsinat (*generale concilium, plenaria synodus, generalis conventus, generalis sinodus, generalis Maguntina synodus*)[326] volt, amelynek kiemelkedően fontos feladata volt a bíráskodás. A viszonylag sűrűn, évente akár kétszer[327] is összehívott zsinatokon az érsek mellett az apátságok elöljárói, a világi papság tagjai és még laikusok is részt vettek.

Az érsek mindig bírótársak közösségében és tanácsára (*consilio priorum ecclesie nostre, communicatoque consilio cum maioribus et sanioribus ecclesie nostre fratribus*) járt el. A bíráskodásban részt vevők körében az idő haladtával mindinkább előtérbe kerültek a jogtudók. Itt rögtön meg kell említeni, hogy a kezdeti időkben, vagyis a római-kánoni jog, a *ius novum* térhódítását megelőzően, a germán jogi tradíció még világosan tetten érhető, amennyiben a bíró csak kinyilvánította az ítéletet (*lex synodalis*), amit azonban érdemben nem ő, hanem az eljáró bírói tanács, lényegében maga a zsinati közösség hozott meg. A korabeli zsinati törvénykezésen ez az ügymenet tézisszerűen is megfogalmazódott: *„[…] in locis, ubi creverint fruges, dandam esse decimam*", követve az archaikus germán jogot rögzítő források (*Weistümer*) szabályait.[328] A bíró és az ítélők funkcionális elkülönülése a germán jog megoldása és hagyománya volt.

A középkori egyházi struktúrában és főleg az eljárásban azonban bárhol és bármikor megjelenhetett a pápai küldött vagy egy pápai intézkedés. Számos olyan zsinati döntés született Mainzban klerikusok (*religiosi fratres*) vettek részt a bírói tanácsban (*presidente una nobiscum*). Egymásik perben (1147) Disidonberg bencés kolostora immunitását veszélyeztette egy mainzi apátság (Mariengredenstift), s az ügy a pápa, II. Ince elé került, aki a mainzi érseket bízta meg a jogvita eldöntésével.[329] Az ügy akként oldódott meg, hogy a perben állók az immunitással érintett, vitatott jogállású birtokról az érsek javára lemondtak, aki nagytekintélyű klerikusokkal tanácskozva (*hoc modo pacem ex consulto prelatorum ecclesie nostre inter eos conposuimus*) kihirdette a döntést.

Különösen gazdagon dokumentált Konrad von Wittelsbach érsek (1161–1165, 1183–1200) ítélkező tevékenysége, aki egyenesen szent kötelességének tekintette, hogy alattvalói bajos ügyeiben jogot szolgáltasson.[330] A bíráskodás kétféle formáját figyelhetjük meg: részint a bíró hatalmi szavával való döntést, részint a felek között egyezséget létrehozó magatartást. Egy jogvitát, amely a naumburgi bencés kolostor Bruchköbel plébánosa között folyt (1192), a fek maguk hoztak az érsek elé (*utrobique ad nostram presenciam appellantes*), aki

---

[326] STIMMING 1932, I. 400 NR. 498; ACHT 1968/71, II. 74–76, Nr. 39; II. 1139, Nr. 695.

[327] A kezdetekkor sűrűbben, a 13. századtól már inkább csak évente gyűlt össze ez a testület, cf. HARTZHEIM, III. 523 C. 14 (1225); HAUCK 1887–1920, IV. 6f.

[328] WERKMÜLLER 1998.

[329] ACHT 1968/71, II. 185–187, Nr. 96.

[330] „*Ex officii nostri tenemur debito lites, que inter subditos nostros in nostra iurisdictione emergunt, secundum rigorem iuris decidere vel, ut amice ipsos componatur, diligentiam, quam possumus, adhibere.*" ACHT 1968/71, II. 1027f. Nr. 629.

meghallgatva panaszaikat, a kánoni jog fényében hozta meg döntését (*satis solicite pro iure canonico verioris ventilata questione*).[331] Ez az eset már arra is rávilágít, hogy a 12. század végén a kánoni jog szerepe mindinkább előtérbe lép.

A mainzi dómdékán készítette elő abban a perben az ítélet-tervezetet (*decano ecclesie maioris Moguntine Henrico sententiam dictante*), ahol az ítéletet azonban maga az érsek mondta ki,[332] mégpedig zsinaton: apátok, más prelátusok és világi előkelők körében, s általuk megerősítve (*eandem sententiam approbantibus*). Figyelmet érdemel, hogy a 12. század végén a püspöki szinódusokon még rendre ott találjuk az előkelő világi résztvevőket.

Nevezetes ügyet tárgyalt az 1196. évi májusi mainzi szinódus.[333] Konrad érsek mellett Odalschalk augsburgi püspök is jelen volt, továbbá egy összefoglalóan *iudices nostri* elnevezéssel illetett bírói csoport (a dómprépost, a dómdékán, a *custos*, a *cantor* és a St. Alban egyház apátja), s külön egy új minőséget megjelenítő személyi kör, a jogtudók (*alii iuris periti*). Az nem derül ki az ítéletlevélből, hogy ki készítette elő a határozatot, de a hangsúly azon volt, hogy azt az érsek magáénak tekintette (*quam nos approbantes*).

Az is gyakran megesett természetesen, hogy az érsek nem zsinaton ült széket, ám ekkor is mindig tanácsban járt el. Az ítélkezésben részt vevő prelátusok és laikusok szerepe olykor pusztán egyfajta tanúságban állott, ami főleg egyezségek létrejöttekor fordult elő. A többek által, közösségben megélt ítélkező hatalom legitimációs funkciója nyilvánvaló. Egy oklevél kiátkozásról tudósít (1199), amelyet az érsek a zsinati résztvevők támogatását élvezve (*episcopis, abbatibus, prepositis, clericis et laicis datam in eum sententiam approbantibus*)[334] mondott ki. Említést érdemel az is, hogy a mainzi érseki bíráskodás rendszerében a világi résztvevők folyamtosan jelen volt az évszázadok során. Ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy – mint Európa-szerte, mindenhol – az egyházi jogszolgáltatás olyan ügyekben is eljárt, amelyekben jártassága nem lehetett kielégítő, a megbízható világiak segítségével azonban eredményesen meg tudott felelni ezeknek a kihívásoknak is.[335]

A mainzi érsek egész tartományt kormányzott, tehát másodfokú bíróságként is funkcionált a *suffraganeus* püspökségek irányából érkező fellebbezések elbírálásakor. Az eljárásrend lényegében ekkor is ugyanaz volt. Egy Würzburgból hozzá felterjesztett perben az ügy (amelyet *iudices delegati* hoztak) elbírálásában résztvevő klerikus és laikus bírótársak megfogalmazták az ítélet-tervezetet (*in sententia quesitum est, quid iuris esset, dictavit itaque sententia […]*), amelyet megvitatva mindannyian helyeseltek (*de consensu tocius nostri collegii tam laicorum quam clericorum*), majd az érsek azt megerősítette (*hanc sententiam […] ratam habentes*) és végrehajtását elrendelte.[336] Ebben az ítéletben figyelmet érdemel, hogy az érsek bírói közössége önmagát mint *collegium* tekintette, amelynek tagjai azonban nem egyenjogú bírótársak voltak, hanem inkább csak az érseket segítő, jogban jártas személyek.

A zsinati törvénykezés a 13. század elején dinamikus fejlődésnek induló hivatali bíráskodással sem szűnt meg teljesen. Különösen fontos, elvi jelentőségű határozatok meghozatalára kiválóan alkalmas fórum volt a tartományi zsinat. II. Siegfried mainzi érsek egy 1227-ben tartott zsinaton alapvető döntést hozott arra nézve, hogy egy *Vogt*[337] rendelkezik-e öröklési joggal az általa képviselt egyház vonatkozásában? Magától értetődően kikérte az összegyűltek tanácsát (*universorum, qui ad sanctam sinodum convenerant, freti consilio*), majd

[331] ACHT 1968/71, II. 936–938, Nr. 568.
[332] ACHT 1968/71, II. 1045f. Nr. 642.
[333] ACHT 1968/71, II. 1046f. Nr. 643.
[334] ACHT 1968/71, II. 1139, Nr. 695.
[335] Egy mainzi polgár és a helyi St. Viktor apátság között (1147), vízelvezetés tárgyában folyó perben a jogvita eldöntése feltétlenül igényelte a laikus tapasztalatot: „*Hanc litem fratribus michi conquerentibus coram prioribus nostris et ministerialibus […] terminavimus*"; ACHT 1968/71, II. 183–185, Nr. 95.
[336] ACHT 1968/71, II. 1098–1100, Nr. 674 (1183–97).
[337] Cf. WILLOWEIT 1998.

kihirdette határozatát, amelynek hatályát azután az egyháztartomány egész területére kiterjesztette.[338]

A zsinati törvénykezés nagy értéke a nyilvánosság és a többek által hozott, a közösségi dimenziót kifejezésre juttató eljárási mód volt, de nem hallgathatók el árnyoldalai sem. Elsőként említhető a működés ritkasága, hiszen legjobb esetben is csak évente kétszer (tavasszal és ősszel) ülésezett ez a fórum, s akkor is csupán néhány napon át voltak tagjai együtt. Főleg összetett, bonyolult megítélésű ügyek eldöntéséhez sokkal több időre volt szükség, ekkor a döntést mindig elhalasztották, amit a felek mellett általában az eljáró érsek is fájlalt.[339] Közben a társadalom egyre gyarapodott, az egyházi intézmények száma is növekedett, mindezzel arányosan pedig egyre több jogvita támadt.

Ráadásul nem mindegyik érsekről volt elmondható, hogy lelkesen végezte bíráskodási feladatait. Az egyre nyomasztóbb teher alól szabadulni törekvő érsekek két lehetőséggel is éltek. Egyrészt az ügyek döntésre való alaposabb előkészítése céljából ilyen feladokkal megbízott személyeket (klerikusokat) rendeltek,[340] másrészt mind több esetben ruházták át magát az ítélkezés bírói feladatát is megbízottakra.[341] Utóbbi esetben az érsek személyesen már nem is vett részt az eljárásban, a forma pedig a delegált bírák tevékenységét előlegezte meg.

2. A delegált bírák tevékenysége

A zsinati bíráskodás elégtelen volta kielégítően magyarázza, hogy miért tolódott el az eljárás az egy-egy ügyet alaposan, a szükséges időráfordítással megvizsgáló perrend irányába. Ez volt a fejlődés következő fázisa, amely rendre az érseki mandátum alapján eljáró bírák tevékenységében öltött testet.

Az egyik legelső ilyen eset az aschaffenburgi apátság klerikusai között, tizedügyben kitört jogvita volt 1181-ben,[342] amelyet az addigi, szokásosnak mondható gyakorlat szerint a zsinat elé vittek, ám a döntést nem az érsek, hanem két megbízott, magas rangú klerikus (Folbert von Langenselbold prépost és Heinrich dómdékán) hozta meg, egyezséget létrehozva a viszálykodók között (*arbitraria dispensatione […] tractatum est, predicti arbitri, ex arbitrio fidei mediatione illis dato sententiam protulerunt*).

A fellebviteli ügyek általában eleve komplikáltabbak voltak, ezért nem meglepő, hogy az érseki megbízás alapján eljáró klerikusok mindjárt a kezdetekkor számos ilyen ügyet kaptak. A Frauenzimmern kápolnája feletti jogvitát első fokon a wormsi zsinaton hozott határozat zárta le (1182), ám fellebbezés nyomán az ügy Mainzba került (*per appellationem ad Moguntinam*

---

[338] Thiel, UB des Stifts St. Peter und Alexander I, 177 Nr. 51. Idézi: MAY 2004, 8 (34. jz.)

[339] Erre vonatkozott pl. I. Adalbert mainzi érsek panasza egy oklevelében (1133), hogy a halberstadti püspökség és Hersfeld apátsága közti tizedvitában „*diu in conciliis et sinodis nostris*" kellett döntést hoznia. STIMMING 1932, I. 506, NR. 588.

[340] Ebben az esetben az eljárásnak csupán egyetlen epizódja, igaz a leglátványosabb, a döntés kikhirdetése zajlott a zsinaton (a bizonyítékok öszegyűjtése a zsinaton kívül történt). Jó példa erre a Hasungen (Kreis Wolfhagen) bencés kolostora és Fritzlar apátsága közti tizedvita, amelyben a bizonyítékok összegyűjtése huzamos időt igényelt (*ecclesie nostre priorum pérovida dispensatione*), az ügy pedig az érsek előtt, a zsinaton kötött egyezséggel zárult. Cf. MAY 2004, 9.

[341] Oberweimar plébánosa az esseni apátság (*Kanonissenstift*) elleni panaszát az 1159. év őszén tartott tartományi szinódus elé vitte. Arnold érsek gondosan megvizsgálta az ügyet, s ekkor kiderült, hogy a korábbi érsek, Heinrich megbízása alapján eljáró Hartmann dómprépost korábban már eldönte a jogvitát. Időközben több mint 30 esztendő eltelt, ami úgy az egyházi (C. 16 q. 3 c. 6.) mint a világi jog (CJ 7, 38, 3 praef.) szerint megalapozza a követelés elévülését, így az érsek az ítéletet hatályában fenntartotta, sőt megerősítette: „*[…] nos prenominatam ecclesiam […] iudicio priorum nostrorum in libertate sua stabilivimus et […] ius suum […] ei confirmavimus.*" ACHT 1968/71, II. 441–443, Nr. 244.

[342] ACHT 1968/71, II. 738–740, Nr. 456.

ecclesiam transtulerunt).[343] Az ekkor még szokásos módon a zsinat felvette napirendjére, de a döntést már egy új elnevezést viselő közösség, a *iudices Moguntine sedis* hozta meg. Az ítéletlevél megőrizte annak a hét egyházfinak a nevét,[344] akik a bírói joghatóságot gyakorolták. Az érsek megbízásából, az ő tekintélyével (*auctoritate domini archiepiscopi Moguntini et sua*) jártak el, s ez az egyik első példája annak, hogy az ügyet elbíráló és eldöntő személyek a 'bíró' elnevezést viselték.

A fejlődéstörténetileg legfontosabb körülmény, ami az önálló bíráskodási tevékenység létrejöttét sürgette, az érsekek gyorsan fokozódó leterheltsége volt. Emellett még sok más tényező is jelen volt, de a feladatköri zsúfoltság önmagában is elégséges indokot szolgáltatott a bírói joghatóság delegálására. Jól példázza ezt a helyzetet a Tiefental im Rheingau ágostonrendi apácakolostora és a mainzi St. Peter apátsága közti jogvita (1183), amelynek eldöntését két megbízott bírára ruházta az érsek (Christian, mainzi dómprépostra és Otto II. von Wittelsbach palotagrófra), ám nem sikerült megbékéltetni a feleket. Az ügy[345] nem állt meg Mainzban, hanem a pápai udvarig jutott, ahonnan pápai *iudices delegati* (Hermann münsteri püspök és Folbert, a mainzi St. Jakob egyház apátja) kaptak megbízatást az ügy továbbvitelére. Ők azonban vonakodtak a jogvitát eldönteni, s a száműzetésből hazatért Konrad érsekre próbálták a kényes ügyet rábízni, aki kézbe is vette a pert. Az érsek ezután azzal a kéréssel fordult a perlekedőkhöz, hogy tekintsék a pápai küldöttbírákat inkább mint döntőbírákat. Így is lett, és a viszályt sikerült ezen az úton, egy erősen kompromisszumos tartalmú egyezség formájában (*amicabili conventione rigorem iuris equitate contemperantes […] iudicavimus*) nyugvópontra juttatni.

Mint az iménti ügy dátuma is mutatja, a 12. század nyolcvanas éveitől kezdve mind sűrűbben találkozunk olyan megnevezésű bírákkal, akik mint *iudices a domino Christiano Maguntine sedis archiepiscopo delegati* szerepelnek az oklevelekben.[346] A hangsúlyeltolódás abban jelent meg, hogy az eljárók önmagukat nevezik innentől kezdve mind sűrűbben mint *iudices*. Persze, ők nem saját jogon, hanem átruházott, esetünkben a mainzi érsektől átruházott módon bírák (*iudices delegati*). Nem lehet véletlen, hogy az első delegált bírákat az az I. Christian mainzi érsek rendelte, akinek birodalmi elfoglaltságai minden idejét és energiáját felemésztették.[347] Az első, szinte állandósult érseki küldött bírák a helyi székesegyház prelátusai voltak. Említést érdemel, hogy az érsek e helyettesei működésük kezdetétől oklevélkiállító (magyar kifejezéssel szólva: hiteleshelyi) feladatokat is elláttak. A puszta írásba foglalásnál azonban többről volt szó, hiszen az érseki tekintély birtokában eljáró bírák egy kiközösítést kilátásba helyező záradékkal is ellátták a jogügyletet, azokkal szemben, akik a szerződést megsértenék.[348] A kiállítók személyei ráadásul nemcsak az érseket képviselték, hanem a dóm egész káptalanját. Természetesen ezek az érseki megbízottak még nem rendelkeztek saját pecséttel, hanem a káptalan pecsétjét használták.

Nemcsak az egyházmegye központjában, hanem például Erfurtban is tartottak (1193) bírói közgyűlést (*synodus, capitulum*), ahol a mainzi érseket Gerwich, a Severistift apátja és Luther, a Marienstift dékánja képviselte (*vices Moguntini archiepiscopi agentes*); kis idővel később egy másik szinódus is összeült, amelyen Konrad, a Marienstift prépostja elnökölt.[349]

---

[343] WIRTEMBERGISCHES UB, II. 220f. Nr. 431.

[344] Arnold dómprépost, Heinrich, a St. Alban kolostor apátja, Ezechius, a St. Jakob kolostor apátja, Heinrich dékán, Ruggerus *custos*, egy Petrus nevű *scholasticus* és egy kántor, Otto. Cf. JOANNIS, II. 272, 309, 316, 326, 752, 808.

[345] ACHT 1968/71, II. 745–748, Nr. 459.

[346] ACHT 1968/71, II. 716–717, Nr. 445; Az érsek gyakran delegálta bírói joghatóságát a székeskáptalan kanonokjaira, akik magukat a fent idézett módon aposztrofálták; cf. MAY 2014a, 119.

[347] Cf. HÄGERMANN 1968, 202–301.

[348] „*Ex consensu partium et omnium astantium […] sententiam, ne quis temere his, que rationabiliter acta sunt, contraire attemptet, in medium promulgavimus*." Az esetet idézi: MAY 2004, 14.

[349] ACHT 1968/71, II. 1082–1084, Nr. 664; II. 1085f. Nr. 665 (~ 1193).

Nem valószínű azonban, hogy ezek a gyűlések valódi püspöki zsinatok lettek volna, sokkal inkább itt is érseki delegációban eljáró bíráskodást kell feltételeznünk.

A fejlődés következő lépcsőjén (1187) megjelennek az érsek személyéhez kevésbé szorosan kötődő küldött bírák (*iudices Moguntinae sedis*). Az ezt példázó jogeset[350] a wormsi szinóduson történt, Erkenger von Magenheim és Frauenzimmern (Kreis Heilbronn) plébánosa között, egy kápolna fölötti joghatóság tárgyában. Az első fokon eljáró wormsi zsinaton (csak) négyfős bírói testület hozta meg a döntést.[351] A zsinati bíráskodás alkalmatlanságát megtapasztalva a felek a mainzi érsekhez fordultak (*tandem totum negotium per appellationem ad Moguntinam ecclesiam transtulerunt*), de a fórum itt is először maga a zsinat volt; vagyis a püspöki zsinattól az érseki zsinathoz irányult a perorvoslat. Ebben az ügyben már hét delegált bíró járt el, valamennyien a székesegyház előkelő klerikusai, kanonokok és mainzi apátok.

Egy 1191. június 25-én datált oklevélben az érsek így fogalmazott: „*Quoties aliquid per nos vel per delegatos a nobis iudices agitur*.”[352] A szóhasználat (*quoties*) árulkodó, mert arra enged következtetni, hogy a delegáció nem lehetett egyedi eset: „Die delegierten Richter beginnen, eine Institution zu werden.”[353] Ugyanebben az oklevélben egy olyan eljárásról van szó, amely „*coram eodem maiore preposito ceterisque delegatis iudicibus*” folyt. Az érsek közvetlen megbízottja általában a dómprépost volt, aki ugyanolyan delegált hatáskörben járt el, mint bírótársai. A delegált bíróság a pápai gyakorlat része volt eredendően, s virágkora a 12. század második felére tehető.[354] Az európai, benne a németországi, gyakorlat szerint a püspökök átvették ezt a mintát, ezért találkozunk a korabeli forrásokban a pápai mellett párhuzamosan (Mainz esetében) érseki küldött bírákkal. Mivel teljességgel hiányzik bármiféle utalás arra nézve, hogy megbízatásuk általános lett volna, ezért nyilvánvaló, hogy mandátumuk mindig csak egy-egy ügy eldöntésére szólt (a fentebb említett *quoties* kifejezés is ezt az értelmezést erősíti). A delegált bírák száma is változó volt, de megfigyelhető, hogy a megbízások száma folyamatosan csökkent. Érdekes kérdés, hogy a bírói tanács miként hozta meg döntését? Fő szabály lehetett az egyhangúság, de vita esetén a többségi szavazás eredménye is elfogadott volt. Ami azonban a fejlődés szempontjából a lényeg, hogy az ezidőátájt Franciaországban már hivatalszerűen működő egyházmegyei bírák (*officialis*) által képviselt professzionalitás megjelenése Mainzban sem várathatott sokáig magára.[355]

Az érseki helyettesítésnek különös aktualitást adott egy időben az a körülmény, hogy Konrad érsek, aki rendkívül gondos főpásztor volt, idős kora ellenére vállalkozott egy keresztes hadjáratban való részvételre, s vagy három esztendeig volt távol egyházmegyéjétől.[356] A helyettesítést kézenfekvően a delegált bírák jelentették. 1196-ban is ilyen elnevezéssel illetett bírák (*Moguntine sedis iudices delegati*) jártak el, amikor több lovag Eberbach ciszterci kolostorát támadta meg egy örökség tárgyában.[357] Az apát panaszára idézték maguk elé a bírák (*in nostra statuimus presentia*) a lovagokat; a perben az apát késznek mutatkozott jogai bizonyítására, mire a lovagok elálltak követelésüktől. Erre az időre (1197) esett az a jogvita is, amelyet Helmbert von Havelberg *iudex delegatus* döntött el.[358] Megjegyzendő, hogy a bírótársak általában név nélkül szerepeltnek az oklevelekben, anonym jelenlétükre csupán megnevezésük (*iudices sancte Moguntine sedis*) utal. A hivatalszerű működés első jeleként

[350] ACHT 1968/71, II. 827f., Nr. 507.
[351] ACHT 1968/71, II. 827.
[352] ACHT 1968/71, II. 912–914, Nr. 552.
[353] MAY 2004, 17.
[354] Cf. HILLING 1911, 5.
[355] Cf. FOURNIER 1880; GESCHER 1928, 616.
[356] Cf. HAUCK 1952, IV. 701.
[357] ACHT 1968/71, II. 1086–1088, Nr. 666.
[358] ACHT 1968/71, II. 1120–1122, Nr. 686.

azonban megállapítható, hogy az oklevelek vezetésére már nem esetről esetre kértek fel írnokot, hanem ezt a feladatkört rendszeresen egy és ugyanazon megbízott látta el.[359]

Az ítélkezéssel megbízott személyek köre is mutat bizonyos állandóságra irányuló törekvést. Így például 12. század utolsó éveiben gyakran kapott bírói a megbízatást Heinrich, a St. Alban egyház apátja és Gottfried *cantor* a mainzi katedrális részéről, akik a mainzi katedrális pecsétjét használták.[360] Mint tudjuk, a középkori pecséthasználatból messzemenő következtetések vonhatók le arra nézvést, hogy valójában hová van telepítve a joghatóság, hiszen a pecsét volt hivatott tanúsítani az oklevél tartalmát. Ez a Gottfried újra és újra delegált bírói megbízásokat kapott, mi több: magától a pápától (III. Ince)[361] is, ami részint személyes rátermettségét mutatja, részint abba az irányba mutat, hogy mind nyilvánvalóbbá vált a hivatalszerűen működő bíróság hiánya.

Ha elszórtan is, akad példa (1191)[362] arra, hogy az érsek személyesen járt el bíróként, tanácsban természetesen (*in nostro, iudicio nostraque et prelatorum atque iudicum ecclesie Magontine a nobis delegatorum presentia*), ahol az általa delegált bírák élén állt. Szó sincs zsinati bíráskodásról, ez a fórum már szemlátomást függetlenítette magát attól. Mégis, viszonylag nagy létszámú testület áll az ítélethozatal mögött, ám ez inkább csak a tanúsítás okából lehetett fontos.

Különösen akkor fordult elő ebben az időszakban az érsek személyes bíráskodása, ha fellebbezés[363] nyomán került egy ügy Mainzba. Világosan kitűnik az oklevelekből, hogy az érsek nemcsak a bíráskodás ura, hanem valóságosan is első bírája egyházmegyéjének, ill. provinciájának; ez áll egy 1183 és 1196 között vezetett okiratban: „*Ex officii nostri tenemur debito lites, que inter subditos nostros in nostra iurisdictione emergunt, secundum rigorem iuris decidere vel, ut amice inter ipsos componatur, diligentiam, quam possumus, adhibere*.”[364] A *nostrum iudicium* kifejezés is magára az érsekre vonatkozott.

Egy 1199-ből való oklevél[365] szerint az érseki küldött bírák a wirbergi premontrei apátnak felhatalmazást adtak arra nézve, hogy meghatározott személyeket feloldozzon a kiközösítés alól. A kiközösítést maga az érsek hirdette ki az egyházmegyei zsinaton bizonyos Eberhard von Merlau lovag ellen, aki jogellenesen birtokba vette a mainzi St. Johann egyház javait, s megtagadta ezért a felelősséget viselni. Az egyszerű kiközösítést egy következő zsinaton súlyosították (*anathematizatus est*), a lovag pedig ezalatt elhalálozott. Holttestének egyházi szertartás szerinti elhantolásához szükséges volt a kiközösítő ítélet hatályának feloldása, amire sor is került (mindazon személyekkel egyetemben, akik ugyanazzal az ítélettel sújtottak voltak). Ennek a bírói döntésnek az volt a különlegessége, hogy az *absolutio* azt az intézményt illette meg, amely/aki azt meghozta, jelesül a zsinatot vagy az érseket. Esetünkben azonban ebben a hatáskörben is a *iudices delegati* jártak el, ékes példáját adva annak, hogy a 12. század végén meddig terjedt a hatáskörátruházás Mainzban.[366] Még a 14. század elején is adtak a mainzi érsekek delegációkat: a nordhauseni apátság klerikusa egy 1303-ban kelt oklevélben önmagát

[359] ACHT 1968/71, II. 1086, 1120.
[360] Szintén a dómkáptalan pecsétjét használták az érseki delegált bírák, akik 1199. november 30-án kelt oklevelükkel megerősítettek egy előttük kötött szerződést. Ez a nemperes, oklevélkiállítói gyakorlat egyik szép példája. Cf. ACHT 1968/71, II. 1145–1147, Nr. 701.
[361] ACHT 1968/71, II. 1147–1148, Nr. 702.
[362] ACHT 1968/71, II. 924–926, Nr. 558.
[363] Példák: ACHT 1968/71, II. 936–938, Nr. 568 (1192); II. 983f. Nr. 597 (1194); II. 1045f. Nr. 642 (1196).
[364] ACHT 1968/71, II. 1028, Nr. 629.
[365] ACHT 1968/71, II. 1138–1140, Nr. 695.
[366] Erre a hatáskörgyakorlásra későbbi időkből is van példa; egy 1282-ben kelt oklevél szerint a delegált bírák egy *iuxta formam statutorum concilii Moguntini* kimondott kiközösítést és *interdictum*ot oldottak fel. Cf. REIMER, I. 433, Nr. 607.

mint „*Moguntine dyecesis iudex, a reverendo patre et domino Gerhardo, sancte Moguntine sedis archiepiscopo constitutus*” jegyezte.[367]

Az érsek fellebbezési fórumán eljáró delegált bírák tevékenységét örökítette meg az az oklevél (1197/98), amely egy Speyerben (valószínűleg a speyeri püspöki zsinaton) indult per folyományaként jutott Mainzba,[368] mégpedig nem az itteni zsinat, hanem a delegált bírák elé (*ad nostram appellatum est audientiam*). Ez az oklevél is azt sejteti, hogy az érseki delegált bírák már-már egy bírói hivatalt képeztek. A 12. század legvégére a korábban esetinek tekinthető delegációk jól láthatóan megszilárdultak, és alapját képezték a hivatalszerűen működő érseki bíróság létrejöttének.

3. Az érsek hivatali bíróságának létrejötte

A 12/13. század fordulóján lényegében megvalósult Mainzban a rendszeresnek nevezhető egyházi bíráskodás. Ennek egyértelmű jeleként megjelent az eljáró bírák által használt saját pecsét. Az első, ilyen pecséttel megerősített oklevél egy jogvitát zárt le, s két érseki küldött bíró állította ki. A pecsét egy püspököt ábrázol, ülő testhelyzetben, főpapi jelvényekkel ékesítve, körirata pedig ez: *Sigillum Delegatorum Iudicum Moguntine Ecclesie*.[369] Ez a pecsét azután még évtizedeken át volt használatban. Ezt a pecsétet azonban csak a székvárosban, Mainzban eljáró *iudices delegati* használták: ha az érseki *mandatum* más törvénykezési helyszínre szólt, akkor másféle pecsétet kellett igénybe venni. Ettől kezdve minden olyan ügyben, amely az érseki zsinat elé került, ez a delegált bírói fórum járt el. A fejlődést mutatja, hogy a szinódus még bizonyos fokig részt vett a jogvitákkal kapcsolatos eljárásban, de az érdemi eljárási cselekményeket és főleg az ítéletet már az állandósult bíróság foganatosította. Volt ugyan példa arra, hogy a bírák delegált státusukat nem tüntették fel, de ez nem jelenthetett más minőséget. A döntő érv a fentett említett pecsét következetes használata. Az önállósodás jeleként értékelhető, hogy van adat a bírói megbízatás továbbadására (*a iudicibus Maguntinis super hiis iudex subdelegatus*).[370]

Az érseki delegált bírói státus azonban, a 13. század folyamán, mind ritkábban bukkant fel.[371] A század 30-as éveitől már jellemzően ez az okleveles szóhasználat: *iudices sancte Maguntine sedis*.[372] Az idők jele volt ez: a IV. Lateráni zsinat konstitúciói, majd kifejezetten IV. Ince pápa *Romana ecclesia* (VI 2,15,3) c. bullája határozottan sürgették a hivatalszerűen működő egyházmegyei bíróságok felállítását. A püspök bírói joghatóságát megszemélyesítő hivatalnok megnevezése – mint az Apoktól északra eső európai országokban általánosan – az *officialis*. A püspök és az *officialis* lényegében ugyanaz a fórum (*unum et idem consistorium*

---

[367] FREY – REMLING 1845, 240, Nr. 296; 247–249, Nr. 303.

[368] ACHT 1968/71, II. 1123–1126, Nr. 688.

[369] UB Eberbach, I. 138–140, Nr. 69. Joggal állapítja meg a mainzi egyháztartomány monográfusa: „*Der Besitz des eigenen Siegels zeigt, daß das Mainzer Gericht als ständig existierende Behörde konstituiert ist*.” MAY 2004, 25.

[370] WIRTEMBERGISCHES UB, V. 188, Nr. 1424.; OVERMANN, I. 450, Nr. 794; 455f. Nr. 811. A fritzlari apátság klerikusa mint „*iudex a reverendis dominis iudicibus Maguntinis deputatus*” járt el. Idézi: MAY 2004, 34. (1198. október 1.)

[371] A század folyamán azonban még nem tűnt el teljesen, sőt újra és újra felbukkannak delegációk, amelynek legfőbb okaként a ’hiteleshelyi’ tevékenység során feltorlódott tetemes ügyhátralék nevezhető meg: „*[…] ein Grund angegeben, weswegen neben dem ständigen Gericht des Mainzer Stuhles fortwährend Delegationen vorgenommen wurden: die Fülle der Sachen, die vor es gebracht wurden, wobei an Streitsachen wie an Angelgenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit zu denken ist. Zum Zweifel an dieser Angabe besteht kein Anlaß. Das Mainzer Stuhlgericht hatte sich offensichtlich fest etabliert, war von der Bevölkerung angenommen und durfte (vor allam) im Bereich der freiwilligen Gerichtsbarkeit stark belastet gewesen sein*.” MAY 2004, 33.

[372] Cf. SAUER UB, I. 1, 336, Nr. 519. (1246. március 20.)

sive auditorium), így például az *officialis* által hozott bírói döntést fellebbezés folytán a püspökhöz nem lehetett felterjeszteni, hanem csak az illetékes érsekhez vagy magához a pápához. Az *officialis* már *iudex ordinarius* volt, aki értelemszerűen nem lehett egyszerre delegált bíró is. A delegált bírói joghatóság teljes eltűnése – a pecséthasználatból következtetve – csak egy 1320-ból való oklevéltől kezdődően állítható.[373]

Sajátos módon Mainzban ebben az időben az önállú státusú *officialis* még nem jelent meg, ehelyett a kollegiális jellegű bíráskodásról vannak adataink. Az okleveles szóhasználat, a pápaiak is, a mainzi bírákat azonban rendre mint *officiales* vagy *iudices* említik.[374] A bíráskodás helyszíne természetesen mindig a székváros, Mainz volt. A közelebbi helyszín azonban ritkán olvasható ki az oklevélből, de akad azért erre is példa; a bírák egy 1240. február 10-re datált okiratukban egy joglemondást erősítettek meg, amely „*in claustro maioris ecclesie moguntine*”,[375] vagyis a székeskáptalan épületében történt. A helyszín pontosabb megjelölésének hiánya arra enged következtetni, hogy a kortársak számára nyilvánvaló volt, hol ülésezik a bíróság.

II. Az érseki szék

A 13. század elejéig, sőt számos példa szerint még vagy egy századon át, a mainzi érseki bíráskodás anyagi jogi és eljárásjogi szempontból továbbra is a hagyományszabta, mondhatni esetleges módon működött. Különösen a zsinati bíráskodás őrizte, egyfajta *Sendgericht* alakjában, a régi germán jogi kultúra, elsősorban a társasbíráskodás modelljét. A 12. században még a jogviták eldöntéséhez megfelelő fórumnak bizonyult a zsinat és a delegált bírák tevékenysége, s megelégedtek a természetes jogérzék diktálta ítéletekkel. A római jog közismert újraéledésével, az egyetemek gyors terjedésével megjelent a tudós jog (*gelehrtes Recht*); Gratianus dekrétuma a jognak és a jogszolgáltatásnak új jelentést adott. Az egyház által gyorsan magáévá tett római-kánoni eljárás a maga összetett formaságaival, gyökeresen új anyagi jogi normáival, már ilyen módon képzett jogász-szakembereket igényelt: „Der gelehrte Prozeß verlangte den gelehrten Richter.”[376]

1. A hivatali bíráskodás

A 14. század elejétől datált oklevelek már azt a képet mutatják, hogy Mainzban hivatalszerűen működött a bíráskodás. 1310-től új pecsétet használtak a bírák, melyenek körirata ez volt: *Sigillum Iudicum Sancte Moguntine Sedis*. A bírák személy szerinti megnevezése általában hiányzott, ami szintén az intézményesültség mellett szól. Joghatóságukat magától értetődőnek tekintették (*auctoritas nostra ordinaria*).[377] Úgy tűnt, a delegációk kora véget ért.

Az ítélkezésben az elsőfokú és a fellebbviteli eljárások megkülönböztetés nélkül vannak jelen. Főleg a fellebbviteli eljárások igazolják a mainzi bíróság hivatali karakterét.[378] Egy ügyben az erfurti főesperes ítéletét támadták meg a mainzi érseki szék előtt: „*Iudices sancte Moguntine sedis; in causa appellacionis; ad nostram audienciam se interposuisse proponebant; contra officialem prepositi S. Marie Erfordensis.”* Ez az eset is mutatja, hogy nem az erfurti *Generalgericht*, hanem a mainzi érseki szék számított illetékes fellebbviteli

[373] Cf. POSSE 1914, 48, Nr. 45.
[374] BERGER, I. 390f. Nr. 2619.
[375] BAUR, II. 100, Nr. 100.; OVERMANN, I. 300f. Nr. 522.
[376] MAY 2004, 35.
[377] HERQUET 1874, 296, Nr. 648. (1313. február 27.)
[378] HANNAPPEL 1941, 187.

fórumnak. A bíróság székhelye magától értetődően a székváros volt, az idézéseket is formulaszerűen csak így, *coram nobis* küldték ki.[379]

Az 1310. májusában tartott mainzi tartományi zsinat magával a bíráskodással foglalkozott.[380] Peter érsek 157 statutumból álló gyűjteményt hirdetett ki, amelyek a régi gyakorlat fenntartása mellett számos új elemet is tartalmaztak. Hangsúlyozták a zsinati jogforrások prioritását és az érseki joghatóságot. Tiltották a főespereseknek, hogy akadályozzák az érseki székhez való fellebbezéseket, és illetékességüket több tekintetben korlátozták (házassági, egyházi javadalomperekben és uzsorával kapcsolatos ügyekben 20 schilling perértékig járhattak el).[381] Az egyházi és a világi *iurisdictio* elhatárolásának mondhatni örökzöld kérdéseivel is bőven foglalkoztak a zsinati rendelkezések. A *privilegium fori* egyik vetületét is érintette egy szabály: klerikus nem idézhető világi fórum elé: ha valaki erőszakkal ezt mégis kikényszeríti, utána nem fordulhatott már szentszékhez. Az ilyen idézést kibocsátó világi bírót kiközösítéssel kellett sújtani.

Delegációkra továbbra is számos példa volt, de általában nem a jogvita érdemi eldöntésére szóltak a megbízások, hanem inkább csak meghatározott – helyi – bizonyításfelvételi aktusokra. Johann, a nörteni apátság dékánja mint „*iudex in causa, que vertebatur […] delegatus a reverendis dominis iudicibus Maguntinensibus*" tett eleget a mainzi szék felszólításának.[382] A mainzi érsek olykor magához vont (*reservatio*) kivételesen fontos ügyeket, és személyesen járt el. A VII. Henrik német király (1308–1313) és Frigyes türingiai tartományúr (*Landgraf*) közti viszályban minden felmerülő jogkérdést ő döntött el. Ez az intézkedés összangban volt azzal a királyi rendelettel, amely szerint Mühlhausen városának világi polgárai csak a királyhoz, klerikusaik pedig csak a mainzi érsekhez fordulhattak jogsegélyért a király és a birodalom érdekében vívott harcokban elszenvedett káraik miatt.

a) A bíró

Az érseki szék bírói hivatalában tevékenykedők legtöbbször névtelenségbe burkolóztak, bár akadt példa arra, hogy a neveik is felbukkannak az ítéletlevelekben. Emilricus de Rüdesheim (1325) és Johannes de Fontibus (1327), mindketten kanonokok, mint *iudex ordinarius sanctae sedis Moguntinae* jegyezték okleveleiket.[383] Miként a korábbi időkben, a 14. században is fennmaradt az a gyakorlat, hogy a mainzi érseki szék kollegiális módon működött. Mind a feltűnő anonimitás, mind a közösen gyakorolt bírói joghatóság aláhúzza azt a különös megoldást, hogy Mainzban az önálló *officialis* tisztsége lényegében nem jött létre. Ez egy nagyon erős megállapítás, de a források alapján kétségtelenül igazolható.[384] Annyiban a déleurópai modell látszik körvonalazódni, hogy az érsek által kinevezett bírák rendre magas rangú klerikusok, leggyakrabban a székeskáptalan kanonokjai közül valók, sohasem világi státuszúak. A tisztséget egyidejűleg betöltők többes-száma is bizonyítja, hogy „In Mainz kennt man nicht den Einzeloffizial."[385] Az egész középkoron át rendszerint kettő, ritkábban három bíró is működött egymás mellett. Balduin érsek mellett két pápai oklevél tanúsága (1331 és

[379] REIMER, II. 118, Nr. 122. (1313. március 8.)
[380] A zsinaton részt vett több egyházmegye püspöke is, mint: Augsburg, Halberstadt, Speyer, Hildesheim és Würzburg. Hiányzott Gerhard konstanzi és Siegfried chur-i püspök (a többiekről nincs adat). A zsinaton drámai jelenet is lejátszódott: megjelent Hugo gróf, mint Komthur a templomos rend részéről, és követelte, hogy érsek vegye a rendet védelmébe a pápánál. Cf. VOGT, I. 232–233; HARTZHEIM, IV. 174–224.
[381] Cf. BINTERIM, VI. 219–284.
[382] HOOGEWEG, III. 746f. Nr. 1571.
[383] BAUR, III. 11–12, Nr. 940.
[384] „*Ein Einzeloffizial existierte in Mainz nicht*." MAY 2004, 44.
[385] MAY 2004, 53.

1336)[386] szerint is egy időben három bíró működött: Gerhard von Battenberg, Johannes von Friedberg és Johannes von dem Born, mint *seque de facto etiam intitulantes et scribentes iudices curie episcopalis Maguntine.* Mivel ez a három bíró Balduin elődje, Mathias érsek alatt is tevékenykedett, úgy tűnik, a bírói mandátumok átnyúlhattak a főpapok hivatali idején. Ez persze nem volt kivételes jelenség, de az európai gyakorlat inkább az volt, hogy az új főpap új bírá(ka)t nevezett ki maga mellé.[387]

A mainzi székeskáptalan, amelynek régi joga volt, hogy az érseki székre posztuláljon valakit, 1328-ból való választási kapitulációjában követelte, hogy az érseki bírák mindig a dóm kanonokjai közül kerüljenek kinevezésre; erre Balduin érsek megválasztása esetére ígéretet is tett.[388] Természetesen a bírói hivatal betöltésével kapcsolatos szakmai előírásoknak meg kellett felelniük a jelölteknek, elsősorban a kánonjogi képzettséget és a pervitelben való jártasságot illetően. Balduin kanonokjai egyetértésével úgy rendelkezett, hogy császári és pápai levelek csak az érseki szentszék bíráinak engedélyével hirdethetők ki.[389]

A bírói tisztség gyakorlásának voltak olyan esetei Mainzban is, amikor az érsek személyesen járt el. Ez mindig személyfüggő gyakorlat volt: Mathias érsektől több ilyen esetet igazoló oklevél is fennmaradt a 14. század első feléből.[390] Az ő bíráskodási elkötelezettsége olyan erős volt, hogy többször kérték fel választottbírónak is. Ugyanő erősítette meg a klerikusok fórumkiváltságát,[391] védelmezve ezzel őket a világi hatalomtól. Egy 1325. február 25-én kelt oklevelében biztosította a mainzi polgárokat, hogy csak a városon belül idézhetők. Ugyanő felhatalmazta Mainz városát (a polgármestert és az éjjeliőröket), hogy az utolsó harangszó (*Langglocke*) elhangzása után fegyveresen mutatkozó klerikusokat letartóztathassák, akiket azután az érseki bíráknak át kellett adniuk.[392] Balduin von Trier érsek is eljárt alkalomadtán személyesen; 1333-ban mint *arbitrator seu amicabilis compositor* döntött el egy jogvitát.[393]

b) A *protonotarius*

A 13. és 14. században gyakran találkozunk az érseki szék mellett a *protonotarius* tisztségével. Az érseki jegyző kiemelten fontos személy lehetett, mert számos és eléggé különböző jogügyletben és eljárási teendőben helyettesítette a főpapot, vagy szerepelt mellette például tanúként. Úgy tűnik, hogy az érsek a *protonotarius* tisztségét olyan, feltétlen bizalmát élvező

[386] RIEZLER 1891, 626–637, Nr. 1839; BEYER, II. 128-131, Nr. 158; OTTO, II. 155, Nr. 3560.

[387] Az intézménytörténetet közvetlenül nem érinti, de a történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy ebben az időben Mainzban ráadásul két, egymással konkurráló érsek, ezzel együtt kétféle bírói testület is működött. Balduinnal sokáig konkurrált egy másik, ráadásul a pápa által támogatott főpap, Heinrich. A két, párhuzamos bírói hivatal szabályosan rivalizált egymással, amint egy tanulmányíró szellemesen megjegyezte: „*Zwei geistliche Gerichtshöfe wirkten einander entgegen, der Gerlachs zu Mainz, der Heinrichs zu Eltville; was der eine band, löste der andere*." COLOMBI 1862, 9.

[388] Cf. SCHROHE 1902, 7; OTTO, II. 8–11, Nr. 2970; STIMMING 1909, 31; HOLLMANN 1990, 93, 208.

[389] Cf. STENGEL, I. 244, Nr. 414, § 3; 327, Nr. 501, § 4; OTTO, II. 240f. Nr. 3940; KRÄLING 1948, 53–54.

[390] Az érsek döntött a frankfurti Marienstift alapítása körül támadt vitában: VOGT, I. 523, Nr. 2641 (1325. június 26.); Szintén az érsek döntött egy jogvitában, amely egy aschaffenburgi káptalan és több fivér között folyt egy gazdaságról: 544, Nr. 2754. (1326. november 3.)

[391] Megerősítette továbbá a Mainz városában található (*in territoriis nostris*) templomok és kolostorok adómentességét. VOGT, I. 455, Nr. 2303. (1322. február 5.)

[392] Megrősítette továbbá az érsek a mainzi polgárok jogát, hogy a városon kívül bíróság elé nem idézhetők: VOGT, I. 515, Nr. 2600; 533, Nr. 2698.

[393] A jogvita Dietkirchen, Limburg és Diez egyházai, valamint bizonyos (meg nem nevezett) egyházak és frankfurti polgárok között, Lutzo Wetzelini és felesége által tett végrendelet tárgyában folyt, s a klerikusok javára döntött az érsek. UB Frankfurt, II. 350–351, Nr. 463; OTTO, II. 95, Nr. 3299.

személyekre ruházta, akik képesek voltak szerteágazó feladatokat ellátni.[394] A tisztség megnevezése hangsúllyal utal írásbeli teendők ellátására, de talán nem túl távoli az analógia, ha arra gondolunk, hogy a középkori magyar jogrendben is így hívták az ítélőmestereket, akik alapvetően bírói feladatokat láttak el.

A mainzi érsek mellett tevékenykedő *protonotarius* rendi státusa nem mindig derül ki az oklevélből, de sokukat személy szerint ismerjük. Bizonyosan klerikus volt azonban az a *magister* Berthold, aki 1315-ben mint *vicarius generalis in spiritualibus et temporalibus* helyettesítette az érseket Türingiában.[395] Ez az eset természetesen nem értelmezhető kiterjesztően, nem mondható, hogy Mainzban vikáriusi bíráskodás működött volna, de arra jó példa, hogy a mainzi érsekek századokon át a bíráskodásban inkább klerikus jogállású jogászokkal helyettesítették magukat a törvénykezés során. Ide vonható az az eset is, amikor 1302-ben Hildebrand *protonotarius* érseki megbízást teljesítve egy mühlhauseni templom (Predigerkloster) felszentelését hajtotta végre:[396] nehezen hihető, hogy laikus lett volna. Ugyanő tanúként szerepelt az érseknek egy tartozáselismerést rögzítő jogügyletében.[397] Az adatok arra engednek következtetni, hogy a mainzi érsekek egyidőben csak egyetlen személyt neveztek ki erre a hivatalra.

A *protonotarius* ebben az időben alapvetően az érseki kancellária vezetője volt.[398] Megállapítható, hogy kifejezetten bíró feladatokat eleinte nem látott el, ám ez a helyzet később gyökeresen megváltozott: „Ohne Zweifel gehören zum geistlichen Gericht und nicht nur Kanzlei alle, die Protonotar und Generalrichter oder nur Generalrichter genannt werden."[399] Kijelenthető, hogy a fejlődés során a mainzi érseki kancellária vezetőjéből érseki bíró lett.

A középkor végén már gyakorlat volt, hogy a *protonatarius* egyúttal általános bírói tisztséget (*Generalrichter*) is viselt. Bernard Groß *magister scholarum* töltötte be ezt a tisztet a 15. század utolsó éveiben. Kinevezési okirata a „*sane singularis affectionis*" fordulattal kezdődött, vagyis mindennemű, elsőfokon vagy fellebbvitel folytán elé kerülő ügyben bírói joghatóságot kapott.[400] Mellette egy szintén *magister scholarum* (Marienkirche in den Feldern), Andreas Eler kapta meg a másik bírói stallumot, egy szintén szokásos kezdetű (*districtam rationem*) kinevezési okiratban.

2. A bíráskodást segítő hivatalok

Az egyházi bíráskodás összetett hivatali struktúrát működtetett, magas intellektuális képzettségű és műveltségű személyeket foglalkoztatva. A hivatalszerű működés elképzelhetetlen volt magas szintű írásbeliség nélkül. A peres és perenkívüli okiratok írásba foglalása önmagában is rengeteg és folyamatos munkát adott, ezért népes jegyzői kart találunk minden püspöki székhelyen. Mainz különlegesen kiemelkedő birodalmi státusa magyarázza,

---

[394] Udenmünster zu Mainz kegyúri jogának a Német Lovagrendre való átruházásában működött közre *magister* Heinrich [von Luckau], a székesegyház kanonokja: HENNES, I. 293f. Nr. 332. (1296. szeptember 25.); VOGT, I. 81, Nr. 465. Kevéssel utána Siegfried tűnik fel ebben a tisztségben, Gerhard von Eppstein érsek mellett: VOGT, I. 89, Nr. 508.(1298. január 4.); I. 90, Nr. 512. (1298. január 17.) 1302-ben Hildebrand *protonotarius* érseki megbízást teljesítve egy mühlhauseni templomszentelést hajtott végre.

[395] VOGT, I. 321, Nr. 1751; 322, Nr. 1754. (1315. március 27.)

[396] HERQUET 1874, 233f. Nr. 532; VOGT, I. 133, Nr. 735; 138, Nr. 760; 139, Nr. 765; 147, Nr. 808.

[397] Az érsek rokonának (Siegfried von Eppstein) az egyház szolgálatában végzett fáradozásait és kiadásait honorálandó, tetemes összeg megfizetését vállalta (egyebek mellett 2000 márka kölni dénárt), akként, hogy a felét meghatározott határidőn belül teljesíti, a másik felét pedig évenkénti 100 márkával, abból a jövedelemből, amit a frankfurti zsidók fizetnek neki. UB Frankfurt, I. 418, Nr. 829; VOGT, I. 147, Nr. 808. (1303. október 8.)

[398] Cf. FRUHMANN 1940, 68.

[399] KIRN 1928, 566–567.

[400] Cf. ARENS 1958, II. 513, Nr. 1049.

hogy mindemellett az érseket terhelő speciális feladatok ellátására speciális hivatalok is létrejöttek. Mainzban a székeskáptalan kimagasló szerepe az egész középkoron át töretlen volt, ezért nem meglepő, hogy az általa, nem kis önérzettel megpecsételt oklevelek (*quod et nos Capitulum Moguntinum recognoscimus esse verum*) presztízse mindjárt az érseké után következett. Önálló pecséttel rendelkezett az általános helynök (*vicarius generalis*) is, pecsétjén ezt olvassuk: *Secretum Vicariatus in Spiritualibus Mogontini*.[401]

Az érsekek pecséthasználata igen disztingvált volt. Attól függően, hogy csak megválasztott, vagy a pápa által már megősített főpapok voltak, más-más pecsétet használtak.[402] Így például III. Siegfried von Eppstein először csak ezt a pecsétet használ(hat)ta: *Sigillum Sifridi Electi Maguntini* – a pápai megerősítés után kerülhetett sor a fenntartásokat már teljesen nélkülöző, a teljes titulatúrát rögzítő pecséthasználatra. A híres mainzi ések, Peter Aspelt pecsétjén ez olvasható: *Sigillum Petri Dei Gratiae Sanctae Moguntine Sedis Archiepiscopi Sacri Imperii per Germaniam Archicancellarii*.[403]

a) A pecsétnök és hivatala

A középkorban az iratok, különösen a jogi tartalmat hordozó iratok hitelét pecséttel tették mindenki számára láthatóan valóságossá. Az oklevelek szövegét azokban a századokban kevesen tudták elolvasni, még kevesebben értelmezni, de a pecsétről első pillantásra látnivaló volt, hogy ki adta ki az írást, vagy ki áll személyes hitelességével mögötte. Ez a körülmény évszázadokon át tökéletesen nélkülözhetetlenné tette a pecséteket, birtokosaik pedig önálló hivatalnokokká lettek. Természetes, hogy a mainzi főpapi udvarban is létrejött a pecsétnök tisztsége (*sigillifer*), akinek kompetenciája a bíráskodás, a jogi írásbeliség minden szegmensében igazolható. A pecsétnök jelentős jövedelmet húzott tevékenységéből, ugyanis a megpecsételt okirat címzettje ellenszolgáltatás fejében kapta csak meg az oklevelet. A megpecsételés aktusa önmagában illetékköteles volt, amelynek mértékéről a korabeli oklevelek, bírósági rendatartások általában részletesen szóltak.[404]

A mainzi pecsétnök alapvetően két hivatal pecsétjét kezelte: az általános helynökét és az érsekét; az elsőt egyházigazgatási és elsőfokú peres eljárásokban, a másikat a fellebbviteli ügyekben. Az oklevélkiállítás utolsó lépcsőfoka volt a megpecsételés, amelynek szigorú formai előfeltetelei voltak. Az oklevél tartalmának erkölcsi és jogi értelemben is kifogástalannak kellett lennnie. Illetékes személynek vagy hivatalnak kellett kiállítania, s mindezt a pecsétnök ellenőrizte. Olyan oklevélre nem kerülhetett pecsét, amelyet előtte a pecsétnök nem olvasott el. A megpecsételéssel ugyanis felelősséget is vállalt az okirat tartalmáért. Különösen olyan nagy ügyforgalmú hivatalban, mint amilyen a mainzi érseké volt, ahol sok és gyakran terjedelmes oklevelek készültek, könnyen érthető, hogy a pecsétnök ezt a munkáját nem egyedül végezte.

Az egyházi bíróságok által megpecsételt oklevelek különleges hitelességet hordoztak, mindenhol Európában.[405] Nagy és kispecsétet használtak, az utóbbi megnevezése *sigillum secretum* volt. A 14. századtól az érseki bíróság már önálló pecsétet használt, amelynek körirata elárulja, hogy a bírósági szóhasználatból végleg eltűnt a delegáció: *Sigillum Iudicum Sancte Moguntine Sedis,* s hasonlóképpen az oklevél kezdő mondata: „*In nomine Domini […] iudices*

[401] POSSE 1914, a 17. sz. pecsét és a 14. sz. tábla, Nr. 52. A mainzi általános helynöki tisztség intézménytörténetéről összefoglalóan, azon belül a bíráskodási tevékenységről: MAY 2014a, 118–120.
[402] Cf. KAUFMANN 1937, 46.
[403] POSSE 1914, 49, Nr. 52.
[404] Cf. WÜRDTWEIN 1768–1790, III. 400–403, Nr. 261. (1333) Számtalan jogügylet oklevelét hitelesítette az érseki hivatal, egy példa: Boppo és Rudolf von Wertheim grófok a maguk és örököseik nevében örökre lemondtak Reinhard von Hanau, valamint hitvese Adelheid, és fiúk Ulrich, s mindannyiuk örökösei javára a babenhauseni kastély iránti igényükről. BÖHMER 1886, 391. (1275. január 2.)
[405] Cf. FOURNIER 1880, 301–305.

sancte Moguntine sedis".[406] A pecsétnökök általában külön regisztert vezettek az általuk megpecsételt oklevelekről, ez Mainzból azonban nem maradt fenn. A legtöbb pecsétnököt név szerint említik a források; a fentebb említett Peter Aspelt pecsétnöke Gyso volt.[407] A Balduin és Heinrich érsekek egyidejű hivatalviselés alatt mindketten saját pecsétnököt alkalmaztak: Balduin mellett Ditmar, Heinrich mellett Heinrich Finderhud teljesített szolgálatot.[408]

A mainzi egyházmegye dékánátusokra (élükön a *Landdekan*) volt osztva, azok belül plébániák és egy sor, egyéb státusú egyházi intézmények helyezkedtek el. A dékánokat a területileg illetékes káptalan választotta. Ennek a választásnak a felügyelete is a pecsétnök joghatóságába tartozott. A középkori egyházi ügymenetben nem számított kivételesnek, hogy egyes hivatalok vegyes hatásköröket gyakoroltak, így a mainzi érseki helynök bírói joghatósággal is rendelkezett. Amennyiben ui. egy klerikus elhunytát követően vagyonát illetően jogvita támadt, annak eldöntésére a pecsétnöki hivatal volt illetékes, mint *forum commune concursus*: „Das Siegelamt war Verwaltungsbehörde und Gericht in einem."[409] Az eljárásrend az általános kánoni per szabályainak felelt meg, így például helye volt a meghozott ítélet ellen fellebbezésnek (az újkorban a fellebbviteli fórum a *Vikariatsgericht* volt).

b) A *procurator fisci*

A franciaországi egyházmegyékben a 13. századtól kezdődően megjelent egy olyan tisztségviselő (*procurator curiae*), akinek hivatala azt a célt szolgálta, hogy a jogszolgáltatás működését hatékonyabbá tegye.[410] A *procurator* dolga volt különösen az *ex officio* folytatott eljárásokban a bírói munka sokoldalú segítése. A németországi egyházmegyékben a 14. századtól adatolható e hivatal képviselőinek jelenléte. Itt is az látható, hogy a *procurator* elsősorban a püspökséget (*fiscus*) érintő ügyekben tevékeny, ő képviseli a szentszéki eljárásokban a püspököt, mind felperesi, mind alperesi pozícióban; tulajdonképpen egyfajta pártatlanságot is kifejezésre kívántak juttatni ezáltal, hogy püspök mégse egészen direkt módon ítéljen a saját ügyeiben. A hangsúly azonban inkább a munkamegosztás diktálta racionális szemponton volt, hogy ti. az egyházi szempontok és érdekek jogi védelmére külön személy, külön hivatal ügyeljen.

A Mainzban leginkább *procuratos fiscalis* elnevezéssel illetett hivatalnak sokrétű feladatai voltak. Kiemelten fontos dolga volt a közrend feletti őrködés, ennek jegyében pedig a bűncselekmények elleni harc. Az efféle eljárás eleinte még az *accusatio* formai keretei közt folyt,[411] minek fontos része volt a tisztítóeskü (*purgatio canonica*) alkalmazása, mellyel a vádlott szabadulhatott a perből. Ebben az eredetileg germánkori, világi karakterű perben a *procurator* is felléphetett vádlóként, méghozzá hivatalból. A hivatalbóli eljárás teremtette meg a lehetőségét annak, hogy személyes vádló hiányában is eljárás indulhasson olyan személy ellen, aki rossz hírbe (*mala fama*) keveredett. Az eskütársak bevonásával letett *Reinigungseid* itt is segíthetett.

A nyomozó per jogtörténetileg legelső szakasza volt ez: még csak *inquisitio famae*, nem pedig *inquisitio veritatis*. Az objektív igazságot ekkor még az eljárásrend nem kutatta, így tanúk bevonására sem került sor. A következő lépésként a vádlónak már tárgyi bizonyítékokat kellett felhoznia a vádlott bűnösségét ezáltal bizonyítandó. Ha pedig hivatalból ellátott feladatként

---

[406] UB Frankfurt, II. 191–192, Nr. 246. A mainzi szentszék a Klarenthal kolostora és Gerlach Cremer frankfurti polgár közti kamatkövetelés (um einen Zins von dem Hause zur Alten Münze in Frankfurt) tárgyában folyt perben hozott – a kolostor javára – döntést.
[407] VOGT, I. 259, Nr. 1473. (1312. február 17.) Cf. MAY 2004, 413–429.
[408] Cf. OTTO, II. 223, Nr. 3858.
[409] MAY 2004, 504.
[410] FOURNIER 1922, 196–213.
[411] A vádrendszerű perről részletesebben: RÜPING – JEROUSCHEK 2011, 21–33.

került sor a vádemelésre, máris az *Inquisitionsverfahren* intézményével van dolgunk. Érvényt kellett szerezni annak a jogelvnek, hogy a bíró nem lehet vádló egyazon perben (X 5,3,31), és ezt a perbeli funkciót testesítette meg a *procurator*, akinek dolga volt a tényállás körülményeinek feltárása, a vádlottak és a tanúk előzetes kihallgatása.

Mainzban a 14. század harmincas éveiben tűnt fel az első ilyen hivatalnok. A tisztség megnevezése mutatott bizonyos változékonyságot; az első, név szerint ismert ilyen személy Conradus de Vrunhusen *procurator causarum* volt. Hivatali utódainak sora a források szerint szakadatlan volt, de név szerint nem ismerjük valamennyit. A 14. századból név szerint nem adatolt további hivatalnok; a 15. századból az első Jakob Bumann dékán, aki Johann érseket képviselte mint *commissarius generalis et procurator fiscalis.* Egy 1417-ből való ügyben ugyanő járt el a mainzi érsek jogainak védelmében egy uzsoraperben, amelyet Frankfurt am Main városa indított egyes polgárai ellen. Ebben az ügyben egy bűncselekmény ellen nyomozó hatóság funkcióját látta el, egyúttal pedig a mainzi érsek pénzügyi érdekeinek védelmét is megtestesítette.

1423-ban Konrad érsek Johannes Cristoferi jegyzőt állította erre a posztra, amelynek megnevezése ez volt: *actor, factor et procurator fiscalis generalis et specialis*: a cím tömören visszaadta a feladatköröket. Azaz: mint *actor* köteles elsősorban a magánkereseteket bíróság elé vinni; mint *factor* főként harmadik személyeket képviselt; a *procurator* gondoskodik a szakszerű és kielégítő perbeli érdekérvényesítésről; a *procurator fiscalis* pedig úgyszólván teljhatalmat kapott mindenféle bíróság előtt, mindenféle ügyben az érsek érdekeit hatékonyan képviselni. A 15. század közepén rendkívüli esemény történt, hasonló kimenetellel: Diether érsek egyetlen személyt nevezett ki erre a tisztségre, s az ő hatásköri listája is elég hosszú volt: „*procurator et […] officii fisci promotor sindicus actor, factor negotiorumque suorum gestor ac nuncius specialis et generalis*.” Teendői közé tartozott az érseki *fiscus* teljes jogi képviselete; minden olyan ügy kivizsgálása (*per viam inquisitionis*), amely püspöki szintű intézkedést igényelt (*simplicis querele*), az érintett alanyi kör pedig az egyháztartomány minden rendhez tartozó tagja, nemre tekintet nélkül. Fellépését széles fórumrendszeren kellett kifejtenie, elsősorban a Mainzban vagy Höchstben ülésező érseki szék előtt. A bírói fórumokon a jogi képviseletet a legteljesebb hatáskörben kellett elvégeznie, tehát védői és vádlói pozíciókban egyaránt. A perbeli képviselet teljes jogi arzenálját alkalmaznia kellett, mindig az érsekség érdekeit szem előtt tartva és jogait védelmezve.

Bár az általános nmegoldás mondhatni századokon át az volt, hogy az egyháztartományban kinevezett érseki *procurator* meglehetősen általános, mindenre kiterjedő hatáskörrel volt felruházva, olykor előfordult, hogy egy konkrét ügy vitelére más személyt bízott meg az érsek. Ez történt 1499-ben; ekkor Berthold érsek Heinrich von Henneberg grófot, a straßburgi egyházmegye főesperesét részletesen felsorolt kompetenciákkal felruházott, speciális megbízottjának (*sindicus, yconomus, procurator, actor, factor negociorum nostrorum subscriptorum, gestor und nuntius specialis et generalis*) nevezte ki. Feladata az volt, a straßburgi székeskáptalan előtt őt képviselje és védelmezze jogait.

Mainzban a *procurator fiscalis* a ranglétrának nem a legfelső foka volt: a pecsétnökké való kinevezés számos eset tanúsága szerint magasabb stallumot jelentett. Valószínűleg tartalmi okai is lehettek ennek a folyamatnak, amennyiben a *Fiskalprokurator* tevékenysége megfelelő előkészületnek számított a pecsétnöki hivatal ellátásához.

B. A mainzi egyházmegye különös jogállású kerületei

A hatalmas kiterjedésű mainzi egyházmegye földrajzi tagoltsága indokolta leginkább, hogy azoknak a kerületeknek (*Kommissariate*) az élére, amelyeknek a központtól való távolsága és/vagy egyéb sajátosságok indokolták, különböző tartalmú felhatalmazással rendelkező, alkalmi vagy állandó, hivatali jelleggel működő megbízottakat (*commissarii*) állítsanak. E sajátos jogállású érseki megbízottak feladatkörébe az egyházkormányzat – benne különösen a főpapai javadalmak beszedése – feltétlenül beletartozott, de olykor a törvénykezés is megjelent.

A jogviták eldöntésének klasszikus joghatósága esetenként pontosan körülírt felhatalmazás alapján működött, amelyben a házassági ügyek vitték a főszerepet.[412] A házassági ügyek (leggyakrabban: eljegyzések, *separatio a mensa e toro*, házasági kötelék érvénytelenítése)[413] ui. sürgős elintézést igényeltek, ezért az érseki tekintély fenntartása megkövetelte, hogy gondoskodjanak – lehetőleg helyben székelő – egyházi bíró jelenlétéről.[414] Eleinte az egyes érseki megbízottak nem mindegyike volt felruházva a pervitel joghatóságával, de az idők folyamán, ha korlátozottan is, kifejthettek bírói tevékenységet. Az aschaffenburgi Kommissar 1431-től gyakorolta ezt a jogkört, a fritzlari 1457-től,[415] heiligenstadti kollégájuk 1487-től, az erfurti *Kommissar* pedig egyenesen a *Generalrichter* elnevezésű hivatal viselője volt.

A törvénykezésben egyfajta horizontális konkurrenciát jelentettek a főesperesi székek. Míg azonban ezek csupán 20 gulden perérték alatti ügyekkel foglalkozhattak,[416] ilyen korlátozást a közvetlen érseki joghatóságot képviselő *commissarii* nem szenvedtek. A terület illletékesség szempontjai vitán felül állottak. A bíráskodás bizonyos fokú decentralizációja tehermentesítette a központi bíróságot, a jogkeresőknek pedig jelentős költségmegtakarítást eredményezett, de az egyházi bíróságok igénybe vétele így is költségesnek számított – igaz, ezek a taxák rendszerint közismert, rendtartásokban rögzített mértékűek voltak.[417]

Az érseki megbízottak bírói széke kizárólag első fokon, egyszerűbb ügyekben (*simplices querelae*) járt el. A trentó zsinat határozatai nyomán rendes, elsőfolyamodású bíróságoknak számítottak, fellebbviteli fórum pedig a mainzi *Vikariatsgericht* volt.

Külön kell szólni a törvénykezés perenkívüli területéről (*iurisdictio voluntaria, freiwillige Gerichtsbarkeit*),[418] amely lényegében oklevéladói és hitelesítői tevékenységet jelentett. A legváltozatosabb jogügyletek (adásvételi, ajándékozási szerződések, örökléssel kapcsolatosak, árvákat és özvegyeket érintők) írásba foglalását és megpecsételését, azaz hitelesítését végezték, ami azért is figyelmet érdemel, mert emellett természetesen széles körben működtek Németországban a pápai és/vagy császári felhatalmazást élvező működő közjegyők (*notarii publici*) is. A 'hiteleshelyi' tevékenységből származó bevételeket is külön felvették abba a nyilvántartásba (*Rechnungsbuch*), amelyet a különböző bevételekről vezettek. Valószínűleg valamennyi érseki megbízottnak kötelessége volt ilyen kimutatást készítenie, de nem

---

[412] Ez elmondható persze szinte valamennyi, hasonló jogállású kerület jogéletéről, így pl. a luzerni *Kommissar* is főleg ilyen ügyek eldöntésével foglalkozott, s nemcsak a középkorban, hanem a koraújkor századaiban is; cf. HENGGELER 1906, 128–152.

[413] Néhány példa: egy férfi eljegyzési ígéretét megszegve feleségül vett egy másik nőt; egy házasságot úgy kötöttek meg, hogy a nő korábbi férje még életben volt. HANNAPPEL 1942, 182.

[414] Berthold érsekre vezethető vissza a házassági ügyekkel kapcsolatos bírói joghatóság (óvatos) átruházása; cf. BAUERMEISTER 1917, 519, 522.

[415] A legnevezetesebb fritzlari *Kommissar*, Johannes Hund önmagát mint „*nos […] iudices prefati*" említette. ROQUES UB, II. 148, Nr. 532. (1484. december 15.)

[416] Cf. WOLF 1797, 32, 34.

[417] Cf. WÜRDTWEIN 1768–1790, III. 400–403 (Fritzlar, 1333); DEMANDT 1939, 338–341, Nr. 166. (1333. március 18.)

[418] Cf. DÖHRING 1971.

mindegyik maradt fenn.[419] A göttingeni *Kommissar* jegyzéke ezt a címet viselte: „*Ex processibus absolutionibus, sententiis, registralibus et sigillo.*"[420]

I. Erfurt

Türingia és benne Erfurt a Szent Bonifác (672 k. –754), Németország védőszentje által végzett egyházalapító misszió kezdeteitől része volt a mainzi érseki tartománynak.[421] Az egész Európát, benne a hatalmas Németországot szintúgy jellemző helyzetet, hogy a középkori egyházi struktúra milyen hihetetlen változatosságot mutat, jól példázza a mainzi érsekség bírósági szervezetrendszere.[422] A mainzi érsekség, amelyhez eredetileg a Rajna középső folyásának bal- és jobbparti területei tartoztak, már a 8. században kiterjedt egész Hessenre és Türingiára (a Saale-ig). Türingia azonban a periféria volt, ezért könnyen érthető, hogy a 11. századig a legerősebb egyházi befolyás a közelebb fekvő Hersfeld és Fulda felől érkezett. A helyzet mondhatni tragikuma abban állt, hogy bár Türingia egy földrajzilag meglehetősen jól körülhatárolt terület volt, adódott volna az önálló püspökség létrehozása, ám az erfurti püspökség megalapítása átmeneti próbálkozásnak bizonyult. A mainzi érsekek hamar belátták, hogy a távoleső türingiai területek – egyébként kívánatos – megtartásának záloga egy folyamatosan működő hivatal felállítása, különösen a jogszolgáltatás terén.

1. A kezdetek

Az Erfurtban szilárdan és folyamatosan működő érseki bírakodás megteremtéséig hosszú út vezetett. Ennek állomásai a főesperesi jogszolgáltatással szembeni évszázados küzdelemben követhetők leginkább nyomon, de fontos szerepet kaptak a különböző kiváltságok érvényesülésével kapcsolatos ellentmondások is.

a) A főesperesi jogszolgáltatás

Az első kérdés a mainzi egyházmegyében, Türingiában is, a főesperesi joghatóság aktivitása. A főesperesi bíráskodás régi időkre nyúlik vissza; kezdetben saját jogon, majd mindinkább püspöki felhatalmazással végezték a jogszolgáltatást. A főesperesek a 12. századtól a püspöktől rájuk ruházott vándorbíraskodást (*Send*) folytatóként önálló bírói hatalmat gyakoroltak.[423] Az elsőszintű egyházi bíráskodás fóruma gyakorlatilag a főesperesi szék (*iurisdictio ordinaria propria*) volt. Hatásköre kiterjedt a magánjogiak mellett a tized- és a kegyúri jogokat érintő jogsértésekre, házassággal kapcsolatos jogvitákra, továbbá széles körben büntetőügyekre is; utóbbiak vonatkozásában a klerikusok irányában is érvényesült. Tudnivaló, hogy a főesperesek széleskörű oklevéladói tevékenységet is folytattak.

A mainzi érsekség területén 18 főesperesi kerület jött létre, amelyből a legkiterjedtebb területi állapot idején (15. század vége) az erfurti főbíróság (*Generalgericht*) illetékességi körébe nyolc tartozott: St. Marien és St. Severi Erfurt, Jechaburg, Dorla, Heiligenstadt, Nörten, Einbeck, Fritzlar, amelyek a 12. század elején jöttek létre. A főesperesek saját bíróságokat állítottak fel kerületeikben, melyeknek élén rendszerint *officialis* állott. A javadalomhalmozás

---

[419] Például hiányzik a fritzlari nyilvántartás; cf. LENNARZ 1936, 38.
[420] MAY 2004, II. 1128.
[421] MAY 1956, VII; KOCH 1865, 49; FLASKAMP 1925, 26.
[422] A középkori egyház struktúrája ugyanolyan sokszínű volt, mint a végtelenül széttagolt szokásjog; cf. HILLING 1913, 550.
[423] A főesperesek „*zu selbständigen Gerichtsherren und Teilhabern an der vordem bischöflichen Gewalt geworden.*" KIRN 1926, 170.

jeleként is tekinthető, hogy a 14. század második felében több itáliai és francia bíboros is az erfurti Marienstift prépostjai voltak, anélkül, hogy ott valaha is megfordultak volna. A főesperesi székek ráadásul meg filiákat is létesitettek: a dorlai főesperes a 15. századtól rendes bíróságot tartott Eisenachban, Jechaburg főesperese pedig a 14. szazad végétől Nordhausenben, sőt hamarosan egy harmadikat (*propsteilicher Gerichtshof*) is, Mühlhausen birodalmi városban.

A legnagyobb, egyben központi terület fölött diszponáló főesperes, az erfurti Marienstift prépostja egész kerületében rendes bírói joghatóságot gyakorolt, amelyhez ő is egy *officialis*t[424] alkalmazott. Az erfurti plébánosok valóságos elöljárójukat (*superior immediatus et ordinarius*) látták benne. Bíróságán (*Gerichtshaus zur Roten Tür*) jegyzők és bírósági szolgálattevők (*Gerichtsdiener*) dolgoztak. Saját pecsétje[425] volt, amelyet a pecsétnök kezelt. Természetesnek számított, hogy vándorbíraskodást is folytatott, s joghatóságot gyakorolt a klerikusok felett. A főesperesi bírák tevékenységére azonban sok volt a panasz; tartományi zsinatok statútumai főleg azt nehezményezték, hogy a főesperesek bírái gyakran eltérnek a kánoni eljárás kötelező, írásbeli formuláitól. Hatásköri túllépések is gyakran fordultak elő, s gyakori vád volt a saját gazdagodás előtérbe helyezése. Visszatérő kifogás volt, hogy elnézők az ágyassággal kapcsolatban. A világi hatalom részéről megfogalmazódó panaszok rendszerint a főesperesi bíráskodás ellen irányultak, mégis toleránsak voltak irányában, mert kisebb rossznak tartottak, mint a hatalmasabb érseki széket.

Az erélyes mainzi érsek, Peter Aspelt[426] magához ragadta a kezdeményezést: „Es ist das geschichtliche Verdienst des großen Erzbischofs Peter Aspelt, den Ruf der Zeit gehört und gültig beantwortet zu haben.“[427] Az egyik jelentős tartományi zsinaton (1310) hozott határozatai érzékenyen érintették a főespereseket. Megtiltották nekik, hogy házassági, az egyházat és javadalmakat, valamint az uzsorát érintő, 20 schilling perérték feletti ügyekben eljárjanak. A nevezett pertárgyérték feletti eljárási tilalom a következőkben még sokszor kihirdetésre került, ami önmagában bizonyítja, hogy nem volt ínyere a főesperesi bíróságoknak és gyakran megsértették a rendelkezéseket. Az érsekek számtalanszor felemlítették a főesperesek mohóságát (*impudice cupiditatis aut sinistro studio*). Csak lassan sikerült visszaszorítani a főesperesi *iurisdictio*t, s a keletkezett űrbe benyomulhatott az érseki bíráskodás.

A közvetlenül érseki megbízással tevékenykedő erfurti törvénykezés megteremtése erős helyi igényt elégített ki, de kétségtelen, hogy szerepet játszott a folyamatokban az érseki kasszából hiányzó hatalmas bevétel, amely a türingiai igazságszolgáltatasból volt remélhető.[428] Az érseki kiadások – mind a birodalmi, mind a római *Curia* iránti – tetemes összegre rúgtak.[429] A nevezett érsek kormányzásától kezdődően létesült és gyorsan megerősödött erfurti

---

[424] Efféle megnevezésekkel: *iudex et coadiutor perpetuus venerabilis domini Lamberti prepositi ecclesie sancte Marie Erfordernis* (1284), *iudex et officialis* (1290), vagy: *officialis prepositure ecclesie beate Marie Erfordernis* (1296). Cf. OVERMANN, I. 422, Nr. 744.

[425] Felirata: *sigillum officialitatis nostre* (1308), BEYER, I. 381, Nr. 545. Egy későbbi okiratban ez áll: *sigillum capituli nostri, quo utimur ad causas* (1386); OVERMANN, II. 409, Nr. 856.

[426] Cf. HEIDEMANN 1875.

[427] MAY 1956, 35.

[428] „*Es ist keine Frage, daß die Einsetzung erzbischöflicher Richter in Thüringen eine »Konnivenz gegen die von Mainz so weit entfernte Thüringer Bevölkerung« bedeuten würde. Es ist aber ebenso wenig zu verkennen, daß sie in der Hand Erzbischof Peters Mittel zur Beförderung und Ausdehnung der Gerichtsbarkeit des Ordinarius und ein Hebel zur Auffüllung der erzbischöflichen Kasse sein würde*.” May 1956, 11.

[429] A pápai kincstárba befizetendő mainzi járandóság az idők folyamán a duplájára nőtt, 5000-ről 10000 guldenre. Ehhez jött még a *servitium secretum*, amely 1307–1312 között 7050 guldenre rúgott. További jogcímeken (*Kollektionen, Subsidien, Interkalarfrüchte*) 1320–1325 között még 30000 guldent kellett Rómának fizetni. A római *Curia* pedig kíméletlenül behajtotta követeléseit, ami olykor elkeseredett tiltakozásba torkollt: 1328-ban 36 püspököt és érseket, továbbá 46 apátot sújtottak késedelmes fizetesek miatt különböző pápai büntetésekkel (*Bann, Suspension, Interdikt*). Cf. HAUCK 1887–1920, V. 609, 610, 616, 617, 621; HERMANN 1905, 132, 142, 149.

érseki bíróság, az ún. *Generalgericht,* minden tekintetben beváltotta a hozzá fűzött reményeket.[430]

b) Érseki delegált bírák

Egyelőre azonban érvényesült egy furcsa párhuzamosság is, mert a pápai küldött bírák (*iudices delegati*) mintájára püspökök is neveztek ki eseti ügyek eldöntésére speciális hataskörű bírákat. Ilyen érseki delegált bírákat találunk eleinte Erfurtban is. Teljes hatáskörű érseki bíráskodást fejtettek ki: „Die deutsche Entwicklung beginnt in der deutschen Metropole Mainz am Ende des 12. Jahrhunderts, genau zur selben Zeit, wo in Reims die neuen Bildungen ansetzen, und erobert von hier aus alle Bistümer den Rhein hinauf.“[431] Az első ilyen érseki delegált bíró 1196-ból adatolt. 1219-től már mint *iudices sancte Moguntine sedis* tűnnek fel az oklevelekben és *auctoritate sedis Moguntine* járnak el. Később is hasonló, de sohasem teljesen megállapodott az elnevezésük: *iudices a domino Maguntino delagati*, s gyakran a megbízást adó érsek neve is szerepel a titulusban: *iudex delagatus a venerabili domino Wernhero archiepiscopo Maguntino* (1278). Arra is volt példa, hogy a delegációt nem az érsek, hanem annak rendes mainzi *officialis*a adta, rendre csupán egyes eljárási cselekmények foganatosítása céljából. Megesett (1304), hogy ugyanaz a személy egyszerre kapott az érsektől és a pápától ugyanabban az ügyben delegációt: „*iudex sive conservator delagatus tam a sede Apostolica quam etiam Maguntina*.“[432]

A delegációból hamarosan rendes hivatal lett, de különös módon ezek a bírák mindvégig teljes anonimitásban maradtak.[433] A bírói hivatal szervezete teljesnek volt mondható: pecsétnök, számvevő (*Fiskalprokurator*), *procuratores*, írnokok, szolgálattevők (*Pedellen*) és küldöncök (*Gerichtsboten*). Különösen az önálló pecséthasználat emelendő ki, „*das sicherste Kennzeichen einer voll ausgebildeten Behörde mit fest umschriebenem Geschäftskreis*.“[434] Jelentős korai emléke (1222) az érseki küldöttbíráskodásnak az az eset, amelyben egy hármasbíróság (az ágostotonrendi kanonokok prépostja, St. Severi dékánja és St. Andreas plébánosa) döntött el egy gabonában teljesítendő kötelezettségből kipattant jogvitát.

A bírák éves fizetést kaptak (*annuatim 25 lib. Hall. Warandie Frankinfordensis,* 1368), s természetesen bármikor visszahívhatók voltak. Ők voltak a tartományi zsinatok határozatainak végrehajtói, és egyházi ügyekben a büntetőbírói hatalom megszemélyesítői (*canonicarum sanctionum transgressores et quoscumque contumaces puniendi et mulctandi*). A mainzi egyházmegyében az elsőfokú, az egyháztartományban a másod- vagy harmadfokú bírói fórum. Személyesen kellett eljárniuk, bár vannak példák delegációra is.[435] Ezek a küldött bírák szemlátomást csak időről-időre tűntek fel Erfurtban, ezért az állandó bíróság megteremtésének igénye mind erősebben jelentkezett, kivált a büntetügyekben, amelyek nem tűrtek halasztást. Az egyháztartomány székvárosában, Mainzban persze minden adott volt a bírósági tárgyalások teljesértékű lefolytatásához, de túlságosan távol volt (mintegy 200 km), az utazás pedig kockázatos, így a korabeli oklevelekben sztereotip fordulatként jelennek meg a panaszok mint *viarum discrimina* és *locorum distancia*. Nyilvánvaló volt, hogy meg kell teremteni az egyházmegye e távoli pontján az állandó érseki széket, amelynek hatásköre egyenértékű a székvárosban működő bíróságéval.

---

[430] Cf. DIESTELKAMP 1931, 281, 282.
[431] GESCHER 1929, 154, 155.
[432] OVERMANN, I. 473, Nr. 845.
[433] KRUSCH 1897, 112.
[434] RIEDNER 1907, 28.
[435] Pl. egy eset 1257-ből: RIEDNER 1907, 23.

c) Pápai delegált bírák

A delegáció eredője természetesen a pápai udvar volt. A pápai delegált bírói tevékenység (*iurisdictio delagata*), amely funkcionális ellentétben állt a rendes, hivatali bíráskodással (*iurisdictio ordinaria*), különösen megélénkült III. Sándor idején.[436] Ezek a Türingiában is feltűnő bírák mindig egy-egy konkrét eset eldöntésére, sőt olykor csak egy meghatározott percselekmény elvegzésére kaptak megbízatást, így például Luther, a Marienstift dékánja és Gerwich, az erfurti Severistift prépostja a meißeni őrgróf ellenében kellett, hogy makacssági ítéletet foganatosítsanak.

A 13. és 14. században Erfurtban és Türingiában egész sor *iudices a sede apostolica delagati* tevekenykedett, a legtöbb nyilvánvalóan a rendes bíróság (*Generalgericht*) megszervezése előtti időkben, de még a 14. században is találkozunk velük. A pápai megbízás többnyire vidékbeli apátoknak, tekintélyesebb és művelt klerikusoknak szólt. Az állandó bíróság megszervezése után arra is volt példa, hogy e bíróságok vezetői kaptak eseti pápai megbízatást.[437]

A pápai delegált bíráskodás melegágya az a római kúriai gyakorlat volt, hogy bizonyos jogi személyeket előszeretettel vettek ki a rendes egyházi igazságszolgáltatás hatálya alól. Jogi védelmüket a *conservatores* látták el, akik a védelmük alatt álló egyháziak mind aktív, mind passzív perléseit székükhöz vonhatták, ahol az alperesek (akkor is, ha más bíróság elé tartoztak volna) kötelesek voltak megjelenni, s magukat e bíróság illetékességének alávetni. Ezekben az eljárásokban értelmét vesztette az az eljárásjogi szabály, hogy az alperes bírósága alapítja meg az illetékességet. Türingiában főként kolostorok, apátságok és az egyetem élvezhették e kiváltságot. Olykor egy szerzetesrend egész provinciája, vagy egy rendhez tartozók valamely tartományban egészükben kaptak ilyen privilégiumot. IV. Sixtus pápa az erfurti skótkolostor apátját, valamint Halberstadt és Nordhausen dékánjait Nordhausen városának konzervátoraivá tette. Ugyanő rendelt (1471) három konzervátort Göttingen városának klerikusai védelmére, és később (1520) is sor került hasonló akcióra, amikor is Fritzlar városának dékánját állította a pápa Fritzlar főesperesi kerületének valamennyi klerikusa védelmére.

Különösen terjedelmes volt az erfurti egyetem védelmére rendelt konzervátor judikatúrája, akinek jogállását a bázeli zsinat (1442) is megerősítette. A pápai delegált bírák tevékenysége fájdalmas rést ütött az egyházi rendes bíráskodás testén, annak valóságos konkurrensei lettek, nem utolsó sorban a világiakat érintő ügyekben is. Oly gyakoriak voltak a visszaélések, hogy az egyik erfurti egyetemi statútum 1447-ben megtiltotta a konzervátoroknak a perek könnyelmű vagy rosszhiszemű vitelét. Az erfurti egyetem konzervatorának (a skótkolostor apátja) tevékenysége oly kiterjedt volt, hogy hetente két napon át kellett az egyetemen széket ülnie.[438]

A delegált bíráskodással nemcsak az volt a baj, hogy a befolyó összegek továbbvándoroltak (Rómába vagy Mainzba), hanem az is, hogy bármiféle kiszámítható joggyakorlat nem volt elvárható ettől a nagyon esetleges ítélkezési formától. „Der vorläufige Charakter, der den Entscheidungen von Delegaten anhaftete, verlangte seine Ersetzung durch endgültige Entscheidungen, wie sie ein Stellvertreter des Erzbischofs fällen konnte. Die Erfordernisse des kanonischen Prozesses und des Vollstreckungswesens machten eine Behörde mit ständigem Gerichtsort und fest angestelltem Personal notwendig.“[439]

---

[436] Már III. Ince pápa idejéből is van adat Türingiába rendelt pápai bíróra: 1198-ban St. Georg in Naumburg apátját és az erfurti Severistift prépostját bízta meg a pápa a merseburgi püspök és Pegau apátja közti jogvita kivizsgálásával. Cf. OVERMANN I. 68, Nr. 126; HILLING 1911, 5.
[437] Két eset 1390-ből: OVERMANN, II. 438, Nr. 900; II. 468, Nr. 954.
[438] Cf. OERGEL 1893, 170.
[439] MAY 1956, 31.

d) *Privilegium de non evocando*

A kiváltságkedvelő középkor egyik legelterjedtebb privilégiumáról van szó. Lényege abban állt, hogy egy város (vagy terület) polgárait-lakóit nem lehetett jogszerűen idegen bírói fórum elé idézni: egyetlen illetékes fórumnak a saját bíróságuk számított, ami alól jelentősebb kivételt csak a fellebbezések jelentettek. Ez a privilégium világi és egyházi bíróságot egyaránt érintett. A világi bíráskodás területén ez azt jelentette, hogy a tartományurak[440] részéről biztosított kiváltság (*privilegium de non evocando et appellando*) által el volt vágva a fellebbezés útja is a birodalmi szintű törvénykezés felé. A német Aranybulla (1356) szintén rögzítette a kiváltságot a cseh király és a többi választófejedelem javára, amely azután a birodalmi rendek irányában tovább szélesedett. E jogosítvány megsértőit magas pénzbírsággal fenyegették, amely a német királyi kamara és a jogsértéssel érintett fél között oszlott meg. Ha mégis lefolytattak egy efféle eljárást, abban minden percselekmény semmisnek számított. Az uralkodó idézési joga 1487-ben teljességgel megszűnt, összhangban a birodalmi kamarai bíróság (*Reichskammergericht*) létrejöttével.

A pápa részéről biztosított kiváltságok rendre valamilyen egyháznak tett szolgálat jutalmaiként kerültek kiadásra. Így IX. Bonifác a husziták elleni harcban szerzett érdemeik elismeréseként meißeni és türingiai őrgróf-fivérek, Frigyes és Vilmos számára biztosított (1401) mentességet, melyet később (1421) V. Márton megerősített, miszerint alattvalóik közül senki nem idézhető idegen tartománybeli bíróság elé, nevesítve a prágai egyetemi törvényszék elé.[441] A fontos kiváltság birtokában néztek szembe Erfurt és Türingia polgárai számos pápai küldött bírói eljárás alkalmával. Jó alkalmat kínált ehhez a IV. Ince pápa és II. Frigyes császár közti küzdelem. Köszönhetően a pápa által akceptált privilégiumnak, Erfurt polgárait biztosította a pápa (1250), hogy a háború tartama alatt a pápa sem személyesen, sem legátusai útján nem idézteti őket Erfurton kívülre.[442]

Bizonyos ellentmondás is jelen volt azonban ebben a kiváltságban, hiszen Erfurt polgárai ekként a rendes bíró (*ordinarius iudex*) elé voltak utalva, aki nem volt más, mint a mainzi érsek, ő azonban ritkán bukkant fel távoli városában. Christian érsek (1249–1251) pl. regnálása idején egyetlen alkalommal fordult meg (1250. januárjában, 14 napra) Erfurtban. A privilégium tehát csak úgy ért (volna) valamit, ha Erfurtban működik saját, állandó egyházi bíróság.

Egy másik mainzi főpap, Werner érsek lényegében tovább erősítette a türingiaiak kiváltságát azzal, hogy Erfurtot kivette a *iudicium sancte sedis Maguntine* illetekességéből, anélkül azonban, hogy megmondta volna, voltaképpen ki akkor az illetékes bíró Erfurtban? Erfurtban volt persze egyházi bíróság, kettő is: *Marienpropst* és *Severi-Propst*, azaz főesperesi székek,[443] amelyek azonban távolról sem az érseki *iurisdictio* megtestesítőnek számítottak. Csupán a megfellebbezett ügyek kerültek kétségtelenül Mainzba (*dummodo causa huiusmodi per appellationem non devolvatur ad examen nostrorum iudicium predictorum*). Az érsek hamar rájött arra, hogy intézkedése nem erősíti pozícióját, ezért megpróbálta a kiváltság érvenyesülését időbeli határok közé (3 év) szorítani. Utódai, Heinrich (1286–1288) és II. Gerhard (1289–1305) már nem újították meg az Erfurtnak adott privilégiumot.

Erfurt persze tudatában volt fontosságának. Amit nem kaptak meg érseküktől, megkérték a pápától. VIII. Bonifác pedig, aki rosszban volt Gerhard érsekkel, nem késlekedett

---

[440] Akik „*[…] erreichten so, daß ihr fürstliches Hofgericht zur letzten Instanz und das oberste Gericht des Reiches vollkommen ausgestaltet wurde*." MITTEIS 1953, 349. Cf. SCHADOW 1984, 2011–2012.

[441] ZIESCHANG 1910, 30–32.

[442] „*[…] presentium vobis auctoritate concedimus, ut presenti guerra durante per literas eiusdem sedis aut legatorum ipsius, ni plenam de indulgentia huiusmodi fecerint mentionem, extra Erfordiam in causam trahi ab aliquo non possitis, quamdiu parati fueritis, infra illam de vobis conquerentibus coram ordinario vestro seu aliquo competenti iudice iustitie plenitudinem exhibere*." BEYER, I. 82, Nr. 144.

[443] Cf. FELDKAMM 1909/1910, 21.

megerősíteni a türingiaiak kiváltságolt helyzetét, méghozzá meghatározatlan időre.[444] A mainzi érsekre ez a helyzet fenyegetően hatott, hiszen tartósan veszélybe került elsőfokú türingiai bíráskodási fóruma. A pápai privilégium azonban biztosítékot is rejtett: idegen joghatóság bevonása ui. kifejezetten kizárt volt, azaz feltételezte rendes bírói hatáskör meglétét.

E nagyértékű kiváltságot azonban más türingiai városok is megszerezték, de az erfurti bíróság illetékessége egész Türingiára kiterjedt. 1334-ben Heinrich von Virneburg érsek Nordhausen birodalmi város polgárai számára azt a kiváltságot adta, hogy egy erfurti klerikust, a Marienstift dékánját (Theodericus Bruno) rendes bíróul jelölte ki számukra, egyúttal hangsúlyozva, hogy más bíró elé nem idézhetők. Hasonló elbánásban részesült egy másik birodalmi város, Mühlhausen is, nemkülönben Heiligenstadt és Duderstadt érseki városok. Valamivel szűkebben lett megvonva Einbeck város esetében a kiváltság: itt csak két egyház (Marienstift és Alexanderstift) részesült (1490) abban az *exemptio*-ban, hogy az általános helynök és a mainzi szentszék joghatósága esetükben nem érvényesült (Erfurt volt illetékes). Az erfurti bíróság tekintélyét tehát Türingiában csak emelték ezek a kiváltságok.

Kiemelést érdemel a sok tekintetben sajátos jogállású erfurti egyetem; 1503-ban kifejezetten lemondott – a *Generalgericht* javára – az egyetem és a rektor arról a jogáról, hogy a mainzi érsek alattvalóit és hivatalnokait az egyébként az egyetem jogainak védelmére rendelt *conservator* előtt perelje.[445] Valódi, rendszerszintű kivételt lényegében csak a fellebbezések jelentettek, mert azok valóban Mainzban nyertek elbírálást.

2. Az állandó erfurti bíróság szervezete

A sikeresen felállított és tartósan működőképesnek bizonyuló erfurti szentszék jól szolgálta a helyiek jogszolgáltatási igényeit, és minden lényeges szempontból kielégítetta a mainzi érsekek elvárásait is. Köszönhető volt ez a szerencsésen kialakított struktúrának is, amely arra a helyes kompromisszumra épült, hogy a helyi bíráskodási tradíciókat bölcsen integrálta a korszerű bíráskodás elveivel.

a) A bíró

A IV. lateráni zsinat kánonjaitól s egy sor tartományi zsinat rendelkezésétől kezdve a 13. században fokozódó mértékben érvényesült az a gyakorlat, hogy a bírói székbe nagy gyakorlattal és kiemelkedő kánonjogi ismeretekkel rendelkező személyek kerüljenek. A bírói státus egyik jellegzetes ismérve volt, hogy mivel delegált püspöki hatáskör gyakorlását jelentette (*iurisdictio delegata*), a megbízó halálával általában a megbízotti pozíció (*Generalrichter*) is megszűnt.[446] Az erfurti bíró nem saját, hanem az érsek nevében hozta meg ítéleteit: „Ihre Gewalt blieb stets eine *iurisdictio vicaria*, wurde nie eine *iurisdictio propria*.“[447] Rendes bíró volt, azaz hivatalhoz kapcsolódó, folyamatosan gyakorolt hatalmat jelentett (*iurisdictio ordinaria*). A hivatali státushoz kapcsolódó jogosítvány volt a bíráskodás, ezért

[444] Cf. OVERMANN, I. 521, Nr. 927.

[445] „*Nolumus neque iudices et conservatores nobis in hac parte concessos et deputatos, quamdiu voluerint coram predicto domino archiepiscopo et iudicibus suis supradictis [sc. i. generalibus per Thuringiam constitutis] iuri stare et iudicato parere, ad eiusdem domini Maguntini vasallos, officiales et servitores ac proprietarios suam exercere iurisdictionem vel extendere potestatem, neque scolares seu supposita dicte universitatis vel aliquis ex ipsis debet quemquam illorum coram dictis conservatoribus aut ipsorum altero convenire, trahere vel molestare ququo modo*.” MIB 56 f. 142v. = MAY 1956, 119.

[446] Cf. CONRAD 1930, 21, 35.

[447] MAY 1956, 258.

konkrét esetekben delegálható volt a bírói hatáskör. Mivel hivatalról volt szó, javadalomként nem *beneficium*, hanem jövedelem (*Gehalt*) járt; megjegyzendő, hogy mindazonáltal olykor egyházi hűbért is kaptak. A fizetség pontos mértékéről kevés adat maradt fenn, inkább az volt jellemző, hogy az egyes konkrét eljárások alkalmával beszedett illetékekből húztak részesedést (*sallaria*).[448]

Az erfurti *Generalgericht* fontos jellegzetessége volt, hogy kezdettől fogva egyszerre több bíró kapott kinevezést. Míg például a trieri érsekek, akik francia példát követve mindig egyetlen *officialis* kinevezésével gyakrolták a bírói hatalmat, addig Erfurtban egyidejűleg több bíró is működött.[449] Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy semmi okleveles nyoma nincs annak, hogy ezek a bírák kollégiumban jártal volna el. Viszonyuk egymáshoz szolidáris volt, tehát ha valamelyik bíró egy ügyet elkezdett, az már nála is maradt.[450] A bírák között volt ugyan elnök, de – némileg a római *Rota*hoz hasonlíthatóan – csak mint *primus inter pares*.[451] Az erfurti *Generalrichter* joghatóságával akadt néhány kortárs németországi párhuzam, de egyik sem pontos mása: a fríz,[452] a kölni (Werl/Westfalen: *officialis principalis*),[453] Braunschweig és Stendal.[454]

A 15. század elején (1421) III. Konrad érsek (1419–1434) az erfurti *Generalgericht* bírói hivatalába négy személyt nevezett ki. Első helyre került Johannes von Rengelrode kanonista, egyben *Provisor*, őt követte az erfurti Marienstift iskolamestere, Hermann Schindeleib, harmadik hely jutott *doctor iuris utrisque* Rudolf von Nebra, a helyi egyetem professzorának,[455] végül Konrad Egkardi von Kassel (szintén az erfurti Marienstift kanonistája) következett. Másfél évvel később (1422) Konrád érsek visszavonta minda négy bírótól mandátumát, s újakat bocsátott ki, de a változás csak részleges volt. Ismét négy bírót nevezett ki; az első helyen nevezett személy megtarthatta igazgatási természetű tisztét is (*provisor curie nostre archiepiscopalis Erfordensis*), a másodiknak is bizalmat szavazott, de a harmadik és negyedik pozícióba újakat helyezett. A Marienstift addigi két kanonistája helyett Jechaburgból valókat állított: *licentiatus in decretis* Johannes Stultzmann és Heinrich Eltra. Látható, hogy az egyik bíró közülük is kánonjogban minősített személy volt. A *Generalgericht* ezekkel a bírókkal működött ezután 13 éven át. A bírókról a forrásokból hiánytalan lista nem állítható össze, de tudunk a később kinevezettek közül még néhányról: Heinrich von Gerbstedt,[456] Johannes Brun,[457] mindketten minősített kanonisták(*doctor deretorum)*.

---

[448] Összehasonlításként: a göttingeni *commissarius* éves jövedelme 20 aranygulden volt, cf. TSCHACKERT 1901, 333.

[449] Cf. KIENITZ 1931, 12.

[450] Az egyik oklevélben (1463) ezt olvassuk: „*[…] ut in iudicio nostro […] presideatis et quilibet vestrum presideat*." MIB 36f. 183r = MAY 1956, 254. Máshol (1391) még egyértelműbben: „*dantes vobis et cuilibet vestrum in solidum, ita quod non sit melior conditio occupantis, plenam et liberam potestatem […] volumus etiam, quod, si ambo premissis vel aliquo premissorum interesse non poteritis, unus ex vobis nichilominus eadem exequatur*." MIB 12 f. 46r = MAY 1956, 254.

[451] Cf. MÖRSDORF 1941, 58.

[452] Cf. KRÜGER 1925, 162–163.

[453] Cf. BÜSCHER 1871, 17–18, 25–26; FOERSTER 1921, 257.

[454] HILLING 1911, 91.

[455] Prágában és Erfurtban tanult; mint *magister* és *baccalaureus in iure canonico* lett 1412-ben az egyetem rektorává megválasztva. 1414-ben szerezte meg doktotrátusát mindkét jogból. Cf. MUTHER 1876, 214, 215.

[456] Az erfurti Marienkirche dékánjaként mint „*executor quarundam legum seu constitutionum imperialium dive memorie Frederici et Karoli […] contra illos, qui ecclesiasticas personas et earum bona invadunt*", azaz olyan egyházi bíróként járhatott el (1418), aki a büntető joghatóságot nemcsak a kánoni, hanem a császári jog alapján is gyakorolhatta. Egyéb egyházi tisztségeket is viselt még, de megemlítendő, hogy kétszer is megválasztották az erfurti egyetem rektorává (1415, 1428). Cf. MUTHER 1876, 216.

[457] A schmalkalden-i Ägidi-egyház káptalanjának *conservator*a, a bázeli zsinat határozatainak lelkes propagátora. Cf. UB Henneberg, VII. 86, Nr. 118.

Dietrich érsek idején érte el a *Generalgericht* működésének, szervezete fejlődésének bizonyos szempontból a csúcsát azzal, hogy egyszerre öt bíró kapott mandátumot (1435). A bírói joghatóság szempontjából egyenrangú bírák között az első most is Johannes von Rengelrode volt, aki a *Provisor* és a *Generalkommissar* tisztségét is viselte. A többi bíró: Nikolaus Hertnit, az erfurti Marienstift kántora, Kaspar Zwickau, a heiligenstädt-i Martinstift kanonistája, valamint Otto von Stotternheim[458] és Jakob Hartmann,[459] mindketten *doctores decretorum*. Látható, hogy a bírói székekben ez idő szerint folyamatosan ültek tudós doktorok, akik az erfurti egyetem hallgatói irányában oktatóként közvetítették a bíróságon alkalmazott kánonjogot, ami nagy nyereség volt az egyetemi képzés számára: „Die Praxis erhielt so stets neue Blutzufuhr durch die wissenschaftliche Theorie, und die Wissenschaft wurde lebendig und blieb wirklichkeitsnahe durch die Berührung mit dem praktischen Rechtsleben. Daß ein solchres Gericht, was Treue gegen die Normen des Prozeßrechts und finden gerechten Rechtes betrifft, sich nichts schenken würde, war klar. Den Studenten der Juristenfakultät aber boten die Verhandlungen des Generalgerichts den besten Anschauungsunterricht.“[460]

Az erfurti bírák között számos, a helyi egyetemen tanító professzort találunk. Az erfurti egyetem hírneve elsősorban magas színvonalú és domináns jogászképzése révén vált széles körben elismertté (*Juristenuniversität*).[461] Már az egyetem alapító okirata is tartalmazta (például a párizsival ellentétben) a kánoni jog mellett a *ius civile* művelésének lehetőségét is,[462] vagyis a jogi kar mindkét jog oktatását végezhette: *facultas utriusque iuris.* Az 1392-ben két kánonjogi ordináriussal induló kar a 15. század elejére már mindkét jogból adott ki doktorátusokat. 1462-ben 7 főre emelkedett az ordináriusok száma, akik közül csak egy volt pusztán kánonjogi doktor, a többi hat *doctores utriusque iuris,* 1500-ra pedig kilencen lettek, akik közül csak egy volt *doctor legum*, a többiek mindkét jogból doktoráltak. A jóhírű erfurti egyetemre más egyházmegyékből is számosan érkeztek jogot tanulni. Szakmai tekintélyét mutatja, hogy Frigyes szász választófejedelem 1492-ben innen, és nem egy szász egyetemtől kért jogi szakvéleményt (*Rechtsgutachten*).

Az erfurti *Generalgericht* bírái közül sokan töltöttek be professzori pozíciót is az egyetemen, a kölcsönhatás, sőt együttműködés, így rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult.[463]Az erfurti bíróságot a 15. század végétől ténylegesen vezető pecsétnökök közül Nikolaus Kutzer *licenciatus utriusque iuris* minősítéssel rendelkezett. Johannes Dingelsedt *doctor decretorum* volt, Markus Decker és Lambert Vogts *doctor iuris utriusque*. 1497-ben újabb tudós bírák kerültek kinevezésre: *doctor iuris utriusque* képzettségű volt Johannes Kloykerime és Johannes Sömmering, *licentiatus decretorum* Johannes von Heringen, továbbá a szabad művészetek és a filozófia doktora volt Nikolaus von Gengenbach.

---

[458] Otto von Stotternheim würzburgi illetőségű kanonistaként előbb *baccalaureus decretorum* (1422), majd *doctor decretorum* (1429) címet szerzett, s 1422-ben az erfurti egyetem rektorává választották. Cf. MUTHER 1876, 216, 217.

[459] Jakob Hartmann freisingi származású kanonista 1386–1389 között mint *baccalaureus in artibus* a prágai egyetem jogi fakultásán tanított, majd megszerezve a *doctor decretorum* címet, 1436-ban az erfurti egyetem rektorává választották. Cf. MUTHER 1876, 218.

[460] MAY 1956, 100.

[461] Cf. MUTHER 1876, 230.

[462] Cf. OERGEL 1894, 18; FEINE 1950, 347.

[463] „*Die Männer der Wissenschaft stellten ihre Kenntnisse in den Dienst des Generalgerichts. Eine große Zahl von Generalrichtern war auf dem Katheder der Universität ebenso gut anzutreffen wie auf dem Richterstuhl im Kreuzgang der Marienkirche. Lehre und Praxis, Universität bzw. juristische Fakultät und Generalgericht gingen eine enge Verbindung ein. Der Glanz, welcher auf den berühmten Juristen lag, mußte auf das Gericht, dem sie ihre Kenntnisse zur Verfügung stellten, übergehen. Selten gab es ein Gericht, das sich so zahlreicher klangvoller Namen zu rühmen wußte wie das* Erfurter. So hoch wie am Erfurter Generalgericht war an kaum einem anderen Gericht die Zahl von Graduierten.” May 1956, 122. Összehasonlításként: Hildesheimben egy adott időszakban 25 *officialis*ból 11 rendelkezett tudományos fokozattal (s rendszerint csak az alacsobb státussal); a 15–16. században összesen 3 *doctores iuris utriusque* működött ezen a szentszéken. Cf. SCHRADER 1935, 97.

Tanulságos az erfurti bírák tisztsége elnevezésének alakulása. Tudnivaló, hogy a franciaországi eredetű, némileg színtelen *officialis* elnevezés ugyan Németországban is általánosan elterjedt, de nem így Türingiában. Itt a bíróság létrejöttekor az *officialis* elnevezés már olyan mértékben 'foglalt' volt, hogy életszerűbb volt más megjelölés után nézni, Erfurtban ui. a főesperes bírói helyettese[464] viselte ezt a címet. Ezen kívül világi urak mellett is szolgáltak *officiales*.[465]

Mint fentebb már említettem, az első erfurti bíró megnevezése *generalis cognitor* volt. Ugyanez a bíró, Hertwich két évvel később már mint *iudex generalis a reverendo in Christo patre ac domino, domino [P]etro, archiepiscopo Maguntino per Thuringiam deputatus* szerepel az oklevelekben. Feltűnő, hogy a bírákat többes számban írják, mert a kezdetektől jellemző volt, hogy több bíró is működött egyidejűleg a szentszéken. A státus megnevezése mellett gyakran feltüntették a bírák illetékességi területét: *iudices generales per Thuringiam, Saxoniam, Hassiam et Eichsfeldiam constituti*, s gyakran utaltak a bíróság székhelyére is: *iudices generales per Thuringiam a reverendissimo domino nostro Moguntino constituti Erffurdie presidentes*. A legjelentősebb okleveleken egészen ünnepélyes titulusok is feltűnnek: *venerabiles et ciscumspecti viri domini iudices generales per Thuringiam, Saxoniam, Hassiam et Eichsfeldiam a reverendissimo in Christo patre et domino nostro, domino Bertoldo, sancte Maguntine sedis archiepiscopo, sacri Romani imperii per Germaniam archicancellario ac principeelektore generaliter constituti atque deputati*. (1499).

A legfontosabb sajátosság Erfurtban abból adódott, hogy a bírói hivatal általában perszonálunióban volt az érsek egyházigazgatási feladatkörét ellátó más tisztségekkel. Mindjárt a korszak elején mint a zsinati határozatok végrehajtói tűnnek fel: *executores statutorum sacri concilii Moguntini*. A bírák feladatkörébe rengeteg büntetőjogi ügy is tartozott, így ekkor mint *correctores clericorum et laicorum* szerepelnek.

Jellegzetesnek mondható a *generales* jelző, amely a mainzi bírák megnevezésében nem szerepelt (*iudices sancte Moguntine sedis*). Nyilvánvalóan azzal áll összhangban, hogy a türingiai bírák érseket helyettesítő funkciója meglehetősen általános és összetett volt. A bíróság elnevezésébe is gyakorta átment a bíróra alkalmazott kifejezés, ekként: *iudicium generale*, de feltűnik az Európa-szerte használatos elnevezés is: *consistorium*.

b) A pecsétnök

A pecsétnök az elnök után a bíróság legfontosabb személye volt.[466] Eredendő feladata volt mindazon oklevele megpecsételése, amelyekhez jogerő kapcsolódott. Ő kezelte a pecsétet, de feladatkörébe tartozott az oklevelek formai ellenőrzése és a jegyzők ellenőrzése is.[467] Az első

---

[464] Már Arnold prépost (aki furcsa módon trieri kanonok is volt) szolgálatában is állt *officialis*, akinek a bírói munkában megtestesülő helyettesi funkciója mindenkor nyilvánvaló volt: „*Item cuicunque nostrum in hoc ultimo articulo transgressor fuerit, publice nuntiabitur fidei violator et ratione fideiussorie obligationis convenietur coram prepositis sancte Marie et sancti Severi in Erphordia vel, si prepositi Erfordie non fuerint, coram officialibus eorundem, quorum iudiciis consensimus et promisimus sine contradictione qualibet velle stare.*" (1247) OVERMANN, I. 155, Nr. 283. Halberstadtban is így nevezték a főespereseket bírói funkcióban helyettesítőket, cf. HILLING 1911, 46.

[465] Türingia tartományura, Landgraf Albrecht szolgálatában is állottak (1282) ilyen néven hivatalnokok. Cf. UB Deutschordensballei, Nr. 369, 370.

[466] A mainzi érseki tartomány egyházi jogtörténetének legjobb mai kutatója is rámutat arra, hogy ez a – ma már ismeretlen – hivatal milyen fontos volt a maga korában: „*Es sei vor allem an den Siegler erinnert, welcher der heutigen bischöflichen Kurie unbekannt ist, damals aber eine bedeutende Stellung einnahm*." MAY 2004, I. XVIII–XIX.

[467] 1457. „*[…] mandantes propterea omnibus et singulis nostris officiariis et subditis, ut tibi solito more, quamdiu officium huiusmodi nostro nomine rexeris, pareant pariter et intendant cum effectu*." MIB 27 f. 276v = MAY 1956, 259. Cf. KIENITZ 1931, 16, 17.

türingiai pecsétnök említése 1325-ből való, egy ingatlannal kapcsolatos jogügylet tanújaként: „*Bertoldus de Mulhusen, sigillifer officialitatis prepositure sancte Marie*.“[468] A *Generalgericht* első pecsétnökének nevét pedig egy 1373-ból való oklevél őrizte meg (Heinrich, Höngeda plébánosa).[469]

Az erfurti pecsétnökök igazi különlegessége az volt, hogy a bírói hivatalt is gyakran viselték. Az első, ilyen funkcióban is adatolt pecsétnök Heinrich, Jechaburg *custos*a volt.[470] Konrad von Kassel pecsétnök bírói kinevezése is ránk maradt (1421). Dietrich Bodenrode volt az első olyan pecsétnök, akit az érsek a *Provisor* székébe is beültetett, emellett a bíróságon elnöki pozíciót nyert, ami Johannes Röder kinevezésétől kezdve (1463) szabállyá is vált. Ettől kezdve a pecsétnök lett az erfurti bíróság első embere, de általánosságban is a mainzi érsek első számú helyettese (*Generalkommissar*). Az efféle ‘pozícióhalmozás‘ nem volt máshol sem példa nélküli: Münsterben és Bázelben a pecsétnök szokás szerint az általános helynök volt, Münsterben és Hildesheimben pedig még *Fiskalprokurator* is.[471]

c) Az ügyész

Miként Straßburgban[472] vagy más városokban,[473] Erfurtban is megjelent a 14/15. században a szentszéken egy olyan tisztviselő (*procurator fiscalis*), aki az érseki érdekek széles értelemben vett védelmezője volt, általában véve az egyházi törvények megsértői ellenében fellépett, és a jogsértőket eljárás alá vonta.

A kánoni eljárásban az ő feladata és felelőssége volt a vádat képviselni minden büntetőügyben, elsősorban azokban, ahol valamilyen egyházi jog megsértése történt. Nem tudni, mikor került sor az első kinevezésre, de bizonyos, hogy amikor 1423-ban Johannes Christoferi elnyerte ezt a tisztséget, már régóta ismert feladatkört vett át. Az oklevelekben gyakorta szereplő formula (*actus, negotia, instigationes et procurationes per factorem et procuratorem nostrum fiscalem hactenus consuetudine vel de iure quomodolibet servari, procurari, exerceri et peragi soliti et consueti*) is bejáratott funkcióra utal. Berthold von Henneberg érsek (1484–1504) idejéből maradt fenn az első érseki ügyész kinevezési okirata (1486), amelyben Johannes Pariß „*procurator fisci per terminos prepositurarum per Thuringiam*“[474] került a tisztségbe. Lelkesen végezhette feladát, de nem járt mindig sikerrel; amikor azokkal a papokkal szemben indított eljárást, akik nőket (cselédlányokat, szolgálókat) tartottak a házukban, a *Generalgericht* elnöke, Johannes Dingelstedt elutasította a vádat azzal az indokolással, hogy a gaszdasági feladatok ellátásában munkájuk nem nélkülözhető. Az ügyészi fellépés alapját az az érseki megbízás adta, amely elrendelte a papi ágyasság felszámolását. A döntéssel elégedetlen ügyész erre ‘emelte a tétet‘, s maga az eljáró erfurti bírák (Johannes von Heringen, Markus Decker, Kloykerime, Steinberg) ellen fordult közvetlenül az érsekhez – eredménytelenül.

A mainzi érsekségben ez a tisztség a 14/15. század fordulóján jelent meg, s eredendően az érseki jogok védelme volt a fő feladata. Ezt támasztja alá Diether érsek egyik rendelkezése (1460), amelyben meghagyta, hogy különleges megbízottai az általános helynök és a

---

[468] OVERMANN, I. 716, Nr. 1274.
[469] „[…] *dominus Henricus, sigillifer olim generalium iudicium Maguntinorum et verus pastor ecclesie parrochialis in Hongede*.” OVERMANN, III. 425, Nr. 23.
[470] 1386. Cf. OVERMANN, II. 407, Nr. 855, 868, 872.
[471] SCHRADER 1935, 107 A. 5; 108 A. 3, 116.
[472] Cf. STENZEL 1914, 372.
[473] Trierben 1369-től (MICHEL 1953, 35), Hildesheimben 1477-től tűnik fel hasonló funkcióban egy *promotor,* Konstanzban 1442-től *procurator fiscalis*. Cf. SCHRADER 1935, 108; GOTTLOB 1951, 96, 97.
[474] MIB 46 f. 66r = MAY 1956, 265.

procurator fiscalis jelenlétében számoljanak el a költségekkel. Az általánosabb értelemben vett közvádlói hatásköre később alakult ki. Bármikor visszahívható tisztségnek számított.

Eredetileg az egész egyházmegyében egyetlen ügyész működött, de a megalapított és nagyon hatékonyan működő türingiai terület számára szükségesnek látszott önálló személy kinevezése. Helyes volt a döntés, mert az erfurti szék előtt rengeteg dolga akadt az ügyésznek. Az ő dolga volt a közjó képviselete is, s ilyen ügynek minősült az az eset, amikor egy plébános (Johannes de Katza) súlyos bűnökkel (pl. nyilvános paráznaság) vádolva elítéltetett, s kiközösítéssel (*maiori excommunicationis sententia*) sújtották, mégis tovább tartotta a szentmiséket. A bíróság előtt beismerte bűneit, miután az ügyész vádat emelt ellene. Mint tisztségének gyakran emlegetett alternatív megnevezései is mutatják, az ügyész dolga volt az igazságosság fáradhatatlan kutatása (*instigator*) és győzelemre juttatása (*promotor*).

d) A közjegyzők

Az első – érseki felhatalmazással tevékenykedő – erfurti jegyző (*Gernodus notarius*) említése 1157-ből való.[475] A következő száz évben nagy tekintélyű érseki jegyzők tevékenykedtek. Az érsek után a fejedelmek és városok is felkarolták ezt a hivatalt, és saját jegyzőket neveztek ki; az első erfurti jegyző (*notarius civium*) magister et doctor Heinrich von Kirchberg volt, aki hosszú éveken át (1265–1281) szolgálta városát.[476] A városi jegyzők hivatalának előképe nyilván a hasonló királyi, érseki[477] és tartományúri tisztség (*protonotarii*) volt.

E hivatali tisztség fejlődését a közjegyzői tisztség kialakulása jelentette. Státusuk létrejöttére és funkciójuk megszilárdulására döntő hatással volt a IV. lateráni zsinat rendelkezése, amely előírta, hogy minden szentszéki eljárásban legalább egy közhiteles személy (*persona publica*) vagy két kifogástalan tanú jelenléte szükséges, akik kötelesek mindent a szokott rendben írásba foglalni: erre utalnak a közjegyzői kinevezésekben foglalt feladatmeghatározások is.[478] Első erfurti említésük (1329) meglehetősen lehangoló: a kölni érsek által, pápai felhatalmazással kiközösített személyek között négy közjegyző is volt: „*magister Hermannus, dictus Brotsak de Ilmene, Andreas de Tungede, Syfridus de Richen, Gotfridus dictus Zehenmark de Zitz publici notarii.*“[479]

A közjegyzőség intézménye Itáliából eredeztethető, s szoros kapcsolatban állott a római jog recepciójával. A tisztség viselői rendszerint az egyházi rend alacsonyabb szintjén elhelyezkedő klerikusok voltak. A közjegyzői megnevezés valódi előjog lett, éspedig úgy egyházi mind világi területen. Ennek kifejeződése az autoritás eredetére való utalás a címben. Mint ismeretes, kétféle közjegyzői cím használata terjedt el: császári (*publici imperiali auctoritate notarii*) és pápai (*publici apostolica auctoritate notarii*). Erfurtban az előbbiek voltak többségben, de számosan megszerezték mindkét felhatalmazást.[480]

---

[475] BEYER, I. 41, Nr. 80; Mainzban valamivel korábban, 1142-ből adatolt az első említés. Cf. OVERMANN, I. 23, Nr. 41.

[476] Cf. BIEREYE 1937, 55.

[477] Esetünkben főleg a mainzi minták voltak példaértékűek, mint: „*Hildebrandus, prothonotarius domini archiepiscopi Moguntini.”*(1302), UB Mühlhausen, Nr. 532; (1315) „*Bertholdus, prothonotarius domini archiepiscopi Maguntini*”, OVERMANN, I. 556, Nr. 997.

[478] 1496. „*[…] in et ad omnes et singulos actus, dictum nostrum iudicium et notariatus officium quomodolibet concernentes, etiam ad scribendum acta, litteras, processus, petitoria, absolutorias sententias et arrestationes, executiones, inhibitiones*.” MIB 45 f. 299v = MAY 1956, 270.

[479] BEYER, II. 56, Nr. 78.

[480] Néhány példa a kettős felhatalmazásra (*publicus apostolica et imperiali auctoritatibus notarius*): Paul Huthenne (1493), Johannes dictus Tricht de Doseborch (1371), Johannes de Lenepe (1487), Johannes Lupi de Rodinberg (1425). Cf. Dom-Archiv Erfurt: Gerichtsbuch f. 16r, f. 66v = MAY 1956, 269; OVERMANN, II. 342, Nr. 694; UB Henneberg, VI. 169, Nr. 217.

Az erfurti *Generalgericht* kezdettől fogva alkalmazott jegyzőket, de megnevezésük sokáig váratott magára, sokáig ugyanis a színtelen *clerici* elnevezés takarta személyüket. Azután 1329-ben rögtön négy közjegyző is feltűnik,[481] s onnantól nem hiányoznak az oklevelekből.[482] A közjegyzők tevékenysége természetesen nem korlátozódott a peres ügyek anyagainak írásba foglalására, hanem fokozódó mértékben vették ki részüket az oklevélkiállító, ügyletkötési gyakorlatból is.

e) Jogtudók, ügyvédek, segédszemélyzet

A bíróságon a bírón és a pecsétnökön, valamint a jegyzőn kívül további személyek is viseltek hivatalt. Ennek oka részint a különleges szaktudás iránt mutatkozó igény volt, részint a kánoni jogrend által megkövetelt, szerteágazó feltételeknek való megfelelés kényszere.

Dietrich érsek a 15. század közepén Berthold Homberg személyében egy *assessor*t nevezett ki az erfurti bírósághoz. Ez a különálló személyként történő tisztségállítás azonban kivételes volt, mert rendszerint a kinevezett bírák egyike, jelesül az elnök után pozícióban következő személy szokott lenni az *assessor*. Tudós bírótársak gyakran szerepeltek a pápai küldött bírák társaságában is.[483] Az *assessor* vagy *iurisperitus* elnevezés alapvetően nem bírói funkciót takart, hanem jogi szakértőt vagy valamely szakkérdésben kiemelkedően jártas személyt, akit Bónis György találó elnevezésével magyarra a 'jogtudó' kifejezéssel fordíthatunk.[484] Segítségét igénybe vehette a bíróság, de a peres felek is.[485] Elsősorban nehéz megítélésű ügyekben mutatkozott igény a magas szintű kánonjogi ismeretekkel rendelkező jogtudósokra (*iurisperiti*).[486]

A peres felek gyakran állítottak maguk helyett széles körű meghatalmazással őket a per vitelében képviselőket (*procuratores*), akár egyszerre többet is.[487] Gyakorta pereskedő (egyházi) intézmények rendszerint állandó képviselőt alkalmaztak. Hivatalból is kaptak munkát: a bíróság kiskorúak mellé mindig rendelt ügygondnokot (*tutor*). Nőknek kötelező volt *procurator* igénybe vétele.[488] Megbízásukat írásba kellett foglalni, melynek formulája ez volt: „*de suo procurationis mandato apud acta cause huiusmodi legitimis dinoscitur constare […] documentis*."[489] Az első, hivatalból kirendelt *procurator* Ludwig von Fritzlar volt (1374), 1397-ből pedig már három ilyen ügyvivő szerepel a forrásokban.[490] Számuk a század végére már felment nyolc főre, ami nagyságrendileg a hasonló szentszékek gyakorlatának felelt meg.[491]

Mint sok más szentszéken (pl. Augsburg, Speyer), Erfurtban is gyakorlatilag hiányoztak az egyszerű ügyvédek (*advocati*), mert a szakmailag sokkal felkészültebb *procuratores*

---

[481] BEYER II. 56, Nr. 78.
[482] Cf. MAY 1956, 269.
[483] CONRAD 1930, 61.
[484] Bónis György a 'jogtudók' két csoportját különböztette meg: a rendszerint egyetemet járt, kánonjogban jártasakat (*doctores,* ők a jogtudósok) és a hazai jog ismerőit (*practici*), akik – különösen magyarországi viszonylatban – általában nem folytattak egyetemi tanulmányokat.
[485] Cf. KIENITZ 1931, 16; RIEDNER 1907, 70, 71.
[486] Az Európa-szerte elterjedt formula: „*[…] de iurisperitorum consilio pariter et assensu, quibus de promissis fideliter fecimus relationem.*" 1448, Urfehdenbuch I, f. 17r. = MAY 1956, 273. Cf. SZUROMI 2008, 70–75.
[487] 1497. „*Nuemburgensis civitatis clericum, absentem tamquam presentem, et Laurentium Winterkorn, in dicto opido Erffurdensi causarum procuratorem presentem et onus procurationis […] in se sponte suscipientem et quemlibet eorum in solidum*." Gerichtsbuch f. 61v. = MAY 1956, 273.
[488] 1497. Gerichtsbuch f. 186r. = MAY 1956, 273.
[489] 1498. Gerichtsbuch f. 246v. = MAY 1956, 273.
[490] Cf. OVERMANN, II. 364, Nr. 754.
[491] Ugyanezt a számot találjuk Augsburgban (FRENSDORFF 1871, 8), Speyerben (RIEDNER 1907, 79) és Kölnben (FOERSTER 1921, 321). Halberstadtban 6 és 8 fő között változott az állandó alkalmazásban álló *procuratores* száma, cf. SCHRADER 1935, 110.

mindenféle jogi képviseletet kielégítően elláttak. A tisztség megnevezésében olykor mindkét kifejezés feltűnik (1498): Lorenz Winterkorn „*eyn procurator und anwald*."

A *cursores* vagy *nuntii* azok a bírósági alkalmazottak voltak, akik a különböző hivatalos iratok (*citationes, inhibitiones, monitiones, executiones*) kézbesítéséért voltak felelősek. Mint más bírósági alkalmazottaknak, nekik is hivatali esküt kellett tenniük, ezért gyakran mint *cursores iurati* szerepelnek. A 15. század végére az Erfurti szentszéken számuk négyben állandósult, de alkalmilag mások is kaptak megbízást levelek kézbesítésére.

Mindezeken felül a *Generalgericht* még alkalmazott olyan személyeket is (*pedelli*), akiknek feladata részint a bíróság szóbeli közléseinek továbbítása, részint Erfurtban az érseki börtön felügyelete[492] volt.

Az állandó alkalmazottak mellett gyakorta kellett eseti megbízottakat is bizonyos feladatokkal ellátni. Különösen távoleső helyeken kihallgatandó tanúk vallomásainak kivételével bíztak meg arra érdemesnek ítélt személyeket.[493] A felvett vallomásokat egy feddhetetlen jegyző által írásba kellett foglalni, s visszaküldeni a bíróságra. Szerepük hasonlít a pápai ügyhallgatókra (*auditores*).[494]

II. Fritzlar

A fritzlari egyházkerület (*Kommissariat*)[495] a 14. század szülötte. Két főesperesi kerületet – Fritzlar és Hofgeismar – fedett le. A fritzlari főesperes a helyi Peterstift egyház – amelynek védelmét (*Schutzhoheit*) a 15. század közepétől a hesseni tartományurak látták el – prépostja volt. Északnyugaton a paderborni, délkeleten a würzburgi egyházmegyével volt határos, és összesen 205 plébánia tartozott hozzá.[496] A fentebb említett Peterstift kanonokjai közül kerültek ki rendre a mainzi érsek e kerületre kinevezett megbízottjai. Hofgeismar legkésőbb 1143-tól már egy prépost székhelye volt,[497] és ehhez a főesperesi kerülethez 47 plébánia tartozott.[498] Egy nagy horderejű viszály nyomán Hofgeismart elzálogosították Hessen tartomány javára, és hosszú időn át (1462–1583) meg is maradt ez a státusa.[499]

A fritzlari érseki megbízottak (*Kommissare*) mindig klerikusok – általában a fritzlari Peterstift – tagjai közül kerültek ki. Mindig határozatlan időre kaptak kinevezést, s gyakran le is váltották őket. Ám az ellenkezője is gyakran előfordult; amikor egy új érsek lépett Mainzban hivatalba, olykor megtartotta Fritzlarban helyettesítőjét, ekkor azonban mindig új megbízást állítottak ki. Ha egy *Kommissar* hivatali ideje alatt elhunyt, az utód kinevezéséig egy helyettes (*Vizekommissar*) látta el a teendőket. A *Kommisar*nak, mint minden más egyházi tisztségviselőnek is, hivatalba lépésekor esküt kellett tennie, amelyben ígéretet tettek: a hivatali pecsét megőrzésére és rendeltetésszerű haználatára, az ügyek gondos vitelére, különös gondot fordítanak a végrendeletek végrehajtására etc. s mindehhez Isten és a szentek segítségét kérték.

---

[492] Egy pap, Clemens Jone töltötte be ezt a tisztet 1468-ban: „*per bedellos propter varios suos excessus ad carceres ductus.*" Urfehdenbuch f. 44r. = MAY 1956, 275.

[493] „*Unde nobis humiliter supplicavit, quatenus, ad parcendum laboribus et expensis huiusmodi, receptionem et examen testium […] alicui legali viro in partibus illis constituto committere et sibi desuper literas remissorias in forma solita decernere et concedere dignaremur*." 1497/198. Gerichtsbuch f. 194v. = MAY 1956, 275.

[494] „*Aber während das von einem mit der Endentscheidung betrauten päpstlichen Auditor gefällte Urteil der Bestätigung des Papstes bedurfte, die eine 'autoritative Rechtswirksamerklärung' darstellte, war das Urteil eines solchen vom Generalgericht delegierten Richters einer Bestätigung durch die Deleganten nicht Bedürftig*." MAY 1956, 277.

[495] Cf. KEYSER, 169–172; WOLF 1797, 70–72.

[496] Cf. CLASSEN 1929, 46.

[497] Cf. FALCKENHEINER 1841/42, II. 473.

[498] CLASSEN 1929, 46; FALCKENHEINER 1841/42, LV–LIX, 213–226, Nr. XXIX.

[499] FALCKENHEINER 1841/42, II. 315–322.

Az első személy, aki bizonyosan viselte a fritzlari *Kommissar* tisztét, Otto von Falkenberg volt. Egy 1343-ból való oklevél tanúsága szerint Heinrich érsek helyezte őt hivatalába.[500] Gyakran említik együtt egy bizonyos Dietrich von Hardenberg nevű klerikussal, akivel 1352-ben egy tizedvitát döntött el.[501] A *Kommissar* tisztségének fontos sajátossága volt, hogy nem kizárólag jogszolgáltatási, bíráskodási feladatkört látott el, hanem rendszerint igazgatási, 'jószágigazgatói' teendőkkel is megbízta az érsek.[502] Talán ez a kettősség magyarázza, hogy e tisztségre általában egyszerre két személyt neveztek ki. Mainz és Hessen között olykor a viszony kifejezetten ellenséges volt, aminek kárvallottja egy alkalommal maga Otto von Falkenberg lett, akit egy időre Hessen tartományura túszként fogságba vetett.[503]

Falkenberg mellett, majd utána még évekig volt hivatalban Dietrich von Hardenberg, a Petersstift iskolaigazgatója (*magister scholarum*), akinek a címlistája szintén árulkodó arra nézve, hányféle kompetencia illette meg és milyen földrajzi illetékességben működött: „*commissarius et corrector clericorum, una cum certis nostris in hac parte collegis cum illa clausula quatenus vel duo aut unus vestrum et cetera […] per Northunensis, Heiligenstadensis ac Eymbecensis preposituras specialiter deputatus*."[504] Ő is sokféle feladattal volt megbízva: Gerlach érsek parancsára egy göttingeni kápolna ügyében kellett a főapi érdekeket megvédenie,[505] néhány évvel később egyezséget hozott létre sikerrel.[506] Egyik utóda, Ludwig von Binsforte is többféle tisztséget viselt és feladatkört látott el, ezek legfontosabbikának az erfurti *Provisor* számított.

Feltűnő, hogy a szerteágazó feladatok sorában ténylegesen kifejtett bíráskodási tevékenység alig található. Johann Kirchhain (1444–1450) e téren aktívabb volt: egy esetben perenkívüli fellebbezést intézett el, mint „*iudex ad infrascripta ab eodem domino nostro Maguntino specialiter deputatus*".[507] Egy további ügyben megint csak az érsek (Dietrich) megbízásából döntött el egy, Elisabeth von Waldeck zu Kaufungen apátnő és Margarete von Weilnau zu Gandersheim közti jogvitát, mégpedig felebbviteli fórumként. Az oklevélben itt sem mulasztották el feltüntetni a speciális megbízotti státuszt: „*rev. in Christo patris et domini nostri domini Theoderici sancte Maguntine sedis archiepiscopi per terminos prepositurarum dicte sancti Petri et Geißmariensis ecclesiarum commissarius, iudex ad infracripta eb eodem domino nostro Maguntino specialiter deputatus*." Látnivaló, hogy a *Kommissar* tisztségének betöltői feladatkörükben nem tekintették dominánsnak a törvénykezésben való résztvételt.

Kifejezetten a bírói tevékenység ellátásának feladatköre jelent meg azonban Johann Kirchhain második hivatali ciklusának, kinevezési oklevelében, elsőként a fritzlari érseki megbízottak között.[508] Bírói illetékessége Fritzlar városára korlátozódott, személyi vonatkozásban azonban világiakra és egyháziakra agyaránt kiterjedt. Lényegében az addig Mainzban gyakorolt bíráskodást delegálta az érsek egy helyi hivatalnokára. Első- és másodfokú ügyeket (*appellacionis seu simplicis querele*) egyaránt el kellett bírálnia. A fellebbezés alatt ebben az esetkörben a főesperesektől érkező ítéletek elbírálását kell érteni.

Johann Hund is jelentős, magától értetődő tevékenységként gyakorolt (*auctoritas ordinaria*) bíráskodást fejtett ki; egyik oklevelében olvasható az a különben szokásos megjegyzés, amely arról árulkodik, hogy ítéletét jogtudókkal folytatott tanácskozás nyomán (*de*

[500] OTTO, I. 450, Nr. 5029.
[501] DEMANDT 1939, 381f., Nr. 217.
[502] DEMANDT 1939, 144, 145.
[503] DEMANDT 1939, 426f., Nr. 261. (1366. szeptember 12.)
[504] BRUNS 1962, 14–17, Nr. 9; VIGENER 1913/14, I. 583, Nr. 2580.
[505] VIGENER 1913/14, I. 217, Nr. 967. (1358. február 5.)
[506] VIGENER 1913/14, I. 385, Nr. 1700. (1363. október 12.)
[507] ROQUES UB, II. 13–16, Nr. 434. Ugyanő saját pecsétet is használt, ezzel a körirattal: *S. Iohannis Kirch[in] Commissar[ii] Frislarien[sis]*.
[508] Cf. DEMANDT 1939, 668, Nr. 496.; LENNARZ 1936, 34.

iuris peritorum consilio et assensu) hozta meg.[509] Az ítélet végrehajtásának nyomatékául ő is kiltásba helyezte a jogsértők kiközösítését. Hund 1484. október 16-án kelt levelét minden klerikushoz (*per nostram iurisdictionem ubilibet constitutis*) címezte.[510] A bíráskodás helyszíne és időpontja rendes hivatalában volt (*in curia solite residence nostre, in loco nostro solito et consueto, in quo iura reddi solent*), s időpontja is ahhoz illeszkedett (*dies [in] hora audiencie causarum consueta ad iura reddenda et causas audiencias*). A szokásos reggeli kezdés 9 órát jelentett.

III. Amöneburg

Ez a körzet (*Kommisariat*) két préposti kerületet – St. Stephan és St. Johann – fedett le. Maga Amöneburg[511] a mainzi Stephanstift prépostjának főesperesi kerületében feküdt. Ez az *Archidiakonat* határos volt Paderborn, Köln és Trier egyházmegyéivel. Összesen 203 plébánia tartozott hozzá. A főesperes Mainzban székelt; az említett prépost talán éppen ezért, egészen a 17. századig, hivatalban tartott egy *officialis*t Amöneburgban. A másik préposti kerület keleten Fuldaig terjedt, és jóval kisebb volt: mintegy 47 plébánia tartozott hozzá. Konrad érsek 1189-ben a mainzi St. Johann Stift és az érseki székesegyház iskolájának (*custodia*) egyesítése mellett döntött, ezután minden *custos* egyúttal a Johannesstift prépostja címét is viselte.[512]

Hosszú időnek kellett eltelnie addig, míg az amöneburgi *Kommissar* – mindig csak eseti – bírói joghatósághoz jutott. 1354-ben Gerlach érsek megtiltotta, hogy a ciszterci rendhez tartozó haina-i kolostor (amely ebben a főesperesi kerületben feküdt) elleni kereseteket világi bíróság előtt tárgyalják, helyette Mainzba, az ő széke elé kellett terjeszteni.[513] Ez az adat beszédes arra nézve, hogy ebben az időben Amöneburgban nem működött egyházi bíróság. Pontosan ugyanilyen tartalommal állítottak ki okleveleket: II. Konrad von Weinsberg (1392. február 5.) és II. Johann von Nassau érsekek (1400. október 6.), sőt még III. Konrad von Dhaun (1420. február 22.), valamint Dietrich (1436. augusztus 24.) is, tehát aktív egyházi bíróság még ekkor sem működött Amöneburgban.[514]

Az első lépést ebbe az irányba az utóbbi érsek tette meg azzal, hogy az imént említett kolostor jogainak védelmezésére Gottfried von Rauschenberg helyi dékánt, aki később a *Kommissar* tisztségét is betöltötte, mint *iudex subdelegatus* rendelte.[515] Azonban még ez sem volt rendes bírói *stallum*. Johann von Battenberg *Kommissar* egy, az érsektől rábízott ügyet bírói joghatóságot gyakorolva döntött el.[516]Haina kolostora adta a későbbiekben is az egyetlen bíráskodási tevékenységet: Joachim idézte bírói széke elé Nikolus Manekorn-t, birtokháborítás vádjával.[517] A következő adat szerint Eckard Becker a Georgenberg nevű kolostor és egy özvegyasszony közti jogvitát döntötte el.[518]

A forrásokban újra és újra felbukkanó, Haina kolostorával kapcsolatos érseki bíráskodás intézményei között a 15. század végétől megjelent egy új titulus, a *conservator* tisztsége. Így Werner Langwasser, az amöneburgi Johannesstift dékánja e kolostor jogainak védelmezése végett kapta e tisztet,[519] nem mint *Kommissar*. A döntéseit tartalmazó okleveleket dékáni

[509] ROQUES UB, II. 136, Nr. 529.
[510] ROQUES UB, II. 136–140, Nr. 529.
[511] Cf. KEYSER 1957,
[512] Cf. GUDENUS 1743, III. 853–855.
[513] Cf. DERSCH 1940, 65–68.
[514] Cf. FRANZ, II. 1, 325, Nr. 826.
[515] FRANZ, II. 1, 373, Nr. 944.
[516] SCHUNDER 1961, I. 202, Nr. 63f. (1439. november 5.)
[517] FRANZ, II. 1, 416, Nr. 1045. (1464. július 28.)
[518] SCHUNDER 1961, I. 202, Nr. 63f. (1469. május 15.)
[519] Cf. EHRENPFORDT 1932, 39.

pecsétjével erősítette meg. Megállapítható, hogy az egész középkoron át Amöneburgban sem a *Kommissar* sem más tisztség birtokosa nem gyakorolt rendes bírói joghatóságot.

IV. Aschaffenburg

A bíráskodás intézményrendszere szempontjából – is – egészen más volt a helyzet Aschaffenburg esetében, ez ui. főesperesi székhely volt.[520] A helyi prépost töltötte be a főesperesi tisztséget; a prépost-főesperes a bíráskodási teendők ellátása végett pedig *officialis*t tartott hivatalban, emellett legkésőbb a 15. század végétől adatolt pecsétnök jelenléte is. A középkori állapotot nem ismerjük pontosan, de egy 1625-ből való feljegyzés 145 plébániáról tudósít.[521]

A *Kommissariat* felállításának kezdetei itt is ahhoz az érseki hatáskörgyakorláshoz kapcsolódtak, amely igyekezett konkrét, helyi személyeknek adott megbízások útján gondoskodni az egyházigazgatás és a törvénykezés feladatainak hatékony ellátásáról. A hangsúly elejétől fogva a főpapi jövedelmek (pl. *subsidium maius*) beszedéséről való gondoskodáson volt, de a bíráskodás is adott időről-időre feladatot. Ezt a feladatot a fentebb említett főesperesi *officialis*, a mainzi érseki szék bírái, valamint eseti megbízottak látták el. Főleg a mainzi bírák tevékenységéről maradtak fönn adatok. Egy alkalommal Schmerlenbach kolostora és egy özvegyasszony közt létrejött egyezséget foglaltak oklevélbe. Ugyanezt a rendházat érintően, Gerhard érsek kifejezett parancsára, szintén ezek a bírák rendelkeztek akként, hogy egy asszonyt, akinek házasságkötése nem ment teljesedésbe, fel kellett venni a konventbe.[522] A mainzi érsek által adott alkalmi bírói megbízatást jól példázza az eset, amikor Walther von Hersfeld aschaffenburgi *custos* egy hagyatéki ügyben mint „*iudex a […] domino Heinrico Moguntine sedis archiepiscopo […] specialiter deputatus*" járt el.[523] Szintén egy *custos*,(Stift St. Peter und Alexander) Heinrich Laurin járt el (1419) eseti megbízás alapján egy házassági ügyben.[524]

Az első *Kommissar*, akinek kinevezési okiratában[525] a rendes bírói joghatóság gyakorlásának kötelezettsége is szerepelt, csak a korszak végén tűnik fel: III. Konrad von Dhaun érsek 1431. november 18-án helyezte ebbe a tisztségbe Konrad Scritoris von Fritzlart. Rendkívüli részletességgel taglalt feladatköri leírásából nem hiányoztak a törvénykezési teendők sem. Kötelezettségei közt említik az egyházi és és világi pereskedők mindennemű jogvitáiban (*causas, questiones, accusationes et controversias*) szabályos, azaz perrendszerű idézés nyomán eljárni (*simpliciter fine debito termines et decidas*), és teljes hatalommal (*auctoritatem et potestatem*) döntést hozni. Jogkörébe tartozott az egyházi rend megsértővel szemben a szükséges büntetések kiszabása. Különösképpen említi a kinevezési okirat az igazság megvallását illetően vonakodó tanúkkal szemben alkalmazandó szankciókat. Röviden szólva, a *Kommissar* az érsektől első fokú, általános hatáskörű, rendes bírói joghatóságot kapott. A további érseki megbízottak is gyakorolták a bíráskodást. Ludwig Reinhel *Kommissar* egy, Himmeltal kolostora és Großheubach községe közötti jogvitát döntött el.[526]

Figyelemre méltó körülmény ugyanakkor, hogy az érseki megbízott által gyakorolt bíráskodás horizontálisan egyfajta konkurrenciát jelentett a főesperesi *officialis* hivatala számára. Érdekes adalék, mert azt bizonyítja, hogy a mainzi egyházmegyében a szuverén

[520] Cf. CHRIST 1963, 33–35; FATH 1972, 69–71, 104.
[521] Cf. VEIT 1922, 9.
[522] WÜRDTWEIN, I. 323, Nr. 173; BÜLL 1970, 156–158, Nr. 65 (1287. június 16.); VOGT, I. 25, Nr. 159. (1290. augusztus 31.)
[523] BÜLL 1970, 347–349, Nr. 200; FATH 1972, 157f.
[524] FATH 1972, 158.
[525] AMRHEIN 1882, 190.
[526] KITTEL 1905, 275, Nr. 145.

főesperesi bíráskodás a középkor végéig fennállott. A főesperesi bíróság ui. párhuzamosan működött; egy esetben például az aschaffenburgi *officialis* a Lützelbach plébániája iránt indított egyházi javadalompert (*Pfründe*) áttette – nem a helyi *Kommissar* széke, hanem egyenesen a mainzi (akkor éppen Höchstben székelő) érseki bírák elé.[527]

V. Heiligenstadt

Földrajzilag a mainzi egyházmegye Eichsfeld nevű területéről van szó, amely főesperesi kerületekre volt osztva: ezek közül a legjelentősebb Heiligenstadt volt. Több mainzi főesperességel volt határos (Jechaburg, Dorla, Fritzlar, Nörten), így más püspökségekkel nem volt konfliktushelyzetben.[528] A prépost itt is tartott hivatalban egy *officialis*t.

A 15. század második felétől Heiligenstadt relatív önállósága is lényegében megszűnt, mert az erfurti érseki megbízottak mandátuma – Türingia, Hessen, Sachsen és Eichsfeld mellett – erre a területre is kiterjedt. A heiligenstadti *Kommissar* hatásköre igen széles volt, de szinte kizárólag igazgatási, egyházkormányzati kompetenciákat birtokolt,[529] jogszolgáltatást alig gyakorolt. Számos adat igazolja, hogy Heiligenstadt lakosai felett legfeljebb erősen korlátozott, szerény hatáskörű bíráskodást gyakorolhatott, mert Diether érsek például egy levelében megtiltotta, hogy e város polgárait a város határain kívül más bíróság elé idézhessék; e parancs megsértőit azonban nem a helyi *Kommissar*, hanem az erfurti *Generalrichter* vonhatta felelősségre, aki tehát Heiligenstadt lakosai számára is „*sive ad agendum sive ad defendendum*" rendes bírói fórumnak számított. Ez az érseki dokumentum egy privilégium volt, amelyet négy évre adott.[530]

A század végefelé aztán megtört a jég. Az első *Kommissar*, aki bizonyítottan bírói joghatóságot is gyakorolhatott (*iudicialiter praesidendi*), a Berthold érsek által kinevezett és hosszú éveken át szolgáló (1487–1521) Johannes Degenhard, a heiligenstadti Martinsstift kanonistája volt. Ügykörébe a házassággal kapcsolatos jogviták eldöntése tartozott – mivel tudvalevőleg ezekből volt minden szentszéken a legtöbb, úgy látszik, az erfurti bíróság túlterheltsége indokolhatta ezt a hatáskörbővülést. A joghatóság kiterjesztése nem volt eseti jellegű, mert a következő érsekek (Jakob, Albrecht, Sebastian, Uriel) is hasonlóan rendelkeztek új megbízottak kinevezésekor. Degenhard jogköre ráadásul tovább bővült: az érsek egy, még ugyanabban az évben kiadott – öt évre szóló – mandátumában felsorolta, mely ügyeket dönthet még el. Ezek lényegében mindennemű magánjogi természetű, alanyi és tárgyi jellegű jogvitára kiterjedtek, különösen Reinhausen kolostora konventje és apátja vonatkozásában, akiknek mondhárom főesperesi kerületben (Heiligenstadt, Nörten és Einbeck) támadt pereikre joghatóságot kapott.

Említést érdemel ebben a körben, hogy ha peres ügyeket sokáig nem is vitt (igazolhatóan) a *Kommissar*, oklevéladói és hitelesítői funkcióban többször szerepelt. Konrad Goldhagentől fennmaradt egy saját nevét viselő pecsét, amelyet gyakorta használt.[531]

---

[527] ENGEL 1958, 125, Nr. 247.
[528] Cf. CLASSEN 1929, 258–264.
[529] „*Wie leicht erkennbar ist, sind die fiskalischen Aufgaben, die bei allen Kommissaren einen gewichtigen Platz einnahmen, in dem Kommissorium des Heiligenstädter Kommissars zu besonderem Umfang angewachsen*." MAY 2004, II. 961.
[530] WOLF 1921, 66, Nr. LXXVII.
[531] UB Duderstadt, 263, Nr. 413. (1466. február 10.)

VI. Nörten, Einbeck és Göttingen

A mainzi érsekség mélyen benyúlt Alsó-Szászországba; Nörten és Einbeck főesperesi kerületei az egyházmegye legészakibb részén feküdtek.[532]

Nörtenhez 250 plébánia és 15 kolostor tartozott. Mint gyakorta, a főesperes itt is egyben prépost volt, és saját *officialis*t alkalmazott. Az *officialis* mellett vagy vele perszonálunióban bírák (*iudices Northunensis*) is voltak hivatalban, jogi státusuk azonban egymástól egyértelműen nem különíthető el.[533] Hasonló volt a helyzet a sokkal kisebb kerület központjának számító Einbeckben, ahol a főesperes tisztségét a St. Alexanderstift prépostja töltötte be. E két főesperesi kerület élén közös *Kommissar* állott. Ezeknek az érseki megbízottaknak azonban itt sem volt bírói joghatóságuk: a jogkeresőknek ügyeikkel az erfurti *Generalgericht* elé kellett járulniuk.

Törvénykezés természetesen zajlott ezekben a kerületekben is, mégpedig a régi, jól bevált főesperesi szék képében. A főesperesek személy szerint erősen kötődtek a városok helybeli arisztokráciájához, ezért különösen ügyeltek arra, hogy bíráskodásuk ne lépje át az illetékesség hagyományszabta határait – elsősorban arra kellett ügyelniük, hogy a városi tanácsok kezéből el ne vonják a vagyonjogi ügyeket. Amikor a nörteni *officialis*, Bertold Amelosen 1471-ben, szent Kelemen napján visszatért eredeti székhelyére, Göttingenbe, megígérte, hogy a városi tanács bíráskodási tevékenységébe semmiféle módon nem avatkozik bele.[534] Egy, az előbb említett nörteni (főesperesi) *officialis,* Bertold Amelosen előtt, amúgy Göttingenben lefolyt perben hozott ítélettel (1473) szemben a fellebbezést Mainzba, az érseki bírák elé terjesztették. Ez egyben azt is példázza, hogy a fellebbezés rendes útja nem az erfurti *Generalgericht* volt, hanem rögtön Mainz.

1487-ben jelentős egyházigazgatási átszervezésre került sor, amennyiben a heiligenstadti *Kommissariat* áttelepült Göttingenbe. Ezzel állott kapcsolatban, hogy egyidejűleg megszűnt Nörten és Einbeck préposti kerületeinek addig Heiligenstadthoz tartozó, némileg függő státusa, és ettől az időtől kezdve mindkét városba külön-külön került *Kommissar* kinevezésre.

A Göttingenben székelő *Kommissar* – Helmold Saldermann – ettől kezdve (1488) sokkal szélesebb hatáskörrel rendelkezett, hiszen címlistájában (*iudex, commissarius et executor statutorum provincialium*) félreismerhetetlenül felfedezhető a bírói joghatóság is (*iudicatus officii iurisdictionem et potestatem cum omnibus honoribus et oneribus*). Illetékességi területe a két, korábban említett préposti kerület, Einbeck és Nörten volt. A székváros, Göttingen a nörteni főesperesi kerületben állott, és jelentős egyházi központnak számított a maga öt plébániájával és két szerzetesrendi házával.[535] A Kommissar bíráskodási tevékenységét tehát itt kellett gyakorolnia (*adudiendum, cognoscendum, decidendum et fine debito terminandum*). Minden egyházi és a szokások szerint ide tartozó világi ügyben illetékes volt, és az alanyi oldalon sem volt korlátozás. Egyedül a földrajzi határokon kellett szigorúan belül maradnia (*Territorialprinzip*). Bírói széke mindenféle ügyben elsőfokú fórumnak számított (*per viam simplicis querele […] cum omnibus et singulis incidentibus, dependentibus, emergentibus, annexis et connexis*).

A *Kommissar* törvénykezéssel kapcsolatos feladatai közé tartozott a tartományi zsinati határozatok végrehajtása, és a különböző egyházi fenyítékek végrehajtásának foganatosítása, ill. ellenőrzése. Ehhez rendelkezésére állt a szükséges szankciók elrendelésének joga, sőt világi jellegű büntetéseket is alkalmazhatott. Hatásköre e tekintetben túlterjedt a klasszikus bírói

---

[532] Cf. DRAWE 1964, 50–53.
[533] Cf. BRUNS 1967, 92–105.
[534] „*Das war ja die Besorgnis aller Stadträte, daß ihnen das geistliche Gericht die für ihre Hoheit und ihre Finanzen bedeutsame Behandlung der Streitsachen entziehen könnte. Der Offizial mußte also auf strenge Einhaltung der Grenzen seiner Kompetenz achten*." MAY 2004, II. 1009; Cf. BRUNS 1967, 103, 122.
[535] Cf. FAHLBUSCH 1952, 47–74.

kompetencián, hiszen saját maga is folytathatott le vizsgálatokat, és eljárhatott bennük. Ez a fajta joghatóság emlékeztet a *Sendgerichtsbarkeit* intézményére, hiszen itt is az volt a cél, hogy az adott kerületben bármiképpen, *inquisitio, denunciatio, accusatio* által[536] fellelhető, mindennemű bűnös cselekedet (nem csupán a szorosan vett bűntettek!) napvilágra kerüljön és elnyerje a megérdemelt büntetést. Tisztségének egyedülálló vonása volt, hogy az erfurti pecsétnöknek hivatali esküjét előtte kellett letennie.[537]

Saldermann kinevezése a *Kommissar* posztjára élénk ellenkezést váltott ki Göttingen városának tanácsa részéről. Féltették városi joghatóságukat, arra gondolván, hogy a közvetlen érseki megbízottként helyben székelő új tisztségviselő egy sor bírósági kompetenciát von majd magához. Hiszen egyházi bíróság már régóta (a 14. század első harmadától) működött Göttingenben, a nörteni főesperes *officialis*a, akivel azonban semmiféle gond nem volt, mert (csekély) egyházi illetékességi körét szigorúan betartotta, és különösebb hatalmi támogatottság sem állt mögötte.[538] Göttingen egyúttal magabízó, erős és gazdag város volt, azidőtájt a Braunschweig-Grubenhagen-i fejedelemséghez tartozott, melynek feltétlen támogatását élvezte.[539] A göttingeni városi tanács, valamint pártfogója: Wihelm von Braunschweig herceg és Berthold érsek közti vita azonban hamarosan nyugvópontra jutott. A főpap 1488. november 29-én kelt levelében igyekezett eloszlatni minden aggályt, utalva arra, hogy különböző érseki megbízottak korábban is működtek Göttingenben, s a világi bíróságok joghatóságán addig sem esett csorba; ezt ígérte a jövőre nézve is, hozzátéve, hogy praktikus is lesz a városi polgárok számára, ha egyházi elbírálást igénylő kereseteikkel nem Erfurtba kell utazniuk.[540] A *Kommissar* ezután aggálytalanul végezhette dolgát hivatali épületében, amely egy Jakobikirchhof-melletti házban volt.[541]

A törvénykezéssel kapcsolatos joghatóság tartósnak bizonyult, mert Saldermann utódja, Engelhard Rumeyger *Kommissar* kinevezési oklevelében is ez állt: *omnes et singulas causas ad forum ecclesiasticum tam de iure quam consuetudine pertinentes cuiuscumque nature existant*, mégpedig a szokásos két főesperesi kerület, Nörten és Einbeck illetékességi területén. Az érseki megbízott elsőfokú bíráskodási fórumot képviselt, amely mellett párhuzamosan működött a szintén elsőfokon eljáró *officialis* hivatala, egymással bizonyos munkamegosztásban.[542]

A göttingeni városi tanács és a mainzi érsek közti kapcsolat megszemélyesítője tehát a *Kommissar* volt, akinek bíráskodási jogkörét újra és újra érintették rendelkezések. Egy 1513-ból való feljegyzés szerint a göttingeni polgárokat nem lehetett jogszerűen Mainz, Erfurt vagy Heiligenstadt egyházi bíróságai elé idézni, hanem csakis helyben; ugyanez volt érvényes Heiligenstadt és Duderstadt lakosaira. Az érsek csak olyan személyt nevezhetett Göttingenben a *Kommissar* tisztségére, aki élvezte a város bizalmát. Még az egyház ősi kiváltsága, a *privilegium fori* is csorbát szenvedett, mert az egyházi személyek elleni, büntetőügyekben történő eljárásra a városi tanács kapott joghatóságot, és csak az eljárás folytatásakor kerülhetett az ügy, és a vádlott klerikus, a helyi szentszék, a *Kommissar* elé. Ez már a középkori egyházi státusrend fellazulásának első jele volt.

---

[536] Hasonlóan a fejlődés mintájul szolgáló, egykorú francia gyakorlathoz; cf. FOURNIER 1880, 87–89.
[537] Cf. MAY 2004, II. 1012.
[538] BRUNS 1967, 100.
[539] UB Göttingen, II. 348 A. 1.
[540] KRUSCH 1897, 233–235.
[541] Uo. 145.
[542] A horizontálisan egymás mellé rendelt szinten működő főesperesi szék és a *Kommissar* bíráskodása közötti viszonyról részletesen ír: MAY 2004, II. 1041–1064.

VII. Mainz

Furcsának tűnik, de a források tanúsága szerint az egyházmegye központjában, az érseki székvárosban, Mainzban is működött *Kommissar*.[543] Az azonosítás nehézségét az adja, hogy az érseki fővárosban tisztséget viselők általában több hivatalt is vittek egyidejűleg, s ezek között alkalmasint megtalálható a *Kommissar* is, de ezt az okvelevek szóhasználatában gyakran nem tüntették fel. Önálló hivatalnoki lista a teljesség igényével utólag már nem állítható fel, de bizonyosnak tekinthető, hogy nevesített és számon tartott hivatalnoki tisztség volt ez Mainzban is. Általános, kifejezetten és kizárólag erre a célra kinevezett efféle tisztségviselőkről valóban nincs adat, de a tisztség létezett. Leggyakrabban, a 15. századtól mondhatni rendszeresen összeolvadt ez a hivatal két másikkal, az általános helynökével (*Generalvikar*) és a pecsétnökével (*Siegler*), akiknek tisztsége rangosabbnak számított, és akik éppen ezért csak ritkán tüntették fel titulatúrájukban.

Az első (1325) mainzi *Kommissar* a források szerint Marienstift im Felde dékánja, a Petersstift iskolaigazgatója volt, a következőt (1342) név szerint is ismerjük: Wicker, szintén iskolaigazgató (Stephansstift), majd (1366) Johann, ugyancsak mainzi *magister scholarum* (Johannesstift). Az érseki megbízatások eleinte és rendszerint eseti feladatellátásra szóltak (*commissarii ad infra scripta […] in solidum deputati […] authoritate nobis in hac parte commissa*). A megbízatások tartalma jellemzően egyházigazgatási jellegű volt. A fentebb említett legelső alkalommal (1325) Mathias érsek a dékánt (a Petersstift *magister*e társaságában) egy, a kölni Andreasstift és a mainzi Mariengredenstift közötti birtokcsere-ügylet lebonyolításával bízta meg.[544] A két érseki megbízott tudatában volt természetesen a delegált státusnak (*ad infra scripta deputati*). Egy évvel később ugyanaz az érsek Reinhardot, a frankfurti Bartholomäusstift *cantor*át bízta meg azzal a feladattal, hogy Neuenhain községet válassza el Sulzbachtól, és emelje önálló plébánia rangjára.[545] Hasonlóképpen egy Reinhard nevű *Kommissar* megbízatása is csak egy alkalomra szólt (*executor ad infra scripta […] specialiter deputatus*).

Némileg változott a helyzet a 14. század közepétől. Heinrich dékán (Mariengredenstift) és Berthold von Gelnhausen kanonista (Petersstift) azt a megbízatást kapták (1343) az érsektől, hogy számlát készítsenek bizonyos főpapi járandóságokról (*subsidium, cathedraticum*)[546]; a megbízatás jellege és tartalma már erősen emlékeztet az egyházmegye más kerületeiben kinevezett, rendes, hivatalnok jellegű *Kommissar*ok megbízatásaira.[547] Az is egybevágott az általános gyakorlattal, hogy egyszerre két személyt bízott meg az érsek ugyanazzal a feladattal. A megbízatások leggyakoribb oka rendre az érseki jövedelmek beszedése volt, és feltehető, hogy ez alapozhatta meg a hivatalszerűen alkalmazott *Kommissar* tisztségét. Ezt húzza alá az a tény, hogy egymás után, ugyanazokat a személyeket bízta meg az érsek ugyanazzal vagy hasonló feladatokkal.[548] Johann II. von Nassau érsek ez utóbb említett személyek egyikét (Heinrich von Igstadt) és a Moritzstift dékánját (Jakob Baumann) 1413. december 30-án kelt oklevelében szó szerint a *Kommissar* tisztségébe helyezte.[549]

---

[543] Cf. WOLF 1797, 49, 51.
[544] WÜRDTWEIN 1768–1790, I. 177–180.
[545] WÜRDTWEIN 1768–1790, II. 59–66; VOGT, I. 544, Nr. 2758.
[546] E két járandóság a *Send* urát, esetünkben a mainzi érseket megillető, a 12. században bevezetett adónemek voltak: a *cathedraticum* a klerikusokat, a *synodalia* a laikusokat terhelte. Cf. KNIES 1930, 88, 103, 113; NAUMANN 1912, 196.
[547] OTTO, II. 455–456, Nr. 5059.
[548] 1405-ben Heinrich von Igstadt és Johann Kotteram, Eidichenstein dékánja vakancia miatt két éven át beszedni elmulasztott érseki jövedelmek, valamint végrendelet nélkül elhalt klerikusok hagyatékának beszedésére kaptak megbízatást. WOLF 1797, 53.
[549] A *cum propter plura formula* alkalmazása is a hivatal létrejöttére utalt: „*Hier liegt die älteste erhaltene Kommission für das Mainzer Kommissariat vor*.” MAY 2004, II. 1033.

Az egyes speciális tartalmú megbízatások kapcsolatban lehettek a személyes képzettséggel, kánonjogi műveltséggel; egy kiközösítés nyilvánosságra hozásával az érsek a kánonjogban minősítéssel rendelkező (*doctor decretorum*) Hermann Rosenberg általános helynököt, a Liebfrauenstift iskolamesterét (*magister scholarum*) és Johann Menz dorlai prépostot, pecsétnököt bízta meg.[550] Tudnivaló azonban, hogy a hatáskörök közül a bíráskodás teljesen hiányzott – arra valóban nem lehetett szükség az egyházmegye központjában: „Dafür stand das Mainzer Vikariatsgericht zur Verfügung."[551]

[550] WOLF 1797, 54.
[551] MAY 2004, II. 1035.

Harmadik fejezet
Köln

A középkori Európa közjogi rendszerében a bíráskodás természetszerűleg hozzá tartozott a hatalomgyakorláshoz. A közhatalom pozíciójában élők hivatali kötelezettsége volt a joghatóságuk alá tartozók jogvitáit tárgyalás alá venni és eldönteni. Igaz volt ez nem csak a világi hatalmat kezükben tartókra, hanem az egyházra is. Az egyház mint *societas perfecta*[552] a kezdetektől igényt formált nemcsak a saját jogi normák megalkotására, hanem a jogszolgáltatásra, a bíráskodásra is. A széles értelemben felfogott egyházi *iurisdictio* formailag és tartalmában is nagyon eltérő intézményeket alakított ki a történelem során. Kiemelést érdemel, hogy két jogföldrajzi régió alakult ki Európában, nagyjából a romanisztikai hatás leképeződéseként: észak- és dél-Európa, ahol a vízválasztó az Alpok volt. A németajkú területek meghatározóan az északi típusba tartoztak, aminek leginkább szembetűnő sajátossága az volt, hogy az egyházmegyei bíróságok élén nem a püspöki helynök, hanem az *officialis* állott.

A legfontosabb jogforrástani kérdés az alkalmazott jog volt. Az egyház az újrafelfedezett és a tudós pápák, valamint egyházi jogtudósok munkássága nyomán továbbfejlesztett római jog fejlett kultúrájának talaján állt, s a IV. lateráni zsinattól (1215) kezdődően fokozódó mértékben érvényesült az az elvárt gyakorlat, hogy a szentszéki bíráskodásban alkalmazott jogot mint egyfajta tudós-jogot (német nyelvterületen: *gelehrtes Recht*) kell alkalmazni. Ez azt jelentette, hogy az egyházi bíróságokon azt az Európában egyetemesnek számító jogot (*ius commune*) használták, amely csaknem teljes mértékben az antik római jog adaptációjára épült, az ismert tétel szerint: *ecclesia vivit lege Romana*. Ezt a jogot egyik európai nemzet sem tekinthette élő, nemzeti jognak, ezért ma így mondanánk: szupranacionális jog volt, s tudós jognak is nevezhető, mert az egyetemeken oktatták, ott lehetett elsajátítani, tudományos fokozatot szerezni belőle, s a forrásokból nyomon követhető, hogy a németországi szentszékeken az idő haladtával mind több *doctor*[553] tevékenykedett.

A rendszerint püspökök által vezetett egyházmegyék bíróságai között sajátos helyet foglaltak el azok a németföldi fórumok, amelyek élén egyházi tartományurak állottak. Ez nem volt Európában általános jelenség, hiszen például a magyar királyságban egyetlen püspökség sem számított önálló tartománynak, abban a hűbérjogi vagy közjogi értelemben bizonyosan nem, ahogyan ez Németországban megvalósult. Elsősorban hűbérjogi szempontból volt kiemelkedő jelentősége a három egyházi választófejedelemnek, a mainzi, trieri és a kölni érseknek, akik a hűbéri struktúrában (*Heerschildsordnung*) a második birodalmi hűbér szintjén helyezkedtek el, s a legmagasabb birodalmi tisztségviselők között találjuk őket. Egyházi bírósága mindhárom érseknek volt, s a jellemző közös vonások mellett mindegyik számos egyéni jegyet is magán viselt.

I. Ügykörök

A kölni egyházi bíráskodás legfontosabb hatásköreit tekintve természetesen nagyon hasonló volt a többi németországi szentszékhez, ezért ehelyütt csupán néhány különös esetkört említek. A rend megőrzését szolgáló büntetőjogi karakterű ítélkezés a legősibb püspöki vándorbírásáskodás (*Sendgerichtsbarkeit*) hagyományaira épült, és senki nem kifogásolta, hogy az egyházi bírák ezen a területen is aktívak ne legyenek.

---

[552] Cf. GRANFIELD 1979, 431–440.

[553] A forrásokban sohasem mulasztják el rögzíteni a név szerint említett szentszéki tisztségviselőknél, hogy a főbb tudományos minősítések (*magister*, *baccalareatus, licenciatus, doctores decretorum vel legum*) mely fokozatát vagy fokozatait birtokolják a megnevezettek.

1. Büntetőjog

A bírósági természetű bűnüldözés kezdetben elválaszthatatlanul összegkapcsolódott a lelkpásztori gondoskodással. Itt említendő Siegfried von Westerburg érsek (1274–1297), aki megkövetelte az egyházmegye plébánosaitól, hogy jelentsék azokat a híveket (*ad nos vel ad officialem nostrum seu ad ordinarium loci*), akik nem járulnak legalább évente egyszer szentgyónáshoz.Ugyanebben a statutumban felsorolták az érseknek vagy helyettesének fenntartott eseteket, természetesen a gyónási titok sérelme nélkül, ezek: gyilkosság, egyházi hamvasztás, természet elleni bűnök, szűzek megbecstelenítése, paráználkodás apácákkal, vérfertőzés, erőszaktétel szülőkön vagy egyháziakon, jövendőmondás, varázslás, nyilvánvalóan hamis eskü, hit és erkölcs elleni tettek, szimónia, tévtanítás, istenkáromlás. Heinrich von Virneburg érsek is hasonló tartalmú rendelkezést bocsátott ki (1330), megtoldva a plébánosok jelentési kötelezettségét azok irányában, akik alapos indok nélkül több mint egy éve kiközösításben élnek, akik házassági akadályuk tudatában házasságra lépnek, az uzsorások, etc.

Az *officialis* büntető hatásköre nemcsak laikusokra, hanem klerikusokra is kiterjedt. Wikbold von Holte érsek (1297–1304) elrendelte, hogy a dékánok készítsenek egy jegyzéket a funkciójukat el nem látó plébánosokról. Walram von Jülich (1332–1349) rendelkezése szerint az érsek mellett az *officialis* is feloldozást adhat olyan, büntetés alatt álló klerikusoknak, akik az egyházi rendhez méltatlan viselkedésük miatt kaptak elmarasztalást (pl. illetlen haj- és ruhaviselet, részvétel fegyveres játékokon). Ugyanő írta elő az olyan papok összeírását, akik napjában többször miséznek, vagy akik a borozókban, sörözőkben az egyházi rendhez méltatlanul viselik magukat, s emiatt kiközösítésbe estek – ők is csak akkor oldozhatók fel a büntetés alól, ha esküvel ígérik, hogy megjavulnak. Az érsek vagy az *officialis* engedélyére volt szükségük a misézéshez a külföldről érkezett papoknak, akiknek hitelt érdemlően kellett bizonyítaniuk felszentelt státusokat, vagy bemutatniuk különleges engedélyüket. Különösen vonatkozott ez az előírás arra az esetre, ha külhoni személy valamely egyházi hivatal elnyerésére törekedett.

2. Házassági ügyek

A házassági ügyek a kezdetektől vitán felül szentszék elé tartoztak, itt most csak néhány különös szempontot említek. Az első oklevelekben azokról a fellépésekről esik szó, amelyekben az egyház megtiltja az érvénytelen, pl. titokban kötött házasságok megáldását. Az eltitkolt házasságkötések miatt kiközösítéssel sújtott személyeket csak a kölni *officialis* oldozhatja fel.[554] Sok gond adódott abból, hogy egyes plébánosok házasodni engedték azokat a híveiket, akiknek az *officialis* vagy más illetékes egyházi bíró előtt függőben lévő házassági pere van folyamatban. Hermann érsek szigoróan tiltotta az ilyen gyakorlatot, függetlenül a szóban forgó per eredményétől, s csak annak lezárása után, annak kimenetelétől függően engedélyezhető a házasságkötés.[555]

3. Igazgatás

A kölni *officialis* feladatkörébe, ha másodsorban is, számos igazgatási jellegű megbízatás is beletartozott.[556] Az előbb említett érsek bízta meg *officialis*át a kölni klérus kiváltságainak

[554] Cf. QUENTEL, 44, 63, 64, 82; KISKY 1915, 209, 210, Nr. 948.
[555] QUENTEL, 272.
[556] Hasonló volt a helyzet pl. Halberstadtban is; cf. HILLING 1902, 114.

érvényesítésével; egy másik alkalommal a bíró rendelkezett egy vitás plébánia betöltéséről, s szintén ő referált az érseknek egy prépostság és káptalanja közti súrlódás elrendezéséről.

Az egyházi birtokokkal kapcsolatban is rengeteg teendő adódott. Már Siegried von Westerburg érsek elrendelte, hogy azokat a hatalmaskodókat, akik egyházi birtokot merészelnek elidegeníteni, jelentsék neki vagy *officialis*ának. Wikbolds von Holte elrendelte az *officialis* fellépését az olyan világi bírák, esküdtek és tanácsnokok ellen, akik akadályozzák a kegyes célból történő végrendelkezéseket. Különleges és nagy volumenű feladatot jelentett a dóm építésével kapcsolatban adódó ügyek intézése. Az érsekek ui. teljes szigorral léptek fel az építést nem elég 'lelkesen' támogató klerikusokkal (plébánosok, dékánok) szemben, s a szükség esetén alkalmazott fenyítékek feloldása, az ehhez szükséges feltételek fennállásának mérlegelése folyamatos feladatot adott az *officialis*nak.

Az egyházmegye pénzügyeinek intézése olyan értékben koncentrálódott az *officialis* kezében, hogy Heinrich von Vineburg érsek elrendelte (1316) az egyház vagy egyházi személyek adósleveleinek kézbesítését az *officiális* kezeihez, a teljesítéstől számított egy hónapon belül, kiközösítés terhe alatt.[557] Adódtak azonban súlyos konfliktusok is e feladatkör gyakorlása során. Dortmundi polgárok emeltek panaszt (1287) amiatt, hogy a kölni *officialis* rájuk erőltetett egy elöljárót (*rector*), s mikor szót emeltek ellene, kiközösítéssel fenyegetőzött. Johann von Frascati püspök, pápai legátus a régi és az új dóm dékánjait és a münsteri *official*st bízta meg az érseki bíró elleni kifogások kivizsgálásával. A három delegált bíró meghagyta a rektornak, hogy idézze meg a bepanaszolt *official*st Münsterbe, a jogvitát rendezendő. Ez a példa arra is rámutat, hogy Rómában a delegált bírák kiválasztásakor gyakran figyelmen kívül hagyták a bírósági hierarchiát.

4. Hiteleshelyi tevékenység

A középkori szentszékek mellett tevékenykedő közjegyzők mellett maga bírósági személyzet, élén a bíróval, is látott el olyan, az írásbeliséggel kapcsolatos tevékenységet, amit hazai jogtörténeti analógiával élve hiteleshelyi tevékenységnek mondhatnánk. Az *officialis* feltűnésének első írásos emlékei között mindig megtaláljuk az oklevélhitelesítő funkcióban eljáró személyt. Ilyen alkalom volt az a jogvita, amely Köln városa és Engelbert von Falkenburg érsek között pattant ki, s a viszályt lezáró, a megbékélést rögzítő választottbírói ítéletet (1263) hitelesítő személyek között találjuk az *official*st. Személye, a hozzá kapcsolódó pecséthasználattal, különleges autoritást kölcsönzött az okleveleknek: „[…] das Offizialatssiegel war ein eminent glaubwürdiges, mit ihm besiegelte Urkunden von Parteien gewannen dadurch volle fides publica im geistlichen Gericht und bald auch sonst. So kam es, daß diese bischöfliche Gerichtsbehörde zu einer förmlichen Beurkundungsbehörde werden konnte und geworden ist, d. h. zu einer Stelle, welche nicht bloß Urkunden in ihrem eigenen und eigentlichen Wirkungskreise als bischöfliches Gericht in Sachen der streitigen Gerichtsbarkeit ausstellte, sondern welche auch Akten der freiwilligen Gerichtsbarkeit fremder Parteien durch das Offizialatssiegel mit öffentlicher und unbedingter Glaubwürdigkeit beurkundete."[558]

Az oklevélhitelesítő funkcióval a legközelebbi kapcsolatban állott a magánjogi ügyletekben való közreműködés (*freiwillige Gerichtsbarkeit*). Minden más németországi *official*shoz hasonlóan a kölni is szerteágazó tevékenységet fejtett ki ezen a területen. Néhány példa: öröklési szerződést kötnek a közreműködésével (1283), Siegfried érsek és Dietrich fősperes társaságában adásvételi szerződést foglal írásba (1285), két évvel később ugyanilyen

[557] Cf. KISKY 1915, 209–210, Nr. 948.
[558] REDLICH 1911, 172–173; cf. HILLING 1902, 110.

szerződést készít egyedül, majd ugyanabban az évben egy ajándékozást is okiratba foglal (1287).[559] Ugyanebben a feladatkörben mint választottbíró is eljárt. Ez történt, amikor a dómprépost *officialis*a és a domonkos rend priorja társaságában egy kápolna felépítése és felszentelése körüli vitában járt el (1300); két évvel később Heinrich von Virneburg dómprépost társaságában Wikbold érsek és Jülich grófjai közt támadt viszályban dönt; a münsteri dóm egyik tisztségének (*Unterkellneramt*) betöltéséről határoz (1306); eldönt egy Budberg templomával kapcsolatos vitát (1307),[560] etc.

A kölni bíró (*officialis curie Coloniensis*) szorosan vett bírói tevékenysége természetesen a kezdetektől domináns volt. Megemlítendő itt az a Konrad von Hostaden érsek és Köln városa közti jogvita (1258), amelyben kifejti az érseki bíróság illetékességének jogalapját. Legerősebb 'fegyverét' veszi kézbe magister Dionysius, amikor Remagen plébánosának meghagyja (1266), hogy a Johann Cadolf ellen engedetlenség miatt elrendelt kiközösítést súlyosítsa (*aggravatio*); végítéletet hoz egy makacssági eljárásban Kaiserswerther esküdtjei és tanácsnokai ellen, bizonyos egyházi intézmények jogtalan megadóztatása miatt (1279); egy lovagot *pro contumacia* kiközösítő ítéletet hoz, és elrendeli annak kihirdetését (1280). Különböző plébánosokat bíz meg azzal, hogy egy másodfokon megítélt fizetési kötelezettség végrehajtására szólítsák fel az adóst (1306). Ugyanebben az évben a világi hatalom tényezőihez (*brachium saeculare*) fordul segítségért egy tizedet visszatartó, s emiatt már kiközösítés alá került lovaggal szemben.[561]

II. Joghatóság és eljárásrend

Az érseki bíráskodás hatásköri szabályainak, eljárásrendjének, ügyvitelének szabályai hosszú idő alatt alakultak ki. Az elszórt kezdeti szabályozások után Heinrich von Virneburg érsek (1304–1332) fogalmazott meg először összefüggő szabályozást: a statutumok konkrét indokai szinte mindig abban ragadhatók meg, hogy a visszaéléseket és a szerteágazó, kiszámíthatatlan és gyakran elhúzódó eljárásokat akarja az érsek megreformálni. A reformokat Wilhelms von Gennep (1349–1362) *officialis* egészítette ki és erősítette meg (1356), szakértők bevonásával.[562] Ugyenezt a munkát folytatta Dietrich von Mörs (1414–1463). A visszaéléseknek azonban nem akart vége szakadni: éppen halála esztendejében panaszolták az érseki templom papjai, hogy: „ouch in geistlichem und werentlichem staide die gerichte und ander sachen nyet na yedermans volkomener behoerlicher noittorft behalden und verhandelt worden synt."[563]

A reformok mellett kötelezte el magát Ruprecht von der Pfalz (1463–1480) is bírósági rendtartásában (1470). Ennek bevezetőjében sorolja az okokat, amelyek szükségessé teszik az ügymenet szigorú szabályozását. Felemlíti, hogy az ügyvédek és prokurátorok, valamint a jegyzők gyakorta eltérnek a szabályos eljárástól, s ezzel nemcsak a peres költségeket, hanem azoknak a pereknek a számát is növelik, amelyeket Rómába megfellebbeznek, s ott gyakorta megsemmisítenek – sértve ezzel a kölni érseki szék tekintélyét. A rendtartást a továbbiakban némileg kiegészítették – Hermann IV. von Hessen (1480–1508) és Philipp von Daun (1508–

[559] UB Altenberg, 275–276, Nr. 329; 298–299, Nr. 403.
[560] Cf. KISKY 1915, 29, Nr. 160; 45–46, Nr. 242.
[561] Cf. HEß 1901, 47, Nr. 26; KISKY 1915, 49, Nr. 261.
[562] STEIN 1895, 672–679.
[563] FOERSTER 1921, 268. Hamarosan egy követelés fogalmazódott meg: „*[…]dat geistliche gerychte in dem Sale so zo bestellen, dat sulch gerychte gotlich und fromelich und recht zoghe dat datselve gerychte bestalt werde mit eirbar officialen, Segelern, Advocaten, notaren und procuratorn ; dat mallich arm und ryche unvertzochlich recht gedyen und widderfaren moige ; und dat die sachen durch den Heren nyet avociert, noch upgeschort werden; und darup eyn reformatie gemacht werde, as dat beschreven recht und die Statuten dat cleirlichen innhaldent; und dede der vourss. eyncher darentboyven yedt, dat sal der here straiffen.*" WALTER 1866, 388–389.

1515) érsek alatt, de a 16. század elején Hermann V. von Wied (1515–1547) ismét megerősítette (1528) és terjedelmes reformjavaslatokat fűzött hozzá.

Az egyházi bíráskodás akadályozásával kapcsolatos kérdések is folyamatosan jelen voltak. Az *officialis* egy legkorábbi említésével esik egybe az az érseki panasz (1258), amely kifejti, hogy Köln városában mindennemű bíráskodás eredője maga az érsek, és határozottan elítéli azt a helyi joggyakorlatot, amely szerint egyháziakat érintő ingó és ingatlan javakról a kölni városi bíróság dönt, jóllehet az ismert kiváltság (*privilegium fori*) okán ügyük csakis szentszék elé kerülhet.[564] Energikusan követelte a legfontosabb ügyekben (uzsora, hamis eskü, paráznaság és házasság) való szentszéki illetékesség elismerését.[565] Az érsek és a város közt támadt joghatósági vitát döntőbírák elé vitték (Goswin dómdékán és főesperes, Heinrich von Severin és Philipp von Soest prépostok, és Albert domonkos olvasókanonok), akik úgy határoztak, hogy az előbb említett ügyek kétségkívül egyházi fórum elé tartoznak, de az érsek egyéb igényei (mint ünnepnapok megsértése, immunitások, mértékek meghamisítása, adásvételek etc.) felől világi bíróság is dönthet. Az érsek egy további követelése ezt az irányt folytatta, amikor felpanaszolta, hogy a polgármester és esküdttársai olyan mélyen belenyúlnak az egyházi perekbe, hogy a perfüggés alatt is képesek akadályozni az ügy tárgyalását. Erre nézve a bírák úgy foglaltak állást, hogy világi bíráknak nincs joguk egyházi dolgokról és egyházi személyekről ítélni; az egyházi bírák illetékességét pedig mindenkor előbbrevalónak ítélik: „da in allen Dingen das geistliche vor dem weltlichen den Vorrangund selbst die Gesetze weltlicher Fürsten die heiligen Kanones nachzuahmen nicht verschmähen.“[566]

Az idő haladtával az érseki ambíciók egyre erőteljesebbé váltak. Siegfried von Westerburg (1274–1297), egyházmegyéje valamennyi papjához intézett levelében kiközösítéssel fenyegeti meg mindazokat, akik az érseki kúria és a főseperesek bíróságainak munkáját akadályozzák. Miként más helyeken, a főesperesekkel való viszony Kölnben sem volt felhőtlen. Ugyanezen érsek *officialis*a fordult (1287) valamennyi plébánoshoz és káplánhoz azzal a felszólítással, hogy csakis a tartományi zsinatok által meghatározott illetékességi körben bíráskodjanak, s kiközösítés terhe alatt tartózkodjanak más ügyektől, mert azok már az érseki jogszolgáltatásnak vannak fenntartva. Heinrich von Vineburg érsek azokkal a papokkal szemben is fellépett, akik elégtelen vagy hamis delegált bírói felhatalmazással rendelkeztek; kétség esetén a legitimáció megítélése az érsekre vagy *officiális*ára tartozik.

Egy évszázaddal később a problémák még nagyjából ugyanazok. Egy részletes statutumában (1375) Friedrich III. von Saarwerden érsek energikusan támadja az egyházi törvénykezést akadályzó világi bíráskodást. Utóda, Dietrich von Mörs úgy próbálta konszolidálni a helyzetet, hogy világosan rögzítette a szentszéki kompetenciákat, utalva azokra az ügyekre is, amelyek egyértelműen a világi jogszolgáltatásra tartoznak.Utóbbiakhoz sorolja a teljesen profán természetűeket, mint szóbeli sértegetések, visszaélések, sebesítések, avagy adásvételek, birtokviták – feltéve az utóbbiak esetében, hogy: az ügy tárgya 2 gulden érték alatti, mindkét fél Köln városától egy mérföldön belül lakik és világi személyek. Az ilyen ügyek pereskedőit az *officialis* világi bírókhoz kell, hogy utasítsa. Az időközben felmerült perköltségek a felperest terhelik. A világi fórumokon eliindult perek esetén az *officialis* csak akkor hivatkozzon a prevencióra, ha kifejezetten egyházi ügyekről (*causae ecclesiasticae*) van szó.

[564] Cf. LACOMBLET, II. 244–245, Nr. 452 § 1; uo. § 2; § 11.
[565] Uo. § 20.
[566] FOERSTER 1921, 270–271.

1. A perrend reformjai

Az írásbeliség a szentszékek egyik nagy értéke és a világiakkal szemben gyakran nagy előnye volt, ám csakis gondos ügyvitel és iratkezelés mellett. Dietrich kölni *officialis* egyik rendelkezése (1356) előírta, hogy a hivatalból kiállított idézéseknek teljes terjedelmében tartalmazniuk kell a peres felek megnevezését (*Namen und Beinamen*). Hasonlóan, megfelelő feltételeknek meg kell felelniük a bírósági beadványoknak is: meg kell pecsételni, széljegyzetekkel ellátni, megfelelően bekötni, a külzeten a kérelmező nevét és a jogigényt feltüntetni – ezek hiányában a kérelem nem fogadható be. Kisebb perérték (6 gulden alatt) mellett nem szükséges terjedelemes beadványt készíteni, csak egy két-három oldalas regisztert. Ezen is fel kell azonban röviden tüntetni az ügy lényegét: „An dem und dem Tage usw. erklärte Johannes, daß er eine Summe ausgeliehen habe, um deren Wiedererstattung er nachsucht. Petrus bestreitet. Dem Johannes wurden endgültig acht Tage bewilligt, um Zeugen vorzuführen und seinen Beweis zu erbringen." Az ilyen esetekben csak egy tárgyalási időpontot kell kitűzni, s ekként az ügyek nagy száma gyorsan megoldható. Különösen állt ez az egyszerűbb perviteli lehetőség az alacsonyabb rendbéli polgárok csekély jelentőségű ügyeiben: az *officialis* ilyenkor lényegében sommásan, minden formalitástól mentesen eljárhatott.[567]

Az ügyfelek költségeinek kímélése céljából a tanúvallomásokat csak egyszer kell leírni, s az egyéb bizonyító eszközök szövegeit sem kell megismételni, hanem csak utalni rájuk *(„Wie oben", wie auf Seite so und so").* A formailag kifogástalan beadványokat akkor is továbbítani kell az *officialis*hoz, ha ügyvéd nem jegyezte ellen.

A pertárgy értékétől függően különböztettek egyszerű (*causae summariae et leves*) és összetett ügyek (*causae plenae*) között – előbbiekhez tartoztak a 12 gulden alattiak. Értéktől függetlenül az összetett perek eljárásrendje érvényesült a javadalom- és tizedperekben, házassági és uzsoraügyekben. A legcsekélyebb jelentőségű kategóriába sorolták a 8 kölni márka értéknél alacsonyabb, valamint a nagyon szegény emberek által vitt pereket.[568]

A 12 rajnai gulden perérték fölötti eljárásokban a következő volt a perrendszerű eljárás. Az első idézésben meg kell jelölni a per időpontját, éspedig az alperest a második napra kell idézni, hogy legyen ideje a keresetlevelet megismerni. Amennyiben a kerestlevél még nincs készen, úgy egy feljegyzést kell számára átadni arról, hogy amint elkészül a keresetlevél (*actio libelli*), másnapra kézbesítik. Csakis a keresetlevél kifogástalan benyújtását követően lehet a tárgyalásra határnapot tűzni, amikor is mindkét félnek meg kell jelennie, s kérelmét, valamint ellenkérelmét az *officialis* előtt előadnia. Az elperes háromszor kell idézni, második és harmadik alkalommal kilátásba helyezve egyházi büntetést, amennyiben válaszra sem méltatja a keresetet. A keresetet és az ellenkérelmet az *officialis* megvizsgálja, s dönt a kereset visszautasításáról vagy annak befogadásáról. Utóbbi esetében másnapra ki kell tűzni a tárygalást, ahol a felperes előadhatja kereseti kérelmét. Ezután az alperes következik, aki szintén kifejtheti álláspontját, s megnevezheti bizonyítékait (ha azok nincsenek kéznél, két nappal később még bemutathatja őket). Abból a célból, hogy mindkét fél valamennyi bizonyítékat a bíróság elé átrshassa, még szükség szerint egy utolsó határnapot kell tűzni, utána azonban a bizonyítás lezárul és ítéletet kell hozni.

A másodfokú tárgyalásoknak is hasonlóan kell folyniuk, de az elsőfokú tárgyaláson részletesen megnevezett kereseti kérelmekre csak utalni kell (*ad articulandum*), s azokra az eljárási cselekményekre, amelyekre előzőleg két napra adtak határnapot, itt másnapra kell időt tűzni. Az alapos és meggyőző bizonyítás végett összesen négyszer kell határnapot megállapítani, de – nem akarván az időt húzni – mindig a soron következő bíráskodási napra. A tisztán egyházi jellegű ügyek másodfokú tárgyalásakor szintén az a rend, hogy a következő

[567] Cf. QUENTEL, 264.
[568] Cf. QUENTEL, 265.

napokra kell tárgyalást kitűzni, kivéve az első alkalmat (amikor a kereseti kérelmek előadása történik), ekkor itt is második napra kell idézni. A harmadfokon ez a garanciális feltétel is elesik, s szintén az első napra történik az idézés.

A tisztán egyházi természetű ügyekben (egyházi javadalom-, házassági és tizedperek, valamint uzsora) az eljárás lehetséges gyorsítását célzó intézkedéseket fogalmazott meg Ruprecht. Ezekben az eljárásokban az első tárgyaláson szóban is elő lehet adni a kereseti kérelmeket és le kell tenni az esküt (*Gefähreid*). Ekkor az alperest a második napra kell idézni, amikor mindkét fél továbbra is elég, ha szóban nyilatkozik. Ezután megint csak a következő második napra kell az alperest idézni. Ha nem ad választ, makacssági vádat kell ellene emelni. Ezután a bizonyítás folytatódhat, mindig másodnaponként tűzve ki a tárygalásra határnapokat. Ha bármelyik fél abba kívánja hagyni a pereskedést, az ő oldalán a bizonyításnak vége szakad (*Aktenschluß*). Az alperes távolmaradása alapvetően nem befolyásolja a tárgyalás menetét, egészen a végítéletig – kivéve azt a kiközösítő ítéletet, amelyet a bíróság az alperes nyilatkozattételének elmaradása miatt szabott ki.

Az egészen egyszerű ügyekben (ti. a 12 rajnai gulden érték alattiak, valamint a szóbeli sérelmek) még további könnyítések szolgálják a gyors pervitelt. Ekkor egyáltalán nincs szükség a szokásos perrendre, elég, ha tételesen egy kis cédulára télesen feljegyzik a kereseti kérelmeket. Az alperest másnapra kell idézni, feleletre. A bizonyítékok és nyilatkozatok előadása után az eljárás bizonyítási szakasza le is zárul. A jegyzők figyelmét különösen felhívják a jegyzőkönyvezés alkalmával a rövid, tömör fogalmazásra.

Az egyszerűsített ügyrend érvényes a hivatalból indult egyházi perekben is. Itt is értesítik (idézik vagy megintik) az alperest az ellene felmerült vádakról, s felhívják a személyes védekezésre, amelyet nem kell írásba foglalni. Ha megérkezik a felelet, az *officialis* vagy a pecsétnök megbízza az érseki bíróság egyik jegyzőjét, aki az alperes eskü alatt tett kihallgatását – a pecsétnök jelenlétében – elvégzi és leírja. Amennyiben elismeri bűnét, mértéktartó vezeklést írnak elő számára; könnyebb súlyú esetekben a szankciót a pecsétnök, súlyosabb esetekben az *officialis* állapítja meg. Ha azonban tagad, pontról-pontra végig kell menni a kérdéseken. Ekkor szabályosan meg kell idézni a szokásos második napra, s azeljárás a profán perekhez hasonlóan folytatódik.[569]

Dietrich von Mörs a bírósági szankciók alkalmazásakor takarékossági okokból bizonyos önállóságot engedélyezett az illetékes plébánosoknak. Abban az esetben, amikor az *officialis* az első súlyosítást tartalmazó levelet kiküldi számára (amelynek kézbesítése avagy kihirdetése a plébános feladata), nem kell várnia az esetleg szükséges további parancsokra, hogy hónaponta a további (második és harmadik) súlyosítások felől intézkedjen.[570]

2. Végrehajtás

Főként a súlyosabb esetekben fordult elő, hogy az ítéletet nem tudták végrehajtani, s felmerült a világi kar (*brachium seculare*) segítségül hívásának az igénye: erre szokásosan az egy esztendő letelte után került sor. A világi hatalom – gyakran bíróság – eljárásakor is kiderülhet, hogy a pervesztes túlságosan szegény és képtelen tartozásának kifizetésére: ekkor az eljárást folytatni kell, az egyházi szankciók alkalmazásától pedig tartózkodni kell. Ha a pénzfizetésre kötelezettnek nincs fedezete, a világi bíró zálog alá veti az adós javait, s a hitelező azokból kielégítheti magát. Ha ilyen javai sincsenek, a bírónak be kell záratnia: a fogvatartás költségeit azonban háromnapoként a hitelezőnek kell fizetnie, s ha elmulasztja, az adóst elengedik.[571]

[569] QUENTEL, 264–268.
[570] QUENTEL, 259.
[571] QUENTEL, 260.

A végrehajtás rendszeres újraszabályozása Hermann von Wied nevéhez fűződik. Megállapítja, hogy a világi hatalom segítségül hívása gyakran ad alkalmat vitákra, s az eljárás kimenetele nagyon bizonytalan, minek oka az alapos szabályozás hiánya (is). A jövőben folytatandó gyakorlat hivatott az együttműködést megjavítani. Eszerint amikor valamely egyházi bírói parancs kibocsátásra kerül egy világi bíróhoz, a megesketett küldönc (*Bote*) először a levéllel ahhoz a plébánoshoz menjen, akinek körzetében az elmarasztalt személy lakik. Ezután a plébános forduljon az illetékes világi bíróhoz vagy hatalomhoz, közölve vele a bírói parancs tartalmát. Ezután a világi hatalom embere a plébánosnak ad egy határidőt (nyolc napnál rövidebbet), amelyen belül az elmarasztalt személyt elfogja, javait (*Hab und Gut*) pedig lefoglalja. Ez az állapot addig tart, amíg az elítélt nem teljesít vagy nem tisztázza másként magát. Ha a plébánost erről a világi hatalom tényezője értesíti, a plébános jelentést tesz az *officialis*nak. Más esetekben (*ob non paritionem rei iudicatae* vagy *on non solutionem recogniti seu confessati*) a világi bíró a plébánosnak megjelöl egy napot, amelyen átadja neki az adóst. A plébános erről is köteles jelentést tenni. Az alapper jogosultjának az egész eljárás költségeiről költségkimutatást kell készítenie a világi bíró számára, amelyet az érseki kúrián hitelesítenek. A fogságba vetett élelmezését valamint a világi bíróság és a küldönc költségeit meg kell téríteni. A lefoglalt jószág elsősorban a peres tárgy volt; az említett bírósági költségek között az utazással kapcsolatban felszámítható összeg legfeljebb 1 kölni márka lehetett.

Ha az elmarasztalt személy (*ob rem liquidam*) kiközösítés alatt áll, a világi bíró bármilyen alkalmas jószágot lefoglalhat. Először mégis az ingó javakat kell zárolni, mégpedig azokat, amelyek nagyobb gond és költsége nélkül őrizhetők (bor, lovak, ökrök, egyéb állatok vagy dolgok), ilyenek hiányában a zálogtárgyakat a háztartásból vagy egyéb használati tárgyak közül kell venni. Ha semmilyen ingó nincs, következhet az ingatlan. Ha ingatlana sincs, fogságba kell vetni, míg helyzetére megoldás nem kínálkozik. Amennyiben azonban sikerült zálogtárgyakat lefoglalni, az eljárásrend a következő. Költségekkel járó zálog esetében azokat csak három napig kell őrizni. Ez idő alatt válthatja ki a zálogot az elítélt éselégítheti ki a hitelezőit vagy a pernyerteseket. Idő múltával esküdtek útján fel kell becsültetni a zálogtárgyakat és értékesíteni azokat, majd a hitelezőket kifizetni és a felmerült eljárási költségeket megtéríteni. Ha a befolyó összeg nem elég minderre, elsősorban a hitelezőket kell kifizetni. Ha az összeg éppen elegendő, akkor a kielégítés rendben lefolytatható. Amennyiben pedig nagyobb összeg folyik be, úgy a hitelezők a nekik járó rész és a költségek levonása után fennmaradó részt a pervesztesnek visszajuttatják.

A költségekkel nem járó, lefoglalt ingó zálogtárgyak őrzési és visszaválthatósági határidejéül 14 napot állapítottak meg. Ide sorolt tárgyak (példálózóan): ládák, ágyak, takarók, ruhák, kocsi, talicska, szántóeszközök. E tárgyak sorsa is ugyanaz volt, mint a fent említett esetben. Ha nem találtatik vevő, a hitelezőnek a zálogtárgyakkal kell beérnie. Ingóságok hiányában itt is az ingatlanok (házak, szőlük, kertek, mezők, erdők) következnek. Ezekben az esetkeben azonban a tulajdon átszállása lényegesen nehezebb. Előbb itt is felbecsülik az ingatlant, majd három egymást követő vasárnapon a templomban kihirdetik, amelynek az a célja, hogy hátha akad valaki (az adós rokona vagy hozzátartozója), aki a zálogtárgyat magasabb értéken kiváltja. Ha nem jelentkezik senki, sor kerülhet a zálogtárgy átadására. Ám ekkor is van még egy feltétel: a szokott időn belül (*Jahr und Tag*), azaz egy éven és hat héten belül az adósnak (és rokonainak) még jogában áll az illető birtokot a zálogérték és a költségek kifizetése ellenében visszaváltani. Ez idő elteltével azonban a zálloghitelezőt a helyi szokásoknak megfelelően a bírónak be kell vezetnie a jószág birtokába.

Amilyen figyelemmel van a szabályozás az adósra, úgy gondja van a hitelezőkre is. Így szigorúan tiltja a lefoglalt tárgyak értékbecslésekor a túlértékelést. Ha azonban nem kerül vevő, aki megadná a becsült árat a dolgokért, a hitelező pedig csak sokkal kevesebbre becsüli azokat, úgy a becslő köteles a hitelező által megszabott áron a dolgokat megvásárolni. A teljesen vagyontalan adós végül is szabadul, de előbb fogságba kerül. Itt azonban csak addig tartható,

amíg fogvatartásának költségeit a hitelező fizeti (naponként 4 fillér az élelmezésre és másik 4 a börtönőröknek). A valóságban ez a forgatókönyv ritkán érvényesült, hiszen egy nyilvánvalóan nincstelen személy fogva tartásáért folyamatosan fizetni kidobott pénz volt. A vége az volt az efféle raboskodásnak, hogy amennyiben a hitelező nyolc napon át elmulasztotta a fizetés teljesítését, a fogva tartottat szabadon kellett bocsátani.

Az egyházi bíróság egyes eljárási aktusainak (intés, idézés, kiközösítés etc.) árát Hermann rendtartása 2 fillérben rögzítette. A szomszédok értesítése a bírósági cselekményekről 4 fillérbe került, a világi bíróságokhoz, hatóságokhoz fordulás ára pedig 1 *albus* volt.[572]

III. A bíróság tisztségviselői

A kölni érseki kúrián működő szentszék a legtöbb tekintetben hasonlóan épült fel a hasonló bíróságokhoz, de adódtak tanulságos és érdekes eltérések is.

1. A bíró

Az első kölni *officialis* a 13. század közepén kezdte meg működését, s bíróságát többféle elnevezéssel említik a források: *aula, curia, consistorium, sael*.[573] Kétségkívül a nyugati (angol, francia) hatás nyomán kialakult tisztség, tehát nem delegált bíró, hanem az érsek bírói hatáskörének gyakorlója, s bár ez a legterjedelmesebb feladatköre, emellett sokáig még renegeteg más, igazgatási természetű feladata is volt.

Az érseki bíró Kölnben nemcsak a bírákodás első embere volt, hanem bizonyos mértékig a kúriai személyzet cenzora is: „Der Offizial, der höchste Beamte und eigentliche Richter des erzbischöflichen Offizialatsgerichtes, ist in erster Linie dazu berufen, für eine schnelle und würdige Rechtspflege zu sorgen und das dienstliche und außerdienstliche Leben der übrigen Kurienbeamten zu überwachen.“[574] Emellett hatásköre természetesen nem parttalan, ellenkezőleg: kellően szabályozott volt.

Dietrich von Mörs rendtartásában szigorúan meghagyta, hogy a kölni érsekség *suffraganeus*ai irányában a szokásjog (*gemeines Recht*) alapján járjon el. Kánonjogi ügyekben pedig különösen pedig IV. Ince, VIII. Bonifác és IX. Gergely pápák rendelkezései (*Liber Sextus Decretalium*) irányadók, méghozzá a hivatalvesztés terhével.[575] Az *officialis* hivatali túlkapásai, indokolatlanul szigorúan alkalmazott egyházi fenyítékei ellen maga az érsek is felléphetett, mint tette ezt Heinrich von Virneburg (1306). Ugyanő meghagyta egyúttal, hogy a szabályosan elrendelt egyházi bünetetéseket nem szabad indokolatlanul feloldani. A kiközösítés megszüntetésének egy lehetséges útja volt a peres felek bíróság előtti kiegyezése. Az is megesett, hogy a felperes egyszerűen széttépte vagy eldobta a kiközösítő bírósági ítéletet, nem akarván ellenfelével tovább pereskedni – ilyenkor a kiközösítő ítélet hatálya bizonytalanná vált: erre vonatkozóan egy alkalommal (1330) Heinrich von Virneburg érsek távollétében helyettese, Heinrich, bonni főesperes és prépost úgy rendelkezett, hogy az érintett személyek mindaddig kiközösítetteknek tekintendők, amíg szabályos bírói feloldozást nem kapnak.[576] Walram von Jülich érsek azt is meghagyta *officialis*ának (1335), hogy egyháziakat csakk akkor oldozhat fel, ha azok eskü alatt ígérik megjavulásukat.[577]

---

[572] QUENTEL, 307–309, 327.
[573] A hivatal első említése még nem kifejezetten érseki bírót mond: cf. RATJEN 1921, 29, 32, 45.
[574] FOERSTER 1921, 290.
[575] Cf. QUENTEL, 232.
[576] KISKY 1915, 209–210, Nr. 946.
[577] Cf. QUENTEL, 113.

A kiközösítéseket nemcsak sűrűn rendelték el, hanem szintén sűrűn adtak feloldozást is alóla. Főleg házassági ügyekben fordult elő gyakran, hogy illetéktelenek (pl. dékánok) nyújtották ezt az engedményt, s ez ellen a gyakorlat ellen már Heinrich von Virneburg érsek fellépett (1306, 1310), és büntetéssel fenyegette meg az ilyen klerikusokat, az általuk adott feloldozást pedig – amelyet csakis az *officialis* adhat – semmisnek nyilvánította.

A kiközösítő ítéletek sűrű alkalmazása szükségszerűen hozta magával a kölni gyakorlatban is a szankció tekintélyének romlását. Dietrich von Mörs rendtartása úgy próbált javítani ezen a helyzeten, hogy a kiközösítő ítéleteket mindkét bírósági főtisztségviselővel, a bíróval és a pecsétnökkel is ellenjegyeztette és megpecsételtette. Az bizonyosan nem véletlen, hogy Hermann von Wied érsek átfogó reformjaiban (1528) különös gondot fordított a kiközösítés szabályozására: „Gewichtiger Ernst und reifliche Überlegung von seiten des Offizials sollen obwalten so gut bei dem Ausspruch der Exkommunikation wie bei der Lösung von ihr; denn gerade die leichtfertige Befreiung ist wie nichts geeignet, ihren Eindruck abzuschwächen.“[578] Az *interdictum* büntetésével kapcsolatban ugyanezt a körültekintő alkalmazást írja elő, sőt még inkább abban a mértékben, amennyivel komolyabb fenyítékről van szó. Ez a rendtartás – hasonlóan Dietrich von Mörs reformjaihoz – gyakorlatias útmutatóval is szolgált. Mindenekelőtt az *officialis* feladatává tette a kiközösítő ítéleteket megfogalmazó közjegyzők és írnokok szigorú felügyeletét. Ennek részeként az említett hivatalnokok mindaddig nem készíthetik el a kiközösítő határozatot, amíg az alapul szolgáló bírósági parancs el nem készül, s meg nem bizonyosodnak afelől, hogy ezt az érintett tudomására hozták. Ha bármit hibáznak, az *officialis* köteles azonnal intézkedni, akként, hogy az eljárásban vétkes hivatalnok költségére elrendeli a szabálytalanul elrendelt szankció megsemmisítését, azonfelül minden jogsértésért 1 aranygiulden bünetetést is kell fizetniük, amit a kúriai fiskalprokurátor (nem a pecsétnök!) hajt be.

A társadalom szegényeinek jogvédelme különös hangsúlyt kapott a kölni statutzumokban. Az *officialis* egy rendelkezésében (1356) az ügyvédek és prokurátorok figyelmét felhívta rájuk, kérve őket, hogy csekélyebb díjazás mellett vagy akár díjazás nélkül (*Gotteslohn*) is ugyanolyan lelkiismeretesen lássák el képviseletüket, sőt Dietrich von Mörs rendtartásában azt is előírta, hogy számukra e célból a bírónak ki kell rendelnie őket. Ráadásul az ügyek torlódása esetén pereik elsőbbséget élveznek.[579]

Az eljárások lehetőség szerinti gyorsítása folyamatos törekvés tárgya volt. A magánjogi ügyekben a pertárgyérték szerint próbálták racionalizálni az eljárást. Az olyan esetekben például, ahol az éves tartozás 12 kölni fillér (*Weißpfennigen*) alatt volt, a pereket három hónapon belül be kellett fejezni. Magasabb perérték mellett (12 és 100 gulden között) hat hónap állt a bíró rendelkezésére. Ezen túl általános határidőként egy év volt meghatározva, addig ítéletet kellett hozni.[580]

Az *officialis* bíráskodásának színhelye mint máshol, Kölnben is az érseki udvar (*aula et consistorium*). Egyedi eljárási cselekmények, főleg tanúmeghallgatások, természetesen máshol is elvégezhetők voltak, de a tárgyalás fő cselekményei csakis itt folyhattak. A tárgyaláson az *officialis* elnököl, de ha elhagyja a termet, helyét egy jegyzőnek kell elfoglalnia, s a pert folytatni kell. Ez a szabály is azt a célt szolgálta, hogy a megindult eljárási cselekmények mindenképpen tovább haladhassanak, ne váljon a felek hátrányára a bíró időleges távolléte sem. Ez a könynítés azonban csak a kisebb ügyekre vonatkozott, a komolyabbakban az *officialis* vagy a pecsétnök mással nem volt helyettesíthető. Ebben a szabályban is teten érhető az a gyakorlat, hogy az *officialis* első számú helyettese a pecsétnök, s csak ilyennek hiányában következhet egy *advocatus*, feltéve, hogy az illető klerikus, jóhírű és külső megjelenése is

[578] FOERSTER 1921, 294.
[579] QUENTEL, 264.
[580] QUENTEL, 259.

megfelelő.[581] A bíró helyettesítése különösen a tanúk kihallgatásakor aggályos, hiszen ez a legfontosabb bizonyítási cselekmény, ezért csak ritkán kerülhet rá sor. A tárgyalóteremben való személyes jelenlétet a bírósági rendtarrtások nemcsaka bírónak írjákk elő, hanem a jegyzőknek, ügyvédeknek és jegyzőknek is. Csak az érsek különleges engedélyével állíthatnak maguk helyett valakit. Különösen tilos nekik más bíróság vagy bíró előtt ellátni egy másik vagy hasonló hivatalt. Akadályoztatásának oka csak betegség vagy más hasonló súlyos körülmény, avagy a pecsétnök engedélye lehet, ilyenkor lehetséges a helyettesítés.

Az *officialis* kezdetben még nem volt az egész bírósági személyzet elöljárója és ekként a beosztottak felettese, de a fejlődés ebbe az irányba haladt. A 14. század közepétől hatályos rendtartásban (1356) már az *officialis* írja elő az ügyvédeknek és jegyzőknek, hogy mind a bíróság előtt, mind azon kívül ügyeikben okosan és szerényen járjanak el. Magaviseletükben tartózkodjanak a civakodástól. Ha csúfolódó megjegyzéseket kapnak, ne válaszoljanak rá szemtelenül, hanem a jogszerű utat válasszák, a bírót pedig könnyelmű megjegyzésekkel ne illessék. Az ügyfele iránti kötelességeit elhanyagoló prokurátort az *officialis* megbüntetheti, például megvonhatja tőle hivatalát 8 napra, ha a hivatalos periratokat nem mutatja meg idejében ügyfelének. Ruprecht érsek rendtartása (1470) szerint azokat az ügyvédeket, prokurátorokat és jegyzőket, akik hanyagságukkal szükségtelen költségeket varrnak ügyfeleik nyakába, nemcsak kártérítéssel tartoznak, hanem számíthatnak az *officialis* fenyítésére is.

A bíró tekintélyének védelmében fogalmazták meg a rendtartások azt a szabályt, mely büntetéssel fenyegette azokat az ügyvédeket, akik az elvesztett perért felelősségüket a bíróra igyekeztek hárítani: "Der genannte Erzbischof mußte nämlich verbieten, daß die übrigen Gerichtspersonen die Spitzen der Behörde verkleinern und die Klienten gegen sie aufhetzen. Dies geschah erfahrungsgemäß häufig dadurch, daß die Prozeßvertreter die Folgen ihrer eigenen Nachlässigkeit auf die höheren Beamten abzuwälzen suchten; zumal wenn ihre Parteien den Prozeß verloren, versuchten sie, sich damit rein zu waschen, daß sie dem Richter die Schuld zuschoben, ihm schlechte Rechtsprechung vorwarfen und so die Unterlegenen gegen ihn aufbrachten."[582] Az ilyen helyzeteket megelőzendő Wilhelm von Gennep *officialis* azt a gyakorlatot vezette be, hogy új ügyvédek és jegyzők felvételekor esküt vett ki tőlük a rendtartás tiszteletben tartására.

Az érseki *officialis* széke fellebbviteli fórum is volt, a *suffraganeus* püspökségek irányából.[583]Ami más provinciális központokban is strukturális sajátosság volt, hogy ti. az adott egyházmegyében élők számára egy bíráskodási szinttel kevesebb állt rendelkezésre, az Kölnben is állt; ezen Hermann von Wied rendtartása úgy próbált segíteni, hogy a kölni kúriában két bírósági szintet hoztak létre, s az alsóbbtól (*iurisdictio delegata*) a feljebbvalóhoz (*iurisdictio mandata*) már lehetséges volt a fellebbezés.[584] A további fellebbezésnek már csak egy fóruma volt: Róma.[585]

2. A pecsétnök

A pecsétnök először Wikbold von Holte érsek statútumaiban fűnik fel (1300), mint akitől a dékánok és plébánosok a zsinati rendelkezéseket megkapják. Bírósági tevékenysége az idők

[581] QUENTEL, 300; Cf. KRUSCH 1897, 115.
[582] FOERSTER 1921, 301.
[583] Egy ilyen esetre példa az az ügy, amelyben Johann, az esseni apátnő prokurátora fordult (1316) a münsteri püspöki széktől ide. UB Westfalia, VIII. 387, Nr. 1066. Az alárendelt viszonyt mutatja, hogy a münsteri *officialis*t kölni érseki felettese egy korábbi ügyben *peremptorie* széke elé idézte (1306). Cf. uo., VIII, 128–129, Nr. 363.
[584] QUENTEL, 299.
[585] Egy példa erre: St. Andreas egyház plébánosának egy perében fellebbezett a prokurátor Kölntől Rómához (1314); KISKY 1915, 183, Nr. 848.

során három fő területen bontakozott ki: fegyelmezési jog gyakorlása, a bíróság pénzügyeinek kezelése és a pecsét használata.

Az elsőként említett feladatkört eleinte az *officialis* társaként, majd fokozatosan, mindinkább helyette látta el.[586] A legtöbb feladatot a húsz irodista (*Bankalen*) ellenőrzése jelentette. Ezeket a hivatalnokokat ő vette fel és tanította be, s folyamatosan rajtuk kellett tartsa szemét, hogy az ügyfeleknek ne okozzanak indokolatlan költségeket, s mindenben szabályosan intézkedjenek. A kötelességszegőket időleges vagy végleges hivatalvesztésel sújthatta. Ez az ellenőrző funkció idővel továbbfejlődött, s általánosabb értelemben érvényesült a klerikusokkal szemben. Ez a kompetenciabővülés eleinte inkánbb csak az *officialis* pénzügyeivel kapcsolatban álló személyek irányában nyilvánult meg. Ebben az értelemben rendelte el Walram von Jülich (1335, 1336), hogy a jövedelemmel nem rendelkező plébánosok – felszólításra – a pecsétnöknek kötelesek pénzügyeikről jelentést tenni. Ugyanő néhány évvel később, mintegy folytatva ezt a rendelkezését, azoktól a klerikusoktól, akik tiltott borkereskedelmeből hasznot húznak, a pecsétnöknek tartoznak beszámolással, s ő fogja a büntetést kiszabni. Az alkalmasint elrendelt kiközösítés alóli feloldozásra csak az előbbi vétség miatt elrendelt büntetés elszenvedése után kerülhet sor.[587] A renitens klerikusok ellen kiszabandó egyházi fenyítő jogkör alkalmazását egészen általánosan átruházta az *officialis* a pecsétnökre.[588]

A pecsétnök pénzügyi kompetenciája alapvetően a pecséthasználattal állt kapcsolatban. Már Heinrich von Virneburg szót emelt (1329) a pecsételésért húzott, túlzott díjszabás miatt, és követelte annak szerényebb mérték szerinti számítását. A tételesen megállapított díjszabást azonban csak Dietrich von Mörs érsek vezette be. Ennek nyomán például egy engedetlenség miatt hat hónapnál hosszabb időre megszabott büntetés feloldásáért kiállított okirat díja 1 márka, hat hónapnál rövidebb büntetés esetében havonként számított 1 *Weißpfennig* volt. Más, időleges büntetések vonatkozásában a díj havonként 1 *albus* volt – elvileg annyi korlát volt csupán, hogy a pecsétnöknek járó díj összege nem lehet magasabb mint az alapul szolgáló ügylet.

Alanyi vetülete is volt a díjszabásnak: egy pap feloldozásáért kiállított oklevélért 1 felsőrajnai guldent kellett fizetni. A szegények által fizetendő tételek számításánál ezt a körülményt figyelembe kellett venni (a szegénységet szavahihető férfiak által igazolni kellett). A leggyakoribb – a házasságot érintő – perekben az oklevelekért 2 guldent kellett leróni.A díjak beszedésével a pecsétnök nem várt mindig az ítélet meghozataláig, hanem olykor hamarabb beszedte. Ilyenkor az ügyfél számára a pecsétnöknek egy írásbeli, megpecsételt bizonylatot kellett kiállítania, megakadályozva ezzel, hogy az eljárás végén is követelje az illetéket.A beszedett pénzt a pecsétnök egy ládába tette, amelyet két kulcs nyitott: az egyik nála, a másik az érseknél volt. Ebbe a pénzesládába tették azokat a különböző okiratokért húzott bevételeket is, amelyek szokásjog szerint az érseki kúriának jártak (*der vierte Teil*).

A pecsétnök irányában évnegyedenként elszámolási kötelezettséggel tartoztak a fiskálprokurátorok is. Hasonló volt még a helyzet az *audientiarius* vonatkozásában, akinek a díjazását is a pecsétnök állapította meg. A díjszabáshoz tartozó szabály volt még, hogy az ítélet

---

[586] „*Allmählich entwickelte sich die erste Seite seines Amtes dahin, daß er dem Offizial in der Aufsicht über die übrigen Kurienangehörigen immer mehr als gleichberechtigt zur Seite trat und sie ihm schließlich teilweise abnahm. In diesem Sinne verordnete Dietrich für den Fall, daß sich die Beamten und sonstigen Mitglieder des hohen geistlichen Gerichtes Vergehen zuschulden kommen ließen, daß sie in ihren Dienstgeschäften lässig seien und ihre Pflicht den Parteien gegenüber versäumten, ein arbiträres Einschreiten des Sieglers. Je nach dem Vergehen soll er die Schuldigen in Liebe ermahnen, zurechtweisen, vom Amte entheben oder völlig absetzen*." FOERSTER 1921, 304; cf. QUENTEL, 258–259.

[587] Az ilyen esetekben kiszabandó kiközösítést Wilhelm von Gennep statútuma helyezte kilátásba (1353). Cf. QUENTEL, 117, 120, 142.

[588] LÖHR 1910, 16; QUENTEL, 259.

vagy az egyezség megpecsételsée után már nem lehetett a felekkel egyezkedni, a megpecsételés kötőereje tehát az illetékkiszabásra is kiterjedt.

A pecsétnök pénzógyi tevékenysége azonban a bírósági illetékeken messsze túlterjedt. Vele kellett elszámolni minden olyan végrendelettel kapcsolatban, amelyet az érsek vagy a székesegyház javára tettek. Ezt a kompetenciát is kifejezetten az *officialis* ruházta át a pecsétnökre. Ugyanez a bíró rendeli el, hogy valamennyi végrendeleti végrehajtó Köln városában és az egyházmegyében a pecsétnöknek tartozik, két hónapon belüli jelentéstétellel.

A pecsétnők fő tevékenysége természetesen maga a pecséthasználat volt. Wilhelm von Gennep rendelkezése szerint csak azokat az okleveleket láthatja el vele, amelyeket felesketett jegyzők készítettek és a szokásos ellenjegyzéseket már rávezették. A jegyzőknek és prokurátoroknak meg volt tiltva, hogy megpecsételetlen idézéseket vagy végrehajtással kapcsolatos okleveleket felolvassanak. Mi több, az *officialis* is csak a megpecsételt okiratokból tájékozódhat.[589] Természetesen minden hivatalos bírósági okiratra rá kell tenni a pecsétet. A pecséteket azonban nemcsak a bírósági okiratokra kellett ráütni, hanem például az általános helynök által kibocsátott rendelkezésekre is, s ezek a pecsételések is az érseki kúriát gyarapító illetékfizetést vontak maguk után.

A pecsételés tevékenységét a bíráskodás helyszínén kellett gyakorolni. A szokásos törvénynapokon már a korai órákban jelen kell lennie; jogszerűen csak valamilyen, lelkiismeretileg menthető okból lehet távol. A helyszínt csak azt követően hagyhatja el, hogy valamennyi, rá váró feladatot elvégezte. Az idő haladtával kialakult az a gyakorlat, hogy a pecsétnök a rutinfeladatokban helyettest (*Untersiegler*) állíthatott.

Miként az *officialis* fokozatosan az érseki bíróság első főtisztségviselőjévé fejlődött, úgy a pecsétnököt az ő közvetlen közelében találjuk. A bírósági rendtartások hangúlyozzák e két főtisztség kiválóságát és egymáshoz fűződő szoros kapcsolatát – méghozzá akként, mint amely a bíróság tekintélyét emeli. Különösen hangsúlyozza ezt a szoros kapcsolatot Dietrich von Mörs rendtartásának az a rendelkezése, amely a csakis az *officialis* által kiszabható *interdictum* elrendeléséhez a pecsétnök hozzájárulását is megkívánta.[590]

3. A jegyzők

Wilhelm von Gennep statútumaiban a jegyzői és az ügyvédi, ügyészi hivatalokra vonatkozó rendelkezések még nem váltak el élesen egymástól. Olyannyira nem, hogy alkalmilag az egyes hivatalokat ugyanazok a személyek töltötték be. Ez a perszonálunió természetesen gondot okozott sok esetben, ezért azt a megoldást találták ki, hogy azokban az ügyekben, amelyekben valamelyik személy ügyvédként vagy prokurátorként jár el, nem lehet egyben az okiratok kiállítója is.[591] A jegyzők által kiállított okiratokon mindig fel kellett tüntetni az ügyben eljáró prokurátor nevét. A bíróság hivatalában tehát kezdetben a jegyzőség és az ügyészi hivatal (*Notariat und Prokuratur*) egységet alkotott, de egyazon ügyben a kétféle funkció betöltése tilos volt.

---

[589] A kölni rendtartások tehát a pecsétnök tevékenységét egyenesen az *officialis* hivatali működésnek az előfeltételeként és garanciájaként állítják elénk. Ezzel szemben pl. Halberstadtban nyoma sincs pecsétnöknek. Cf. QUENTEL, 261; STEIN 1895, 680; HILLING 1902, 124.

[590] „*Selbst die Verhängung des Interdiktes, die doch zweifellos zur Zuständigkeit des Offizials gehört, wird durch Dietrich von Mörs gewissermaßen an die Zustimmung des Sieglers gebunden. Wenigstens verlangt er, daß Offizial und Siegler gemeinsam eine Sache überlegen und sich wechselseitig informieren, ehe ein Interdikt verhängt wird. Mit dieser Vorschrift kann erreicht werden, daß man nicht leichtfertig zu der genannten Strafe greift und vielleicht sogar Unschuldige trifft.*" FOERSTER 1921, 310.

[591] STEIN 1895, 676, 677.

Mindezzel össszefüggésben, a jegyzői hivatal dolgozói négy csoportba voltak osztva. Az első osztályba tartoztak azok, akiknek a kompetenciája mindhárom tevékenység végzésére feljogosította őket, vagyis a jegyzői munka mellett az ügyfelek vagy az egyház hivatalos képviseletéből (*tabellionatus officio sibi salvo*) adódó teendőket is ellátták. A második osztályba tartozók kizárólag a jegyzői és a közhivatali funkciókat látták el. A harmadik osztályba tartozók csak jegyzői munkát végezhettek, a negyedik csoportbeliek pedig az 'egyszerű jegyzők' voltak, akiknek a bírósági idézések, intések, súlyosítási végzések etc. iratainak kiállítása volt a dolga.[592]

A jegyzői hivatalban dolgozók száma rendtartás-szerűen eleinte nem volt meghatározva, csupán annyi tudunk, hogy új személy csak halál vagy kilépés miatt támadt üresedés esetén vehető fel. Dietrich von Mörs idejétől viszont már rögzítik a kúriai jegyzők számát, akik közül kiemelnek kettőt: az egyik az *officialis* asszisztense (*Sententiar*), a másik az általános helynök szolgálatára áll. Utóbbi dolga a különböző permutációk, engedélyek etc. lejegyzése, kiállítása.[593] A jegyzők külsejével, megjelenésével kapcsolatban egy *officialis* 1356-ban szigorú rendelkezéseket bocsátott ki, méghozzá különbség nélkül a nőtlen klerikusokra és a házasokra, mely utóbbiak az egyházi rendhez tartozás előnyeit akarták élvezni. Az előírások főleg az illő ruházat viselésére vonatkoztak, és a fegyverzet viselésétől is eltiltották a jegyzőket.[594] Szankcióként időleges hivatalvesztés volt kilátásba helyezve, de az végleges is lehetett, második házasságkötés esetén.

a) Eljárásrend a jegyzői hivatalban

A jegyzőkkel szemben támasztott legfontosabb követelmény természetesen az volt, hogy jól és helyesen tudjanak írni. A munkát alapvetően személyesen kellett ellátniuk, de a bíró engedélyével alkalmanként mások segítségét is igénybe vehették – utóbbiak említése minden rendtartásban olvasható, tehát alappal lehet arra következtetni, hogy a kúriai jegyzők rendszeresen bíztak meg másokat is írnoki feladatokkal. A jegyző csakis az általa készített okiratot írhatja alá; ha egy másik jegyzőtől vette át a jegyzőkönyv készítését, a tényleges okiratkészítő az aláíró. Ha utóbbiak hibás okiratokat készítenek, azokat össze kell tépni, a kárért pedig a jegyző felel. Tanúkihallgatásokról felvett jegyzőkönyvet ilyen helyettesek csak akkor készíthettek, ha előtte esküt tettek. A jegyzők azonban tartósan nem lehettek távol Kölntől. Egy hónapot meghaladó távolléthez az *officialis* engedélye kellett. Tiltott volt számukra a szintén egy hónapot meghaladó szolgálatvállalás más – egyházi vagy világi – hivatalokban: a szankció itt is a hivatalvesztés. Hermann von Wied rendtartása ezt a tilalmat, vagyis tartós elfoglaltsággal járó és Köln városától távoli mellékállás vállalását, minden bírósági tisztviselőre kiterjesztette.

A jegyzői iroda hivatalnokai (jegyzők, ügyhallgatók, ügyvédek, prokurátorok) kölcsönösen nem részesedhettek egymás bevételeiből, s nem is egyezkedhettek maguk között. Sem a jegyzők, sem az ügyvédek nem köthettek ki olyan jövedelemet maguknak, ami a vitás ügy értékétől függ. A jegyzők díjazása döntően a leírt szöveg mennyiségétől függött. Egy olyan pergamen ívért, amelyen hatvan sor olvasható, két régi fillért (*alte Groschen*) lehetett elkérni. A sorok mindegyike tizenhárom hosszú és rövidebb szótagot kellett, hogy tartalmazzon. Amennyiben az ügyiratokat papírra írták, amin ötven sor szerepel, és soronként tizenhárom

---

[592] STEIN 1895, 675; cf. REININGER 1885, 19; LÖHR 1909, 192.

[593] QUENTEL, 259.

[594] „*Schon der Offizial um 1356 erließ strenge Bestimmungen über das äußere Auftreten der Notare, die unterschiedslos für die unbeweibten Kleriker unter ihnen galten wie für die Verheirateten, welche die Vorteile des geistlichen Standes genießen wollten. Hierzu gehört die Vorschrift, daß sie ehrbar in geistlicher Tracht und mit Tonsuren einhergehen sollen; geschlitzte oder gefältelte Kleider sowie allzu kurze oder soiistwie als unschicklich, unanständig und frech zu bezeichnende dürfen sie nicht tragen. Gleichfalls ist ihnen untersagt, lange Dolche zu führen; ebenso wenig sollen sie Verzierungen an Kleidern und Taschen auf weisen*." FOERSTER 1921, 312.

szótag, úgy a jegyző csak másfél régi fillért kérhet. A papírra írt, de szabályosan megpecsételt okiratok is teljes bizonyító erővel rendelkeztek. A bíróság belső irattárában őrzött példányok elkészítéséért a ‘norma‘ egyharmadát számíthatták fel a jegyzők.

A Hermann von Wied reformja utáni időkben a regiszter minden lapja után 4 kölni *solidus*t számíthattak fel. Többet nemcsak, hogy nem kérhettek, hanem emellett a rászorulóknak ingyen voltak kötelesek az iratokat elkészíteni. A lapok mindkét oldalára írtak, éspedig legalább harminckét sort, soronként pedig tizenöt szótagot. A közjegyzők laponként (az írásért és szerkesztésért) 2 *albus*t kérhettek, akkor is, ha csak sommás feljegyzéseket készítettek. Hermann von Wied reformjai után a jegyzői díjak így alakultak: a közjegyzők idézésekért, intésekért, kiközösítő vagy feloldozó határozatokért, hasonlóan a peres iratok elkészítéséért, 2 *solidus*t kérhettek. Más volt a tarifa, 6 *albus* járt az alábbi okiratokért: tilalmak, elkobzás, *interdictum*, első, második és harmadik idézés, büntetés alól feloldozás, tanúkihallgatás átruházása, valamint ítéletvégrehajtás sommás perekben. Egy hallgatási parancs leírásáért 2 márkát kérhettek. A tanúkihallgatással kapcsolatban két oldalról is kaptak fizetséget [hat laponként (*sexternio*) 4 márkát]: felerészben a tanú meghallgatásában érdekelt féltől, s attól is, akinek ellenében a tanúvallomás kivételére sor került. Külön kelletv a feleknek fizetniük a regiszterkivonatonkért: *sexternio* 2 márkát. Ha Kölntől távoleső helyre kellett utazni, napidíjra (3 *alter Groschen*) is számíthattak a jegyzők, ami a fele volt az ilyen esetben az ügyvédeknek járó díjnak. Hermann von Wied rendtartásában a közjegyzők (*notarii publici)* magasabb díjszabást élveztek, amennyiben például a Köln városától távoli helyen kifejtett fáradozásukért napi 2 márkára tarthattak igényt.

Az írnokok önhatalmúlag semmilyen okiratot nem készíthettek, hanem csakis az ügyfelek vagy a prokurátorok utasítására. Az ‘önállósodott‘ jegyzők akár 10 aranygulden büntetést is kaphattak.[595] Mivel a jegyzők olyan iratokat is készítettek, mint kiközösítő ítéletek, amelyeknél a határnapoknak kiemelkedő a jelentősége, különösen fontos volt az erre figyelmes okiratkészítés, hiszen a szankció komolysága volt a tét (*cum maturi tate*). Hermann von Ried rendtartása ezért úgy rendelkezett, hogy a jegyzők azokat a bírósági parancsokat, amelyek közvetlenül a kiközösítést előzik meg, az addig szokásos ötödik helyett a jövőben a nyolcadik napon állítsák ki; amelyekben pedig négyszeri idézést kell kibocsátani, az utolsó (a negyedik) nem az első, hanem a harmadik napon állítandó ki.[596]

A periratok lejegyzését illetően a jegyzők azokat a bírói parancsokat, amelyekre az alperesnek válaszolnia kell, csak akkor állíthatják ki, ha a vád- vagy kereseti pontok beterjesztésre kerültek, hiszen a bírósági iratnak tartalmilag pontosan kell illeszkednie a keresetlevélhez. Különösen figyelni kellett a terminusoknál az ünnepnapokra. Az a jegyző, aki egy idézést ítélkezési szünnapra küld ki, nyolc napra felfüggeszthető hivatalából.

Ha fellebbezéssel kapcsolatos iratokról van szó, akkor az érdekelt fél költségére egy külön okirati példányt kell készíteni az *officialis* részére. Ez olyan fontos előírás volt, hogy elmulasztását személyesen az érsek által kiszabható kiközösítéssel sújthatták.[597]

Hermann von Wied rendtartása a jegyzőknek tíz laponként három napot adott a leírásra. Pápai legátus előtt folyó perbeni késedelmeskedés esetén – egyéb fenyítékek mellett – a ‘lusta‘ jegyző még 10 *gulden* bírságra is számíthatott.[598] Az ilyen megbízatást teljesítő közjegyző díjazását is a kölni *officialis* állapította meg (*sexternio* 2 márka).

Az írnoki feladatok mennyiségét nagyban befolyásolta az ügyvédi bőbeszédűség, amelynek korlátok közé szorítása az írásba foglalás miatt különösen indokolt volt. Hermann von Wied rendtartása az alábbi módon igyekezett ezt a célt szolgálni. A datáláskor csak minden

---

[595] QUENTEL, 303.
[596] QUENTEL, 300.
[597] Uo. 83.
[598] Ez a megállapítás arra is rámutat, hogy a pápai küldöttbírák tevékenységéhez jegyzőt a helyi *officialatus* biztosított; cf. QUENTEL, 302.

hónap első említésekor kell az esztendőt feljegyezni. A prokurátor szereplését csak röviden, nevének említésével kell rögzíteni. Az érdemi adatokat csak egyszer kell leírni; a hivatkozások alkalmával csak a kezdő és záró szavakat kell idézni. Különösen a tanúvallomások lehegyzésekor kell törekedni arra, hogy csupán a lényeges kijelentéseket vegyék fel. Csekély súlyú ügyekben nem kell részletes feljegyzést készíteni, elég egy rövid összefoglalás.

Amennyiben az ügymenet során zálogtárgyakat vesznek a jegyzők át (pénzt vagy drágaköveket), nyolc napon belül egy ládába kell elzárniuk, amely a dómban található. Szabálysértés esetén 10 aranygulden büntetésre számíthatnak; e tevékenységükért azonban díjazást nem számíthatnak fel. A jegyzők és az irodisták a perben megítélt összeget hiánytalanul ki kell, hogy fizessék, hacsak törvényes ok nem szól ellene: a renitens jegyzőket itt is 10 guldenre büntetik.

b) Az irodisták

A kölni szentszék jegyzői irodáján dolgozott egy csoport, amelyenek tagjai a jegyzőkhöz sorolódtak (*Bankale*), s számukat Dietrich von Mörs húsz főben állapította meg.[599] Főleg életvitelüket illetően fogalmaztak meg szigorú előírásokat, eszerint: „keine Trunkenbolde, Kneipenläufer, Spieler, Buhler, Komödianten und Schausteller sein dürfen.“[600] A jegyzői irodát felkereső személyekkel barátságosan kell viselkedniük, ellenkező esetben felettesük, a pecsétnök felfüggesztő, a hivatalból elbocsátó döntésével néznek szembe.

A rendtartások védelmükbe vették ezt a jegyzői csoportot, és 10 guldenig terjedő (a kúria pénztárába fizetendő) büntetéssel fenyegették azokat, akik illetéktelenül belaavatkoztak munkájukba. Egymás közti tevékenységükben szigorúan tiltották a versengést, egymás elől nem ‘halászhatták el‘ az ügyfeleket. Vita esetén a döntőbíró szintén a pecsétnök.

Munkájuk leíró jellegű volt, ezért különösen kellett ügyelniük a szép és olvasható írásra, valamint a tartalom pontos, lényegretörő rögzítésére. A forrásokból kitűnően, feladatuk volt a magánjogi ügyletek lejegyzése (*frewillige Gerichtsbarkeit*) is. Mindez a bíróság (*officialatus*) helyszínén történt, ha máshol, akkor a teljesen egyenértékű hitelességhez megkívántak még két megfelelő tanút is. Díjazást csak a ténylegesen elkészült és átadott munka után kérhettek, die értve azt is, hogy amíg a jogkeresők egymással vitában állnak, nem állítható ki az okirat. Ellentétes gyakorlat mellett hivatalvesztést és 10 guldenig terjedő pénzbüntetést szenvedtek a pecsétnöktől. Az adósok befizetéseit átvehették, de nyugtát kellett adniuk, a jogosultnak pedig haladéktalanul kifizetniük. Az ő dolguk volt továbbá az egyházi büntetések (főleg a kiközösítés) súlyosítását elrendelő végzések kiállítása és a világi bíróhoz való kiküldése. Itt ügyelniük kellett az egymást követő határozatok közötti időre (tizennégy nap).

Díjazásuk egy-egy bírósági parancs leírását illetően 4 fillér (Heller) volt, függetlenül attól, hogy az oklevélben hány személyt említenek. A komolyabb tartalmú bírósági okiratok (kiközösítés, szankciók súlyosításai, idézések etc.) kiállításáért 1 *solidus* ütötte a markukat. Amennyiben a címzettek egy közösséget alkottak (káptalan, konvent, bírák, gyámok etc.), a díj kétszeres volt: 1 *albus*. Szintén 1 *solidus*t kaptak az egyes büntetések alóli feloldást tartalmazó, valamint az eltitkolt házassággal kapcsolatban kiállított okiratokért; a duplája járt itt is, ha a címzett közösség, vagy a nemesi, ill. az egyházi rendhez tartozó személy volt. Valamely általánosságban megfogalmazott vád miatti intésért, továbbá az *interdictum* elrendeléséért 1 *albus,* végül az elhunyt személy hagyatéka gondozójának címzett első idézésért 6 *albus* járt.

[599] QUENTEL, 259.
[600] FOERSTER 1921, 323.

4. Ügyvédek, ügyészek

Az ügyvédek, prokurátorok és jegyzők kompetenciái kezdetben még nem voltak élesen szétválasztva, a forrásokból az tűnik ki, hogy a tisztségviselőkre vonatkozó kifejezések és a fogalmak tartalma egymásba folyt, olykor egymás szinonimái voltak, s a szakmai határvonalak csak lassen kezdtek disztingválódni. Ennek volt jele, hogy a kölni kúriában foglalkoztatott ügyvédek és prokurátorok száma eleinte nem volt rögzített. Wilhelm von Gennep rendtartása csak annyit mond, hogy számukat a szükségletekhez kell igazítani. Tevékenységük kétféle módon nyert meghatározást: részint a voltaképpeni jogi képviselethez tartozó teendők, részint pedig az a jegyzői feladatokkal volt munkájuk kapcsolatos.

A rendtartások nem mulasztják el velük kapcsolatban sem, hogy okosságot, bölcsességet, tapasztalatot és illő magaviseletet várjanak el tőlük. Dietrich von Mörs inti az ügyvédeket, hogy ügyfeleiket őszintén tájékoztassák a nyilvánvalóan reménytelen pereskedéstől. Azok a költségek, amelyek az ügyvédek terhére írhatók, nem háríthatók a peres felekre. Ide tartoznak azok az esetek, amikor ügyvédi hanyagságból hiányosan vagy hibásan elkészített beadványokat utasít vissza a bíróság. Abból a célból, hogy az ügyvéd személye azonosítható legyen, minden ilyen bírósági okiratot sajátkezűleg kell aláírniuk (ezzel a szignálással veszi magára az ügyvéd a felelősséget).

A kliensekkel való korrekt kapcsolattartás egy további esete, hogy az ügyvédeknek tilos az igazság eltitkolására buzdítani ügyfeleiket. Wilhelm von Gennep egyenesen megparancsolja a jegyzőknek, prokurátoroknak, hogy ügyfeleiknek tanácsolják az ügyvédek igénybe vételét. Szegénységre hivatkozás esetén az *officialis* köteles segítséget nyújtani akként, hogy az ügyvédek és prokurátorok között mintegy arányosan felosztotta az (ingyenesen) ellátandó ügyfeleket, akik előtt mindazonáltal nyitva állt a szabad ügyvédválasztás útja.[601]

A felek jogi képviseletében az ellenérdekű fél rangjára, személyi állására nem kellett tekintettel lenni, csakis az igazságra. A gyakorlatban persze a társadalmi realitás mindig bonyolultabban jelentkezett… Példa erre egy, a kölni *officialis* előtt 1388–1389 között lefolyt per, amelyben egy özvegyasszony követelt egy kölni lovagtól (Hilger von Stessen) bizonyos háztartási eszközöket. A per kezdetétől jogi képviselővel rendelkező alperessel szemben az asszony azt panaszolta, hogy nem talál magának prokurátort, aki vállalná az ügyét a nagyhatalmú kölni nemesúrral szemben. Ezért azzal a kifejezett kéréssel fordult a bírósághoz, hogy az rendeljen ki számára ügyvédet, lehetőleg Heinrich de Reys prokurátort. A megnevezett személy azonban egy sor kifogást említett, amiért nem áll módjában Hilger lovaggal szemben fellépni. Az *officialis* azonban nem tágított, s amikor már kiközösítéssel fenyegette meg, ha nem vállalja az ügyet, végül ráállt, s az özvegyasszonyt teljes jogkörrel képviselte a továbbiakban (*in suum verum, certum et legitimum procuratorem, actorem, factorem, negotiorumque suorum gestorem et nuntium specialem*).[602]

Az elvállalt ügyet két hónapon belül perrendszerűen elő kellett terjeszteni, különben az ügyvéd elesett a honoráriumtól. Kivételesen nehéz esetekben adhatott az *officialis* halasztást. Bizonyos fokú ügyvédkényszerre utal Wilhelm von Gennep rendtartása, amikor megtiltja a perbeli keresetek és viszontválaszok megpecsételését, mielőtt azokat ügyvéd ellenjegyezte volna. Ez efféle peres iratok bíróságon kívüli felhasználásának jogerejéhez is megkívánták az ügyvédi kontrollt.

Az ügyvédek méltó díjazását is rögzítette a rendtartás. Ennek főbb kategóriái az alábbiak voltak. Előkelőségek és klerikusok pereiben, valamint 1000 gulden perérték felett minden

---

[601] A speyeri gyakorlatról: „*Denn noch hängt es völlig vom Belieben der Parteien ab, ob sie Prozeßvertreter aufstellen wollen oder nicht, während später die Parteien gewöhnlich sowohl Prokuratoren wie Advokaten haben mußten*.” RIEDNER 1907, 77; cf. STEIN 1895, 675.

[602] Offizialats-Gerichtsakten 1388 Februar 6 bis 1389 Januar 2. Stadtarchiv Köln, cf. KEUßEN 1886, 51; HAYN 1888, 23–25, 81–82.

perszinten (*Instanz*) 40 gulden. Egyházi javadalmakkal kapcsolatos ügyekben 25 gulden, házassági, csekélyebb súlyú javadalom- s egyéb perekben 12 gulden járt. 20 gulden perérték alatt legfeljebb 4 gulden üthette a markukat (kivételes esetekben az *officialis*engedélyezhetett magasabb honoráriumot is). Ha Kölntől távol, kiküldetésben jártak, 6 régi garas (*alter Groschen*) napidíjat is felszámíthattak az ügyvédek.[603]

Dietrich von Mörs rendtartása szerint az egyik ügyvédet a kúria költségén kellett tartani. Az ő feladata értelemszerűen a *fiscus* érdekében álló iratok elkészítése és az érseki érdekek gondos jogi képviselete volt. Ezt a rendelkezést Hermann von Wied statútuma is megerősítette.

5. Prokurátorok

Míg Wilhelm von Gennep idejében a jegyzők, ügyvédek és prokurátorok között még nem volt éles szakmai választóvonal, Dietrich von Mörs alatt már kialakult a prokurátoroknak egy zárt kollégiuma, nyolc fővel.

Tevékenységük teljesen ügyvédi jellegű volt, s folyamatosan éberen kellett őrködni az említett hivatalnoki körök közötti önálló kompetenciákon. Hermann von Wied meghagyja, hogy a keresetleveleket és az egyéb beadványokat elsősorban az ügyvédek dolga elkészíteni,[604] s csak, ha vonakodnak aláírni, akkor léphetnek fel a prokurátorok, esküvel erősítve meg eljárásuk ekkénti jogszerűségét. Előfordulhatott, hogy kellő felhatalmazás nélkül avatkoztak egy perbe, mert az ilyen esetekre a rendtartás büntetésként hivatalvesztést helyezett kilátásba.[605] Ha viszont egy ügyet jogszerűen elvállaltak, azt végig kellett vinniük – ugyanúgy persze, mint az ügyvédeknek.

Hermann von Wied rendtartása a prokurátorok számára fizethető díjak mértékéről is rendelkezett. Különbséget tesz a részletesen jegyzőkönyvezett és az egyszerű, valamint a sommás perek között. Az átlagos munkaigényű pervitelért ugyanazt a fizetséget kapták, mint a jegyzők, ám ahol keresetleveleket kell szerkeszteni, tanúvallomásokat gondosan feljegyezni etc., ott 1 *albus* járt a munkájukért. A sommás perekben, ahol például határidőket nem kellett figyelni és tartani, ülésenként a felét, vagyis 1 *solidus*t kaptak. A prokurátor díját a pervesztes fél fizette, de csak azután, hogy a pertárgy dolgában megtörtént a teljesítés; a peres felek közötti egyezkedésnek lehetett tárgya az ügyvédi munkadíj is. Mivel a perbeli pénzek általában az ügyvédek kezén mentek át, voltak visszaélések abban a tekintetben, hogy megpróbáltak olykor bizonyos teljesítéseket visszatartani, biztosítandó ezáltal honoráriumukat. Hermann von Wied rendtartása ezért szigorúan meghagyta az ügyvédeknek, hogy klienseik kezüküre bízott pénzével azok érdekében, lelkiismeretesen bánjanak.[606] A prokurátorok lehetséges visszaéléseivel szembeni eszköznek számított az a hivatali eskü (*Gefähreid*), amelyet a prokurátoroknak (is), teljes ünnepélyességgel le kellett tenniük.

---

[603] Cf. STEIN 1895, 677.

[604] Hasonlóan a francia gyakorlathoz: „*Il est aussi interdit aux procureurs, d'empiéter sur les attributions des advocats, par exemple en rédigeant des libelli, des exceptions etc*." FOURNIER 1880, 39; cf. QUENTEL, 301.

[605] Cf. QUENTEL, 301; REININGER 1885, 22.

[606] Reformatio Hermanni V. de procuratoribus c. 10, in:QUENTEL, 302; „*Insbesondere waren die Prokuratoren verpflichtet, den Parteien einen von ihnen selbst geschriebenen oder wenigstens unterschriebenen Ausweis über sämtliche im Interesse der Parteien während des Prozesses gemachten Auslagen mit genauer Angabe der Person und des Zweckes zu übergeben, so oft die Parteien es verlangten, zum mindesten am Schlüsse des ganzen Rechtshandels Diese und ähnliche Bestimmungen dienten einer geordneten Rechtspflege, sollten eine Verbilligung der Prozeßkosten bewirken und die Klienten vor Nachteil bewahren. Andererseits sollten sie den guten Ruf des Gerichtes mehren, Eifer, Aufmerksamkeit und Gewissenhaftigkeit des Gerichtspersonals fördern*." LÖHR 1909, 194.

Mivel a prokurátorok közeli, bizalmas viszonyba kerültek ügyfeleikkel, Wilhelm von Gennep rendtartása (az ügyvédekkel és jegyzőkkel egyetemben) arra intette őket, hogy igyekezzenek ügyfeleiket ellenfeleikel szemben egyezségre bírni, és lehetőleg ne a peres eljárást válasszák. Ez a rendelkezés ugyan némileg ellentétben állt az *officialatus* (anyagi) érdekeivel, de ügy volt bőven, a bíróság jó híre pedig mindennél fontosabb volt.

6. Ügyészek

Az egyház – ügyésznek nevezhető – ügyvédjei (*procuratores fiscales, officii*) Dietrich von Mörs statútumaiban szám szerint ketten voltak. Feladatuk az volt, hogy a laikusok által elkövetett jogsértéseket feltárják és az egyházat képviselve vádat emeljenek a szentszék előtt. Mivel ezek nem magánosok egymás közti jogvitái voltak, ezért a perbefogottakkal tilos volt az egyezkedés. Mivel az eljárás alá volt személyek között lehettek klerikusok is, e tisztség betöltőinek az egyházi rendhez tartozónak kellett lenniük (annak közelebbi fokozata nem volt meghatározva), s hozzá még nőtlennek.

Fontos feladataik közé tartozott a végrendeleti végrehajtók felügyelete, különösen azok szemmel tartása, akik egy éven túl (*Jahr und Tag*) visszatartották a hagyatékot. Ezen a ponton hatáskörük érintkezett a pecsétnökével.[607] Az egyháziakkal szembeni fellépés egyik területe a hátralékosok (*subsidium caritativum*) ügyei voltak: „Ausdrücklich werden vom Offizial Hermanns von Hessen die Prälaten, Kapitel, Klöster, Pfarr- und Kapellengeistlichen auf diese ihre Saumseligkeit bedrohende Tätigkeit des Fiskals hingewiesen.“[608] Már Heinrich von Virneburg statútumai (1330) az ügyészt (*procurator curie*) szólítják fel eljárásra azokkal a dékánokkal szemben, akik a zsinati határozatokat nem hirdetik ki. Hermann von Wied rendtartása pedig őket bízza meg 1 gulden mértékéig azoknak a büntetéseknek a behajtásával, amelyeket azoktól a közjegyzőktől és irodistáktól kellett behajtani, akik könnyelműen érvénytelen kiközösítő határozatot készítettek.

A többi, hasonló feladatkört betöltő tisztségviselőtől való elhatárolást szolgálta az a szabály, hogy kontradiktórius eljárást csak a kúriai ügyvédekkel való konzultációt követően vállalhatott, elkerülendő ezzel egy semmisségi panaszt. Általában is feladata volt ezekkel a tiszviselőkkel való szoros kapcsolat, ami mutatja, hogy kompetenciájuk nagyon közel állt egymáshoz. Az ügyészek közvetlen felettese a pecsétnök volt, akinek negyedévente számot kellette adniuk munkájukról.

7. Audientiarius

A nagyobb ügyforgalmú és tekintélyesebb szentszékekhez hasonlóan a kölni kúriában is alkalmazásban állt egy *audientiarius*. A tisztség betöltéséhez a szokásos feltételek voltak szükségesek (előrelátás, gondosság, hivatali hűség, érett és értelmes egyéniség), feladata pedig a szentszék által kiállított egyházi büntetések, különösen a súlyosítások, a különböző bírói parancsok, intések és ítéletek regisztrálása. Felelőssége abban állt, hogy az említett bírósági okiratokat személyesen ellenőriznie kellett. Bizonyos okiratokhoz (mint makacssági határozatok, perzáró végzések) az *officialis* megerősítése is kellett.

A regisztrálásra kerülő okiratok között különlegesen fontosak voltak az idézések. Az természetes előfeltétel volt, hogy az irat megpecsételt legyen. Hermann von Wied reformjai nyomán jegyzeteket is kellett készítenie a regisztrált idézésekről, függetlenül attól, hogy a

[607] QUENTEL, 272.
[608] QUENTEL, 271.

bíróság melyik alkalmazotti csoportja állította ki. Az idézések pontos nyomon követése azért volt különösen fontos, mert ezen az úton lehetett megállapítani, hogy ki és mikor esett késedelembe, vált ekként ‘makaccsá‘, vagy fordítva, mikor kell valakit mentesíteni egy perjogi kötelezettség alól. Ez a feladatkör folyamatos, minden munkanap kezdetétől való jelenlétet feltételezett a bíróságon. A makacssági ítéletet a jelenlévő felek előtt fennhangon ki kellett hirdetnie, felolvasva az idézést kérő (felperes) és a megidézendő (alperes) nevét. Ha a megidézettek jelen vannak, úgy neveiket az *audientiarius* a regiszterben áthúzza, ellenkező esetben ‘elmakacsolja‘ a távolmaradót azzal a megjegyzéssel, hogy tizennégy napon túl távollévő nem vezethető be a regiszterbe és nem nyilvánítható makacsnak (a bíróság részéről kibácsátott idézéseket azonban mindenképpen regisztrálták).

Ha az idézésben megadott határidőt valamelyik fél túl rövidnek tartja (mert például nem tudott még az alperes kellően felkészülni), az *audientiarius* jogában állt azt néhány nappal meghosszabbítani. A határidő hosszabbítására nézve az volt a gyakorlat, hogy Köln városán belül csak egy-két nap haldékot adtak, a városon kívüli lakosok esetében azonban a nagyböjti és adventi időszakban nyolc, máskor tizenöt nap állt még rendelkezésre. A meghosszabbított határidőnek az alperes általi elmulasztása esetében az *audientiarius* megindította a makacssági eljárást. Ha pedig a felperes mulasztja el az első vagy második terminust, úgy az *audientiarius* megszünteti ellene az eljárást. Amennyiben pedig az alperes idejében megjelenik, az ügyet átteszi az *officialis* elé.

Házassági (s még néhány más) ügyben kibocsátott idézések regisztráltatásáért szintén ajánlatos volt a kérelmezőnek az *audientiarius*hoz folyamodnia, mert az alperes különben könnyen szabadulhatott a perből.

Gondatlan eljárás esetén okozott költségeket a kárvallott félnek meg kellett térítenie.

A regisztrálásért járó díjak meglehetősen magasak voltak. Minden egyes személynév bejegyzéséért 1 *Heller*, közösségekért (káptalan, konvent etc.) a tizenkétszerese: 1 *albus* járt. Ugyanennyit kérhetett egy külföldről megidézettért, valamint egy perből elbocsátott személy vagy közösség, továbbá a perfüggés (*litispendentia*) regisztrálásáért.

Az *audientiarius* tisztségének fontosságát jelzi az is, hogy betöltése és az onnan való elbocsátás jogát a kölni érsekek erélyesen gyakorolták. Ennek egyik fennmaradt esetét tartalmazza az a panaszlevél, amelyben Köln város tanácsához fordult Johannes Lamberti von Minden egykori *audientiarius*, aki 1452–1457 között császári közjegyző volt. Előadta, hogy tisztségében többször szenvedett büntetést (háromszor börtönbe is vetették), s bár összesen tizenkét évig szolgált hivatalában (ebből az 1478 és 1483 évek időszaka adatolt), IV. Hermann érsek megfosztotta tisztétől. A király, Maximilian is hiába interveniált érdekében a székeskáptalannál.[609]

8. Hivatalszolga

Az *officialatus* munkája sokféle, gyakorlatias teendők ellátásával is együtt járt. A bíróság alkalmazottai között találjuk még a hivatalszolgát (*cursor* vagy *apparitor*), amelynek elődje Wilhelm von Gennep idejében az ajtónálló (*Türhüter*) volt, feladatköre azonban jelentősen kibővült Hermann von Wied alatt. Miként a többi beosztott hivatalnoknak, neki is hűséget kellett esküdnie az érseknek, az *officialis*nak és a pecsétnöknek.

Feladata kétirányú volt: őrizte a bíróság épületének és a teremnek a kulcsait, így az ő dolga volt a nyitás és zárás. Ebből következett, hogy ő volt az első, aki a tárgyalási napokon megjelent, s az utolsó, aki elhagyta a termet. Ez az előkészítő tevékenység utalt egyik megnevezésére: *apparitor*; a másik (*cursor*) pedig a bíróság hivatalnokaival (*tabellarii*) való

[609] Supplik im Kölner Stadtarchiv: Offizialat, Audientia im Saale. Idézi: FOERSTER 1921, 343.

kapcsolatára mutat. Utóbbi vonatkozásában ui. neki kellett minden idézést továbbítani, amelyek a városban vagy a várostól legfeljebb egy mérföldre lakó személyeknek voltak címezve. Ez a kézbesítő szerepe azonban Hermann von Wied rendtartása nyomán helyettesíthetővé vált, ui. bizonyos iratok (főleg idézések) továbbítását átháríthatta egy helyettesre. Ennek oka leginkább az volt, hogy ez volt hivatalának legrosszabbul fizetett területe. A városon belüli első idézésekért 4 fillért (*Heller*), a továbbiakért 2 fillérrel többet, azaz 1 kölni *solidus*t kapott. A közösségek, rászorulók vagy előkelőségek számára történő kézbesítésekért a duplája, 2 *solidus* járt, s ugyanennyi a város határán kívül, de egy mérföldön belüli távolság esetén. Lényegesen magasabb volt a közvetlenül az *officialis* által kiállított, súlyos szankciókat tartalmazó levelek kézbesítésének díja: ekkor 8 *solidus* 'alapdíj' mellett minden egyes *inhibitio* után 12 *solidus* ütötte a markát a városon belül, azon kívül 16.

A hivatalszolga további bevételi forrásának számítottak azok a házassági perek, amelyek az *officialis* vagy helyettese előtt folytak, a tárgyalásokon és kihallgatásokon ui. jelen kellett lennie, járandósága 1,5 *solidus* volt. Alkalmi bevételnek számítottak azok a fizetségek, amelyeket a bírósági hivatalba újonnan felvett tisztségviselőktől kapott; az volt ui. a suokjás, hogy a hivatali eskü letétele után tiszennégy napon belül a cursor számára 2 aranyguldent kellett fizetni (*Einstand*). Ellenszolgáltatásként a hivatalszolgának naponta az esti órákban egy égő gyertyát kellett elhelyeznie a bíróság előtt található dicsőséges Szűz Mária kép előtt.[610]

9. Küldöncök

A kölni bíróság hivatalnokai között a legalsó osztály tagjai a küldöncök (*tabellarii*) voltak. Számuk Hermann von Wied idején négy fő volt. Nekik is esküt kellett tenniük arra, hogy hivatali működésük alatt egyik peres félnek sem fognak a másik kárára kedvezni.

Feladatuk kizárólag a bírósági levelekkel volt kapcsolatos, s másra nem ruházhatták át. Hivatali visszaélésekre gyakran sor kerülhetett, mert a 14. század közepén egy hónapig terjedő börtönbüntetéssel fenyegették őket; ennek oka lehetett hamisság, megbízhatatlanság, vétkes késedelmesség. Hermann von Wied rendtartása kifejezetten előírja nekik, hogy a rájuk bízott okleveleket késedelmeskedés nélkül vigyék el a címzettnek, s utána igyekezzenek vissza a bíróságra. Különösen tilalmazott volt, hogy az ügyfelektől 'csúszópénzt' fogadjanak el: nyilván, volt alapja ennek a rendszabálynak… Ha bebizonyosodott, hogy visszaélést követtek el (pl. bírósági parancsot maguknál tartottak, azaz nem kézbesítették, vagy dolgavégezetlenül tértek visssza a bíróságra), megfoszthatók voltak hivataluktól, és 10 guldenig terjedő pénzbüntetéssel is sújthatók. Mivel közszolgálatot láttak el, fegyvert kellett hordaniuk.[611]

A küldöncöknek volt elöljárója is (*Botenmeister*), akinek előjoga volt valamennyi, a bíróság irodistái által kiállított okirat átvétele, s beosztottjainak való kiosztása. Az ő dolga volt, nyilván magasabb tisztségviselőkkel való konzultációt követően, a kézbesítés konkrét napjának meghatározása, amelynek megsértéséért súlyos pénzbírságot (1 *gulden*) állapítottak meg. A 'postások' útra kelésükkor a kézbesítendő bírósági parancsok mellé egy kontrollcédulát kaptak, amelyet a bírói parancsok végrehajtóinak (pl. plébánosoknak) fel kellett mutatniuk. Ennek fejlécére a *Botenmeister* ilyen felszólítást jegyzett fel: „Ehrwürdige Herren, geistliche Rektoren und Exekutoren der Gerichtsbefehle, ich fordere Euch auf, auf vorliegendem Papier anzugeben, an welchem Tage der Überbringer gegenwärtiger Schreiben eingetroffen ist, wieviele Mandate er Euch vorgewiesen hat und wieviele Ihr davon ausgeführt habt und wieviele nicht." A

[610] Járandóságából még néhány más, apróbb kiadást is ő fedezett: például neki kellett beszereznie egy halom parazsat, amivel a pecsétnök a viaszt megolvasztja. Cf. Reformatio Hermanni V. de cursore sive apparitore c. 1–8, idézi: FOERSTER 1921, 345;QUENTEL, 306.
[611] Cf. REININGER 1885, 23.

végrehajtó pedig hasonló viszontválaszt jegyez fel, amelyben igazolja, hogy a küldönc elvégezte dolgát: „An dem und dem Tage hat mir, dem Pfarrer soundso, der Bote soundso viele Mandate zur Ausführung vorgelegt, von denen ich soundso viele erledigt habe.“ Az esetleg közbejött kézbesítési vagy végrehajtási akadályokat ugyanitt kell feljegyezni.

A ‘postások‘ legálisan is szert tehettek mellékjövedelemre. Ha például az egyik fél nem akarta megvárni a szokott időben érkező bírósági küldeményt, úgy megbízhatta az egyik jegyzőt a kívánt okirat sürgős elkészítésével, s annak a kézbesítő útján való megküldésével. Ez a prioritás külön költséggel járt a kérelmező részéről, s nem volt részben sem átháritható az ügy ellenérdekű felére. Heinrich von Mörs rendtartása még előírta továbbá, hogy a levélhordók minden megetett mérföld után 2 fillérre (*Heller*) jogosultak, amúgy Hermann von Wied rendelkezése szerint a küldöncök djazásának rendes mértékét a ‘postamester‘ a pecsétnökkel egyetértésben állapítja meg. Fix fizetésük tehát nem volt, hanem a ténylegesen elvégzett szolgálat utáni ‘telesítménybérezést‘ kaptak.

A kölni érsekség területét kézbesítési körzetekre osztották fel. Egy-egy ilyen körzeten belül történő levélkihordás díja úgy volt megállapítva, hogy a legközelebbi település ára 4 fillér (*Heller*) volt, amely a távolsággal arányosan növekedett.[612] A postázás díjszabása kizárólag a megtett mérföldektől függött, nem számított, hogy hány személy részére szóltak a küldemények.

[612] „*Für die zunächst liegenden Ortschaften beträgt das Wegegeld vier Heller, steigt dann stufenweise auf einen Solidus oder sechs Heller, auf zehn Heller, auf einen Albus oder zwölf Heller, auf fünfzehn Heller, auf drei Solidi oder achtzehn Heller, auf einundzwanzig Heller, auf zwei Albus oder vierundzwanzig Heller und auf siebenundzwanzig Heller*.” A legközelebbi, tehát legolcsóbb településeket a rendtartás egyenként felsorolta. FOERSTER 1921, 348–350; QUENTEL, 327.

Negyedik fejezet
Trier

A középkorban a bíráskodás természetszerűleg hozzá tartozott a hatalomgyakorláshoz. Igaz volt ez nem csak a világi hatalmat kezükben tartókra, hanem az egyházra is. Az egyházi *iurisdictio* formailag és tartalmában is nagyon eltérő intézményeket alakított ki, ezek közül most elsősorban azt emelem ki, hogy a IV. lateráni zsinattól (1215) kezdődően fokozódó mértékben érvényesült az az elvárt gyakorlat, hogy a szentszéki bíráskodásban alkalmazott jogot mint egyfajta tudós-jogot (német nyelvterületen: *gelehrtes Recht*) kell alkalmazni. Ez azt jelentette, hogy az egyházi bíróságokon azt az Európában egyetemesnek számító jogot (*ius commune*) használták, amely csaknem teljes mértékben az antik római jog adaptációjára épült: *ecclesia vivit lege Romana*. Ezt a jogot egyik európai nemzet sem tekinthette élő, nemzeti jognak, ezért ma így mondanánk: szupranacionális jog volt, s tudós jognak is nevezhető, mert az egyetemeken oktatták, ott lehetett elsajátítani, tudományos fokozatot szerezni belőle etc. A középkorban egységes egyház jogaként pedig tudatosan zsinórmértéknek (*ius canonum*) tekintették, s bár tartalmának részletszabályai térben és időben rendkívüli változatosságot mutattak, a főbb elvek szilárd egységén a római kúria mindenkor éberen őrködött.

A kánoni anyagi és eljárásjog bázisát jelentő antik római jogot Italiától, de még Franciaországnak a déli területeitől eltekintve is, azoktól eltérően, Németországban valóban föl kellett fedezni, s egy lassú fejlődés eredményeként épült bele abba az alapvetően germán tradíciójú jogi kultúrába, amely teljesen más alapokon állott, mint a későantik római, császári jog. Ebben a recepciós folyamatban azok a tanult jogászok vitték a főszerepet, akik eleinte döntően klerikusok voltak, majd lassan önálló jogászi rétegként jelentek meg az európai jogi kultúra fejlődésének történelmi színpadán, s akiket Bónis György találóan jogtudó értelmiségnek nevezett el.[613] Ezek az itáliai és franciaországi egyetemeken tanult jogászok a római jog intézményi rendszerének és jogászi gondolkodásmódjának elsajátítása révén, hazájukba visszatérve, az egyházi bíróságokon rendszerint bírói pozíciót betöltve alakították évszázadokon át a joggyakorlatot.

Külföldi tanulmányokat ezek a német származású peregrinusok főleg a 14. század közepéig folytattak; akkortól fokozódó mértékben jelentek meg a német tartományokban alapított újabb egyetemek, így már egyre kevésbé kellett külföldre utazni a római és/vagy kánoni jog elsajátítása céljából.[614] Hangsúlyozni kell a kétféle jog kettősségét, különbözősége mellett a szoros egybetartozást is, amelyet ez az egyetemista réteg személyesített meg, s amelynek szerepe a kiformálódó németországi egyházi bíraskodásban jogtörténelmi jelentőségű.[615] Az egyetemeken tanult jogot (*gelehrtes Recht*) alkalmazó bírák új paradigmát

---

[613] A szerzőt idézem: „*Jogtudó értelmiségnek tekintem […] azt a réteget, amely az artes-jellegű ismereteken túl egyetemen vagy a praxisban elsajátította a római, kánoni vagy hazai jog tudományát; ennek birtokában a politikában, a diplomáciában, a jogszolgáltatásban, a jogügyleti forgalomban vagy az államigazgatásban működött, s a jogászi vagy hivatali munkával kereste kenyerét, esetleg szerzett vagyont […]*” BÓNIS 1972a, 174–175; továbbá: BÓNIS 1971, 16–92. p.

[614] Cf. COING 1964, 47, 50–52, 54–55; TRUSEN 1962, 3.

[615] „*Zu Beginn der Entwicklung bildeten die Kleriker durchweg die Studentenschaft. Gegenstand ihrer Bemühung war nun zwar nicht das römische Recht, sondern das kanonische Recht, das neben dem römischen als selbständiges gelehrtes Recht bestand; doch war ohne eine gewisse Kenntnis des römischen Rechts bei dem engen Zusammenhang, in dem beide Rechte standen, ein richtiges Verständnis des kanonischen Rechts nicht möglich. Die so ausgebildeten Kleriker entfalteten ihre entscheidende Tätigkeit in der Reorganisation der kirchlichen Gerichtsbarkeit in Deutschland, die, so läßt sich insgesamt sagen, Anfang des 13. Jahrhunderts begann und einhundert Jahre später, zu Beginn des 14. Jahrhunderts beendet war; sie verbreiteten hierbei die spezifisch rechtwissenschaftliche Methodik […] Das kanonische Recht wurde damit zum Wegbereiter für das römische Recht in Deutschland*.” BUDISCHIN 1974, 1–2; cf. COING 1964, 12, 69, 80; WIEACKER 1967, 117.

alapoztak meg, amely a kontinentális európai jogi kultúrában máig érvényes: *iudex secundum allegata, non secundum conscientiam iudicare debet*.[616]

A rendszerint püspökök által vezetett egyházmegyék bíróságai között sajátos helyet foglaltak el azok a németföldi fórumok, amelyek élén egyházi tartományurak állottak. Ez nem volt Európában általános jelenség, hiszen például a magyar királyságban egyetlen püspökség sem számított önálló tartománynak, abban a hűbérjogi vagy közjogi értelemben bizonyosan nem, ahogyan ez Németországban megvalósult. Elsősorban hűberjogi szempontból volt kiemelkedő jelentősége a három egyházi választófejedelemnek, a mainzi, trieri és a kölni érseknek, akik a hűbéri struktúrában (*Heerschildsordnung*) a második birodalmi hűbér szintjén helyezkedtek el, s a legmagasabb birodalmi tisztségviselők között találjuk őket. E három érsek azonban birodalmi pozíciója mellett a római egyház struktúrájában is rendes helyet foglalt el, judikatúrájuk e vonatkozásban belesimult az egyház általános gyakorlatába. A részleteket illetően azonban érdemes közelebbről szemügyre venni őket.

I. Az érseki törvénykezés kezdetei Trierben

A korai középkor századaiban minden nagyobb jelentőségű ügyet, amelyekhez a jogviták eldöntése is tartozott, a tartományi zsinatokon targyalták, amelyeken olykor a *suffraganeus* francia püspökségek (Metz, Toul és Verdun) illetékességébe tartozó ügyek is sorra kerültek. A zsinatot az érsek vezette, de ha jelen volt a király vagy egy pápai legátus, akkor neki adta át a főhelyet. Ezeken a nagygyűléseken nemcsak egyházi elöljárók (püspökök, prépostok, apátok, plébánosok), hanem világiak (a főnemesség, miniszteriálisok, sőt a nép képviselői is) szintén nagy számban vettek részt. Az ilyen zsinatokon hozott határozatokat pecsétjével nemcsak az érsek, hanem mellette még sok más tekintélyes személy is hitelesítette, így azok autoritása, jogi bizonyító ereje kiemelkedően magas volt. Ezeket a zsinatokat rendszertelenül tartották és eléggé ritkán, a jogviták elintézésére irányuló igény viszont lényegében folyamatos volt. Ezért hamarosan kialakult egy ítélkezési gyakorlat a székhelyen, ahol *in gradibus iuxta aulam publicam* vagy egyszerűen csak *in aula publica*, a dóm melletti Marienkirche épületében, sőt olykor magában a dómban ültek széket a dómkápolna prelátusai, akik – a zsinathoz hasonlóan – szintén bírói tanácsban jártak el; bírótársaik előkelő nemesek és miniszteriálisok (*Dienstleute*) voltak. A 12. század második felétől előszeretettel ruházta át bíráskodási jogkörét a trieri érsek (a pápai delegált bíráskodás mintájára) alkalmas, jogban jártas klerikusokra, a döntési jogkört azonban gyakorta fenntartotta magának.[617]

Külön aktivitásként említendő a 10 század fordulójától megélénkülő oklevéladó érseki tevékenység. Ez az írasbeliséggel, közelebbről a jogi írásbeliséggel a legszorosabb kapcsolatban álló gyakorlat a széles értelemben vett törvénykezés (*freiwillige Gerichtsbarkeit*) egyik legfontosabb attribútuma. Oklevelek hitelesítéséről (*Beglaubigung und Siegelung*) van szó, olyan oklevelekről, amelyek tartalmához az esetek legnagyobb részében az érseknek semmiféle köze nem volt, ám a kialakult gyakorlat szerint az érseki hatalom párosulva a pecséthasználat általi hitelesítéssel (*sigillo et banno nostro placuit confirmari*), az oklevélnek a királyi oklevelekhez hasonló tekintélyt, jogerőt kölcsönzött. A hitelességet erősítette, hogy leggyakrabban sok tanút alkalmaztak. A kiterjedt írásbeli munkát egész írnoki személyzet látta el, amelynek élén a 10. században még egy kancellár állott, akit a 11. század második felében újabb tisztviselők (*Domscholaster, Bibliothekare*) váltottak fel.

---

[616] Habilitációs monográfiájának első soraiban ezt írja Nörr erről a tételről: „*Den modernen Prozeßrechtssystem Kontinentaleuropas wohlvertraut hat die Parömie in deren Dogmensystemen ihren gefestigten, sicheren Platz, einen hervorragenden Platz sogar. Denn sie verkörpert eines der entscheidenden Elemente, denen der moderne Zivilprozeß seine dogmatische Struktur und sein Gesicht in der Praxis verdankt*.” NÖRR 1967, 1; cf. MÜßIG 2003, 76–80.

[617] UB Coblenz und Trier, II. 26.

Albero érsekkel[618] kezdődött meg az a folyamat, hogy külföldi egyetemeket járt, tanult klerikusok jelentek meg az udvarban. A sort a párizsi illetőségű Alberich *magister* nyitotta meg, akit az érsek Trierbe hívott és kinevezte az érseki iskola vezetőjévé. Ebben az időben készült Gratianus ismert remekműve is, így nem szorul magyarázatra, hogy Alberich egész sor kánonjogászt vitt magával, akiknek a műveltsége magasan fölötte állhatott a Trierben addig tevékenykedő jogászokénál.

Miként Mainzban, Trierben is jelentős szerepet játszottak az oklevéladói tevékenységben az érseki káplánok, akiknek hivatala gyakran egyéb javadalmakkal is gazdagodott. Az érsek személyes szolgálatában állottak (*familiares*), ruházatot és ellátást is kaptak. Ez egy tanult személyekből összeállított hivatal volt, amely nemcsak kancelláriai, azaz oklevélkiállítói tevékenységet végzett, hanem az érseki udvar világi és egyházi igazgatásában is jelentős szerepet kapott.[619]

A püspöki vizitációkból kifejlődött vándorbíráskodás (*Sendgerichtsbarkeit*) a trieri egyházmegyében is kialakult, s hasonlatosan működött a világi, tartományúri törvénykezéshez. Miként ott a grófok kíséretükkel bejárták tartományukat, úgy a püspökök is hasonlóan jártak el a kíséretükben lévők (főesperesek, *Landdechanten* etc.) segítségével. A *Send* átlagos lefolyása ez volt: az első napon kihallgatták a helyi egyházközség elöljáróit, a második naptól kezdődően pedig a nép megjelent tagjait kérdezték meg a helyben történtekről. A konkrét esetekről szóló vallomásokról a klerikusokat és a hét ülnököt (*Sendschöffen*, őket a püspök választotta ki a közösségből, s esküt kellett tenniük arra, hogy minden bűnös tettet jelentenek, és semmit el nem hallgatnak) kérdezték meg. Az ítéletet az egyháziak hozták, s a püspök hirdette ki. A büntetések rendszerint nyilvános vezeklések voltak, és a világi bíróságok által párhuzamosan megállapított büntetések kiegészítéseinek számítottak.

A főesperesek a korai időkben még csak a püspökök kiküldöttei (*missi*) voltak, a 12. század folyamán azonban hivataluk gyors önállósodásnak indult és átvették a vizitációs jogkört.[620] Ennek fő oka az volt, hogy a szász császárok alatt a püspököknek gyakran kellett távol lenniük egyházmegyéjüktől birodalmi teendőik miatt, valamint tartományúri dolgaik is megsokasodtak. Leginkább csak az előírás szerinti négyévente került sor vizitációkra. A püspöki látogatások, tekintve a népes küldöttséget, komoly terhet jelentett a helyi egyházaknak, ezért kialakult ennek pénzbeli megváltása, amit négyévente kellett teljesíteni az érseki udvar számára, és jóval mérsékeltebb terhet jelentett, mint az átvonuló látogatók vendéglátása.[621] A főesperesi vizitációk, amelyek részben az előző helyére léptek, jóval olcsóbbak voltak.[622] A főesperes pozíciója azzal arányban erősödött, ahogyan távolodott a püspök (különösen a tartományúri hatalmat gyakorló egyházfejedelmek) egyházmegyéjétől. A püspök gyakran és hosszan volt távol, a főesperes viszont helyben maradt. Az egész tartományi klérus engedelmességgel tartozott neki éppen úgy, mint a maga helyén a püspöknek. Tartós püspöki távollét idején a főesperes nem egyszer teljes hatáskörben járt el.[623]

---

[618] A trieri érsekek archontológiája a kezdetektől (814) 1802-ig: GOERZ 1861, XI–XII.

[619] Cf. RICHTER 1911, 2, 109.

[620] Cf. SCHROEDER 1890, 37.

[621] A IV. lateráni zsinat (1215) kifjezetten megtiltotta ezeket a pénzügyi igényeket, pedig az már a megelőző lateráni zsinat (1179) által tilalmazott vendégeltetéshez képest is elviselhetőbb volt. A III. lateráni zsinat szerint az érsek a vizitációk alkalmával érje be 40–50, a főesperes 5–7, a dékán 2 lóval; ne vigyenek a püspökök vadászkutyákat és idomított madarakat magukkal. A terhek olykor annyira nehezek voltak, hogy egyes helyeken el kellett adni az egyházi kincseket, előteremtendő a költségek fedezetét. Nem csoda, hogy inkább vállalták a szokásos négyévenkénti adományokat (*Abgaben*); cf. HEFELE 1856, 5, 631.

[622] Egy helyi zsinat (Rouen, 1190) fennmaradt rendelkezése szerint a főesperesnek fizetendő vizitációs díj nem lehet több mint 3 solidus; cf. HEFELE 1856, 5, 663.

[623] Bruno érsek egyik, az egyházat kirablók és megkárosítók kiközösítése tárgyában kibocsátott kiközösítő határozatában a bűnbánók feloldozásának jogát a főesperesre ruházta át „*ubi aliis negotiis impeditus adesse non potero.*” GOERZ 1876–1886, II. 524.

A trieri egyházmegyében az öt főesperesi tisztség nemcsak széles helyettesítő jogkört kapott, hanem ezzel parhuzamosan jól jövedelmező állásnak is számított. Biztosan nem véletlen hogy az érsekek gyakran ültették közeli rokonaikat ebbe a székbe. Hillin érsek röviddel halála előtt az egyik főesperességet (Dietkirch) unokaöccsének, a még gyermek Godinnak adományozta. Igaz, utóda Arnold visszavette magához a hivatalt, de ez is visszatetszést keltett. Egy további példa: Johann érsek szintén unokaöccsét, Ortwint ültette az egyik főesperesi székbe (Carden); Theoderik érsek az egyik fivérét (Mefried), unokaöccsét (Arnold von Isenburg) és még két további rokonát (Siegfrid és Heinrich von Bolanden) tette meg főespereseknek.A főesperesek gyors térnyerése bizonyos aggodalommal töltötte el a püspököket. A segítséget a segédpüspökök jelentették, akik a püspökök jól és pontosan definiált helyetteseiként jártak el; eleinte egyedi megbízásokat teljesítve, de már a 13. század második felétől állandósult hivataluk, amely azonban sohasem veszélyeztette a püspöki joghatóságot. A főesperesek erős pozíciójukat, amely a törvenykezés hatásköreiben is időről időre jelentkezett, az egész középkoron át, ha csökkenő intenzitással is, megőrizték. Majd csak a *tridentinum* vette el tőlük teljesen a *iurisdictio* valamennyi jelentős hatáskörét és rendelte őket általánosan a püspök joghatósága alá. Megvonták tőlük valamennyi házassági és büntetőjogi ügyben való ítélkezést, hasonlóan a kiközösítés és más fenyítőjog alkalmazását.

II. A bíráskodás helyszínei

A bíráskodás mint a hatalomgyakorlás kiemelten fontos területe számára sohasem volt közömbös a helyszín. A középkor jogi kultúrájában a nyilvánosság különösebb elvi megfontolások nélkül is magától értetődő volt, így természetes, hogy a középkor első századaiban az érseki bíráskodás a szabadban, leggyakrabban a dóm előtti téren (*in facie maioris ecclesie*) zajlott. Az *officialis* által vezetett bírói fórum is eleinte templom(ok) előtti téren végezte tevékenységét, így egyik ítélet kihirdetésére (1233) is a Liebfrauenkirche bejáratánál (*in claustro maioris ecclesiae*) került sor.[624] Jó évszázaddal később is még a szabadban, leggyakrabban a templomkertben ültek széket; egy oklevél (1336) szerint „*ante fores ecclesie Trev. ex opposito putei ibidem, ubi iudices ecclesie Trev. et archidiaconorum consueverunt ad iura reddendum*“ s a templomkert kútjánál (*an dem Bronnen uf dem Frythofe*) született döntés (1352) a trieri esküdtszék és az érseki kúria közti illetékességi jogvitában.[625]

1. A központi kúria: Trier

Trier városában nyilvánvalóan a dóm épülete környéken (*auf dem Steinsitz vor der Dompforte*)[626] ült leggyakrabban össze a szentszék – legalábbis a melegebb hónapokban. Télen viszont az érseki kúria vagy a székeskáptalan valamelyik termében (*in capitulo et consistorio Trev., ubi ius reddi consuevit*), avagy magának az *officialis*nak a kúriájában ült össze a bíróság. Először Balduin érsek rendelt egy külön helyszínt az *officialis* bíráskodása számára (*aula consistorialis*), amely korlátokkal tagolt helyiség volt; Rudolph Losse hagyatékából tudjuk (1344), hogy a bírák, ügyvédek és jegyzők a publikumtól ekként voltak elválasztva. Két, egymást nyolcnaponta váltó nuncius őrizte folyosó vezetett ehhez a helyiséghez. Ez a terem

[624] Cf. MU III. 57, 485.
[625] Más német területekről is vannak hasonló feljegyzések: Wormsban egy pápai küldött bíró hozott ítéletet (1313) az ottani Szent Márton templom kertjében, s Wetzlarban is hasonló történt korábban (1226) két érseki bíró részéről. Cf. MICHEL 1953, 46–47.
[626] Ennek emlékét őrzi a trieri főesperes, H. von Finstingen *officialis*ának egy oklevele (1291): „Man denkt hierbei an den `Krummelstuhl` in der Weihbischofskapelle des Trierer Doms!“ MICHEL 1953, 46.

állandósult a továbbiakban az érseki kúria hivatalos bíraskodási helyszíneként.[627] Az ülések *zur Prime Zeit* kezdődtek, az ítéletek kihirdetésére pedig rendszerint a vesperás idején (*vel quasi consueta ad iura reddendum*) került sor.

2. A koblenzi kúria

A 13. század derekától, Arnold érsek (1242–1259) működésétől kezdve alternatív tartományi székhely (*quasi pro domicilio*) lett Koblenz.[628] Utóda, Heinrich von Finstingen is előszeretettel időzött ott. Ez alkalmakkor az érseki bíráskodás személyesen is megvalósult, de azután a megszaporodó birodalmi feladatok s egyéb ügyek miatt a személyes bíráskodást itt is felváltotta a klerikusok általi működés. Ezt Koblenzben eleinte főleg a két legfontosabb apátsági templom (St. Florin és St. Kastor) hozzáértő papjai végezték. A koblenzi bíráskodás megszilárdítását Heinrich érsek előbb egy állandósított *iudex delegatus* által próbálta megvalósítani, s e tisztségbe elsőként St. Florin dékánját, Johannt ültette, aki működése idején (1271–1285) a rendes bíráskodás mellett az oklevéladási tevékenységet is buzgón gyakorolta. Egyfajta együttműködésre is van példa az egyházmegye két központjának (Trier és Koblenz) két bírója között: egy alkalommal a tanúk kihallgatását a trieri *officialis* végezte el, az ítéletet azonban ugyabban az ügyben a koblenzi bíró, Johann dékán hozta meg.[629]

Az új érsek, Boemund alatt a koblenzi kúria ítélkezési gyakorlata szerénynek mondható. Jelentős eset emlékét őrzi az az oklevél (1300), amelyet egy császári közjegyző, Heinrich de Lilio (*alias* Aco) állított ki, s amelyet *officialis curie Confluensis* pecsételtek meg. Érseki működésének végére tehető a trieri egyházmegye bíróságainak megkettőzöttsége.

Az első koblenzi *officialis, magister* Johannes de Bastonia (1306-tól St. Florin dékánja is). Név szerint ismerjük a mellette (1307-től) működő pecsétnököt: *magister* Arnold. Az újabb *officialis*, Johann von Engers hitelesített egy oklevelet, méghozzá saját pecsétje híján a koblenzi érseki kúria titkos pecsétjével. Őt követte rövid ideig, Caesarius, majd mintegy húsz esztendőn át *magister* Jakob, St. Florin dékánja ült az *officialis* székében. Róla említést érdemel, hogy nem szenteltette magát pappá – ami nem volt akadálya annak, hogy plébánosa lehessen jó ideig (1319–1323) az egyik koblenzi plébániának (*Liebfrauenkirche*). 1347-től az *officialis* székében *magister* Heinrich von Wesel tűnik fel, de a következő évben feladta hivatalát és Balduin érsek kancelláriáján szolgált tovább, s az érsek halála utan az új főpap, Boemund szolgálatában is megmaradt mint *clericus et capellanus domesticus et familiaris*.

Az új bíró *licenciatus iuris* Jordan von Halptze. Ezidő tájt a koblenzi bírói kúria gyakran gyűlt össze St. Florin templomának ebédlőtermében (*refectorium*). Rövid ideig *licenciatus iuris* Simon von Boppard lett a bíró, majd Jakob von Montabaur személyében mintegy húsz éven át (utolsó említése: 1387) tevékenykedő *officialis* került a bírói székbe. Jakob a legtöbb oklevelet személyesen írta alá, ami újdonságnak számított, mert előtte a kúriai jegyzők és írnokok végezték ezt a munkát. Utóda Tholmann lett, majd Arnold von Lohnstein, nemsokára pedig *doctor utriusque iuris* Johann Herbordi von Linz következett. Hamarosan pedig újabb *officialis* jelenik meg, *magister* Johann von Konstanz *licenciatus in decretis*. 1409 és 1420 között nincs okleveles említése koblenzi bírónak, majd ekkor feltűnik Werner érsek addigi titkára, *licenciatus in utroque iure* Simon Matthie von Boppard, aki 1417-től általános helynök is; Otto érsek haláláig bizonyosan ő volt a koblenzi bíró.

---

[627] Érdekes és fontos adatokat közöl cikksorozatában Hermann Spoo arról az épületről, ahol Trierben az egyházi érseki bíróság ülésezett: SPOO 1949, Nr. 3, 4, 6, 8, 12.
[628] Cf. MICHEL 1920, 84.
[629] Cf. MR IV. 955.

Fontos információkat közöl egy 1429-ből fennmaradt oklevél, amely a pecsétnök, Johannes von Vallender készített a koblenzi kúria aktuális pénzügyi helyzetéről. A bevétel 509 fl. 8 *albus* és 9 *heller*, volt s az alábbiakból tevődött össze: 19 házassági ügy (21 fl. 5 *albus*), 22 *primi fructus beneficiorum* (58 fl. 15 *albus* 9 *heller*), 5 *medii fructus ratione permutationum* (26 fl. 9 *albus*), 2 megtalált holttest (1 fl. 2 *albus*), 13 *marca domini ratione testamentorum* (71 fl. 18 *albus*), *recepta de registro contumaciarum* (21 fl.), *recepta de registro recognitionum* (24 fl.), 6 *sententiis definitivis* (11. fl. 23 *albus*), *de simplicibus absolutionibus et citationibus* (140 fl. 17 *albus*), *recepta de conquestibus, sequestribus et brachiis secularibus* (1½ fl. 5 *albus*), *ab amicis domini et a commendatore* in Schiffenberg (130 fl. 14 *albus*). Az *officialis* jövedelme öt hónapra 25 aranygulden, ezen kivül 6 fl. *pro tunica hyemali*.

1433-ban *magister doctor decretorum* Helwich von Boppard az *officialis*, három évvel később *licenciatus in decretis* Simon Grans von Rynberg, egy évre rá pedig. *licenciatus in decretis* Johann von Frankfurt. Ő azon kevés hivatalnokok közé tartozott, akikben a gyanakvó érsek (Jakob) teljesen megbízott, ezért gyakran küldte diplomáciai missziókba is. E gyakori távollétek miatt sor került egy helyettes kinevezésére is (1445*), doctor decretorum* Johannes de Latolapide, St. Paulin dékánja személyében. Johann szintén betöltötte az általános helynöki tisztet, ám mindkettőt feladta 1449-ben, s utóda egy korábbi *officialis*, *doctor decretorum* Helwich von Boppard lett. Urához, az adósságban úszó Jakob érsekhez való viszonyát jól szemlélteti az a zálogszerződés, amelyet 1454-ben kötöttek a koblenzi várban, tárgya pedig 1000 fl. és 200 véka (*Malter*) zab volt. Az érsek halálával (1456) Helwich helyett új bíró lépett elő, *magister doctor iuris utriusque* Johann Gemminger. Ő is viselte párhuzamosan az általános helynöki tisztséget. A helynöki tisztség ellátása miatt sokat volt távol, ezért többször kellett helyettesről gondoskodnia, mint történt ez (1462) Johann Theoderici és (1467) Johann Matthie von Bacharach személyében. Halála (1472) után székében *doctor iuris utriusque* Johannes Erpel következett. Néhány évvel később (1477) újabb bíró került kinevezésre: *magister doctor decretorum* Servatius Goszwin.

A Koblenzhez területileg legszorosabban kötődő főesperesi kerület, Dietkirchen viszonya változó volt az *officialis* hivatalához, de a korszak végére határozottan jó kapcsolat alakult ki, s erősödött meg. Ennek jeleként a nevezett archidiakónus egész hivatalát rábízta a koblenzi bíróra, aki magát ettől kezdve gyakorta nevezte *generalis iudex curie Confluentine*. Hasonló gyakorlat figyelhető meg Karden főesperes esetében is.

A trieri egyetem alapítása (1473) éreztette hatását Koblenzben is, amennyiben több egyházi javadalmat egyetemi tanároknak kötöttek le. Emellett erősödő kapcsolat tapasztalható az egyházi bírák és az egyetemi oktatók között. Egy koblenzi *officialis*, Richard Gramann 1500-ban átköltözött Trierbe, ahol rövidebb ideig ugyanezt a hivatalt is ellátta, de főleg abból az okból, hogy az érsek kötelezte őt egy javadalom (St. Florin) fejében évenként 25 előadást tartani az egyetemen, mindkét jogból. Gramann utóda Koblenzben *magister doctor legum* Johann Gutmann lett, aki 1495-től tagja volt az érsek udvari bíróságának (*Hofgericht*). Az utolsó, általa jegyzett okirat 1514-ből való.

A koblenzi *officialis* bíráskodásának színhelye eleinte a St. Florin templom étkezőterme volt, de hamarosan átköltöztek a St. Martin kápolnába: *in capella Sti. Martini annexa ecclesie Sti. Florini, in qua ad ius reddendum pro tribunali sedere consuevimus hora prima*. A bíróság üléseinek azonban voltak más színhelyei is, mint ugyanannak a templomnak egy másik kápolnája (Katharinenkapelle), sőt maga a kerengő (*Kreuzgang*). Az ítéletek kihirdetésére leggyakrabban a szabadban került sor, általában a Martinskapelle melletti kis templomkertben (*in angulo prope murum curie domini nostri Trev*.). Tárgyalások folytak még egyéb helyszíneken is, mint pl. az érseki udvarban (*aula inferior curie archiepiscopi Trev. ante fenestram prope ortum curie eiusdem*). Egy, a bíró és négy ülnök által tett és a jegyzőtől meghitelesített adományozásra pedig *infra quatuor lapides ante hostium ecclesie Sti. Florini*

respiciens super curiam került sor (1318). A korszak végére állandósult a bíróság székhelyeként a régi érseki palota, ahol az *officialis* szolgálati lakása is volt.

A koblenzi *consistorium* ülésezéseinek gyakoriságáról kevés adatunk van. A középkor végére kialakult gyakorlat a heti egy ülést mutatja, de egy 1521-ből valo rendelet heti két (szerda és szombat) tárgyalási napot írt elő.

3. *Terra gallica*

A trieri egyháztartományhoz tartozott régóta egy további terület, a korabeli Luxemburg délnyugati határán található négy vallon dékánátus: Longuyon, Juvigny, Jvoix és Bazailles, melyeknek lakossága francia ajkú volt. Világi viszonylatban ezek Bar hercegségéhez tartoztak, egyházilag pedig eredetileg Verdun püspöke volt a főpásztoruk. Luxemburg,[630] Arlon, Mersch és Remich túlnyomórészt németajkú dékánátusaival együtt azonban, legkésőbb 1256-tól, Longuyon főesperesi kerületet alkották, amelyet a négy vallon dékénátus miatt így is neveztek: *archidiaconatus terrae gallicae vel terrae romanae*.[631] Az egyházi bíráskodást itt szinte kizárólagosan a főesperes és a dékánok gyakorolták. Itt is kialakult az a gyakorlat, hogy kánonjogban képzett személyekkel töltsék be a bíráskodást végző hivatalt. Így 1265-ben Longuyon dékánja a bíró (*offizial en romance Terre*), 1274-ben egy bizonyos Jakes, Stenay plébánosa töltötte be e tisztséget. Elvárás volt a francia nyelv ismerete, és pedig nemcsak az *officialis* oldalán, hanem a bíróság többi tisztviselője (ügyvédek, *procuratores* és jegyzők) részéről is. Valószínűleg a hely földrajzi és kultúrális sajátosságai miatt történhetett, hogy Heinrich von Finstingen trieri érsek Longuyon illetékes főesperesével egyetértésben egy saját kúriát létesített itt.

Először a 13. század végén (1284) történik említés egy *offizial en romance Terre monsignor l'arcevesque de Treves,* akinek egy kegyúri jogvitában kellett döntést hoznia, név szerint: Jean de Laferté, Jvoix-ból való klerikus. Az új érseki kúria létesítése persze érzékenyen érintette (főleg anyagi szempontból) az illetékes főesperest és a székeskáptalant is, ezért Heinrich érsek halála után a választási feltételek közé beiktatták, hogy tartományi bírákat (Landoffizialen) a jövőben nem lehet megbízni, de a következő érsek, Boemund ezt nem tekintette magára nézve kötelezőnek, s ki is nevezte a vidék (*terra gallica*) bírájául Jacques d'Amez-t.

Súlyos konfliktus alakult ki azonban annak nyomán, hogy a főesperes *officialis*a is párhuzamosan tovább végezte dolgát, jóllehet ellene és az egész székeskáptalan ellen az érseki és pápai parancsok semmibe vétele miatt kiközösítés volt elrendelve! Ez a renitens főesperesi *officialis* egy jegyző, Egidius volt. Bírói székét a trieri dóm kapujában ülte.[632] 1304-ben már a trieri érseki kúria *officialis*a. Boemund érsek halálával (1299) eltűnt *terra gallica* kúriája, s megerősödött Longuyon főesperesének pozíciója. 1312-ben az ő bírája a távollevő érsek általános helynökével együtt erősített meg egy, két trieri kolostor között létrejött egyezséget. Balduin érsek halála után oldódott a feszültség. A luxemburgi uralkodó ismételten elfogadta az érsek egyházi bíráskodásra vonatkozó joghatóságát (Wenzel herceg 1358, 1363), de a valóságban a folyamatos egyházi törvénykezést első fokon *propter locorum distantiam viarumque discrimen nec non ad maiores sumptus evitandos* a tartományi dékánok folytatták, kivéve a trieri *officialis* és a segédpüspökök számára fenntartott ügyeket: *beneficium*, bűntettek és házassági ügyek.

---

[630] A trieri érseki tartományhoz tartozó francia, közelebbről a luxemburgi területek későbbi történetéhez: REIFART 1950, 52–75.

[631] Cf. BASTGEN 1910, 49.

[632] „*Auf dem Steinsitz vor der Trierer Dompforte übte er sein Richteramt aus*." MICHEL 1953, 65.

Választottbírói tevékenységük is jelentős maradt, s változatlanul keresett 'hiteles helyek' gyanánt jártak el közhitelességet élvező pecsétjeik birtokában. A dékánok tekintélyéről sokat elárul egy Juvigny kerületéből való vizitációs jelentés, amely szerint „*decanus hic sicut in aliis, in alienandis et commutandis bonis ecclesiasticis utitur maiori quam episcopus authoritate*."[633]

Az érseki joghatóságnak bizonyos felügyelete mindazonáltal megmaradt ezen a területen is. Erre utal pl. Theodor von Rollingennek, Longuyon újonnan kinevezett főesperesének hitlevele (1502), amelyben egyebek mellett ígéri, hogy a trieri egyház jogait megőrzi, károsításoktól megóvja, s az érsek jóváhagyása nélkül semmit nem fog elidegeníteni. Másfelől Juvigny dékánátusának 1517-ben szerkesztett statútumai is (amelyeket *per analogiam* az újonnan megválasztott dékán irányában a plébánosai által előterjesztett választási feltételeknek is nevezhetünk) tartalmazták, hogy a dékán, ha Trierből parancs érkezik a káptalanhoz, első alkalommal saját költségén kell odautaznia. Az idézésekkel kapcsolatban szintén a helybeli fórum az első: a dékán első ízben a helybelieket mindig *coram capitularibus* szólítsa színe elé.

III. Az állandó egyházi bíróság kialakulása és szervezete

A 13. század elejére a trieri egyházmegyében az igazgatási hatáskörök jó részét megszerezték a főesperesek. Igaz, a ténylegesen megmaradt és gyakorolt bíráskodási hatáskörök is számottevők voltak: *casus reservati*, első fokon megakadt ügyek, fellebbvitel, kiközösítés, házassági ügyek, valamint az oklevéladási gyakorlatban való hitelesítés. Ha az érsek nem akarta e hatáskörök gyakorlását (és a vele járó bevételeket) is elveszíteni a főesperessel szemben, szükség volt az új jogot (*ius novum*) alaposan ismerő hivatalnok munkába állítása, aki a főesperestől teljesen független személy, s kizárólag az érseket szolgálja tudásával. Egy olyan személyre volt szükség, akinek tevékenysége nem vezethetett önállósodáshoz, akinek jogszolgáltató hatalma megbízás (*mandatum*) marad mindvégig, s aki bármikor elmozdítható.

Bár az eseti megbízás alapján eljáró küldött bírák (*iudices delegati*) is intézményesíthető gyakorlatnak tűntek (Mainzban a 13. század elején egy efféle hivatal meg is alakult), inkább az állandó bíró személye felé mozdult el Trierben is a folyamat. A minták jellemzően Franciaországból érkeztek; a reimsi érsekségben már 1178-ból van adat, amikortól egy *minister*, *procurator*, majd később általánosan *officialis* elnevezésű hivatalnokot találunk a bírói székben.[634] A verduni püspök, aki a trieri érsek suffraganeusa, szintén alkalmazott már 1203-ban egy *officialis*t. Mi több, a francia egyházmegyék főesperesei is foglalkoztattak *officialis*t. Jogforráskent kell számításba venni a tours-i zsinatot, amely előírta, hogy ilyen funkcióban csak olyan személyek alkalmazhatók, akik legalább öt évig tanultak jogot.

1. Az *officialis*

Az egyházmegyei bíró első okleveles említése 1221-ből való, amikor is „*Wilhelmus Dei gratia maior decanus officialis domini archiepiscopi*" a székeskáptalannal egy ajándékozási jogügyletet intézett. Őt követte székében Thymar, akire való írásbeli adatunk 1227-ből való, s 1238-ban halt meg. Az ő működésének dokumentumai között találjuk azt a döntését (1233), amelynek tartalma és kifejezéshasználata egyaránt a római jog ismeretét, a *ius novum* használatát mutatja: az egyik felet *procurator* kepviseli, a perben patvarkodási esküt tesznek (*sacramentum calumniae*), a tanúvallomásokat jegyzőkönyvbe veszik és ünnepélyesen kihirdetik, a perbeli ellenvetéseket szintén lejegyzik, *ad respondendum* határidőt szabnak, majd a tanúvallomások többszöri elolvasása és megvizsgálása után tanácsadók meghallgatásával

[633] MICHEL 1953, 68.
[634] FOURNIER 1880, 6.

(*prudentium virorum habito consilio*) ítéletet hoznak, s döntenek a perköltségről is. Figyelemre méltó, hogy már ebben a nagyon korai bírósági döntésben szerepet kapnak jogtudók (*iurisperiti*); Theoderich mester, helyi kanonok, aki korábban (1226) ügyvédként (*advocatus*) szerepelt, valamint Konrad mester. Rajtuk kívül még szerepeltek bírósági tanúként további kanonokok és más klerikusok, sőt nemesek és ülnökök, s egyéb világiak is.

Az *officialis*, Thymar nemcsak az egyháziak egymás közti és világiakkal folytatott pereskedéseiben hozott döntést, hanem jelentős hitelesítési gyakorlatot is folytatott, mégpedig saját pecsétje alatt.[635] 1238-ban készített végrendeletében említ egy bizonyos *Tirricus*t, aki utódja lett: Theoderich mester. Az ő szemelye arra is példa, hogy az ordinárius halálával rendszerint az *officialis* hivatali ideje is véget ért – ez történt vele is. Utódja az új érsek, Arnold von Isenburg által kinevezett kanonok, Simon von Franchirmont lett, akit az oklevelek 1243 és 1252 között említenek. Míg őelőtte a bírák saját pecsétjüket használták, egy 1247-ből való döntés szerint a trieri *officialis*, Simon *sigillum Curie trev. apponi fecit*. A kúriai pecséthasznalat, mint más egyházmegyékben is, annak a jele, hogy a püspök körül egy új hivatal kezdett kiformálódni: „Die Bezeichnung Curia und besonders das Dienstsiegel berechtigen zu der Annahme, daß sich damals um die Person des Offizials eine eigene neue Behörde organisiert hat mit einem festumschriebenen Geschäftsbereich.“[636] Simon bírói székét hamarosan felcserélte egy másik hivatallal; utóda szintén egy kanonok, Laurentius mester lett, majd egy egyszerű klerikus, Johann von Luxemburg következett.

Erre az időre esett, s összefüggött Johann von Luxemburg szerényebb pozícióból való bírói kinevezésével az az elmérgesedett vita, amely az érsek és székeskáptalanja közötti feszültségből táplálkozott. A kanonokok a pápához fordultak, aki kiküldöttje (*commissar*) útján állást is foglalt a felek között, mégpedig a kanonokok javára. A megromlott viszony mögött főleg a különböző egyházi javadalmak betöltése feletti rendelkezési jogkör állott, de szerepelt a vitapontok között a széles értelemben vett *iurisdictio* kérdése is. A kanonokok sérelmezték az *officialis* minden olyan bírói döntését, amelyet a főesperesek jelenléte nélkül hozott.

Egy további határozat értelmében egyházmegyei bíró csak trieri kanonok lehet, s visszamenőleges hatállyal valamennyi, Johann von Luccellenburg *officialis* által hozott ítéletet érvénytelennek nyilvánított.[637] A nevezett személy bírói hivatalának ezzel vége is szakadt. Utóda – a rend szerint – rövid időre ismét egy kanonok, Johann von St. Kastor lett. A vita azonban megint kiújult, s egy pápai nuncius, *magister* Bernard de Castanetto új *officialis*t nevezett ki (ismét egy helyi kanonokot): Reiner von Davils, akinek tevékenysége 1268-tól adatolt. Személyét nagy tisztelet övezte a székeskáptalan részéről, ui. egy korábbi ügyben ő képviselte (s nyilván sikeresen) a kanonokok testületét. Tevékenysége idején az érseki kúria visszanyerte megtépázott bírósági tekintélyét.[638] Számos egyházi büntetéssel igyekezett a bírósági ítéleteknek érvényt szerezni. Utóda az időközben hazatért érsek, Heinrich által kinevezett Wilhelm mester. Heinrich halála után több jelölt is pályázott érsei székre, s míg megszületett a (Boemundot támogató) pápai döntés (1289), a bírói szék üresedésben volt.

Az új *officialis* Johann Gilet lett; az ő működése viszont túlnyúlt az érsek, Boemund halálán, akinek utolsó éveit súlyosan megkeserítette az a körülmény, hogy a székeskáptalannak az ismételt pápai parancsokkal szembeni ellenszegülése miatt kiközösítés és *interdictum* került kihirdetésre, ami egészen haláláig (1299) fennállott. Gilet tehát megmaradt hivatalában, de bírói tevékenységéről csak hét oklevél tanúskodik. Nem tudni, meddig maradt meg székében; 1294-ben már egy helyetteséről (*magister* Paulinus) történik említés, s valószínű, hogy már ekkor

[635] MR, II. 1785, 1816, 1820, 1868, 1874, 1908, 1927, 2070, 2082, 2094, 2231; III. 75.
[636] MICHEL 1953, 20. Cf. RIEDNER 1907, 28.
[637] Cf. MU, III. 1437, 1438.
[638] A fokozódó tekintély jelének tekinthető, hogy Ferry von Lothringen herceg 1269-ben egy nagybátyja javára készített záloglevelet a metz-i és a toul-i *offizialis* mellett a trieri bíróval is megpecsételtette. Cf. MR, III. 2414a.

átköltözött Metz-be, ahol 1297-ben Adolf király familiárisaként, majd 1310-ben a metz-i székeskáptalan kincstárnokaként tevékenykedett.

Még Boemund érsek idejére esik a Rajna jobbpartján, Koblenzben egy újabb kúria megalapítása. A tagolás úgy történt, hogy St. Peter, Longuyon, Tholey és a karden-i főesperesi kerületből Zell dékánátusa maradt a trieri kúria resze, Karden keleti része és Dietkirchen főesperesi kerülete jutott a koblenzi kúriához. A bírósági szóhasználat így különböztetett: *officialitas Trevirensis und Confluentina*.

A Boemundot követő érsek, a gyenge kezű domonkos szerzetes Dieter (a nassaui király, Adolf fivére) alatt az ordinárius hatalma végzetesen meggyöngült, a főesperesek javára: „Der Archidiakonat war damals auf dem Höhepunkt seiner Macht angelangt. Seine Inhaber hatten eine fast unbeschränkte kirchliche Jurisdiktion innerhalb ihres Sprengels, und ihre Kurien bemühten sich, auch als beurkundende Behörde zusehends an Einfluß zu gewinnen.“[639] Jó ideig alig tudni, kik voltak s milyen tevékenységet fejtettek ki érseki *officialis*ok.[640]

Változott a helyzet az új érsek, Balduin von Luxemburg színre lépésével. A főesperesekkel, a székeskáptalan legtekintélyesebb uraival szemben folytatott hatalmi harcában őt nem kötötték rokoni szálak a kanonokokhoz, ellenkezőleg, családi kapcsolataira politikai, sőt katonai tekintetben is bátran támaszkodhatott a főesperesek ellenében. Lagalább ilyen fontos volt kánonjogi műveltsége, amit párizsi egyetemi tanulmányai során szerzett. Több tartományi zsinatot is tartott, amelyeknek határozatai nemcsak kánonjogi szellemiséget hordoznak, hanem feltűnő, hogy bennük a főesperesek bírói joghatóságáról szó sem esik, még házassági ügyekben sem. Illetékes bíróként a statútumok rendre a püspököt és az *officialis*t említik. Egész sor rendelkezést hozott, amelyek közvetve vagy közvetlenül a főesperesi jogkörök (és bevételek) megrövidítését, egyúttal az érseki jogkörök szélesítését célozták. Így szigorú büntetéssel fenyegette azokat, akik klerikust világi bíróság elé idéztetnek (*privilegium fori*), vagy az érseki kúria követeit bántalmazzák, okleveleit megsemmisítik. A plébánosoknak megparancsolta valamennyi végrendeletnek az örökhagyó halálát követő egy hónapon belüli beterjesztését az *officialis* hivatalához *tamquam loci ordinario*. Számos zsinati határozata foglalkozott az érseki kúriában foglalkoztatott jogi képviselőkkel (*assessores, advocati*), s feltűnnek a császári közjegyzők is, akiknek *in causis spiritualibus et ecclesiasticis* kellett okleveleiket kiállítaniuk.

Balduin érsek bevezetett egy új gyakorlatot: minden újonnan kinevezett főesperesenek írásbeli hűbéresküt kellett tennie ura irányában. Ez egyértelműen arra világít rá, hogy a trieri érsek nemcsak egyházi elöljárója volt alárendeltjeinek, hanem tartományúri minőséget is hordozott, minek jeleként szabályos hűbéri jogviszonyt is létesített meghatározott személyekkel: a főesperesek ilyenek voltak. Az első ilyen eset 1329-ből való, és Heinrich von Pfaffendorf volt az a főesperes/hűbéres, aki kerületét (Karden), annak teljes joghatóságát és a hozzá tartozó várat (Bischofstein) Balduin érsektől *ad cuius collationem seu provisionem ipse archidiaconatus noster pertinet pleno iure* rendes hűbérbe (*in feodum ligium et aperabile*) megkapta. Az érsek és főesperese viszonylatában ezek a reverzálisok egyértelműen utaltak arra is, hogy egyszer s mindenkorra véget ért a főespereseknek kerületükben korábban élvezett teljhatalma. A főesperesi hivatal tekintélye hanyatlásának jele volt az is, hogy a 14. század folyamán drasztikusan csökkent a közreműködésükkel készített oklevelek száma.[641] A rangrendben bekövetkezett tartós változást mutatta az is, hogy a főesperesek titulatúrájából a *Die gratia* szavak eltűnnek, továbbá, hogy az érseki és a főesperesi kúrián egyidejűleg megpecsételt okleveleken első helyen mindig az *officialis* szerepel (mindenki más *iudices*).

---

[639] MICHEL 1953, 26.

[640] A terminológia félreérthetetlen: „Er ist Vasall des Erzbischofs geworden, dem gegenüber er mit seinem Lehnseid bestimmte Verpflichtungen übernommen hat.“ MICHEL 1953, 29.

[641] A főesperesek mindazonáltal változatlanul az egyházmegye első méltóságai voltak, s jövedelmük is kiemelkedő maradt; a római kúria egy 1354-ből való okiratában egy trieri főesperesi kerület éves bevételét legkevesebb 70 aranyguldenben becsülte meg. Cf. SAUERLAND, IV. 132.

Az érseki kúria bírójának a kinevezése körül korábban tapasztalt küzdelem a székeskáptalannal a múlté lett. Egy 1334-ből fennmaradt kinevezési okmányban részletes hatásköri leírást olvashatunk, benne kifejezetten utalva a főesperesek irányában kifejtendő joghatóságra: *„[…] dantes tibi plenam et liberam potestatem interloquendi, sententiandi, diffiniendi, excommunicandi, absolvendi, de excessibus cognoscendi, inquirendi, corrigendi et puniendi eosdem […] ac institutiones ecclesiarum in causis per negligentiam aut inhabilitatem archidiaconorum seu eorum iudicum nostrorum subditorum vel per appellationes ad nos vel curiam nostram devolutis et devolvendis ac omnia alia et singula ad dicte officialitatis officium pertinentia daciendi, que requiruntur de consuetudine vel de iure.“* További hatásköröket ruházott rá távolléte esetén (*circa Renum vel alias in remotis*), s nevében számos cselekmény foganatosítására jogosította fel, alkalmasint a világi kar (*brachium seculare*) segítségét is igénybe véve (*clericis sufficienter beneficiatis solummodo et in religiosis dimissorias […] et graviter excedentes aut inobedientes clericos presbyteros, cuiuscumque conditionis aut status existant*).[642] Tudnivaló, hogy mindezen hatáskörök gyakorlása során a tekintélyében tartósan megerősödött[643] *officialis* rendre az érseki kúria pecsétjét használta.

Balduin érsek név szerint ismert első bírája Conradus volt, akit hamarosan felváltott székében *magister* Guerrich de Gorzia. Ő annak a három általános helynöknek egyike volt (a másik kettő: Robert von Tholey főesperes és *magister* Heinrich Busschardi), akiket Balduin tartós távolléte (bátyját, VII. Henrik császárt kísérte Rómába) idejére a trieri egyházmegyében és tartományában helyettesítésével bízott meg. 1313-tól új *officialis* lépett hivatalba, bizonyos *magister* Johannes. 1320-tól egy karmelita szerzetes, Daniel von Wichterich lett az új tisztségviselő, aki szintén *vicarius in spiritualibus*, ráadásul egyidejűleg segédpüspök is, s ekként az *episcopus Motensis* cím viselője. Szembeötlő tehát, hogy ezidő tájt Trierben az egyházmegyei bíró (*officialis*) nemcsak, hogy kivétel nélkül klerikus, hanem általános helynök is, ami pedig nagyobb jogföldrajzi dimenzióban szemlélve, a dél-európai régió jellemző megoldása volt. 1324-ben egy új *officialis* tűnik fel: Everhard de Massu, aki 1331-ben meghalt. Ezután Johann Gabrielis következett, aki korábban kúriai ügyvéd volt, s az inkább kedvére való munka lehetett, mert 1334-től ismét ezt a korábbi foglalkozását űzte. A név szerint ismert következő *officialis* Johann Wilhelmi de Roremunde volt, akit először 1337-ben említ egy oklevél.

1338-tól – hosszú idő után – ismét egy tekintélyes főesperes, Boemund von Saarbrücken került a bírói hivatal élére, aki hamarosan az érseki székben is követte Balduint. Párizsban folytatta egyházjogi tanulmányait, s mint magasan képzett jogász készítette el Balduin érsek megbízásából 1338-ban és 1341-ben a kiközösítő ítéleteket, valamint az összes egyházi személyt évenkénti gyűlésre összehívó körleveleket (*convocationes generales*). Érdekes eset, hogy hamarosan ismét Johann Wilhelmi került a bírói székbe, aki így kétszer betöltötte ezt a hivatalt. Őt követte Balduin érsek egyik legjelentősebb munkatársa, az Eisenachból származó *magister* Rudolf Losse, akit a mainzi érsek, valamint a speyeri és a wormsi püspök is foglalkoztatott. Tevékenységét két ránk maradt terjedelmes kézirat, egy vázlatkönyv (*Konzeptbuch*) és oklevélmásolatokat tartalmazó kötet jelzi, amelyek a 13. századig visszanyúlóan tartalmaznak adatokat. Messzire terjedt tevékenysége, sokféle hivatalt viselt, így pl. 1339-ben a mainzi érsek udvari káplánja lesz. A következő évben Rudolf palotagróf káplánjává (*clericus familiaris et domesticos*) teszi. Hamarosan a trieri érsek kancelliáriájának első jegyzője lesz (1342), majd dómdékani stallumot is kap, miután Balduin igazolta lovagi származását. Számos (jól jövedelmező) hivatallal ismerték el szolgálatait, amelyekhez végül

[642] STENGEL, I. 313.

[643] Egy erre utaló körülménynek tekinthető az az okleveles tudósítás is (1317), amelyben Himmerode ciszterci kolostor kérte annak a privilégiumának a trieri *officialis* irányában is érvényes megerősítését Kelemen pápától, amelyet még III. Lucius pápa bocsátott ki javukra, s amelyben a szokásos egyházi bíróságok joghatósága alóli mentességet biztosítottak számukra. Cf. MICHEL 1953, 30.

még a nürnbergi prépostság is járult. Mindeközben a trieri érseki *officialis* hivatalát folyamatosan ellátta, valószínűleg ura, Balduin érsek haláláig (1354).

Losse bírói hivatali tevékenységét azzal kezdte (1344), hogy írásban rögzítette a bírósági ügymenetet. A rendelkezések első helyen írták elő a határidők pontos betartásának szabályat; különösen vonatkozott ez a jegyzőkre, akiknek tevékenységét és díjazását szigorú górcső alá vette. Elrendelte, hogy parancsait (*mandata*), kiváltképpen a kiközösítő határozatokat, vasár- és ünnepnapokon a miséken hangos szóval ki kell hirdetni, s ezekről a hirdetményekről a plébánosok tartoznak jegyzéket vezetni. Elindította egy regiszter vezetését, amelyben minden egyes idézést rögzíteni kellett. Akkurátus ember lehetett, mert egyik nagy felháborodást kiváltó rendelkezésében (1349) megtiltotta a facipők (akár vasalt akár nem) hordását úgy a klerikusoknak mint a laikusoknak mindkét nemből, a templomokban, kolostorokban és egyházi tárgyalótermekben, mivel azok nemcsak hangosak, hanem rongálják a fáradságos, míves munkával készült padokat: „*cum dictorum calopedum calcationibus, impressionibus et obtusionibus excavat, conterunt, radunt, corrumpunt et in suum pulverem materialem irreparabiliter resolvunt.*“[644]

Az újabb, e székben tartósan tevékeny *officialis* egy tudományosan is képzett kanonista, *licenciatus in iure civili et baccalaureus in iure canonico* Albert de Saponguez. Fennmaradt privát, féldrágakőből készült pecsétnyomója, amely egy jobbjában mérleget tartó ifjút ábrázol; egyfajta *ex libris*, amely utalt birtokosának bírói hivatalára. Két újítás fűződik a nevéhez. Az egyik az volt, hogy új tisztséget állított fel: a *registrator* egy speciális tevékenységgel megbízott jegyző volt. Neki kellett az időközben nagymértékben felhalmozódott regisztereket rendben tartani, különösen a makacsok (*contumaces*), valamint az adósok és hitelezők jegyzékét. A másik újítása (1369) a *procurator fiscalis* tisztségének életre hivasa; az ő dolga lett az egyháztartomány pénzügyi érdekeit sértők elleni fellépés, éspedig a felkutatástól az üldözésig bezárólag. E tevekenységében a pecsétnökkel kéz a kézben járt el, akinek egyik fő dolga szintén az érseki kúria pénzügyeinek gondozása volt. Egy 15. század elejétől érvényes rendelkezés szerint minden bírósági tisztviselőnek kötelessége volt munkatársai jogsértéseit, bűneit jelenteni a *procurator fisci* irányában.

A következő érsek, Cuno von Falkenstein Boemund lemondását (1362) követően az *officialis* hivatalát ismét egy képzett és a római jogban is járatos kanonistára ruházta: *baccalaureus in iure canonico* Johann Herbordi von Lyns. Az ő kinevezési okmányában is szerepel annak hangsúlyozása, hogy az *officialis* minden hivatalos ténykedéssel kapcsolatos okiratán az érseki kúria pecsétjét köteles használni. Az érseki érdekeket a római kúriában is eredményesen képviselő bíró általános helynöki kinevezést kapott (1399) urától, s egyéb javadalmak mellett (mint St. Florian prépostsága) megkapta a koblenzi bírói stallumot.

Az újabb *officialis* Trierben Johannes de Bastonia pápai kamarás lett, kinek munkássága e székben 1396-tól adatolt, de nem maradt sokáig hivatalában: 1402-ben leváltották az addigi legképzettebb tudós jogásszal: *doctor iuris utriusque und magister in artibus* Bartholomäus von Brystge (= Niederbreisig), aki emellett gyakorta használta az *utriusque iuris professor* címet is. Sajnos, csak három évet ért meg hivatalában; elhalálozván – átmenetileg Johann Herbordi von Linz helyettesítése után – újabb *officialis* következett: *licenciatus in decretis* (valamivel később *doctor decretorum*) Johannes von Arwilre. Utána egy polgári származású klerikus, *doctor decretorum* Johannes von Rode, akinek bírói tevékenysége 1416-tól adatolt. 1419-ben megvált hivatalától azt követően, hogy belépett a karthausi rendbe (és a trieri St. Alban kolostor priorja lett), utóda Friedrich von Dudelndorf lett. A székeskáptalan által kikényszerített, ugyanebből az évből való választási kapituláció tartalmazta, hogy az érsek csak *doctorem in iure ac licentiatum seu iurisperitorum gravem et sufficientem* ültethet az *officialis* székébe. További

[644] STENGEL, II. 816.

előírások is szerepeltek még a pecsétnökökre, jegyzőkre és a *procurator fiscalis* tisztét betöltőkre.

Otto érsek halálát (1430) követően kettős választás következett, minek nyomán két *officialis* is működött egy időben: Friedrich von Dudelndorf mellett kinevezésre került *doctor iuris utriusque* Nikolaus Dosser von Winningen *alias* Prüm, sőt egy még újabb bíró is kinevezést kapott (az ellenjelölt érsek részéről): *magister* Heinrich von Limburg *doctor decretorum*, korábban a trieri kúriában ügyvéd, aki azonban ura halála után rögtön visszalépett. Egy érdekes eset volt, amikor (1443) az új *officialis* Matthäus von Mayen, aki korábban pecsétnök volt, egy ideig megtartotta ezt az előző hivatalát is; ráadásul az eset megismétlődött, mert utóda (1446) Johann von Arlun ugyanígy tett.

A 15. század közepén a trieri *officiolatus* tisztviselői kara így nézett ki: bíró (*officialis*), pecsétnök, *advocati*, jegyzők, *procurator fisci* és *Nuntien.* Előírások szabták meg az e tisztviselőkkel szemben támasztott követelményeket. Így a bírótól tisztességes életvitelt vártak el, kocsmát nem látogathatott, az egyházi rendben elfoglalt helyének megfelelő ruhát (*Kleidung von Weltgeistlichen*) kellett viselnie etc. Pervezetésében törekednie kellett a perhúzás elkerülésére (*ne lites immortales existent*), általában a perek lerövidítésére, valamint a peres felek között az egyezségre. Az ügymenet gyorsítását célozta az a szabály, hogy 10 aranyforint (*Goldflorin*) alatti perérték mellett sommásan kell eljárni (azaz mellőzhető az *oblatio libelli*, az *ordo iudiciarius* és a rendes határidők betartása). Engedélye nélkül egy jegyző vagy nuncius sem hagyhatja el az üléstermet, s a késedelmet igazolniuk kell. A *procurator* jogállását élesen elválasztották az ügyvédekétől. A nunciusok kötelesek voltak, különösen vasárnapokon, azokon a helyeken tartozkodni, amelyek nevét viselték.

2. Az általános helynök

Az érsek tartós távolléte esetén gyakorta nevezett ki egy vagy akár egyszerre több, általános hatáskörrel felruházott helynököt (*Generalvikar*). Az érsek e helyettesének (*vicarius in spiritualibus*) hatásköri elhatárolása az *officialis*tól nem könnyű, mert olykor bíráskodási tevékenységet is végzett, s megfordítva: alkalmasint az *officialis* is ellátott egyházkormányzati feladatokat. Ilyen *vices gerens in spiritualibus* először Heinrich érsek nevezett ki (1267), bizonyos Arnold főesperest (*Großarchidiakon*), akit egy pápai bulla az érsek *procurator*ának nevez.

Balduin érsek szintén távolléte – fivére, VII. Henrik császárrá koronázása okából történt római útja (*Römerzug*) – idejére adott megbízást, méghozzá egyszerre három prelátusnak: Rupert (Tholey főesperese), Heinrich Rucschardi (trieri klerikus) és Geirich von Gorzia (trieri *officialis*) számára, akik a teljes érseki *iurisdictio* feladatkörét kapták, mégpedig az egész egyháztartományra kiterjedően. Megbízási okmányuk kifejezetten tartalmazza a világiak és egyháziak által elkövetett bűntettek kivizsgálást és megbüntetését (vád nyomán és *ex officio* egyaránt), s kivételt csak a pápának fenntartott ügyek képeztek. E helynökök megbízatása hosszan, egészen 1317-ig eltartott, mivel Henrik halálát követően a trónutódlásról folytatott tárgyalások, majd Lajos császári aspirációinak támogatása több hadjárat idejére elvonta székhelyéről. A három, egyszerre kinevezett vikárius egymáshoz mért illetékessége nem volt tisztázott, általában külön-külön jártak el. A trieri *offficialis* rendezte el (1313) Engers tartományi káptalanja (*Landkapitel*) és Wetzlar egyik klerikusa (*Achipresbyter*) közt támadt viszályt. Egy másik alkalommal a két másik helynök együtt járt el Seffern és Büdesheim községekből a Prüm plébánosa által követelt járandóságok dolgában. Mindhárman egyszerre hagyták jóvá (1311) egy ingatlan (*rotes Haus*), St. Matthias apátsága részéről történt elidegenítését, a következő esztendőben pedig hasonlóan jártak el egy további személy

(Longuyon főesperesének bírája) bevonásával, jóváhagyva a St. Barbara kolostor és St. Maximin apátsága közti, Billiche kegyuraságát érintő egyezséget.

Balduin 1320-ban segéspüspökét, Daniel von Wichterich karmelita szerzetest – aki az *episcopus Motensis* (egy hegy Numidiában) címet is viselte – nevezte ki általános helynökévé, aki e tisztét 1342-ig ellátta.[645] A továbbiakban csak elvétve kerültek kinevezésre ilyen címmel és ilyen hatáskörrel érseki helynökök (*vicarius generalis in spiritualibus*), valószínűleg azért, mert az érseki *officialis* hivatala a jogszolgáltatást teljeskörűen és kielégítően ellátta.

Az érseki kancellária is szorosan kapcsolódott a bíráskodás szervezetrendszeréhez. Élén a 14. században kancellár vagy főjegyző állott, rendszerint egy prelátus, akinek keze alatt káplánok és jegyzők, s más klerikusok dolgoztak. Az alkalmazásnál előnyt élveztek azok, akik jogot tanultak, különösen pedig azok, akik valamely tudományos fokozatnak is birtokában voltak.[646] A kancelláriai tevékenység vonzó lehetett, mert arra is volt példa, hogy egy *officialis* adta fel hivatalát (1351), elcserélve egy kacellláriai munkakörrel.[647] Az oklevelekből leginkább az világlik ki, hogy a kancellária bár számos olyan ügyben eljárt, amely inkább az *officialis* illetékességi körébe tartozott, komolyabb kollízióra azonban nincs utalás, mert a vitás esetek inkább egyházkormányzati jellegűek voltak, pl. a különböző érseki járandóságok követelésével állottak kapcsolatban.

3. A pecsétnök

A pecséthasználat a középkorban nemcsak általános, hanem kifejezetten nélkülözhetetlen volt. Elmaradhatatlan kelléke az okleveleknek, kiváltképpen az igazságszolgáltatással kapcsolatban kiállított iratok esetében. Az adott oklevél tartalmának közhitelességet volt hivatva biztosítani minden pecsét.

Az első trieri *officialis*ok mind kanonokok voltak, s bírói tevékenységük során használt pecsétjük is ugyanez volt. A trieri bíró, *magister* Johann szolgálati pecsétje még 1264-ből is csupán előző, dékáni (Kastorstift) tisztségéből való. Az első, ettől különböző, hivatalinak tekinthető pecsét 1247-ből való, felirata: *SIGILLUM CURIE TREVIRENSIS*. A pecséthasználat kiemelkedő jelentőségét mutatja, hogy vele egy önálló tisztségviselő jelent meg: a pecsétnök (*Siegler*). Első említése Trierben 1278-ból való, és a St. Simeon Stift helynöke, Reiner volta z illető. A pecsét és használata az *officialis* legfontosabb hivatali jelvénye volt.[648]

A pecsétnök tisztségének kiemelkedő fontosságára vilagít rá Jakob érseknek 1449-ben mindkét kúriája számára kibocsátott (1449) statútuma. E szerint a pecsétnöknek legalább szubdiakónusnak kell lennie, valamint nhőtlennek (*clericus non coniugatus*). Különös figyelmet kellett fordítania a regiszterek[649] vezetésére, s rögzítették azt a kívánalmat is, hogy a pecsétnök tevékenysége során a régi szokásoknak megfelelően (azaz mérlegelve az ügy tárgyát és az ügyfél személyét) kell a költségeket megállapítania.[650] A pecsételest csak azt követően lehetett elvégezni, hogy arra az *officialis* kifejezetten utasítást adott. Ezután is csak akkor, ha

---

[645] Cf. SAUERLAND, I. 544.

[646] A kancellária titkos tanácsnoka (*Geheimsekretär*), Johann von Limburg (1391) St. Florian prépostja és Oberwesel dékánja, tíz évet töltött el Montpellier és Pavia egyetemein, római és kánoni jogot tanulva. Cf. SAUERLAND, V. 971, 1089; VI. 85.

[647] Az illető egy koblenzi bíró volt: *magister* Heinrich von Wesel.

[648] Egy bizonyság a pecsét fontosságára: amikor IV. Kelemen pápa vitába keveredett Heinrich von Vinstingen megválasztott érsekkel, annak *officialis*át (Gobulo) eltávolítani akarván nunciusa által annak kúriai pecsétjét követelte tőle. MR, III. 2346.

[649] Az érseki bíráskodás minden egyes területét illetően külön regiszterek készültek, amelyek a bíróság által ténylegesen gyakorolt jogszolgáltatás illetékességi kérdéseiről egyértelmű eligazítást adnak. Cf. MICHEL 1953, 94.

[650] Egy, a pecsétnök által megpecsételt bizonylat 1409-ben 2 *albus*ba került.

az érseknek vagy *officialis*ának egy jegyzője aláírta, ill. szignálta azt. Néhány esetben maguk a pecsétnökök, miként a jegyzők, az általuk megpecsételt oklevelet alá is írták. Azokban az esetekben, ahol régi szokás szerint *et stylo curie nostre* az *officialis* titkos pecsétje is elhelyezésre került, a pecsétnök az érseki kúria pecsétjét csak azután függeszthette fel, miután az oklevél szélére rányomták az előbbit. Ez ui. igazolása volt egyúttal annak, hogy az *officialis* az oklevelet az előírt rendben megvizsgálta.[651]

A pecsétnök csak különös engedély birtokában vállalhatott más tisztséget (pl. *procurator*, ügyvéd vagy jegyző); ha azonban jogi képzettséggel rendelkezett, a bírótól pedig engedélyt kapott, úgy űzhette párhuzamosan e mesterségeket – feltéve persze, hogy nem kerültek e hivatalok egymással kollízióba. A pecsétnöknek hivatala elfoglalásakor esküt kellett tennie, hogy az érseki kúria rábízott pecsétjét gondosan megőrzi, akadályoztatása esetén pedig csak az *officialis* engedélyével adhatja át egy megbízható személynek (*Mann*). Szolgálata során teljes odaadással (*Arm und Reich*) kell bánnia a pecséttel. Köteles minden, az érseki kúria szégyenére való támadást elhárítania. Minden kihágást, bűntettet, csalást, hamisítást vagy hibákat, amelyek tudomására jutnak, haladéktalanul jelent az *officialis*nak.

Az egyik trieri pecsétnök, Johann von Arlun (1447) kinevezési okmányában Jakob érsek hatalmat biztosít számára az *officialis* által kiállított minden okirat megpecsételésére, valamint a végrendeletek idejében való elintézését is feladatául szabta.

Alkalmasint ellátta a pecsétnök az *officialis* vagy akár a delegált bíró feladatát is, feltéve persze, hogy volt jogi képzettsége. Baldewin érsek pl. Johann Jakelonis trieri pecsétnököt az *officialis* tisztségére is kinevezte (1339). A koblenzi pecsétnök, Johann Pyssil is hosszú éveken át volt St. Kastor prépostjának *officialis*a. Fordított helyzet is előfordult: a 15. század közepén a trieri *officialis*, Matthäus von Mayen látta el egy személyben a pecsétnök tisztségét is.

A pecsétnökök kiemelkedően fontos tevékenységi körébe tartozott az érseki kúria jövedelmeinek számon tartása és ellenőrzése. A két kúria (Trier és Koblenz) pecsétnökei voltak megbízva gyakran az apátságok, kolostorok és plébániák részéről befolyó jövedelmek elszámolásával is, ami azzal az előnnyel járt az érsek oldalán, hogy a vonakodó vagy késedelmes klerikusokkal szemben alkalmazható egyházi szankciók kibocsátását e hivatalból rövid úton intézni lehetett. További feladatként jelentkezett Werner érsek alatt a koblenzi pecsétnök számára az ottani pénzverde felügyelete, Heinrich von Cochem trieri pecsétnök pedig még Pfalzel és Saarburg pincészeteit is ellenőrzése alatt tartotta. Egy-egy koblenzi (1429) és trieri (1506) kimutatás tanulságos adatokat tartalmaz arra nézve, milyen hivatalos kiadásokat jegyeztek a pecsétnökök. Kétféle csoportba sorolhatók a kifizetések: *distributa pro nuntiis* (a különböző érseki levelezések költségei) és *distributa pro amicis domini gratiosi et ad diversa* (az érseki udvartartásban dolgozó kézművesek és alkalmazottak díjai, amelyek a legváltozatosabb tételekből[652] állottak össze).

4. Jogtudók és ügyvédek

A római-kánoni jog különösen alapos ismerői voltak azok a jogtudók (*iurisperiti et advocati*), akiknek tevékenységét főleg a nehezebb ügyekben alig nélkülözhették. A tours-i zsinat (1236) határozatai szerint legalább háromévi kánonjogi tanulmányokat kellett igazolniuk azoknak, akik ilyen minőségben léptek fel a perekben. A bírósági tárgyalásokon kifejtett kánonjogi szakvéleményükhöz a bírák természetesen nem voltak kötve. Segítséget nyújtottak (szóban és

[651] Az *officialis*ok rendszerint családi pecsétjüket használták, az ellenőrzést igazoló megjegyzések kíséretében, mint: *supersrciptionem persolvendam approbamus/subscriptionem sigilla nos officialis approbamus,* etc.

[652] A nevezett kimutatások itt említik a lovak takarmányozását, télikabát beszerzését az *officialis* számára, viasz, tinta, pergamen, papír vásárlását és még számos egyebet. Cf. MICHEL 1953, 99–100, 109–127.

írásban egyaránt) a jogban járatlan vagy bonyolultabb ügyekben tanácstalan ügyfeleknek, s ezt a szegények esetében az *officialis* parancsára kellett tenniük. A legképzettebb és legnagyobb bizalmat élvező trieri ügyvédek még további megbízatásokat is kaphattak: vizitációkat és diplomáciai missziókat vezettek (a pápai kúriába vagy a szomszédos tartományokba). Olykor helyettesítették az *officialis*t, továbbá pápai vagy érseki delegált, avagy választott bírói megbízatást is teljesítettek.

A trieri és koblenzi ügyvédek lényegében kétféle minőségben voltak jelen: a bíróságot mint *assessores* segítették, a peres feleket pedig képviselték, ill. tanácsokkal látták el. A trieri tartományi zsinat (1310) is ekként, *de assessores et advocatis* szól róluk, s valósággal megfenyegeti őket, amennyiben kilátásba helyezi terhükre kártérítés fizetését, amennyiben a bírót igazságtalan ítélet meghozatalára bírják rá.[653] A bíró akkor hivatkozhatott erre, ha maga a kánonjogban kevésbé volt járatos (*simplex*), és a jogban kitanult, tapasztalt ügyvédek őt rászedték. Az ügyvédek bírsággal voltak sújthatók rosszhiszemű pervitel esetén, különösen a tanúk befolyásolásakor, s a perek rosszhiszemű elhúzásakor. Szerzeteseknek és papoknak az ügyvédi feladatok pénz ellenében való ellátása tilos volt, különösen szegények, özvegyek és árvák esetében. Az ügyvédeknek az érseki kúriában esküt kellett tenniük, amelyben hitet tettek arra, hogy csak igaz ügyet szolgálnak, a tudomásukra jutott titkot megőrzik, s megelégednek az *officialis* által nekik juttatott jövedelemmel. Utóbbi vonatkozásában a bíró az ügyvédi díjat a per tárgya, az ügyvéd beszédkészsége és a helyi szokások függvényében állapította meg. A bírósági tárgyalásokon illő öltözetben (*in habitu ornato et condecente*) kellett megjelenniük. Az ügyvédeknek a legszigorúbban meg volt tiltva, hogy egyezkedjenek az ügyvivőkkel (*procuratores*) és a jegyzőkkel a honoráriumról, az ügyfelekkel pedig a perérték százalékában való megállapodásról: szankcióként a hivatalból való elbocsátás volt kilátásba helyezve.[654]

Kifejezetten a jogtudókról tesz említést az a trieri ítélet (1228), amely *prudentum habito consilio* született. A helyi kánonjogászok mellett a 13. század végén (1276) feltűnik egy itáliai eredetű személy is: *magister* Johann Lumbard, *legum professor*, aki valószínűleg Bolognaban tanult. A helyi kanonisták a koblenzi (St. Kastor és St. Florin), valamint a trieri (St. Paulin, St. Simeon és a dom) iskolákat látogatták, a magasabb tanulmányok folytatására pedig gyakran utaztak Párizsba. A trieri egyetem megalapítását (1473) követően teológiát és jogot helyben is lehetett tanulni, s tudományos fokozatokat szerezni.

5. A jegyzők

A hivatalos és állandó egyházi bíráskodás létrejötte a jegyzői tevékenységre nézve is (jog)történelmi fordulópontot jelentett. A karoling kor, majd a 9–10. század császári okleveleit jegyzők (*notarii*) készítették, de a 11. századra lassan eltűntek az oklevelekből. Helyükre az érseki káplánok léptek, s majd csak a 12. század végétől jelentek meg újra a káplánok mellett az érseki oklevelekben újra a jegyzők. Bár a rangrend világosan mutatja, hogy a káplánok után következnek, mégsem voltak egyszerű írnokok; ezt bizonyítja, hogy 1244-ben Helyas és Godefried jegyzők az érsektől kirendelt bírákként szerepeltek két kolostor jogvitájában, egy másik jegyző, Peregrinus pedig pápai küldött bírói megbízatást is kapott. Az érseki kancellárián a 14. századtól már csak olyan klerikusok teljesítettek szolgálatot, akik jegyzői képzettséggel rendelkeztek. Ehrenbreitstein várában, ahol számos érsek gyakran és előszeretettel székelt, egy 1395-ből való oklevél megnevezi munkaszobájukat is: *stuba notariorum.*

---

[653] Cf. BLATTAU, I. 141.

[654] „*Caveat etiam advocatus ne clientulo suo victoriam repromittat, sicut faciunt superbi medici salutem promittentes, quia dubius est litis eventus, nec victoria in eo est, sed in iudice*.” MICHEL 1953, 129.

Az érsek szolgálatában álló jegyzők mellett működtek Trierben szabad állású jegyzők is, akik főként a különböző magánjogi jogügyletek írásba foglalását végezték. Helyzetüket és egzisztenciájukat erősítendő gyakran pályáztak meg különböző egyházi vagy városi hivatalokat (Stadtrat, Schöffengericht) is. Leginkább vágyott működési helyük azonban az érseki, ill. a főesperesi bíróság volt, hiszen ez tekintélyüket nagyban emelte. Mint nem kis büszkeséggel írta egy jegyző (1491): „*Durch myn ordentlichen Richter des geistlichen gerichts zu Coulentz als ein bewerter Notarius zu schryben zugelassen*."

A 13. század közepén tűnnek fel Trierben az első közjegyzők: Gottfried von Trittenheim (1254–58) és Johann (1262–73), akik önmagukat csak klerikusoknak nevezik, s mindketten plébánosok voltak. Koblenzben az első ismert közjegyző *magister* Konrad volt, az egyik főesperes jegyzője. Az első császári közjegyző, Heinrich 1285-ben mint végrendeleti tanú tűnik fel. Az első koblenzi jegyzők ismereteiket még Kölnben szerezték, az első trieri jegyzők esetében azonban nem tudni, hol tanulták mesterségüket. Valószínű, hogy az *ars notaria* tudományát azokból a formuláskönyvekből[655] nyerték, amelyek számukra is elérhetők voltak.[656] Az idők során azután a trieri érseki kúria valóságos *schola* szerepében is értelmezhető, ahol a jegyzői ismeretek kimerítően megtanulhatók voltak. Azok a klerikusok, akik ezt a képzést elvégezték, pályázhattak a *notarius imperiali auctoritate* címre, amelyet a német császároktól vagy az általuk Észak-Itáliában kinevezett palotagrófoktól (*comes palatinus)* lehetett megkapni. A már valamivel régebb óta (a 11. század végétől) létező, hasonló pápai felhatalmazás (*notarii apostolicae sedis*) birtokában levő jegyzők tábora mellé ezzel létrejött egy vele egyenrangú, párhuzamos jegyzői cím.

A pápák csak nagyon visszafogottan adták hozzájárulásukat ahhoz, hogy a trieri érsekek közjegyzői hivatal működését engedélyezzék. Így Boemund érsek 1282-ben IV. Miklós pápától két, Balduin érsek pedig V. Kelemen pápától négy pápai közjegyző kinevezéséhez kapott engedélyt, a megfelelő írástudók nagy hiányára tekintettel (*contractus legitimos et alia huiusmodi in publica redigant instrumenta*).

Sokkal könnyebben lehetett császári közjegyzői címhez jutni. Franz von Alliate palotagróf már 1337-ben engedélyezte Rudolf Losse trieri *officialis*nak négy császári közjegyző kinevezését. Az egyházi bíró volt tehát megbízva azzal, hogy levizsgáztassa a jelölteket és esküt vegyen ki tőlük: „*per pennam, calamarium et cartam, que tunc in vestris manibus tenebitis, et pacis osculum investiatis de officio antedicto*."[657] A német császárok III. Frigyes uralkodásáig gyakorta ruházták át világi és egyházi méltóságokra a palotagróf hivatalát. Az egyik ilyen udvari tisztségviselőtől (Dietrich Erbracht, a császári kancellária titkára és főjegyzője) nyert császári közjegyzői címet (1454) egy plébános: Johann Pistoris von Sobernheim, természetesen az előírt eskü letételét követően. Az esküben a közjegyzők arra tettek hitet, hogy az általuk *in formam publicam* lejegyzettek pontosan megegyeznek a felek által a bíró előtt elmondottakkal, vagyis a perben általuk vezetett jegyzőkönyvek tartalmának valósághű rögzítéséhez tartják magukat. Másolatot a perben született okiratokról (mint tanúvallomások, ítéletek) az *officialis* engedélye nélkül nem adhattak.

A császári palotagrófoktól nem lehetett nehéz megszerezni a kinevezéseket, mert szép számmal jelennek meg az ilyen autoritással rendelkező közjegyzők egyházi bíróságokon. A koblenzi kúrián 1364-ben 11, Trierben 12 közjegyző működött. Különösen kívánatossá tette ezt

---

[655] A formuláskönyvek kiemelkedő fontosságú jogforrásnak számítottak a középkori Magyarország jogéletében. erre nézve lásd: BÓNIS 1972b, 143–222.

[656] Ezzel kapcsolatos utalás: „Eine für diese Zwecke zusammengestellte Sammlung von Erlassen, Attesten und sonstigen Formularen, die als Corlagen für Notare bestimmt sind, aus dem 14. Jh. bez.: *Antiquum formulare viariorum mandatorum aliarumque litterarum iudicialium Romane Curie* befindet sich im St. A. K. 1 C Nr. 106. – Vgl. hierzu das Himmeroder Formelbuch (2te Hälfte des XIV. Jhs.) bei K. Lamprecht, D. Wirtschaftsleben, 3, 219." MICHEL 1953, 141 (824. jz.).

[657] STENGEL, I. 483.

a hivatalt a számos előny, mint: a jegyzők nem tartoztak a városi tanács joghatósága alá és mindennemű polgári teher alól szabadultak. Jakob érsek hiába próbálta meg számukat 1449-ben a trieri kuriában 6, Koblenzben 4 főre csökkenteni. Mindenesetre 1489-ben a négy *procuratores causarum* mellett a trieri kúriában legalább 8 közjegyző dolgozott, holott (egy korabeli oklevélből idézve) csak hatan „*vix se possent nutrire de huiusmodo officio, si bene, decenter et honeste se habere deberent.*“[658]

A *registrator* tisztségére is jegyzőt neveztek ki a trieri kúriában, akinek a terjedelmes levéltár volt a gondjaira bízva. Első említése 1364-ből való, az illető: Johann de Ascha. Eladdig a pecsétnök dolga volt a levéltár gondozása. Rokon tisztségnek tekinthető a más bíróságokon tevékenykedő *audientiarius*[659] hivatalával.

A mindinkább szélesedő hatáskörrel és egyre tekintélyesebb, s önállóbb közjegyzői tevékenységgel szemben a trieri érsekek a középkor folyamán igyekeztek minél pontosabb hatásköri leírással keretek közé szorítani működésüket. Mivel klerikusok voltak, ezért – az általános elvek mellett – a trieri tartományi zsinat (1310) 100. cikke szerint sem tartoztak világi bíróság elé. Ugyane dokumentum 134. pontjában az áll, hogy az akár világi, akár egyházi tárgyú ügyben készített oklevelükről jegyzőkönyvet kell felvenni, s azt jegyzékbe foglalni, ami később meg nem változtatható. E jegyzőkönyvek nem készíthetők magánházaknál, hanem csakis a teljes nyilvánosság előtt, legalább két hites tanú bizonyságával megerősítve.

Rudolf Losse bírósági rendtartása (*Offizialatsgerichtsordnung*, 1344) is behatóan foglalkozik a kúriában tevékenykedő közjegyzőkkel.[660] Meg volt nekik tiltva, hogy olyan, a vádlott távollétében lefolytatott eljárást (*Kontumazialverfahren*) hitelesítsenek, amíg az illetékes és megesketett bírósági küldönc (*Gerichtsbote*) megpecsételt oklevelet nem ad át, a bíró pedig beleegyezését nem adja hozzá. Kiközösítés súlyosításáról szóló ítéletet 14 napon belül, ha a kiközösített személy egy mérföldnél távolabb lakik, négy héten belül kellett elkészítenie. A közjegyzők kötelesek voltak az őket megillető díj átvételét követő két napon belül az ügyfeleknek a kiállított okiratokat átadni (hacsak az *officialis* haladékot nem engedélyezett). Minden kiállított oklevelet köteles a közjegyző saját kezűleg (*manu propria*) aláírni. A szóban előterjesztett és lejegyzett előadmányokat az írásba foglalás után kötelesek voltak az ügyfeleknek szóban felolvasni. Másolatok kiállításakor nem mulaszthatták el az eredetivel való egybevetést, s a szükséges javítások elvégzését.

A közjegyzői kinevezés előfeltételeit és feladataikat részletesen szabályoztak. Mivel eleinte sok *ignoti et illiterati* jegyző működött, a közjegyzői hivatalra pályázóknak mindenekelőtt egy bizottság előtti vizsgát kellett letenniük. Akik más egyházmegyéből érkeztek, az érseknek vagy az *officialis*nak be kellett mutatniuk magukkal hozott ajánlólevelüket (*litterae approbationis*). Mivel a trieri széken ideálisan 6, Koblenzben 4 közjegyző működhetett, szabály szerint ennél több közjegyző kinevezésére nem volt mód. A jelöltnek legalább 25 évesnek, jónevűnek és jóhírűnek kellett lennie, jegyzői gyakorlattal rendelkeznie, s szóbeli vizsgát is kellett tennie. Tisztán, helyesen és olvashatóan kell írnia (és természetesen tudnia kellett latinul).

A közjegyzőnek egy jegyzéket (*Protokollbuch*) kellett vezetnie és magánál tartania, amelyben minden peres vagy peren kívüli aktust és jogügyletet fel kellett jegyeznie. Minden, bíróság előtt elhangzott kijelentésről feljegyzést kellett készítenie, amelyet még aznap köteles volt az előbb említett jegyzékbe bevezetni.

---

[658] MICHEL 1953, 143 (837. jz.).
[659] Cf. FOERSTER 1921, 339.
[660] Az 1449-ben kibocsátott zsinati statútumok ismét behatóan foglalkoztak a közjegyzők jogállásával, feladataival. Cf. BLATTAU, I. 58, 279.

6. *Procuratores*

A prokurátor (a régi magyar jogi nyelvben prókátornak nevezett) tisztségét (*procuratores*) gyakran viselték idősebb ügyvédek a trieri kúriákban. Tisztán közvetítők voltak a bíró és a peres felek között, a jogi tanácsadást és képviseletet az ügyvédek (*advocati*) végezték. Egyes egyházi intézményeknek, sőt városoknak (pl. Andernach), állandó prokurátoraik voltak az érseki bíróságok mellett. A prokurátori vagy ügyvédi feladatokat is ellátó közjegyzők esküjükben arra tettek fogadalmat, hogy az általuk képviselt felek ellenfeleit nem károsítják meg, a tudomásukra jutott titkokat megőrzik, igazságtalan vagy kilátástalan ügyek jogi képviseletét nem vállalják. Szigorúan meg volt tiltva a prokurátoroknak, hogy belavatkozzanak az ügyvédek hatáskörébe *conficiendo libellos, articulos, exceptiones*: előzetes tudomásuk és hozzájárulásuk nélkül nem tehettek perbeli intézkedéseket. Egyedülálló Trierben, hogy egyházi személy a prokurátor tisztségét általában nem viselhette, hacsak nem *pro ecclesia et ecclesiasticis personis*.

Emellett említik a források a *procurator fiscalis* tisztségét is, Trierben először 1369-ben, mint *procurator curie nostre ad excessus deputatus*. A szokott, előzetesen kivett esküt követően (amelyben egyebek mellett ígeretet tett arra, hogy a megvesztegetésnek ellenáll, s amelyben nemcsak az *officialis*nak, hanem az általános helynöknek is engedelmességet fogad) az érsek élethossziglan nevezte ki a kúriára. Az érseki jogszolgáltatás főleg nyomozási feladatokkal megbízott tisztségviselője volt. Legfontosabb feladat- és hatáskörébe a széles értelemben vett bűnügyek tartoztak (*fisci procurator et causarum criminalium et excessuum promotor*), s ha egyházi személyek voltak érintettek, a pecsétnököt is be kellett vonnia eljárásába. Egy, a maga idejében (1500) újonnan kinevezett *procuratos fiscalis*, Johann Koch von Wesel a koblenzi *officialis*nak tett kötelezvényében ígéretet tett arra, hogy minden bűncselekményt (*crimina, errores et delicta*), amelyeket egyháziak vagy világiak, zsidók vagy eretnekek követtek el, felkutat, senkit sem kímélve.

A felmerülő költségek fedezésére a pecsétnököt rendelik, aki az érsek nevében furcsa módon a fellebezések elbírálását is végezte. A pecsétnök pénzügyekkel kapcsolatos kompetenciáját húzza alá, hogy a megvádolt személyekkel a pénzbüntetes fizetéséről csak az ő jelenlétében lehetett tárgyalni. Jövedelme a bírságok egynegyedéből állt, amit még kiegészített a *tunica curialis*, amit a legtöbb egyházi familiáris is húzott. Jogviták esetén az általános helynök vagy az *officialis* joghatósága érvényesült.

A prokurátorok a közjegyzőkkel és törvényszolgákkal (*Ladeboten*) a trieri kúriákon szinte céh-szerű közösséget alkottak. Az 1449. évi bírósági rendtartás (*Konzistorialordnung*) egyenesen mint *fraternitas consistorialium* említi e kört, amelynek tagjai azonban az érseki káplánok *consortium*ával nem tartott szoros kapcsolatot. Trierben külön ház épült számukra (*Goffel oder Mattschaft*). Koblenzben a helyi prokurátorok és közjegyzők élénk kapcsolatot ápoltak pl. az ottani Liebfrauenkirche-vel. Itt a nevezett személyek valóságos közösséget (*Bruderschaft*) alkottak: ennek jeleként a hetente tartott bírósági napokon 6 fillért kellett az újonnan megválasztott tagnak a közösségi kasszába befizetnie. A közösség törzshelye (*Zunftstube*) a fentebb említett egyház városi iskolájának emeleti szintjén található szoba (*stuba iuratorum*) volt. A ‘céhbe’ felvettek az érseki kancelláriából való jóbarátokat és más előkelő urakat (*andere vornehme Herrn*) is, ami által az érseki kúriával való jó viszony tartós megalapozást nyert. Különleges kiváltságban is részesültek: miután a császár is külön védelmébe vette őket, Raymund bíboros, pápai legátus gyóntató papot biztosított számukra, aki *interdictum* idején is mondhatott misét számukra, egyházi temetésben részesíthette a tagokat, továbbá engedélyezte, hogy böjti időkben is fogyaszhatnak sajtot, vajat és más tejtermékeket. Johann érsek mindezt még azzal tetézte, hogy ezüstmarkolatú díszkardot és keresztet adományozott nekik.

7. Törvényszolgák

Jobb híján és összefoglalóan így nevezhetnénk magyarul azokat a bíróságon foglalkoztatott, esküt tett személyeket (*nuntii*), akik státusban a többiek alatt helyezkedtek el, de nélkülözhetetlenek voltak. Olyan kisegítő munkát végeztek, amely leginkább az iratok kézbesítésével volt kapcsolatban, s fontosságukat mutatja, hogy Jakob érsek statútumai (1449) egy hosszú fejezetben foglalkoznak velük: *de nuntiis et portatoribus litterarum et processuum*. Gyakorlatilag az egész érseki kúria postaszolgálatát ők látták el, amikor még mai értelemben vett posta nem létezett. Ők kézbesítették a különböző bírósági iratokat, mint idézések, ítéletek, különösen a kiközösítő ítéleteket, mely utóbbiak átvételéről igazolást is kellett készíttetniük, s ez a tevékenység bizony nem volt veszélytelen.

Munkájukat pontosan meghatározott hivatali körzetben végezték, s ennek központja valamely városban vagy nagyobb településen volt. Két nagyobb körzetre osztották az egyházmegyét: a nagyobbikhoz (*Obererzstift*) tartozott – Trieren kívül – Saarburg, Wittlich, Cochem, Bernkastel, Zell, Piesport és Hochwald, az alsóbbhoz (*Niedererzstift*) Andernach, Münstermaifeld, Kärlich, Lahnstein, Boppard, Montabaur, Limburg és Mosel. Rendkívüli időkben, mint pl. járványok idején, több emberre volt szükség, ilyenkor kézbesítőket (*Ladeämter*) is alkalmaztak.

A nunciusoknak derék, megbízható, jóhírű embereknek kellett lenniük (*discreti, probi et honesti ac bonorum morum et laudabilis famae*). Kinevezésüket az érsektől kapták, s rendszerint élethossziglan szólt. Házas klerikusok (*clerici uxoriati*), jegyzők, mesterek közül kerültek ki leggyakrabban. A trieri kúrián két-két nuncius a *consistorium* korlátjánál állt őrt, s hetenként cserélték egymást. A bíróságon tárgyalt ügyek helye szerint illetékes nunciusoknak mindig jelen kellett lenniük, s a feleknek a szükséges iratokat rendelkezésre bocsátották. Vasárnaponként kerületeik központjában kellett tartózkodniuk, hogy ez alkalomból a magukkal hozott bírósági küldeményeket átadják, valamint átvegyék a kúriába címzetteket. A 13. század fordulójáról egy sor olyan bírósági parancs és kiközösítő ítélet maradt fenn, amelyen a kézbesítésel megbízottak aláírása és pecsétje is megtalálható. Ha a felek beszélni akartak ezeken a vasárnapokon a nunciusokkal, ezt a templomban nem tehették meg, hanem a nuncist szállásán kellett felkeresniük. A nunciusnak szigorúan meg volt tiltva, hogy a prokurátorok hatáskörébe avatkozzon, hacsak nem kapott erre vonatkozó kifejezett meghatalmazást az *officialis*tól. A nunciusoknak tilos volt az idézéseket (*vel reintrusiones neque citationes contra testes*) aláírni, azt csak jegyző tehette meg. Szolgálataik díjazása akként számítódott, hogy a Rajna bal partján (*in quo est sita Confluentia*) három, a túlparton négy fillért (*Heller*) kaptak minden megtett mérföld után.

A nunciusok munkája nem volt veszélytelen. Mint arra zsinati dokumentumok is utalnak (1339), az egyes eljársokban ellenérdekű felek olykor nem riadtak vissza attól, hogy a nunciusokat, levélhordókat gátolják, elfogják vagy akár megöljék, a kézbesítésre váró aktákat pedig széttépjék.[661] Gyakran hiábavalónak bizonyult ellenükben a kiközösítés súlyosabb formájának azonnali (*sententia maioris excommunicationis ipso facto*) alkalmazása is. Egy konkrét eset (1368) jól példázza, milyen veszély fenyegette a kézbesítőket: Cuno érsek számára elétételt kellett szolgáltatnia egyik vazallusának (Johann von Loewenstein), mert a kölni kúria küldöncének egyik fülét levágta.

[661] Cf. BLATTAU, I. 181.

Források

ACHT 1968/71 = ACHT, Peter (Bearb.): Mainzer Urkundenbuch, 2. Band. Die Urkunden seit dem Tode Erzbischof Adalberts (1137) bis zum Tode Erzbischof Konrads (1200), 2 Teile, Darmstadt, 1968/71.

ARENS 1958 = ARENS, Fritz: Die Inschriften der Stadt Mainz von frühmittelalterlicher Zeit bis 1650 (Die Deutschen Inschriften Heidelberger Reihe) 2 Bände, Suttgart, 1958.

MU = ACHT, Peter (bearb.): Mainzer Urkundenbuch, 2 Bände, Darmstadt, 1968.

BAUR = BAUR, Ludwig: Hessische Urkunden, 4 Bände (1400–1500), Darmstadt, 1866.

BEYER = BEYER, Carl: Urkundenbuch der Stadt Erfurt, 2 Teile, Halle, 1889, 1897.

BERGER = BERGER, Élie (Hg.): Les registres d'Innocent IV, 4 Bände, Paris, 1884–1921.

BINTERIM = BINTERIM, Anton Joseph (Hg.): Pragmatische Geschichte der deutschen Concilien vom vierten Jahrhundert bis zum Concilium von Trient, 7 Bände, Mainz, 1851/1852.

BLATTAU = BLATTAU, Johannes Jacobus: Statuta synodalia. Ordinationes et mandata archidioesesis Trevirensis, 5 Bände, Trier, 1866.

BOEHMER 1877/1886 = BOEHMER, J. Fr.: Regesten zur Geschichte der Mainzer Erzbischöfe von Bonifatius bis Heinrich II, 2 Bände, Innsbruck, 1877, 1886. ND Aalen, 1966.

BRUNS, Alfred:

BRUNS 1962 = Urkunden des Diplomatischen Apparates der Universität Göttingen. Geschichte der Stadt Göttingen (14.–18. Jh.), Göttingen, 1962.

BRUNS 1967 = Der Arhidiakonat Nörten (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 17. Studien zur Germania Sacra 7), Göttingen, 1967.

BÜLL 1970 = BÜLL, Franziskus Lotar: Quellen und Forschungen zur Geschichte der mittelalterlichen Frauenabtei Schmerlenbach im Spessart, Theol. Diss. Würzburg, 1970.

CIC = FRIEDBERG 1879

DEMANDT 1939 = DEMANDT, Karl E.: Quellen zur Rechtsgeschichte der Stadt Fritzlar im Mittelalter (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen XIII/3), Marburg, 1939.

DERSCH 1940 = DERSCH, Wilhelm: Hessisches Klosterbuch (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck XII), 2., ergänzte Auflage, Marburg, 1940.

DONAHUE 1989 = DONAHUE, Charles jr. (ed.): The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6), Berlin, 1989.

ENGEL 1958 = ENGEL, Wilhelm (Bearb.): Würzburger Urkundenregesten vor dem Jahre 1400, Würzburg, 1958.

ENNEN – ECKERTZ = ENNEN, Leonhard – ECKERTZ, Gottfried (hg.): Quellen zur Geschichte der Stadt Köln, Köln, 3 Bände, 1863–1867.

FRANZ = FRANZ, Eckhart G. (Bearb.): Kloster Haina. Regesten und Urkunden. 1. Band: 1144–1300; 2. Band: 1300–1560 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck 9 = Klosterarchive. Regesten und Urkunden 5. und 6. Band), Marburg, 1962, 1970, 1998.

FRENSDORFF 1871 = FRENSDORFF, Ferdinand: Ein Urtheilsbuch des geistlichen Gerichts zu Augsburg aus dem 14. Jahrhundert, in: Zeitschrift für Kirchenrecht 10 (1871) 1–37. [AG]

FREY – REMLING 1845 = FREY, Michael – REMLING, Franz Xaver (Hg.): Urkundenbuch des Klosters Otterberg in der Rheinpfalz, Mainz, 1845.

FREYBERG 1828 = FREYBERG, Maximilian V. (Hg.): Sammlung teutscher Rechtsalterthümer. 1/1, Mainz, 1828. (Új kiadás: Wiesbaden, 1972.)

FRIEDBERG 1879 = FRIEDBERG, Emil (Hg.): Corpus Iuris Canonici. I–II. Graz, 1959. (Az 1879. évi lipcsei kiadás változatlan utánnyomása.) [CIC]

GOERZ, Adam:
GOERZ 1861 = Regesten der Erzbischöfe zu Trier von Hetti bis Johann II. 814–1503, Trier, 1861. ND Aalen, 1969.
GOERZ 1876–1886: Mittelrheinische Regesten – die beiden Regierungsbezirke Koblenz und Trier, 4 Bände, 1876–1886. [MR]
GUDENUS 1743 = GUDENUS, Valentinus Ferdinandus: Codex diplomaticus exhibens anecdota […] Moguntiaca [illustrantia], 1. Band, Göttingen, 1743.
GÜNTHER = GÜNTHER, Wilhelm Arnold: Codex diplomaticus Rheno-Moselanus, 5 Bände, 1822–1826.
HANNAPPEL = HANNAPPEL, Martin: Register Mainzer Generalkommissare von 1498, 1501 und 1510, in: Zeitschrift des Vereins für thüringische Geschichte, Neue Folge, Band 36, Jena, 1942, 176–209.
HANSIZ 1727 = HANSIZ, Marcus: Germaniae sacrae tomus. I, Augsburg, 1727.
HARTZHEIM = HARTZHEIM, Joseph und SCHANNET, Johann Friedrich: Concilia Germaniae, Köln etc., 10 Bände und Register, 1758–1790.
HAUTHALER 1910–1933 = HAUTHALER, Willibald – MARTIN, Franz (Hg.): Salzburger Urkundenbuch. I–IV. Salzburg, 1910–1933.
HEFELE 1856 = HEFELE, Carl Joseph: Conciliengeschichte, nach den Quellen bearbeitet, 2. Aufl., Freiburg im Breisgau, 1856.
HENNES = HENNES, Johann Heinrich (Hg.): Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum. Urkundenbuch zu Geschichte des Deutschen Ordens insbesondre der Ballei Coblenz, 1. Band, Mainz, 1845.
HEß = HEß, Johannes: Die Urkunden des Pfarrarchivs von St. Severin in Köln, Köln, 1901.
HILLING 1947/1951 = HILLING, Nikolaus: Sechs Gerichtsordungen für das Bistum Halberstadt aus dem 15. Jahrhundert, in: AKKR 122 (1947) 324–341; 125 (1951) 29–72.
HOOGEWEG = HOOGEWEG, Hermann – HANICKE, K. (Bearb.): Urkundenbuch des Hochstifts Hildesheim und seiner Bischöfe, 6 Teile, Hannover – Leipzig, 1896–1911.
JOANNIS = JOANNIS, Georg Christian: Scriptores Rerum Moguntiacarum, 3 Bände, Frankfurt am Main, 1722–1727.
KEUßEN, Hermann:
KEUßEN 1886 = Das Urkunden-Archiv der Stadt Köln. Kölner Prozess Akten 1364–1520, in: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, Band IX, Köln, 1886.
KEUßEN 1893 = Kölner Prozeß-Akten (1364–1520), in: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, 24. Heft, S. 43–64, Köln, 1893.
KELLETER = KELLETER, Heinrich: Urkundenbuch des Stiftes Kaiserswerth (Urkundenbücher der geistlichen Stiftungen des Niederrheins 1), Bonn, 1904.
KEYSER = KEYSER, Erich (Hg.): Hessisches Städtebuch (Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte. Bd. IV. Südwest-Deutschland, 1. Land Hessen), Stuttgart, 1957.
KIRCHHOFF 1870 = KIRCHHOFF, Alfred: Die ältesten Weistümer de Stadt Erfurt, Halle, 1870.
KISKY, Wilhelm:
KISKY 1912 = Die Akten der Abteilung „Köln contra Köln“ (Verhältnis der Stadt zum Erzbischof), Sonderabdruck aus den: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln 94 (1912), 111–186.
KISKY 1915 = Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter (Publikationen der Gesellschaft f. rhein. Geschichtskunde XXI 4), 1915.
KITTEL 1905 = KITTEL, Josef: Das Cisterzienserinnenkloster Himmeltal (Archiv des historischen Vereins von Unterfranken und Aschaffenburg 47), 1905, 211–296.
LACOMBLET = LACOMBLET, Theodor Joseph (Hg.): Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erztstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Kleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden.Aus den Quellen

in dem Königlichen Provinzial-Archiv zu Düsseldorf und in den Kirchen- und Stadt-Archiven der Provinz, Düsseldorf, 1840; Bd. 1 (–1200), Bd. 2(1201–1300], 1840–1858, ND Aalen, 1960.

MACHENS 1920 = MACHENS, Joseph: Die Archidiakonate des Bistums Hildesheim im Mittelalter. Ein Beitrag zur Rechts- und Kulturgeschichte der mittelalterlichen Diözesen, Urkundenbeilagen 1–7, Hildesheim und Leipzig, 1920.

MOSLER = Urkundenbuch Altenberg

MU = UB Coblenz und Trier

MR = GOERZ 1876–1886.

OTTO = OTTO, Heinrich (Bearb.): Die Regesten der Erzbischöfe von Mainz von 1289–1396. Erste Abteilung. Zweiter Band, 1328–1353, Darmstadt, 1932–1935. ND Aalen, 1976.

OVERMANN = OVERMANN, Alfred: Urkundenbuch der Erfurter Stifter und Klöster, 1–3. Teil, Magdeburg, 1926, 1929, 1934.

QUELLEN Koblenz = SCHMIDT, Aloys (bearb.): Quellen zur Geschichte des St. Kastorstifts in Koblenz, Bonn, 1953.

QUENTEL = Statuta Sifridi de sacramento poenitentiae et confessionis et eorum attinentiis in Statuta seu decreta provincialium et dioecesanorum synodorum aanetae ecclesiae Coloniensis, Coloniae, 1554. Druck von Heinrich Quentel.

POSSE 1914 = POSSE, Otto: Die Siegel der Erzbischöfe und Kurfürsten von Mainz, Erzkanzler des Deutschen Reiches bis zum Jahre 1803, Dresden, 1914.

REIMER = REIMER, Heinrich: Hessisches Urkundenbuch, 2. Abt., 4 Bände, Leipzig, 1891–1897.

ROQUES UB = ROQUES, Hermann (Bearb. und Hg.): Urkundenbuch des Klosters Kaufungen in Hessen, 2 Bände, Kessel, 1900, 1902.

SAUER UB = SAUER, Wilhelm (Hg.): Nassauisches Urkundenbuch. I. Wiesbaden, 1885–1887.

SAUERLAND = SAUERLAND, Heinrich Volbert (Bearb.): Urkunden und Regesten zur Geschichte der Rheinlande aus dem Vatikanischen Archiv (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde XXIII), 7 Bände, Bonn, 1902–1913.

SCHUNDER 1961 = SCHUNDER, Friedrich (Hg.): Die oberhessischen Klöster. Regesten und Urkunden. 1. Band (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck 9 = Klosterarchive. Regesten und Urkunden 3. Band), Marburg, 1961.

STEIN 1895 = STEIN, Walther: Statuta curiae Wilhelmi (Akten zur Geschichte der Verfassung und Verwaltung der Stadt Köln, Pubi. d. Gesellschaft f. rhein. Geschichtskunde X 2), Bonn, 1895.

STENGEL = STENGEL, Edmund E.: Nova Alemannia, 2 Bände, 1921, 1930.

STIMMING, Manfred:

STIMMING 1909 = Die Wahlkapitulationen der Erzbischöfe und Kurfürsten von Mainz (1233–1788), Göttingen, 1909.

STIMMING 1932 = (Hg.): Mainzer Urkundenbuch. I. Die Urkunden bis zum Tode Erzbischof Adalberts I. (1137), Darmstadt, 1932, unveränderter Nachdruck 1972.

TSCHACKERT = TSCHACKERT, Paul: Die Rechnungbücher des erzbischöflich-mainzischen Kommissars Johann Brunns aus den Jahren 1519–1531, in: Zeitschrift für Kirchengeschichte, Band 21, Heft 3, Gotha, 1901, 330–379.

UB Altenberg = MOSLER, Hans: Urkundenbuch der Abtei Altenberg, Bonn, 1912.

UB Arnstadt = BURCKHARDT, Carl August Hugo: Urkundenbuch der Stadt Arnstadt. Thüringische Geschichtsquellen, Neue Folge, Band 4, Jena, 1883.

UB Braunschweig = HÄNSELMANN, Ludwig – MACK, Heinrich (Hg.): Urkundenbuch der Stadt Braunschweig, 4 Bände, Braunschweig – Berlin, 1873–1912. ND Osnabrück, 1975.

UB Coblenz und Trier = BEYER, Heinrich – ELSTER, Leopold – GOERZ, Adam: Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die preußischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien, 3 Bände, Coblenz, 1874. [MU]

UB Deutschordensballei = LAMPE, Karl H. (Hg.): Urkundenbuch der Deutschordensballei Thüringen. Thüringische Geschichtsquellen, Neue Folge, Band 7, Jena, 1936.
UB Duderstadt = JAEGER, Julius (Hg.): Urkundenbuch der Stadt Duderstadt bis zum Jahre 1500, Hildesheim, 1885; ND Osnabrück, 1977.
UB Eberbach= ROSSEL, Karl (Hg.): Urkundenbuch der Abtei Eberbach im Rheingau, 2 Bände, Wiesbaden, 1862–1870.
UB Frankfurt = LAU, Friedrich (Bearb.) – BÖHMER, Johann Friedrich (Hg.): Urkundenbuch der Reichsstadt Frankfurt (Codex diplomaticus Moenofrancofurtanus) 2 Bände, Frankfurt am Main, 1901–1905. ND Glashütten, 1970.
UB Goslar = BODE, Georg – HÖLSCHER, U. (Bearb.): Urkundenbuch der Stadt Goslar und der in und bei Goslar belegenen geistlichen Stiftungen, 5 Teile, Halle – Berlin, 1893–1922.
UB Göttingen = SCHMIDT, Karl Gustav (Hg.): Urkundenbuch der Stadt Göttingen, 2 Teile (Urkundenbuch des Historischen Vereins für Niedersachsen, Heft 6 und 7), Hannover, 1863/67. ND Aalen, 1974.
UB Halberstadt = SCHMIDT, Gustav (Bearb.): Urkundenbuch der Stadt Halberstadt (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 7), 2 Teile, Halle, 1878–1879.
UB Henneberg = Hennebergisches Urkundenbuch, 1–7. Teil, Meiningen, 1842–1877.
UB des Hochstifts Halberstadt = SCHMIDT, Gustav (Hg.): Urkundenbuch des Hofstifts Halberstadt und seiner Bischöfe, 4 Teile, Leipzig 1883–1889.
UB des Hochstifts Hildesheim = JANICKE, Karl – HOOGEWEG, Hermann: Urkundenbuch des Hochstifts Hildesheim und seiner Bischöfe, 6 Teile, Hannover – Leipzig, 1896–1911.
UB Hildesheim = DOEBNER, Richard (Hg.): Urkundenbuch der Stadt Hildesheim, 8 Bände, Hildesheim, 1881–1901.
UB Kahla = BERGNER, H. (Bearb.): Urkundenbuch der Stadt Kahla, Kahla, 1899.
UB Mansfeld = KRUHNE, Max (Bearb.): Urkundenbuch der Klöster der Grafschaft Mansfeld (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 20), Halle, 1888.
UB Mühlhausen = HERQUET, Karl (Bearb.): Urkundenbuch der ehemals freien Reichsstadt Mühlhausen in Thüringen, Halle, 1874.
UB Westfalia = Westpfählisches Urkunden-Buch. Fortsetzung von Erhards Regestae historiae Westfaliae. Hg. von dem Verein für Geschichte und Althertumskunde Westfalens. VII. Band: Die Urkunden des kölnischen Westfalens vom J. 1200–1300, Münster, 1908.
VIGENER, Fritz:
VIGENER 1905 = Synodalstatuten des Erzbischofs Gerlach von Mainz von 1355 und 1356, in: Archiv für Hessische Geschichte und Altertumskunde, NF Erg. Band 2: Beiträge zur Hessischen Kirchengeschichte, 1905, 285–332.
VIGENER 1913/1914 = (Bearb.): Regesten der Erzbischöfe von Mainz von 1289–1396. Zweite Abteilung (1354–1396). I. Band (1354–1371), Leipzig, 1913; II. Band. Bogen 1–10 (1371–1374), Leipzig, 1914.
VOGT = VOGT, Ernst (Bearb.): Regesten der Erzbischöfe von Mainz 1289–1396, I. Abt. I. Band (1289–1328), Leipzig, 1913; I. Abt. II. Band (1328–1353), Darmstadt, 1932–1935. ND 1976.
WASSERSCHLEBEN 1840 =WASSERSCHLEBEN, Friedrich Wilhelm Hermann (Hg.): Reginonis abbatis Prumiensis, Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis, Leipzig, 1840.
WEIßENBORN = WEIßENBORN, Hermann, J. C.: Akten der Erfurter Universität, Teil 1–3: Geschichtsquellen der Provinz Sachsen, 8 Bände, Halle, 1881–1899.
WIRTEMBERGISCHES UB = Wirtembergisches Urkundenbuch, 11 Bände, Stuttgart, 1849–1913.
WÜRDTWEIN, Stephan Alexander:

WÜRDTWEIN 1768–1790 = Dioecesis Moguntina in archidiaconatus distincta et commentationibus diplomaticis illustrata, 4 Bände, Mannheim, 1768–1790.
WÜRDTWEIN 1788/89 = Diplomataria Maguntina, 2 Bände, Mainz, 1788/89.

Irodalom

ABBAS PANORMITANUS 1588 = Abbas Panormitanus seu Nicolaus de Tudeschis (Abbas Panormitanus), Opera omnia, 9 Teile in 6 Bänden, bearb. v. Antonius Corsettus, Nachdruck Frankfurt am Main 2008 (Ius Commune. Kanonistische Literatur 1) der Ausgabe Venedig 1588.

AMEND *et al.* 2007 = AMEND, Anja – BAUMANN, Anette – WENDEHORST, Stephan – WESTPHAL, Siegrid (Hg.): Gerichtslandschaft Altes Reich. Höchste Gerichtsbarkeit und territoriale Rechtsprechung (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 52), Köln – Weimar – Wien, 2007.

AMRHEIN 1882 = AMRHEIN, August: Die Prälaten und Canoniker des ehemaligen Collegiatsstiftes St. Peter und Alexander zu Aschaffenburg (Archiv des historischen Vereines von Unterfranken und Aschaffenburg 26), 1882, 1–394.

ASCHOFF 2000 = ASCHOFF, Hans-Georg: Das Bistum Hildesheim von seiner Gründung bis zur Säkularisation – ein Überblick, in: Ulrich Knapp (Hg.): Ego sum Hildensemensis. Bischof, Domkapitel und Dom in Hildesheim 815 bis 1810 (Kataloge des Dom-Museums Hildesheim 3), Petersberg, 2000, 11–24.

AUER *et al.* 2007 = AUER, Leopold – OGRIS, Werner – ORTLIEB, Eva (Hg.): Höchstgerichte in Europa. Bausteine frühneuzeitlicher Rechtsordnungen (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 53), Köln – Weimar – Wien, 2007.

AVENARIUS 2009 = AVENARIUS, Martin: Art. Gelehrtes Recht, in: HRG^2 9. Lieferung, 2009, 31–37.

BABJÁK 2011 = BABJÁK Ildikó: Barbárság vagy germánság? Árucsere Európa hajnalán, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.

BADER 1967 = BADER, Karl S.: Klerikernotariat des Spätmittelalters in Gebieten nördlich der Alpen, in: Speculum iuris et ecclesiarum (Ex aequo et bono), Festschrift für Willibald M. Plöchl, Wien, 1967, 1–15.

BARACK 1865 = BARACK, Karl A.: Die Handschriften der fürstlich-Fürstenbergischen Hofbibliothek zu Donaueschingen, Nr. 772, Tübingen, 1865. (= Donaueschinger Handschrift) [DH]

BARRACLOUGH 1936 = BARRACLOUGH, Geoffrey: The executor of papai provisions in the canonical theory of the thirteenth and fourteenth centuries, in: Acta congressus iuridici internationalis 1934, 3. Rom, 1936.

BARTH 1900 = BARTH, Albert: Das bischöfliche Beamtentum im Mittelalter, vornehmlich in den Diözesen Halberstadt, Hildesheim, Magdeburg und Merseburg, in: ZHV 33 (1900) 322–428.

BASTGEN 1910 = BASTGEN, Hubert: Die Geschichte des Trierer Domkapitels im Mittelalter (Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft der Görresgesellschaft 7), 1910.

BATTENBERG – RANIERI 1994 = BATTENBERG, Friedrich – RANIERI, Filippo (Hg.): Geschichte der Zentraljustiz in Mitteleuropa. Festschrift für Bernhard Diestelkamp zum 65. Geburtstag, 1994.

BAUERMEISTER 1917 = BAUERMEISTER, Karl: Studien zur Geschichte der kirchlichen Verwaltung des Erzbistums Mainz im späten Mittelalter, in: AKKR 97, Mainz, 1917, 501–535.

BAUHOFER 1936 = BAUHOFER, Arthur: Zürich und die geistliche Gerichtsbarkeit, in: Zeitschrift für Schweizerische Geschichte 16 (1936) 1–35.

BAUMANN 2006 = BAUMANN, Anette: Advokaten und Prokuratoren. Anwälte am Reichskammergericht (1690–1806) (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 51), Köln – Weimar – Wien, 2006.

BAUMGARTNER 1907 = BAUMGARTNER, Eugen: Geschichte und Recht des Archidiakonates der oberrheinischen Bistümer, mit Einschluß von Mainz und Würzburg (Kirchenrechtliche Abhandlungen 39), Stuttgart, 1907.
BAUERREIß 1974–1977 = BAUERREIß, Romuald: Kirchengeschichte Bayerns. I–VII. St. Ottilien, 1974–1977. (Második kiadás.)
BECKER, Hans-Jürgen:
BECKER = Art. Klerus, in: HRG II (1978), 876–878.
BECKER 1990 = Art. Send, Sendgericht, in: HRG IV (1990), 1630–1631.
BECKER 1998 = Art. Visitation, in: HRG V (1998) 927–928.
BECKER 2007 = Die Sacra Rota Romana in der frühen Neuzeit, in: Auer et al. 2007, 1–18.
BECKER et al. 1976 = BECKER, Hans-Jürgen – DILCHER, Gerhard – GUDIAN, Gunter – Kaufmann Ekkehard – SELLERT, Wolfgang (Hg.): Rechtsgeschichte als Kulturgeschichte. Festschrift für Adalbert Erler zum 70. Geburtstag, Aalen, 1976.
BENARY 1919 = BENARY, Friedrich: Zur Geschichte der Stadt und der Universität Erfurt am Ausgang des Mittelalters, Gotha, 1919.
BERGMANN 1842 = BERGMANN, Friedrich (ed.): Pilla, Tancredi, Gratiae libri de iudiciorum ordine, Göttingen, 1842.
BERTRAM 1925 = BERTRAM, Adolf: Geschichte des Bistums Hildesheim, 3 Bände, Hildesheim – Leipzig, 1925.
BEYERLE 1926 = BEYERLE, Konrad: Lex Baiuvariorum. Lichtdruckwiedergabe der Ingolstädter Handschrift des bayerischen Volksrechts mit Transkription, Textnoten, Übersetzung, Einführung, Literaturübersicht und Glossar, München, 1926.
BIEREYE 1937 = BIEREYE, Johannes: Erfurt in seinen berühmten Persönlichkeiten, Erfurt, 1937.
BISKAMP 1909 = BISKAMP, E. Friedrich: Das Mainzer Domkapitel bis zum Asgang des 13. Jahrhunderts (Phil. Diss.), Marburg, 1909.
BOGYAY 1993 = BOGYAY Tamás: Magyarország története távlatból, Budapest – Bécs – München, 1993.
BÓNIS György:
BÓNIS 1963 = Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526, in: ZRG KA 49 (1963) 174–235.
BÓNIS 1971 = A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon, Budapest, 1971.
BÓNIS 1972a = A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában, Budapest, 1972.
BÓNIS 1972b = Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog, Budapest, 1972.
BÓNIS 1975 = Vicari italiani in Ungheria durante il Rinascimento, in: Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento, a cura di Tibor Klaniczay. Budapest, 1975. 181–193.
BÓNIS 1997 = Szentszéki regeszták (Jogtörténeti Tár 1), Budapest, 1997.
BÓNIS 2018 = Beiträge zur ungarischen Rechtsgeschichte. 1000–1848, Budapest, 2018.
BRACKMANN, Albert:
BRACKMANN 1899 = Urkundliche Geschichte des Halberstädter Domkapitels im Mittelalter, in: Zeitschrift des Harzvereins für Geschichte und Altertumskunde (Wernigerode 1899), 1–147.
BRACKMANN 1912 = Die Kurie und die Salzburger Kirchenprovinz (Studien und Vorarbeiten zur Germania Pontificia 1), Berlin, 1912.
BRANDMÜLLER 1991–1998 = BRANDMÜLLER, Walter (Hg.): Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte. I–III, St. Ottilien, 1991–1998.
BREßLAU 1912/1915 = BREßLAU, Harry: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, 2 Bände, 1912–1915. ND Aalen, 1960.

BREITSCHING–REES 2001 = BREITSCHING, Konrad – REES, Wilhelm (Hg.): Tradition. Wegweisung in die Zukunft. Festschrift für Johannes Mühlsteiger SJ zum 75. Geburtstag (Kanonistische Texte und Studien 46), Berlin, 2001.
BRIEGLEB 1859 = BRIEGLEB, Hans Karl: Einleitung in die Theorie der summarischen Prozesse, Leipzig, 1859.
BRUNNER 1959 = BRUNNER, Otto: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter, Wien, 1959. (Negyedik kiadás.)
BUCHBERGER 1939 = BUCHBERGER, Michael (Hg.): Zwölfhundert Jahre Bistum Regensburg, Regensburg, 1939.
BUCHDA, Gerhard:
BUCHDA 1971a = Art. Contumacia, in: HRG I (1971), 636–637.
BUCHDA 1971b = Art. Gerichtsverfassung, in: HRG I (1971), 1563–1576.
BUCHDA 1978 = Art. Jus evocandi, in: HRG II (1978), 496–498.
BUCHHOLZ 2008 = BUCHHOLZ, Stephan: Art. Ehe, in: HRG I (2. Aufl. 2008), 1192–1213.
BUCHHOLZ-JOHANEK, Ingeborg:
BUCHHOLZ-JOHANEK 1988 = Geistliche Richter und geistliches Gericht im spätmittelalterlichen Bistum Eichstätt (Eichstätter Studien, N. F. 23), Regensburg, 1988.
BUCHHOLZ-JOHANEK 1994 = Das Offizialatsgericht, in: ROHRER – ZACHER 1994, 161–178.
BUCHNER 1938 = BUCHNER, Franz Xaver: Das Bistum Eichstätt. Historisch-statistische Beschreibung auf Grund der Literatur, der Registratur des Bischöflichen Ordinariats Eichstätt sowie der pfarramtliche Berichte. I–II, Eichstätt, 1937– 1938.
BUDISCHIN 1974 = BUDISCHIN, Hans Jörg: Der gelehrte Zivilprozeß in der Praxis geistlicher Gerichte des 13. und 14. Jahrhunderts im deutschen Raum (Bonner Rechtswissenschaftliche Abhandlungen 103), Bonn, 1974.
BUNGENSTOCK 1971 = BUNGENSTOCK, Wilfried: Art. Gerade, in: HRG I (1971), 1527–1530.
BUSCHMANN 1994 = BUSCHMANN, Arno (Hg.): Kaiser und Reich. Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation vom Beginn des 12. Jahrhunderts bis zum Jahre 1806 in Dokumenten, 2. Aufl., Baden-Baden, 1994.
BÜSCHER 1871 = BÜSCHER, Franz: De judicio officialatus archiepiscoporum Coloniensium in ducatu Guestphaliae constituto, Bonn, 1871.
CARDAUNS 1882 = CARDAUNS, H.: Rheinische Urkunden des 13. Jahrhunderts, in: Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere die alte Erzdiözese Köln, 38. Heft, 1–49, Köln, 1882.
CARLEN 1958 = CARLEN, Louis: Zur geistlichen Gerichtsbarkeit in der Diöcese Sitten im Mittelalter (Blätter aus der Walliser Geschichte XII), 1958, 257–290.
CARPZOV 1708 = CARPZOV, Benedikt: Jurisprudentia ecclesiastica seu consistorialis [auch unter dem Titel: Opus definitionum ecclesiasticarum seu consistorialium], Leipzig 1708.
CHRIST 1963 = CHRIST, Günter: Aschaffenburg. Grundzüge der Verwaltung des Mainzer Oberstifts und des Dalbergstaates (Historischer Atlas von Bayern Teil Franken, Reihe 1, Heft 12), München, 1963.
CIC = FRIEDBERG 1879
CLASSEN 1929 = CLASSEN, Wilhelm: Die kirchliche Organisation Althessens im Mittelalter samt einem Umriß der neuzeitlichen Entwicklung, in: Stengel, Edmund E. (Hg.): Schriften des Instituts für geschichtliche Landeskunde von Hessen und Nassau, in Verbindung mit Marburger Fachgenossen, 8. Stück, Marburg, 1929.
COING 1964 = COING, Helmut: Römisches Recht in Deutschland, in: Ius Romanum Medii Aevi, Pars V, 6, Mailand, 1964.
COLOMBI 1862 = COLOMBI, Heinrich: Der Kampf des Erzbischofs Gerlach von Nassau mit Heinrich von Virneburg um das Erzstift Mainz, in: Programm mit welchem zur öffentlichen Prüfung und Schlußfeierlichkeit usw., Weilburg, 1862, 1–34.

CONRAD 1930 = CONRAD, Hermann Josef: Die iurisdictio delegata im römischen und kanonischen Recht (Jur. Diss. Bonn), Köln, 1930.
CONDORELLI *et al.* 2009 = CONDORELLI, Orazio – ROUMY, Franck – SCHMOECKEL, Mathias (Hg.): Der Einfluß der Kanonistik auf die europäische Rechtskultur. Bd. 1: Zivil- und Zivilprozeßrecht (Norm und Struktur 37/1), Köln – Weimar – Wien, 2009.
CSIZMADIA 1978 = CSIZMADIA Andor (szerk.): Magyar állam- és jogtörténet, Budapest, 1978.
CURSCHMANN 1882 = CURSCHMANN, Fritz: Die Diözese Brandenburg, Leipzig, 1906.
CZERNY 1882 = CZERNY, Albin: Aus dem geistlichen Geschäftsleben in Oberösterreich im 15. Jahrhundert, Linz, 1882.
DALHAM 1788 = DALHAM, Florianus: Concilia Salisburgensia provincialia et dioecesana, Augsburg, 1788.
DEISTING 1994 = DEISTING, Heinrich Josef: Offizialatsrichter und Siegler, in: ROHRER – ZACHER 1994, 178–183.
DEUTSCH 2005 = DEUTSCH, Christina: Ehegerichtsbarkeit im Bistum Regensburg (1480–1538) (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 29), Köln – Weimar – Wien, 2005.
DEUTSCHES RECHTSWÖRTERBUCH = Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache, bisher Bände I–XII (Heft 5/6), Weimar, 1914–2011.
DIESTELKAMP 1931 = DIESTELKAMP, Adolf: Zur Geschichte der geistlichen Gerichtsbarkeit in der Diözese Halberstadt am Ausgang des Mittelalters, in: Sachsen und Anhalt. Jahrbuch der Historischen Kommission für die Provinz Sachsen und für Anhalt, VII, Magdeburg, 1931, 277–340.
DIESTELKAMP, Bernhard:
DIESTELKAMP 1986–2009 = (Hg.): Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451 (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich. Sonderreihe), Bd. 1–15, Köln – Weimar – Wien, 1986–2009.
DIESTELKAMP 1999 = Recht und Gericht im Heiligen Römischen Reich (Ius Commune. Sonderheft 122), Frankfurt am Main, 1999.
DILCHER 2006 = DILCHER, Gerhard: Leges – Gentes – Regna. Zur Rolle normativer Traditionen germanischer Völkerschaften bei der Ausbildung der mittelalterlichen Rechtskultur. Fragen und Probleme, in: Dilcher, Gerhard – Distler, Eva-Marie (Hg.): Leges – Gentes – Regna, Berlin 2006, 15–42.
DIRR 1934 = DIRR, Pius: Bayerische Rechtsquellen. I. Denkmäler des Münchner Stadtrechts (1158–1403), München, 1934.
DIX 1913 = DIX, Hans: Das Interdikt im ostelbischen Deutschland, Dissertatio in Marburg, 1913.
DOEBERL 1906–1931 = DOEBERL, Michael: Entwicklungsgeschichte Bayerns. I–III, München, 1906–1931.
DOELLE 1910 = DOELLE, Ferdinand: Johannes von Erfurt, ein Summist aus dem Franziskanerorden um die Wende des 13. Jahrhunderts, in: Zeitschrift für Kirchengeschichte, 31 (1910) 214–248.
DOLEZALEK 1969 = DOLEZALEK, Gero: Das Imbreviaturbuch des erzbischöflichen Gerichtsnotars Hubaldus aus Pisa, Mai bis August 1230 (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 13), Köln – Wien, 1969.
DOPSCH = DOPSCH, Heinz: Anfang und Aufstieg, in: Salzburg, 27–43.
DOPSCH – HOFFMANN 1996 = DOPSCH, Heinz – HOFFMANN, Robert: Geschichte der Stadt Salzburg, Salzburg – München, 1996.
DOVE 1864, 1865 = DOVE, Richard Wilhelm: Die fränkischen Sendgerichte, in: Zeitschrift für Kirchenrecht 4 (1864), 5(1865) Tübingen.

DÖHRING 1971 = DÖHRING, Erich: Art. Freiwillige Gerichtsbarkeit, in: HRG I, 1971, 1252–1262.
DRAWE 1964 = DRAWE, Hans: Der Klein-Archidiakonat Einbeck im Mittelalter, in: Einbecker Jahrbuch 26, 1964, 11–66.
DURAND DE MAILLANE 1771 = DURAND DE MAILLANE, Pierre T.: Les Libertés de l'Église gallicane, prouvées et commentées suivant l'ordre et la disposition des articles dressés par M. Pierre Pithou, et sur les recueils de M. Pierre Dupuy, conseiller d'État. III, Lyon, 1771.
DUVE 2008 = DUVE, Thomas: Sonderrecht in der Frühen Neuzeit. Studien zum ius singulare und den privilegia miserabilium personarum, senum und indorum in Alter und Neuer Welt (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 231), Frankfurt am Main, 2008.
ECKHARDT = ECKHARDT, Wilhelm Alfred: Königsbote (Stichwort), in: HRG II, 1025–1026.
EHRENPFORDT 1932 = EHRENPFORDT, Max: Die Geistlichen Amöneburgs insbesondere die Mitglieder des dortigen Kollegiatstifts zum hl. Johannes dem Täufer (1360 – k 1802), (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diöcese Fulda XIII), Fulda, 1932, 23–130.
EICHLER 2008 = EICHLER, Frank (Hg.): Die Langenbeck'sche Glosse zum Hamburger Stadtrecht von 1497, Hamburg, 2008.
EICHMANN, Eduard:
EICHMANN 1903 = Der Recursus ab abusu nach deutschem Recht mit besonderer Berücksichtigung des bayerischen, preußischen und reichsländischen Kirchenrechts (Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte 66), Breslau, 1903.
EICHMANN 1909 = Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters, Paderborn, 1909.
EISENHARDT, Ulrich:
EISENHARDT 1966 = Die weltliche Gerichtsbarkeit der Offizialate in Köln, Bonn und Werl im 18. Jahrhundert (Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen 37), Köln – Opladen, 1966.
EISENHARDT 1980 = Die kaiserlichen privilegia de non appellando (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 7), Köln – Wien, 1980.
EISENHARDT 2001 = Zur Inanspruchnahme der geistlichen Gerichte in Zivilrechtsstreitigkeiten, in: Dorn, Franz – Schröder, Jan (Hg.): Festschrift für Gerd Kleinheyer zum 70. Geburtstag, Heidelberg, 2001, 193–213.
EISENHARDT 2002 = Hofgerichte und Offizialate. Machtkonzentration durch Gerichtsrecht, in: WÜST 2002, 249–263.
ELSENER 1968 = ELSENER, Ferdinand: Die Exkommunikation als prozessuales Vollstreckungsmittel. Zur Geschichte des Kirchenbanns im Spätmittelalter, in: Tübinger Festschrift für Eduard Kern, Tübingen, 1968, 69–86.
ENNEN 1987 = ENNEN, Edith: Die europäische Stadt des Mittelalters, 4. Aufl., Göttingen, 1987.
ENNEN 1876 = ENNEN, Leonhard: Clemens August, Erzbischof und Kurfürst von Köln, in: ADB 4 (1876), 302–309.
EPP – MEYER 2017 = EPP, Verena – MEYER, Christoph H. F. (Hg.): Recht und Konsens im frühen Mittelalter (Vorträge und Forschungen 82), Ostfildern, 2017.
ERDŐ Péter:
ERDŐ 1986 = Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn, in: ZRG KA 72 (1986) 250–276.
ERDŐ 1989 = Ungarn, in: Donahue, Charles Jr. (ed.): The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6), Berlin, 1989, 123–158.
ERDŐ 1993 = Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon, in: Jogtudományi Közlöny 1993, 133–142.

ERDŐ 1995 = Tribunali ecclesiastici medievali in Polonia e in Ungheria, in: Studi Medievali, 1995, 323–343.
ERDŐ 2001 = Egyházjog a középkori Magyarországon, Budapest, 2001.
ERDŐ – SZUROMI 2010 = Péter ERDŐ – Szabolcs Anzelm SZUROMI (Hg.): Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law (Monumenta Iuris Canonici C 14), Vatikanstadt, 2010.
ERLER, Adalbert:
ERLER 1971 = Art. Eid, in: HRG I (1971), 861–863.
ERLER 1978 = Art. Konsistorium, in: HRG II (1978), 1106–1107.
ERLER 1984a = Art. Miserabiles, in: HRG III (1984), 597–599.
ERLER 1984b = Art. Patrimonialgerichtsbarkeit, in: HRG III (1984), 1547–1549.
ESMEIN – GENESTAL 1929 = ESMEIN, Adhémar – GENESTAL, Robert: Le mariage en droit canonique. I. Paris, 1929.
EWIG 1956 = EWIG, Eugen: Zum christlichen Königsgedanken im Frühmittelalter, in: Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen (Vorträge und Forschungen 3), Konstanz, 1956.
FAHLBUSCH 1952 = FAHLBUSCH, Otto: Göttingen im Wandel der Zeiten, Göttingen, 1952.
FALK 1984 = FALK, Ludwig: Art. Mainz, in: HRG III (1984), 186–198.
FALK *et al*. 2008 = FALK, Ulrich – LUMINATI, Michele – SCHMOECKEL, Mathias (Hg.): Fälle aus der Rechtsgeschichte, München, 2008.
FALCKENHEINER 1841/42 = FALCKENHEINER, Carl Bernhard Nicolaus: Geschichte Hessischer Städte und Stifte, 2 Bände, 1841/42.
FATH 1972 = FATH, Helmut: Das archidiakonale Gericht zu Aschaffenburg. Die Iudices Ecclesiae Aschaffenburgensis (Aschaffenburger Jahrbuch 5), 1972, 51–249.
FEINE 1950 = FEINE, Hans Erich: Kirchliche Rechtsgeschichte, 1. Band: Die katholische Kirche, Weimar, 1950.
FEINE 1964 = FEINE, Hans Erich: Kirchliche Rechtsgeschichte, 4. Aufl., Köln – Graz, 1964.
FELDKAMM 1909/1910 = FELDKAMM, Jakob: Über das bischöfliche geistliche Gericht zu Erfurt. Historische Abhandlung, in: Mitteilung des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde von Erfurt, 30– 31. Heft, Erfurt, 1909/1910, 17–44.
FELDKAMP 1993 = FELDKAMP, Michael F.: Studien und Texte zur Geschichte der Kölner Nuntiatur, Bd. 1: Die Kölner Nuntiatur und ihr Archiv. Eine behördengeschichtliche und quellenkundliche Untersuchung (Collectanea Archivi Vaticani 30), Vatikanstadt, 1993.
FISCHER 1966 = FISCHER, Joseph A. (Hg.): Die Apostolischen Väter (Schriften des Urchristentums 1), Darmstadt, 1966.
FLASKAMP 1925 = FLASKAMP, Franz: Das Bistum Erfurt. Ein Beitrag zur thüringisch-sächsischen Kirchengeschichte, in: Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde, Band 1, Münster, 1925, 1–26.
FOERSTEMANN 1828 = FOERSTEMANN, Ernst Günther: Geschichte der christlichen Geißler-Gesellschaften, Halle, 1828.
FOERSTER, Hans:
FOERSTER 1921 = Die Organisation des erzbischöflichen Offizialatsgerichts zu Köln bis auf Hermann von Wied, in: ZRG KA 11 (1921) 254–350.
FOERSTER 1925 = Reformbestrebungen Adolfs III. von Schaumburg in der Kölner Kirchenprovinz, Münster, 1925.
FOURNIER 1922 = FOURNIER, Edouard: Les origines du vicaire général, Paris, 1922.
FOURNIER 1880 = FOURNIER, Paul: Les officialités au moyen âge, Paris, 1880. ND Aalen, 1984.
FRANZ 1909 = FRANZ, Adolph: Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter, 2 Bände, Freiburg im Breisgau, 1909.

FREISEN 1893 = FREISEN, Joseph: Geschichte des canonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur, Paderborn, 1893. (Új kiadás: 1963.)
FRIEDBERG, Emil:
FRIEDBERG 1861 = De finium inter ecclesiam et civitatem, Lipsiae, 1861. (Új kiadás: 1965.)
FRIEDBERG 1874 = Die Gränzen zwischen Staat und Kirche und die Garantien gegen deren Verletzung, Tübingen, 1874.
FROHNE 1994 = FROHNE, Reinhard: Bischof, Vogt und Frohnen. Ein familiengeschichtlicher Beitrag zur Bistumsgeschichte Paderborn, Iserlohn, 1994.
FRUHMANN 1940 = FRUHMANN, Theodor: Studien zur Kanzlei und zum Urkundenwesen der Erzbischöfe von Mainz im späten Mittelalter (1289 bis 1373), Phil. Diss. Frankfurt am Main, Würzburg-Aumühle, 1940.
FUHRMAN 1990 = FUHRMANN, Horst: Art. Pseudoisidorische Fälschungen, in: HRG[1] IV, 80–85.
GANAHL 1935 = GANAHL, Karl-Hans: Versuch einer Geschichte des österreichischen Landrechts im 13. Jahrhundert, in: MIÖG Kieg. kötet 13/3, Innsbruck, 1935.
GARÇÍA Y GARÇÍA 1981 = GARÇÍA Y GARÇÍA, Antonio (ed.): Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum, (Monumenta iuris canonici A, 2) Città del Vaticano, 1981.
GATZ 2003 = GATZ, Erwin (Hg.): Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation, Freiburg, 2003.
GENGLER 1875 = GENGLER, Heinrich Gottfried: Des Schwabenspiegels Landrechtsbuch, Erlangen, 1875. (Második, javított kiadás.)
GESCHER, Franz:
GESCHER 1928 = Offizial und Generalvikar, Besprechung zu Fournier, in: ZRG KA 17 (1928) 611–635.
GESCHER 1929 = Das Offizialat der Erzbischöfe von Köln im 13. Jahrhundert, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, Heft 115, S. 136–166, Düsseldorf, 1929.
GESCHER 1930 = Ungedruckte Urkunden aus der Frühzeit des Erzbischöflichen Offizialats in Köln, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, Heft 116, S. 61–66, Düsseldorf, 1930.
GESCHER 1931 = Die erzbischöfliche Kurie in Köln von ihren ersten Anfängen bis zur Gegenwart (Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere für das alte Erzbistum Köln, 118. Heft), Düsseldorf, 1931.
GMÜR – ROTH 2008 = GMÜR, Rudolf – ROTH, Andreas: Grundriß der deutschen Rechtsgeschichte, 12. Aufl. Köln, München, 2008.
GOTTLOB, Theodor:
GOTTLOB 1951a = Die Offiziale des Bistums Konstanz im Mittelalter, Limburg/L., 1951.
GOTTLOB 1951B = Die Offiziale des Bistums Konstanz im Mittelalter, Limburg/Lahn, 1951.
GOTTLOB 1952 = Die Offiziale des Bistums Basel im Mittelalter, in: ZRG KA 38 (1952), 113–157.
GÖSCHEN 1840 = GÖSCHEN, Otto (Hg.): Die Goslarischen Statuten, Berlin, 1840.
GRANFIELD 1979 = GRANFIELD, Patrick: The Church as Societas Perfecta in the Schemata of Vatican I, in: Church History, Cambridge University Press, 1979, Vol. 48, No. 4, 431–446.
GROSS 1867–1880 = GROSS, Carl: Die Beweistheorie im canonischen Prozeß mit besonderer Rücksicht auf die Fortentwicklung derselben im gemeinen deutschen Civilprozeß. I–II. Wien, 1867–1880.
GRUBE 1886 = GRUBE, Karl: Des Augustinerpropstes Johannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, 19), Halle, 1886.

GUDIAN 1985 = GUDIAN, Gunter: Appellation – ein neues Rechtsinstitut bringt neue Probleme, in: Wolfgang Sellert (Hg.): Rechtsbehelfe, Beweis und Stellung des Richters im Spätmittelalter (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 16), Köln – Wien, 1985, 1–8.

GUTTENBERG 1927 = GUTTENBERG, Erich: Die Territorienbildung am Obermain. I–II. (Bericht des Historischen Vereins Bamberg 79), Bamberg, 1927.

GÜTTSCHES 1931 = GÜTTSCHES, Arnold: Die Generalvikare der Erzbischöfe von Köln bis zum Ausgang des Mittelalters (Kölner Diss.), Köln, 1931.

HAGENEDER, Othmar:

HAGENEDER 1963 = Die bischöflich-passauische Synode des 12/13. Jahrhunderts als Gerichtsforum. (Veröffentlichungen des Österreicher Geschichtsvereins 15), Wien, 1963.

HAGENEDER 1966 = Zur Frührezeption des römisch-kanonischen Prozeßverfahrens im Lande ob der Enns, in: Festschrift für Karl Pivec (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 12), Innsbruck, 1966, 131–139.

HAGENEDER 1967 = Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich. Von den Anfängen bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts (Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 10), Graz – Wien – Köln, 1967.

HAGENEDER 1971 = Zur Ehegerichtsbarkeit des Domdekans von Passau im 15. Jahrhundert, in: Festschrift für Franz Loidl. III. 46–54, Wien, 1971. [Passau]

HAGENEDER *et al.* = HAGENEDER, Othmar – HAIDACHER, Klaus – LINDNER, Klaus – WEIGL, Herwig: Österreich, in: Donahue, Charles Jr. (ed.): The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6), Berlin, 1989, 33–49.

HALLER 1903 = HALLER, Johannes: Papsttum und Kirchenreform. I, Berlin, 1903.

HANNAPPEL, Martin:

HANNAPPEL 1941 = Das Gebiet des Archidiakonates Beatae Mariae Virginis Erfurt am Ausgang des Mittelalters. Ein Beitrag zur kirchlichen Topographie Thüringens (Arbeiten zur Landes- und Volksforschung 10), jena, 1941.

HANNAPPEL 1942 = Mainzer Kommissare in Thüringen. Insbesonders die Erfurter Generalkommissare und die Siegler Simon Voltzke und Johannes Sömmering, in: Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte, Neue Folge, 32. Band, Jena, 1942, 146–209.

HARBURGER 1915 = HARBURGER, Karl: Das privilegium fori im deutschen Recht, Dissertatio Berlin, 1915.

HARTZHEIM 1752 = HARTZHEIM, Josephus: Concilia Germaniae, Colonia, 1752.

HASENÖHRL 1867 = HASENÖHRL, Victor: Österreichisches Landrecht im 13. und 14. Jahrhundert, Wien, 1867.

HASHAGEN, Justus:

HASHAGEN 1916 = Zur Charakteristik der geistlichen Gerichtsbarkeit, vornehmlich im späteren Mittelalter, in: ZRG KA 6 (1916) 205–292.

HASHAGEN 1931 = Staat und Kirche vor der Reformation, Essen, 1931.

HAUCK, Albert:

HAUCK 1887–1920 = Kirchengeschichte Deutschlands. I–V. Berlin, 1887–1920, (Nyolcadik, változatlan kiadás.)

HAUCK 1906 = Send, Sendgericht (Stichwort), in: Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. XVIII. Leipzig, 1906, 209–215.

HAUCK 1952 = Kirchengeschichte Deutschlands, 7. Aufl., 5 Bände, Berlin–Leipzig, 1952.

HÄGERMANN 1968 = HÄGERMANN, Dieter: Die Urkunden Erzbischof Christians I. von Mainz als Reichslegat Friedrich Barbarossa in Italien, in: Archiv für Diplomatik 14, 1968.

HÄRTER, Karl:

HÄRTER 1994 = Neue Literatur zur Höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich, in: Ius Commune 21 (1994), 215–240.
HÄRTER 1996 = Deutsches Reich, in: Karl Härter – Michael Stolleis: Repertorium 1. Deutsches Reich und geistliche Kurfürstentümer (Kurmainz, Kurköln, Kurtrier) (Ius Commune. Sonderhefte 84), Frankfurt am Main, 1996, 37–106.
HAYN 1888 = HAYN, Casimir: Ritter Hilger Quattermart von der Stessen, Paderborn, 1888.
HECKER, Andreas-Peter:
HECKER 1967 = Die historische Entwicklung des Ehescheidungsprozeßrechts, Diss. jur. Frankfurt am Main, 1967.
HECKER 1971 = Ehescheidungsprozeß, in: HRG I (1971), 843–846.
HEIDEMANN 1875 = HEIDEMANN, Julius: Peter Aspelt als Kirchenfürst und Staatsmann, Berlin, 1875.
HEINEMEYER 1974 = HEINEMEYER, Walter*:* Zur Gründung des Bistums Gurk in Kärnten, in: Beumann, Helmut (Hg.): Historische Forschungen für Walter Schlesinger, Köln, 1974.
HEIT – VOLTMER 1997 = HEIT, Alfred – VOLTMER, Ernst: Bibliographie zur Geschichte des Mittelalters, München, 1997.
HELLER 1893 = HELLER, Joseph: Acten der Passauer Diözesansynode vom Jahre 1438*,* in: Zeitschrift für katholische Theologie 17 (1893).
HELLINGER 1962/1963 = HELLINGER, Walter: Die Pfarrvisitation nach Regino von Prüm, in: ZRG KA 79 (1962), 1–116, 80 (1963), 76–137.
HELMHOLZ, Richard H.:
HELMHOLZ 1974 = Marriage Litigation in Medieval England*,* Cambridge, 1974.
HELMHOLZ 1996 = The Spirit of Classical Canon Law, Athen – London, 1996.
HELMHOLZ 2013 = Kanonisches Recht und europäische Rechtskultur, Tübingen, 2013.
HENGGELER 1906 = Das bischoöfliche Kommissariat Luzern von 1605–1800, Rechtsw. Diss. Bonn, Stans, 1906.
HENRICUS 1537 = HENRICUS, de Segusia: Summa aurea [… una cum summariis et adnotationibus N. Superantii (i. e. Niccolò Soranzo) …], Nachdruck der Ausg. Lyon, 1537, Frankfurt am Main, 2009.
HERDE, Peter:
HERDE 1961 = Beiträge zum päpstlichen Kanzlei- und Urkundenwesen im 13. Jahrhundert (Münchener Historische Studien, Abt. Geschichtliche Hilfswissenschaften 1), Kallmünz, 1961. (Második, javított és bővített kiadás.)
HERDE 1962 = Der Zeugenzwang in den päpstlichen Delegationsreskripten des Mittelalters, in: Traditio 18 (1962).
HERMANN, Eduard:
HERMANN 1961 = Zur frühmittelalterlichen Regensburger Mission in Böhmen, in: VHVOR 101 (1961).
HERMANN 1965 = Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm, in: Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17 (1965).
HERMANN 1905 = HERMANN, Fritz: Die Mainzer Servitien-Zahlungen. Beiträge zur Hessischen Kirchengeschichte, Ergänzungsband II zum Archiv für Hessische Geschichte und Altertumskunde, Neue Folge, Darmstadt, 1905, 121–150.
HEUWIESER 1930 = HEUWIESER, Max: Die Traditionen des Hochstifts Passau (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte, Neue Folge 6), München, 1930.
HILLING, Nikolaus:
HILLING 1900/1901 = Die bischöfliche Banngewalt, der Archipresbyterat und der Archidiakonat in den sächsischen Bistümern, in: AKKR 80 (1900) 80–114, 323–345, 443–468, 645–664; 81 (1901) 86–112.

HILLING 1902 = Beiträge zur Geschichte der Verfassung und Verwaltung des Bistums Halberstadt im Mittelalter, I. Teil: Die Halberstädter Archidiakonate, Lingen, 1902.
HILLING 1908 = Die römische Rota und das Bistum Hildesheim am Ausgange des Mittelalters (1464–1513). Hildesheimische Prozeßakten aus dem Archiv der Rota zu Rom (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 6), Münster, 1908.
HILLING 1911 = Die Offiziale der Bischöfe von Halberstadt im Mittelalter (Kirchenrechtliche Abhandlungen 72), Stuttgart, 1911.
HILLING 1913 = Besprechung von Naumann. Zur Geschichte der Archidiakonate Thüringens, in: ZRG KA 3 (1913) 550–552.
HILLING 1929 = Kirchliche Gerichtsordnungen des 14. bis 16. Jahrhunderts aus deutschen Bistümern. Eine Studie über die Quellen des Kirchenrechts, in: AKKR 109 (1929) 577–583.
HINSCHIUS 1959 = HINSCHIUS, Paul: System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. I–V. Graz, 1959. (A Berlinben 1869-től megjelent mű utánnyomása.)
HIRSCH 1922 = HIRSCH, Hans: Die hohe Gerichtsbarkeit im deutschen Mittelalter, 1958 (Quellen und Forschungen an dem Gebiet der Geschichte 1), Prag, 1922.
HOFFMANN 1929 = HOFFMANN, Karl: Die freiwillige Gerichtsbarkeit (iurisdictio voluntaria) im kanonischen Recht (Veröffentlichungen der Görresgesellschaft 53), Paderborn, 1929.
HOHBACH 1832 = HOHBACH, Gustav: Über Ungehorsamsstrafe und Zwangsmittel zur Erforschung der Wahrheit gegen anwesende Angeschuldigte, in: NACrR 12 (1832) Stück 3, 4.
HOKE 1978 = HOKE, Rudolf: Art. Kommissar, in: HRG 2 (1978) 974–979.
HOLLMANN 1990 = HOLLMANN, Michael: Das Mainzer Domkapitel im späten Mittelalter (1306–1476) (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte 64), Mainz, 1990.
HÜBNER 1905 = HÜBNER, Karl: Die Archidiakonatseinteilung in der ehemaligen Diözese Salzburg, in: MGSLK 45 (1905) 41–78.
JAEGER 1894 = JAEGER, Julius: Beiträge zur Geschichte des Erztstiftes Mainz unter Diether von Isenburg und Adolf II. von Nassau, Osnabrück, 1894.
JACOBI 1913 = JACOBI, Erwin: Der Prozeß im Decretum Gratiani und bei den ältesten Dekretisten, in: ZRG Kan. Abt. 3 (1913) 223–343.
JARACZEWSKY 1868 = JARACZEWSKY, Adolph: Die Geschichte der Juden in Erfurt, Erfurt, 1868.
JAUMANN 2004 = JAUMANN, Herbert, Handbuch Gelehrtenkultur der Frühen Neuzeit, Band 1. Bio-bibliographisches Repertorium, Berlin, 2004.
JUST, Leo:
JUST 1932/33 = Die Erforschung der päpstlichen Nuntiaturen. Stand und Aufgaben, besonders in Deutschland, in: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 24 (1932/33), 244–277.
JUST 1938/39 = Die Quellen zur Geschichte der Kölner Nuntiatur in Archiv und Bibliothek des Vatikans, in: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 29 (1938/39), 249–296.
KANNOWSKI 2008 = KANNOWSKI, Bernd: Art. Aufzeichnung des Rechts, in: HRG I (2. Aufl. 2008), 347–355.
KANZLER 1931 = KANZLER, Georg: Die Landkapitel im Bistum Bamberg. I–II. (Bericht des Historischen Vereins Bamberg 83, 84) Bamberg, 1931, 1934.
KASER 1955–1959 = KASER, Max: Das römische Privatrecht. I–II. München, 1955–1959.
KAUFMANN 1971 = KAUFMANN, Ekkehard: Art. Königsbann, in: HRG¹ II, 1023–1025.

KAUFMANN 1937 = KAUFMANN, Else: Studien über Amtssiegel des 13. und 14. Jahrhunderts vornehmlich in Essen, Phil. Diss. Marburg, Marburg/Lahn, 1937.
KEYSER 1957 = KEYSER, Erich (Hg.): Hessisches Städtebuch (Deutsches Städtebuch. Handbuch städtischer Geschichte. Bd. IV. Südwest-Deutschland. 1. Land Hessen), Stuttgart, 1957.
KERN 1952 = KERN, Fritz: Recht und Verfassung im Mittelalter, Nachdruck Darmstadt 1992 der Ausgabe Tübingen, 1952.
KÉRY 2009 = KÉRY, Lotte: Art. Geistliche Gerichtsbarkeit, in: HRG, 2. Aufl. 9. Lieferung 2009, 1–8.
KIENITZ 1931 = KIENITZ, Erwin: Generalvikar und Offizial nach dem CIC, Freiburg im Breisgau, 1931.
KILLERMANN 2009 = KILLERMANN, Stefan: Die Rota Romana. Wesen und Wirken des päpstlichen Gerichtshofes im Wandel der Zeit (Adnotationes in ius canonicum 46), Frankfurt am Main, 2009.
KIRN, Paul:
KIRN 1926a = Der mittelalterliche Staat und das geistliche Gericht, in: ZRG KA 15 (1926) 162–199.
KIRN 1926b = Friedrich der Weise und die Kirche (Habilitationsschrift, Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 30), Leipzig, 1926.
KIRN 1928 = Das Urkundenwesen und die Kanzlei der Mainzer Erzbischöfe im fünfzehnten Jahrhundert, in: Archiv für hessische Geschichte und Altertumskunde, NF XV, 1928, 302–347, 533–573.
KISKY 1912 = KISKY, Wilhelm: Die Akten der Abteilung „Köln contra Köln“ (Verhältnis der Stadt zum Erzbischof), Sonderabdruck aus den: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln 94 (1912), 111–186.
KISS Gábor:
KISS 2015 = A conservatores hivatala, mint a pápai küldöttbíráskodás sajátos megjelenése az érett középkorban, in: FONS 2015/1, 91–102.
KISS 2016 = Pápai küldöttbíráskodás az Árpád-, illetve Anjou-korban Magyarországon, in: Szávay László – Gér András László – Jenei Péter (szerk.): Hegyen épült város. Tanulmánykötet (Károli Könyvek), Budapest, 2016, 392–397.
KIST, Johannes:
KIST 1943 = Das Bamberger Domkapitel von 1399–1556. Ein Beitrag zur Geschichte seiner Verfassung, seines Wirkens und seiner Mitglieder (Historisch-Diplomatische Forschungen 7), Weimar, 1943.
KIST 1953 = Fürst- und Erzbistum Bamberg. Leitfaden durch ihre Geschichte (Bericht des Historischen Vereins Bamberg, 1. Beiheft), Bamberg, 1953.
KNEMEYER 1965 = KNEMEYER, Franz-Ludwig: 700 Jahre bischöfliches Offizialatsgericht in Münster, in: Auf Roter Erde. Monatsblätter für Landeskunde und Volkstum Westfalen N. F. Nr. 71 (1965), 2.
KNIES 1930 = KNIES, Hans: Ursprung und Rechtsnatur der ältesten bischöflichen Abgaben in der mittelalterlichen Diözese Mainz, in: ZRG KA 19, 1930, 51–138.
KOBER, Franz:
KOBER 1869 = Das Interdict, in: Archiv für katholisches Kirchenrecht, 1869, Bd. 21, 3–45, Bd. 22, 3–53.
KOBER 1875 = Die körperliche Züchtigung als Strafmittel gegen Kleriker und Mönche, in: Tübinger Quartalschrift 57, 1875, 3–78, 355–448.
KOBER 1897 = KOBER, Franz: Rechtsmittel (Stichwort). In: Wetzer und Welte’s Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. X. Freiburg im Breisgau, 1897.

KOCH 1865 = KOCH, Friedrich August: Die Erfurter Weihbischöfe. Ein Beitrag zur thüringischen Kirchengeschichte, in: Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte, 6. Band, Jena, 1865.

KOCH 1949 = KOCH, Walter: Die klerikalen Standesprivilegien nach Kirchen- und Staatsrecht unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in der Schweiz, Freiburg/Schweiz, 1949.

KOENIGER 1907 = KOENIGER, Albert Michael: Die Sendgerichte in Deutschland, München, 1907.

KOPP 1769/1771 = KOPP, Karl Philipp: Ausführliche Nachricht von der älteren und neueren Verfassung der Geistlichen und Zivilgerichte in den Fürstlich-Hessen-Casselischen Landen, 2 Bände, Cassel, 1769/1771.

KÖBLER 2007 = KÖBLER, Gerhard: Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart, 7. Aufl., München, 2007.

KRAMER 1833 = KRAMER, Georg Friedrich: Repertorium der älteren und neuesten Gesetze über die Kirchen- und Geistlichenangelegenheiten im Königreiche Bayern und der hierauf bezüglichen königlichen allerhöchsten und Provinzialverordnungen. I–II. Augsburg, 1833.

KRAUS 1950 = KRAUS, Josef: Die Stadt Nürnberg in ihren ‘Beziehungen zur Römischen Kurie während des Mittelalters (Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 41), Nürnberg, 1950.

KRAUSE 1890 = KRAUSE, Victor: Geschichte des Instituts der missi dominici, in: MIÖG 11 (1890) 193–300.

KRÄLING 1948 = KRÄLING, Theodor: Der Mainzer Bistumsstreit von 1328 bis 1337, Phil. Diss. Marburg, Marburg, 1948.

KREITTMAYR 1821 = KREITTMAYR, Wiguläus Xaverius Aloysius von: Anmerkungen über den Codicem Maximilianeum Bavaricum Civilem. I–V. München, 1821.

KRICK 1922 = KRICK, Ludwig Heinrich: Das ehemalige Domstift Passau und die ehemaligen Kollegiatsstifte des Bistums Passau, Passau, 1922.

KRIEG 1914 = KRIEG, Julius: Der Kampf der Bischöfe gegen die Archidiakone im Bistum Würzburg unter Benutzung ungedruckter Urkunden und Akten (Kirchenrechtliche Abhandlungen 82), Stuttgart, 1914.

KRUSCH 1897 = KRUSCH, Bruno: Studie zur Geschichte der geistlichen Jurisdiction und Verwaltung des Erzstifts Mainz. Kommissar Johannes Bruns und die kirchliche Einteilung der Archidiakonate Nörten, Einbeck und Heiligenstadt, in: Zeitschrift des Historischen Vereins für Niedersachsen, Hannover, 1897, 112–277.

KRÜGER 1925 = KRÜGER, Gerda: Der münsterische Archidiakonat Friesland in seinem Ursprung und seiner rechtsgeschichtlichen Entwicklung bis zum Ausgang des Mittelalters, Hildesheim, 1925.

KÜMPEL1922 = KÜMPEL, P. J. Ch.: Begriff und Abstufung der iurisdictio ordinaria und delegata in ihrer kanonistischen Entwicklung (Bonner Jur. Diss.), Bonn, 1922.

LANDAU, Peter:

LANDAU 1975 = Ius patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 12), Köln – Wien, 1975.

LANDAU 1985 = Papst Innocenz III. in der richterlichen Praxis. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Kooperationsmaxime, in: Broda, Christian et al. (Hg.): Festschrift für Rudolf Wassermann, Darmstadt, 1985, 727–733.

LANDAU 1991 = Der Einfluß des kanonischen Rechts auf die europäische Rechtskultur, in: Reiner Schulze (Hg.): Europäische Rechts- und Verfassungsgeschichte. Ergebnisse und

Perspektiven der Forschung (Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 3), Berlin, 1991, 39–57.
LANDAU 1992 = Die Durchsetzung neuen Rechts im Zeitalter des klassischen kanonischen Rechts, in: Gert Melville (Hg.): Institutionen und Geschichte, Köln – Weimar – Wien, 1992, 137–155.
LANDAU 1993 = Kanonisches Recht und römische Form. Rechtsprinzipien im ältesten römischen Kirchenrecht, in: Der Staat 32/4 (1993) 553–568.
LANDAU 1995 = Ehetrennung als Strafe, in: ZRG Kan. Abt. 81 (1995) 148–188.
LANDAU 1998 = Die Rechtsstellung des Metropoliten in der Geschichte des Kirchenrechts, in: Salzburg, 173–184.
LAU 2006 = LAU, Thomas: Der Rechtsanwalt und das juristische Argument, in: Albrecht Cordes (Hg.): Juristische Argumentation – Argumente der Juristen (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 49), Köln – Weimar – Wien, 2006, 75–96.
LAZIK 1952 = LAZIK, Herbert: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit im Kurfürstentum Bayern, Dissertatio München, 1952.
LEA 1905–1913 = LEA, Henry Charles.: Geschichte der Inquisition im Mittelalter. I–II, Bonn, 1905–1913. (Joseph Hansen szerkesztésében kiadott fordítás.)
LEFEBVRE-TEILLARD 1982 = LEFEBVRE-TEILLARD, Anne: Règle et réalité: les nullités de mariage à la fin du moyen-âge, in: Revue de droit canonique 32 (1982) 145–155.
LENNARZ 1936 = LENNARZ, Karl: Propstei und Pröpste des Peterstifts in Fritzlar. Nebst einem Anhange: Vom Scholaster und der Stiftsschule zu Fritzlar (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diöcese Fulda XV), Fulda, 1936.
LEPSIUS, Susanne:
LEPSIUS 2008 = In: FALK *et al*. 2008, 129–146.
LEPSIUS 2003 = Von Zweifeln zur Überzeugung. Der Zeugenbeweis im gelehrten Recht ausgehend von der Abhandlung des Bartolus von Sassoferrato (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 160), Frankfurt am Main, 2003.
LEPSIUS – WETZSTEIN 2008 = LEPSIUS, Susanne – WETZSTEIN, Thomas (Hg.): Als die Welt in die Akten kam. Prozeßschriftgut im europäischen Mittelalter (Rechtsprechung. Studien und Materialien 27), Frankfurt am Main, 2008.
LINK 2010 = LINK, Christoph: Kirchliche Rechtsgeschichte. Kirche, Staat und Recht in der europäischen Geschichte von den Anfängen bis ins 21. Jahrhundert, 2. Aufl., München, 2010.
LOOSHORN 1967 = LOOSHORN, Johann: Die Geschichte des Bisthums Bamberg, nach den Quellen bearbeitet. I–VII. München – Bamberg, 1967. (Az 1886-tól megjelent mű változatlan, facsimile utánnyomása.)
LÖHR, Joseph:
LÖHR 1909 = Die Verwaltung des Kölnischen Großarchidiakonats Xanten am Ausgange des Mittelalters (Kirchenrechtliche Abhandlungen 59/60), Stuttgart, 1909.
LÖHR 1910 = Methodisch-kritische Beiträge zur Geschichte der Sittlichkeit des Klerus, besonders der Erzdiözese Köln am Ausgang des Mittelalters Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Heft 17), Münster, 1910.
LUSCHEK 1940 = LUSCHEK, Fritz: Notariatsurkunde und Notariat in Schlesien von den Anfängen (1282) bis zum Ende des 16. Jahrhunderts (Historisch-Diplomatische Forschungen 5), Weimar, 1940.
LÜCK, Heiner:
LÜCK 1994 = Die Zurückdrängung der königlichen und kirchlichen Gerichtsbarkeit in Kursachsen während des 15. und 16. Jahrhunderts, in: Friedrich Battenberg – Ranieri, Filippo (Hg.): Geschichte der Zentraljustiz in Mitteleuropa. Festschrift für Bernhard Diestelkamp zum 65. Geburtstag, Weimar – Köln – Wien, 1994, 161–180.

LÜCK 2009a = Art. Gericht, in: HRG^2 II (9. Lieferung, 2009) 131–143.
LÜCK 2009b = Art. Gerichtsverfassung, in: HRG^2 II (9. Lieferung, 2009) 192–219.
MACHENS 1920 = MACHENS, Joseph: Die Archidiakonate des Bistums Hildesheim im Mittelalter, Hildesheim und Leipzig, 1920.
MARTIN 1909 = MARTIN, Olivier: L'Assemblée de Vincennes de 1329 et ses conséquences, étude sur les conflits entre la juridiction laique et la juridiction ecclésiastique au XIVe siecle, par Olivier Martin, Rennes, 1909.
MASCHKE 1907 = MASCHKE, Richard: Aus dem Urteilsbuch des geistlichen Gerichts Augsburg, in: Festgabe der Kieler Juristen-Fakultät zu Albert Hänels fünfzigjährigem Doktor-Jubiläum, Kiel – Leipzig, 1907.
MAUß 1974 = MAUß, Detlef: Die 'Lügenstrafe' nach Abschaffung der Folter ab 1740, Dissertatio Marburg, 1974.
MAY, Georg:
MAY 1956 = Die geistliche Gerichtsbarkeit des Erzbischofs von Mainz im Thüringen des späten Mittelalters. Das Generalgericht zu Erfurt (Erfurter Theologische Studien 2), Leipzig, 1956.
MAY 2001 = Der Instanzenzug in der Erzdiözese Mainz, in: Konrad Breitsching – Wilhelm Rees (Hg.): Tradition – Wegweisung in die Zukunft. Festschrift für Johannes Mühlsteiger SJ zum 75. Geburtstag (Kanonistische Texte und Studien 46), Berlin, 2001, 103–131.
MAY 2004 = Die Organisation von Gerichtsbarkeit und Verwaltung in der Erzdiözese Mainz vom hohen Mittelalter bis zum Ende der Reichskirche (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte 111), Mainz, 2004.
MAY 2014a = Die Anfänge des Generalvikars in der Erzdiözese Mainz, in: Georg May: Schriften zur Rechtsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze (Kanonistische Studien und Texte 64), Berlin, 2014, 113–149.
MAY 2014b = Die Anfänge des Gerichtes des Heiligen Stuhles zu Mainz, in: Georg May: Schriften zur Rechtsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze (Kanonistische Studien und Texte 64), Berlin, 2014, 199–217.
MAYER 1884 = MAYER, Ernst: Die Kirchenhoheitsrechte des Königs von Bayern, München, 1884.
MAYR 1924, 1925, 1926 = MAYR, Josef Karl: Geschichte der salzburgischen Zentralbehörden von der Mitte des 13. bis ans Ende des 16. Jahrhunderts, in: MGSLK 64 (1924) 1–44, 65 (1925) 1–72, 66 (1926) 1–62.
MENZEL 1868 = MENZEL, Karl: Diether von Isenburg, Erzbischof von Mainz 1459–1463, Erlangen, 1868.
MERZBACHER 1951 = MERZBACHER, Friedrich: Die Hexenprozesse im Hochstift Bamberg, in: ZRG KA 37 (1951) 376–389.
MEUMANN 2008 = MEUMANN, Markus: Art. Exemtion, in: HRG^2 I (2008), 1451–1452.
MICHEL, Fritz:
MICHEL 1920 = Wie enststand die Landeshoheit des Erzbischofs von Trier in dem Gebiete zwischen Lahn, Rhein, Sayn und Gelbach? In: Zeitschrift für Heimatkunde von Coblenz, Jahrg. 1, 1920.
MICHEL 1953 = MICHEL, Fritz: Zur Geschichte der geistlichen Gerichtsbarkeit und Verwaltung der Trierer Erzbischöfe im Mittelalter (Veröffentlichungen des Bistumsarchivs Trier 3), Kommissionsverlag des Bistumsarchivs Trier, Trier, 1953.
MICHELSEN 1853 = MICHELSEN, Andreas Ludwig Jakob: Der Mainzer Hof zu Erfurt am Ausgang des Mittelalters, Jena, 1853.
MITTEIS, Heinrich:
MITTEIS 1914 = Beaumanoir und die geistliche Gerichtsbarkeit. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Prozeßrechts, in: ZRG KA (1914), 263–357.

MITTEIS 1921 = Studien zur Geschichte des Versäumnisurteils, besonders im französischen Recht, in: ZRG GA 42 (1921), 137–239.
MITTEIS 1953 = Staat des hohen Mittelalters, 4. Aufl., Weimar, 1953.
MITTEIS – LIEBERICH 1965 = MITTEIS, Heinrich – LIEBERICH, Heinz: Deutsche Rechtsgeschichte, 9. Aufl., München – Berlin, 1965.
MITTERER 1929 = MITTERER, Sigisbert: Die bischöflichen Eigenklöster in den vom hl. Bonifazius 739 gegründeten bayerischen Diözesen (StMBO Erg.heft 2), München, 1929.
MORHARD 1995 = MORHARD, Anton: Die gerichtliche Berufung im kanonischen Recht (Adnotationes in ius canonicum 1), Frankfurt am Main, 1995.
MOLITOR 1856 = MOLITOR, Wilhelm: Ueber kanonisches Gerichtsverfahren gegen Kleriker, Mainz, 1856.
MOLNÁR 1995 = MOLNÁR András (sajtó alá rendezte): Deák Ferenc ügyészi iratai. 1824-1831, Zalaegerszeg, 1995.
MOLNÁR 2013 = MOLNÁR Imre: Ius criminale Romanum. Tanulmányok a római jog köréből (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 45), Szeged, 2013.
MORDOK 1975 = MORDOK, Hubert: Kirchenrecht und Reform im Frankenreich (Beiträge zur Geschichte und Quellenkunde des Mittelalters 1), Berlin – New York, 1975.
MÖRSDORF 1941 = MÖRSDORF, Klaus: Rechtsprechung und Verwaltung im kanonischen Recht, Freiburg im Breisgau, 1941.
MUSSINGHOFF 1990 = MUSSINGHOFF, Heinrich: Das Bischöfliche Offizialat Münster. Anmerkungen zu seiner Geschichte, in: Klaus Lüdicke – Heinrich Mussinghoff – Hugo Schwendenwein (Hg.): Iustus iudex. Festgabe für Paul Wesemann zum 75. Geburtstag von seinen Freunden und Schülern (Münsterischer Kommentar zum Codex Iuris Canonici. Beiheft 5), Essen, 1990, 143–182.
MUTHER 1876 = MUTHER, Theodor: Die Juristen der Universität Erfurt im 14. und 15. Jahrhundert. Zur Geschichte der Rechtswissenschaft und der Universitäten in Deutschland, Jena, 1876, 201–244.
MÜßIG 2003 = MÜßIG, Ulrike: Recht und Justizhoheit. Historische Grundlagen des gesetzlichen Richters in Deutschland, England und Frankreich (Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 44), Berlin, 2003.
MÜLLER 1905 = MÜLLER, Joseph: Die bischöflichen Diözesanbehörden. insbesondere das bischöfliche Ordinariat (Kirchenrechtliche Abhandlungen 15), Stuttgart, 1905.
MÜLLER – VOLBEHR 1973 = MÜLLER – VOLBEHR, Jörg: Die geistlichen Gerichte in den Braunschweig-Wolfenbüttelschen Landen (Göttinger Studien zur Rechtsgeschichte 3), Göttingen, 1973.
MÜNCHEN 1874 = MÜNCHEN, Nicolaus: Das kanonische Gerichtsverfahren und Strafrecht. Erster Band: Das kanonische Gerichtsverfahren, 2. Aufl., Köln – Neuß, 1874.
NAUMANN 1912 = NAUMANN, Louis: Zur Geschichte der Archidiakonate Thüringens, in: Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen, 1912, IX, 155–206.
NOTTARP 1967 = NOTTARP, Hermann: Aus Rechtsgeschichte und Kirchenrecht. Gesammelte Abhandlungen, Köln – Graz, 1967.
NÖRR, Knut Wolfgang:
NÖRR 1967 = Zur Stellung des Richters im gelehrten Prozeß der Frühzeit: Iudex secundum allegata non secundum conscientiam iudicat (Münchener Universitätsschriften 2), München, 1967.
NÖRR 1975 = Ein Kapitel aus der Geschichte der Rechtsprechung. Die Rota Romana, in: Ius Commune 5 (1975), 192–209.
NÖRR 1993 = Iudicium est actus trium personarum. Beiträge zur Geschichte des Zivilprozeßrechts in Europa (Bibliotheca Eruditorum 4), Goldbach, 1993.

NÖRR 1995 = Von der Textrationalität zur Zweckrationalität. Das Beispiel des summarischen Prozesses, in: ZRG KA 81 (1995) 1–25.
NÖRR 2004 = Über die drei Verfahrensordnungen der mittelalterlichen Rota Romana, in: Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht 49 (2004) 89–97.
NÖRR 2007 = Über die mittelalterliche Rota Romana. Ein Streifzug aus der Sicht der Geschichte der kurialen Gerichtsbarkeit, des römischkanonischen Prozeßrechts und der kanonistischen Wissenschaft, in: ZRG K 93 (2007) 220–245.
OBER, Leo:
OBER 1909 = Die Entstehung des bischöflichen Hofrichteramtes in Straßburg, in: Straßburger Diözesanblatt, 28. Jahrgang, Straßburg, 1909.
OBER 1910 = Die Rezeption der kanonischen Zivilprozeßformen und des Schriftlichkeitsprinzips im geistlichen Gericht zu Straßburg, in: AKKR 90 (1910).
OERGEL, Georg:
OERGEL 1893 = Die Lebens- und Studienordnung auf der Universität Erfurt während des Mittelalters, in: Jahrbücher der königlichen Akademie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt, Neue Folge, Heft 19, Erfurt 1893, 161–188.
OERGEL 1894 = Zur Erinnerung an die Universität Erfurt, in: Mitteilungen des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde von Erfurt, 16. heft, Erfurt, 1894, 1–22.
OESTMANN, Peter:
OESTMANN (Hg.) 2009 = Zwischen Formstrenge und Billigkeit. Forschungen zum vormodernen Zivilprozeß (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 56), Köln – Weimar – Wien, 2009.
OESTMANN 2012 = Geistliche und weltliche Gerichte im Alten Reich. Zuständigkeitsstreitigkeiten und Instanzenzüge (Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 61), Köln – Weimar – Wien, 2012.
OGRIS 1971 = OGRIS, Werner: Art. Dos, in HRG I (1971), 775–778.
OSWALD, Josef:
OSWALD 1933 = Das alte Passauer Domkapitel (Münchener Studien zur Historischen Theologie 10), München, 1933.
OSWALD 1941 = Der organisatorische Aufbau des Bistums Passau im Mittelalter und in der Reformationszeit, in: ZRG KA 30 (1941) 131–164.
OVERMANN = OVERMANN, Alfred: Urkundenbuch der Erfurter Stifter und Klöster, 1–3. Teil, Magdeburg, 1926, 1929, 1934.
PAARHAMMER, Hans:
PAARHAMMER 1977 = Rechtsprechung und Verwaltung des Salzburger Offizialates. 1300–1569. (Dissertationen der Universität Salzburg 8), Wien, 1977.
PAARHAMMER 1998 = Die Salzburger Erzbischöfe als Appellationsinstanz. Anmerkungen zur geistlichen Gerichtsbarkeit in der Kirchenprovinz Salzburg im Mittelalter, in: Salzburg, 185–200.
PANORMITANUS 1588 = Abbas PANORMITANUS s. Nicolaus de Tudeschis: Opera omnia, 9 Teile in 6 Bänden, bearb. v. Antonius Corsettus, Nachdruck Frankfurt am Main 2008 (Ius Commune. Kanonistische Literatur 1) der Ausgabe Venedig, 1588.
PERTSCH 1743 = PERTSCH, Johann Georg: Abhandlung von dem Ursprunge der Archidiakonen, Archidiaconal-Gerichte, bischöflichen Officialn und Vikarien. Nebst einigen besonderen Anmerkungen von denen Archidiaconen, Officialn und Vikarien im Hochstift Hildesheim, Hildesheim, 1743. ND 2015.
PERSCH 1987 = PERSCH, Martin: Peter Maier, in: Neue Deutsche Biographie 15 (1987) 705; [online]: https://www.deutsche-biographie.de/pnd12413758X.html#ndbcontent
PHILLIPS, Georg: Kirchenrecht. I–VI, Regensburg, 1848–1872.

PITZ 1971 = PITZ, Ernst: Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 36), Tübingen, 1971.
PLANITZ, Hans: Der Schuldbann in Italien, in: ZRG Germ. Abt. 52 (1932) 134–259.
PLÖCHL, Willibald Maria:
PLÖCHL 1953 = Geschichte des Kirchenrechts, I. Wien, 1953.
PLÖCHL 1955a = Geschichte des Kirchenrechts. II. Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1517, Wien – München, 1955.
PLÖCHL 1955b = Zur Rechtsgeschichte der Wiener geistlichen Konsistorien, in: MIÖG 63 (1955) 323–337.
POSSE 1914 = POSSE, Otto: Die Siegel der Erzbischöfe und Kurfürsten von Mainz, Erzkanzler des Deutschen Reiches bis zum Jahre 1803, Dresden, 1914.
POWICKE – CHENEY 1964 = POWICKE, Frederick Maurice – CHENEY, Christopher Robert: Councils and Synods with other Documents Relating to the English Church. 1205–1313. I. Oxford, 1964.
PRIETZEL 2003 = PRIETZEL, Malte: Klerikerbruderschaften, Obrigkeiten und Laien. Die niedersächsischen Kalande im späten Mittelalter, in: Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte 75 (2003), 87–100.
PRINZ 1981 = PRINZ, Friedrich: Die innere Entwicklung: Staat, Gesellschaft, Kirche, Wirtschaft. Die Bistümer, in: Max Spindler (Hg.): Handbuch der bayerischen Geschichte. I, München, 1981, 440–462.
PUZA 1986 = PUZA, Richard: Katholisches Kirchenrecht, Heidelberg, 1986.
PÜTTER 1768 = PÜTTER, Johann Stephan: Auserlesene Rechtsfälle aus allen Theilen der in Teutschland üblichen Rechtsgelehrsamkeit, I–IV. Teil, Göttingen, 1768.
RATJEN 1921 =RATJEN, Friedrich Adolf: Verfassung und Sitz der Gerichte in Köln im Gesamtbilde der Stadt, Düsseldorf, 1921.
REDLICH 1911 = REDLICH, Oswald: Die Privaturkunden des Mittelalters, München – Berlin, 1911.
REIFART 1950 = REIFART, Ernst: Der Kirchernstaat Trier und das Staatskirchentum. Ein Beitrag zur Geschichte der Säkularisation, Freiburger Jur. Diss., Trier, 1950.
REIFFENSTEIN 1990 = REIFFENSTEIN, Ingo: Der Name Salzburgs. Entstehung und Frühgeschichte, in: MGSLK 130 (1990) 193–199.
REINDEL 1981 = REINDEL, Kurt: Christentum und und Kirche. Die Errichtung einer neuen Bistumsorganisation, in: Max Spindler (Hg.): Handbuch der bayerischen Geschichte. I, München, 1981, 226–233.
REINHARDT 1966 = REINHARDT, Rudolf: Die Beziehungen von Hochstift und Diözese Konstanz zu Habsburg-Österreich in der Neuzeit. Zugleich ein Beitrag zur archivalischen Erforschung des Problems „Kirche und Staat“ (Beiträge zur Geschichte der Reichskirche in der Neuzeit 2), Wiesbaden, 1966.
REININGER 1885 =REININGER, Nikolaus = Die Archidiakonen, Offiziale und Generalvikare des Bistums Würzburg (Archiv des historischen Vereins für Unterfranken und Aschaffenburg 28), 1885.
RICHTER 1911 = RICHTER, Paul: Die kurtrierische Kanzlei im späteren Mittelalter, Heft 17 der Mitteilungen der K. preuß. Archivverwaltung (1911), 2, 109.
RIEDNER 1907 = RIEDNER, Otto: Das Speierer Offizialatsgericht im 13. Jahrhundert (Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz 29–30), Speyer, 1907.
RIEZLER, Sigmund:
RIEZLER 1878 = Geschichte Bayerns. I–VIII. Gotha, 1878.
RIEZLER 1891 = Vatikanische Akten zur deutschen Geschichte in der Zeit Kaiser Ludwigs des Bayern, Innsbruck, 1891.
RIEZLER 1896 = Geschichte der Hexenprozesse in Bayern, Stuttgart, 1896.

ROHRER – ZACHER 1994 = ROHRER, Amalie – ZACHER, Hans-Jürgen (Hg.): Werl. Geschichte einer westfälischen Stadt, Band I, Paderborn – Werl, 1994.
ROSENTHAL 1906 = ROSENTHAL, Eduard: Geschichte des Gerichtswesens und der Verwaltungsorganisation Bayerns. I–II. Würzburg, 1906.
RÖTTEL 1987 = RÖTTEL, Karl: Das Hochstift Eichstätt, Ingolstadt, 1987.
RUSZOLY 2011 = RUSZOLY József: Európa jog- és alkotmánytörténelme (Opera Iurisprudentiae 1), Szeged, 2011.
RÜPING 1991 = RÜPING, Hinrich: Grundriß der Strafrechtsgeschichte (Schriftenreihe der Juristischen Schulung 73), München, 1991.
RÜPING – JEROUSCHEK 2011 = Rüping, Hinrich – Jerouschek, Günter: Grundriss der Strafrechtsgeschichte (Schriftenreihe der Juristischen Schulung, Band 73), Beck, München, 2011.
SALZBURG 1998 = SALZBURG: Domkapitel zu Salzburg (Hg.): 1200 Jahre Erzbistum Salzburg. Dom und Geschichte, Festschrift, Salzburg, 1998.
SÄGMÜLLER 1909 = SÄGMÜLLER, Johannes Baptist: Lehrbuch des katholischen Kirchenrechrts, 2. Aufl., Freiburg im Breisgau, 1909.
SCHADOW 1984 = SCHADOW, Th.: Art. Privilegia de non appellando; Privilegia de non evocando, in HRG III (1984) 2011–2012.
SCHATEN 1741 = SCHATEN, Nicolaus: Annales Paderbornenses, 3 Bände, Paderborn, 1741.
SCHEIDT 1738 = SCHEIDT, Ch. L.: Quam ob causam in terris Brunsvico-Luneburgicis jura Saxonica abrogata fuerint. Codex diplomaticus, Hannover, 1738.
SCHINDLING 2008 = SCHINDLING, Anton: Fürstbischof und Universität. Die Hochschulen der Germania Sacra im Alten Reich, in: Bettina Braun – Mareike Menne – Michael Ströhmer (Hg.): Geistliche Fürsten und Geistliche Staaten in der Spätphase des Alten Reiches, Epfendorf/Neckar, 2008, 163–193.
SCHILLER 1912 = SCHILLER, Erich: Bürgerschaft und Geistlichkeit in Goslar (1290–1365). Ein Beitrag zur Geschichte des Verhältnisses von Stadt und Kirche im späteren Mittelalter (Kirchenrechtliche Abhandlungen 77), Stuttgart, 1912.
SCHLINKER, Steffen:
SCHLINKER 2008 = Litis Contestatio. Eine Untersuchung über die Grundlagen des gelehrten Zivilprozesses in der Zeit vom 12. bis zum 19. Jahrhundert (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 233), Frankfurt am Main, 2008.
SCHLINKER 2010a = Die prozessuale Funktion der sententia interlocutoria im spätmittelalterlichen gelehrten Zivilprozeß, in: ZRG 127 Kan. Abt. 96 (2010), S. 152–185.
SCHLINKER 2010b = Rota, in: Enzyklopädie der Neuzeit 11 (2010), 398–401.
SCHMID 1903 = SCHMID, Ulrich: Otto von Lonsdorf Bischof zu Passau 1254–1265, Würzburg, 1903.
SCHMIDT 1983 = SCHMIDT, Eberhard: Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege, Göttingen, 1983. (Harmadik kiadás.)
SCHMIDT 1897 = SCHMIDT, Valentin: Formelbuch des Bischofs Leonhard von Passau (Verhandlungen des historischen Vereins für Niederbayern 33), 1897.
SCHMITT 1851 = SCHMITT, Leonhard Clemens: Die Bamberger Synoden (Bericht des Historischen Vereins Bamberg 14), Bamberg, 1851.
SCHMITZ 1883 = SCHMITZ, Hermann Joseph: Die Bußbücher und die Bußdisziplin der Kirche, 2 Bände, Mainz, 1883.
SCHMITZ 1970 = SCHMITZ, Heribert: Appellatio extraiudicialis (Münchner Theologische Studien III/29), München, 1970.

SCHMOECKEL 2010 = SCHMOECKEL, Mathias: Der Einfluß der Reformation auf die Kanonistik: Kontroversen um die Rechtsquellenlehre und das „gemeine Recht“, in: ERDŐ – SZUROMI 2010, 707–730.
SCHNEIDER 2007 = SCHNEIDER, Bernd Christian: Art. Konsistorium, in: Enzyklopädie der Neuzeit 6 (2007), 1118–1121.
SCHNEIDER 1914 = SCHNEIDER, Egon: Die Römische Rota I (Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft, Heft 22), Paderborn, 1914.
SCHOLZ 1903 = SCHOLZ, Richard: Die Publizistik zur Zeit Phillips des Schönen und Bonifaz' VIII (Kirchenrechtliche Abhandlungen 6–8), Stuttgart, 1903.
SCHOLZ-LÖHNIG 2006 = SCHOLZ-LÖHNIG, Cordula: Art. Eheaufhebung, in: Enzyklopädie der Neuzeit 3 (2006), 52–57.
SCHRADER 1935 = SCHRADER, Gerhard, Die bischöflichen Offiziale Hildesheims und ihre Urkunden im späten Mittelalter (1300–1600), in: Archiv für Urkundenforschung 13 (1935), 91–176.
SCHREIBER 1910 = SCHREIBER, Georg: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert. I. (Kirchenrechtliche Abhandlungen 65/68), Stuttgart, 1910.
SCHROEDER 1890 = SCHROEDER, Alfred: Die Entwicklung des Archidiakonats bis zum 11. Jahrhundert, München, 1890.
SCHROHE 1902 = SCHROHE, Heinrich: Beiträge zur Geschichte des Erzbischofs Heinrichs III. von Mainz (Beiträge zum Jahresbericht des Großherzoglichen Gymnasiums zu Bensheim. Ostern 1902), Bensheim, 1902.
SCHRÖDER – KÜNßBERG 1932 = SCHRÖDER, Richard – KÜNßBERG, Eberhard: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 7. Aufl., Berlin – Leipzig, 1932.
SCHUBERT 1921 = SCHUBERT, Hans: Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter, Tübingen, 1921.
SCHULTE 1910 = SCHULTE, Aloys: Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter (Kirchenrechtliche Abhandlungen 63/64), Stuttgart, 1910.
SCHULTE-NÖLKE 2005 = SCHULTE-NÖLKE, Hans: Das bischöfliche Sendgericht in Münster. Ständischer Widerstand gegen die Rezeption des römischen Rechts, in: Wolfgang Baumann – Hans-Jürgen von Dickhuth-Harrach – Wolfgang Marotzke (Hg.): Gesetz, Recht, Rechtsgeschichte. Festschrift für Gerhard Otte zum 70. Geburtstag, München, 2005, 587–603.
SCHWAB, Christian:
SCHWAB 2001 = Das Augsburger Offizialatsregister. 1348–1352. Ein Dokument geistlicher Diözesangerichtsbarkeit. Edition und Untersuchung (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 25), Köln, 2001.
SCHWAB 2003 = Eheprozesse in der Diözese Augsburg im späten Mittelalter, in: Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben 96 (2003), 27–47.
SCHWAB 1931 = SCHWAB, Otto: Die Pfarre Andernach in rechtsgeschichtlicher Entwicklung bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Köln, 1931.
SCHWARZ 1916 = SCHWARZ, Wilhelm Eberhard: Die Reform des bischöflichen Offizialats in Münster durch Johann von Hoya (1573), in: ZvGA 74. Bd. 1 Abt. (1916), 1–228.
SCHWEITZER 1847 = SCHWEITZER, Kaspar: Das Copialbuch des St. Katharina-Spitals zu Bamberg, in vollständigen Auszügen von 1265–1502 (Bericht des Historischen Vereins Bamberg 10), Bamberg, 1847.
Send, Sendgericht 1906 (Stichwort) = in: Albert Hauch (Hg.): Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. XVIII, Leipzig, 1906, 209–215.
SENENSIS 1570 = SENENSIS, Federicus Petruccius: Consilia sive Responsa. Questiones et Placita, Venetiis, 1570.

SICHERER 1875 = SICHERER, Hermann von: Über Eherecht und Ehegerichtsbarkeit in Bayern, München, 1875.
SIEGEL 1883 = SIEGEL, Heinrich: Die Rechtliche Stellung der Dienstmannen in Österreich im zwölften und dreizehnten Jahrhundert (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Classe 102), Wien, 1883.
SIMON – KELLER 1996 = SIMON, Thomas – KELLER, Markus: Kurköln, in: Karl Härter – Michael Stolleis: Repertorium 1: Deutsches Reich und geistliche Kurfürstentümer (Kurmainz, Kurköln, Kurtrier), (Ius commune. Sonderhefte 84), Frankfurt am Main, 1996, 423–445.
SLEUMER 1926 = SLEUMER, Albert: Kirchenlateinisches Wörterbuch, Limburg, 1926.
SMEND 1963/64 = SMEND, Rudolf, Die Konsistorien in Geschichte und heutiger Bewertung, in: Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht 10 (1963/64) 134–143.
SOHM 1914 = SOHM, Rudolf: Die litis contestatio in ihrer Entwicklung vom frühen Mittel- alter bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zur Geschichte des Zivilprozesses, München – Leipzig, 1914.
SPOO 1949 = SPOO, Hermann: Aus der Geschichte einer deutschen Bischofsstadt: Trier, in: Landeszeitung vom 2. 11. bis 12. 11. 1949, Nr. 3, 4, 6, 8, 12.
SRBIK 1904 = SRBIK, Heinrich: Die Beziehungen von Staat und Kirche in Oesterreich während des Mittelalters, in: Alfons Dopsch (Hg.): Forschungen zur inneren Geschichte Oesterreichs. I, 1. Innsbruck, 1904.
STARFLINGER 1907–1909 = STARFLINGER, Hermann: Die Entwicklung der Domvogtei in den altbayerischen Bistümern. I–II, Ludwigshafen, 1907–1909.
STEINS 1973 = STEINS, Achim: Der ordentliche Zivilprozeß nach den Offizialatsstatuten. Ein Beitrag zur Geschichte des gelehrten Prozesses in Deutschland im Spätmittelalter, in: ZRG 90 KA 59 (1973), 191–262.
STIMMING 1909 = STIMMING, Manfred: Die Wahlkapitulationen der Erzbischöfe und Kurfürsten von Mainz (1233–1788), Göttingen, 1909.
STENZEL1914/1915 = STENZEL, Karl: Die geistlichen Gerichte zu Straßburg im 15. Jahrhundert, in: Zeitschrift für die Geschichte des Oberrrheins 68 (1914), 69 (1915).
STOLLEIS 2001 = STOLLEIS, Michael (Hg.): Juristen. Ein biographisches Lexikon. Von der Antike bis zum 20. Jahrhundert, 2. Aufl., München, 2001.
STÖLZEL, Adolf:
STÖLZEL 1872 = Die Entwicklung des gelehrten Richtertums in deutschen Territorien. I–II. Cotta, 1872.
STÖLZEL 1910 = Die Entwicklung der gelehrten Rechtsprechung. Band 2: Billigkeits- und Rechtspflege der Rezeptionszeit in Jülich-Berg, Bayern, Sachsen und Brandenburg, Berlin, 1910.
STRAUß 1957 = STRAUB, Heinrich: Die geistliche Gerichtsbarkeit des Domdekans im alten Bistum Bamberg von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts (Münchener Theologische Studien III/9), München, 1957.
STRIGL 1965 = STRIGL, Richard Adolf: Das Funktionsverhältnis zwischen kirchlicher Strafgewalt und Öffentlichkeit (Münchener Theologische Studien III/21), München, 1965.
SUB = HAUTHALER 1910–1933
SZAMOTA 1891 = SZAMOTA István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717, Budapest, 1891.
SZÁSZ TÜKÖR 2005 = Blazovich László – Schmitt József (közreadják): Eike von Repgow: A Szász tükör (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5), Szeged, 2005.
SZENTIRMAI Alexander:

SZENTIRMAI 1957 = Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters, in: ZRG Kan. Abt. 43 (1957) 132–201.
SZENTIRMAI 1961 = Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter, in: ZRG KA 47 (1961) 267–292.
SZENTIRMAI 1962 = Die ungarische Diözesankurie im Spätmittelalter, in: ZRG KA 48 (1962) 164–221.
SZUROMI Szabolcs:
SZUROMI 2002 = A keleti egyházfegyelem befolyása a korai magyar zsinatokon, in: Erdő Péter (szerk.): Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/3), Budapest, 2002, 143–153.
SZUROMI 2003 = Egyházi intézménytörténet (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/4), Budapest, 2003.
SZUROMI 2007 = Az érett középkori egyházi bíráskodás és bírósági szervezet történetének vázlata, in: Az igazságszolgáltatás kihívásai a XXI. században. Tanulmánykötet Gáspárdy László professzor emlékére, Budapest, 2007, 379–388.
SZUROMI 2008 = Az érett középkor egyházi bíráskodása és bírósági szervezetének sajátosságai, in: Teológia 42 (2008) 70–77.
SZUROMI 2009 = Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága. 8–12. század (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/11), Budapest, 2009.
TANGL 1894 = TANGL, Michael: Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200–1500, Innsbruck, 1894.
THOMASSINUS 1787 = THOMASSINUS, Ludovicus*:* Vetus et nova ecclesiae disciplina circa beneficia et beneficiarios in tres partes distributa*,* Mainz, 1787.
TOBIN 1936 = TOBIN, Thomas Josephus: De officiali curiae dioecesanae*,* Rom, 1936.
TRUSEN, Winfried:
TRUSEN 1962 = Anfänge des gelehrten Rechts in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte der Frührezeption (Recht und Geschichte 1), Wiesbaden, 1962.
TRUSEN 1969 = Besprechung von Eisenhardt. Die weltliche Gerichtsbarkeit der Offizialate, in: ZRG KA 55 (1969) 562–565.
TRUSEN 1973 = Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche*,* in: Helmut Coing (Hg.): Handbuch der Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte. I, München, 1973, 467–504.
TRUSEN 1977 = Auseinandersetzungen um die geistliche Gerichtsbarkeit im Hochstift Würzburg am Ende des Mittelalters, in: Louis Carlen – Friedrich Ebel (Hg.): Festschrift für Ferdinand Elsener zum 65. Geburtstag, Sigmaringen, 1977, 260–268.
TRUSEN 1984 = Art. Offizialat, in: HRG III (1984) 1214–1218.
TRUSEN 1997 = Gelehrtes Recht im Mittelalter und in der frühen Neuzeit (Bibliotheca Eruditorum 23), Goldbach, 1997.
TSCHACKERT 1901 =TSCHACKERT, Paul: Die Rechnungbücher des erzbischöflich mainzischen Commissars Johann Bruns aus den Jahren 1519–1531, in: Zeitschrift für Kirchengeschichte, Band 21, 1901, 330–379.
UIBLEIN 1968 = UIBLEIN, Paul: Acta Facultatis artium universitatis Vindobonensis 1385–1416 (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, VI. Reihe: Quellen zur Geschichte der Universität Wien. 2. Abt.), Wien, 1968.
USSERMANN 1801 = USSERMANN, Aemilian: Episcopatus Bambergensis sub metropoli Moguntina, mit Codex probationum, St. Blasien, 1801.

UTTENDORFER 1890 = UTTENDORFER, Emil: Die Archidiakone und Archipresbyter im Bistum Freising und die Salzburgischen Archidiakonate Baumburg, Chiemsee und Gars, in: AKKR 63 (1890) 1–117, 64 (1890) 70–138.
VEIT 1922 = VEIT, Anreas Ludwig: Beiträge zur Geschichte der vormals Mainzischen Pfarreien des badischen Odenwaldes im 16. und 17. Jahrhundert (Freiburger Diözesan-Archiv, NF 23), 1922, 1–49.
WACH 1868 = WACH, Adolph: Der Arrestprozeß in seiner geschichtlichen Entwicklung, Leipzig, 1868.
WÄCHTER 1908 = WÄCHTER, Friedrich: General-Personal-Schematismus der Erzdiözese Bamberg 1007–1907, Bamberg, 1908.
WAGNER – KLEIN 1952 = WAGNER, Hans – KLEIN, Herbert: Salzburgs Domherrn von 1300–1514, in: MGSLK 92 (1952) 1–81.
WAHRMUND 1962 = WAHRMUND, Ludwig (Hg.): Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Prozesses im Mittelalter, Innsbruck, 1905–1931. (ND Aalen, 1962.)
WALTER 1866 = WALTER, Ferdinand: Das alte Erzstift und die Reichsstadt Köln, Bd. 1, Bonn, 1866.
WANDERWITZ 1984 = WANDERWITZ, Heinrich: Studien zum mittelalterlichen Salzwesen in Bayern (Schriftenreihe zur bayrischen Landesgeschichte 73), München, 1984.
WASSERSCHLEBEN 1851 = WASSERSCHLEBEN, Friedrich Wilhelm: Die Bußordnungen der abendländischen Kirche nebst einer rechtsgeschichtlichen Einleitung, Halle, 1851.
WEBER 1895 = WEBER, Heinrich: Das Bistum und Erzbistum Bamberg, seine Einteilung in alter und neuer Zeit und seine Patronatsverhältnisse nebst einer Beilage über die Vicarien und Baneßzien am Domstiß, quellengemäßig dargestellt (Bericht des Historischen Vereins Bamberg 56), Bamberg, 1895.
WEITZEL, Jürgen:
WEITZEL 1997 = Funktion und Gestalt der Gerichtsprivilegien, in: Barbara Dölemeyer – Heinz Mohnhaupt (Hg.): Das Privileg im europäischen Vergleich I (Ius Commune. Sonderheft 93), Frankfurt am Main 1997, 191–205.
WEITZEL 2008 = Art. Appellation, in: HRG^2 I (2008) 268–271.
WEIGAND, Rudolf:
WEIGAND 1963 = Die bedingte Eheschließung im kanonischen Recht. 1. (Münchener Theologische Studien III/16), München, 1963.
WEIGAND 1968 = Die Rechtssprechung des Regensburger Gerichts in Ehesachen unter besonderer Berücksichtigung der bedingten Eheschließung nach Gerichtsbüchern aus dem Ende des 15. Jahrhunderts, in: AKKR 137 (1968) 403– 463.
WEIGAND 1980 = Die bedingte Eheschließung im kanonischen Recht II. Zur weiteren Geschichte der bedingten Eheschließung, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik, Rechtsvergleich (Münchener Theologische Studien III/39), St. Ottilien, 1980.
WEIGAND 1981 = Zur mittelalterlichen kirchlichen Ehegerichtsbarkeit. Rechtsvergleichende Untersuchung, in: ZRG Kan. Abt. 67 (1981) 213–247.
WEIGEL 1909 = WEIGEL, Georg: Die Wahlkapitulationen der Bamberger Bischöfe. 1328–1693, Bamberg, 1909.
WEINRICH, Lorenz (Hg.):
WEINRICH 1983 = Quellen zur Verfassungsgeschichte des römischdeutschen Reiches im Spätmittelalter (1250–1500) (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 33), Darmstadt, 1983.
WEINRICH 2000 = Quellen zur deutschen Verfassungs-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte bis 1250 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 32), 2. Aufl., Darmstadt, 2000.

WEIß 1889 = WEIß, Joseph: Berthold von Henneberg, Erzbischof von Mainz 1484–1504, Freiburg im Breisgau, 1889.
WEIßENBORN 1881–1899 = WEIßENBORN, Hermann, J. C.: Akten der Erfurter Universität, Teil 1–3: Geschichtsquellen der Provinz Sachsen, 8 Bände, Halle, 1881–1899.
WERKMÜLLER 1998 = WERKMÜLLER, Dieter: Art. Weistümer, in: HRG V (1998), 1239–1252.
WERMINGHOFF, Albert:
WERMINGHOFF 1969 = Geschichte der Kirchenverfassung Deutschlands im Mittelalter, Hannover – Leipzig, 1905. (Változatlan utánnyomás: 1969)
WERMINGHOFF 1910 = Zu den bayrischen Synoden am Ausgang des achten Jahrhunderts, in: Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag, Weimar, 1910, 39–55.
WERMINGHOFF 1913 = Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter, Leipzig – Berlin, 1913.
WERMINGHOFF 1965 = Nationalkirchliche Bestrebungen im deutschen Mittelalter, Amsterdam, 1965.
WETZSTEIN 2006 = WETZSTEIN, Thomas: Tam inter clericos quam laicos? Die Kompetenz des Konstanzer geistlichen Gerichts im Spiegel der archivalischen Überlieferung, in: Franz-Josef Arlinghaus – Ingrid Baumgärtner – Vincenzo Colli – Susanne Lepsius – Thomas Wetzstein (Hg.): Praxis der Gerichtsbarkeit in europäischen Städten des Spätmittelalters (Rechtsprechung. Materialien und Studien 23), Frankfurt am Main, 2006, 47–81.
WIEACKER 1967 = WIEACKER, Franz: Privatrechtsgeschichte der Neuzeit, 2. Aufl., Göttingen, 1967.
WIEMANN 1937 = WIEMANN, Erich: Beiträge zur Erfurter Ratsverwaltung des Mittelalters (Mitteilungen des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde vonn Erfurt 51), Erfurt, 1937.
WIJNHOVEN 1980–1995 = WIJNHOVEN, Joseph (Bearb.): Nuntiaturberichte aus Deutschland. Die Kölner Nuntiatur, Bd. VII/1–4, Paderborn u. a., 1980–1995.
WILLOWEIT, Dietmar:
WILLOWEIT 2008 = Art. Immunität, in: HRG^2 I (2008), 1180–1192.
WILLOWEIT 1998 = Art. Vogt, Vogtei, in: HRG V (1998), 932–946.
WINTER 1809–1810 = WINTER, Vitus Anton: Geschichte der Schicksale der evangelischen Lehre in und durch Baiern, bewirkt in der ersten Hälfte des sechszehnten Jahrhunderts. I–II. München, 1809–1810.
WINTRUFF 1914 = WINTRUFF, Wilhelm: Landesherrliche Kirchenpolitik in Thüringen am Ausgang des Mittelalters, in: Forschungen zur thür.-sächsischen Geschichte, Heft 5, Halle, 1914.
WOHLHAUPTER 1929 = WOHLHAUPTER, Eugen: Hoch- und Niedergericht in der mittelalterlichen Bayerns (Deutschrechtlichen Beiträgen 12/2), Heidelberg, 1929.
WOLF 1921 = WOLF, Johann: Politische Geschichte des Eichsfeldes. Nebst seinem Artikel 'Eichsfeld' in der Enziklopädie von Ersch und Gruber, Duderstadt, 1921.
WOLF 1797 = WOLF, Johannes: Historische Abhandlung von den geistlichen Kommissarien im Erzstift Mainz, besonders von denen im Eichsfelde, Göttingen, 1797.
WULF 2012 = WULF, Tobias: Die Pfarrgemeinden der Stadt Köln. Entwicklung und Bedeutung vom Mittelalter bis in die Frühe Neuzeit (Studien zur Kölner Kirchengeschichte 42), Siegburg, 2012.
WÜST 2002 = WÜST, Wolfgang (Hg.): Geistliche Staaten in Oberdeutschland im Rahmen der Reichsverfassung. Kultur – Verfassung – Wirtschaft – Gesellschaft. Ansätze zu einer Neubewertung (Oberschwaben – Geschichte und Kultur 10), Epfendorf, 2002.
ZIESCHANG 1910 = ZIESCHANG, Rudolf: Die Anfänge eines landesherrlichen Kirchenregiments in Sachsen am Ausgange des Mittelalters, in: Franz Dibelius – Theodor Brieger (Hg.): Beiträge zur Sächsischen Kirchengeschichte, 23. Heft, 1909, Leipzig, 1910.

ZINNHOBLER 1969 = ZINNHOBLER, Rudolf: Geistliche Gerichtsbarkeit und organisatorischer Aufbau im ehemaligen Großbistum Passau, in: Theologisch-praktische Quartalschrift, Linz/Donau 117 (1969) 152–155.